CAIRO

CAIRO
ARCHIVE
PRESS

משואה
קובץ שנתי

משואה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ"ה

משואה, יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה

תל-יצחק, ניסן תשנ"ו - אפריל 1997

העורך: יואל רפל
ועדת המערכת: יוחנן כהן (יו"ר), נתנאל אבי־יונה,
אילה (איה) בן־נפתלי, צבי הרמן, עוזיאל ליכטנברג,
עמנואל מלצר, רינה נזר, נאוה סמל,
חנה שלומי, דוד שערי
מזכירת המערכת: סנדרין אלבאום

אין המערכת אחראית לתוכן המאמרים ולניסוחם
ואין בפירסומם בקובץ זה כדי להעיד על הזדהותה עם תוכנם

עיצוב העטיפה: שמעון זנדהאוז
הציור ע"ג העטיפה: לינדה זנדהאוז (פרט) שמן על בד
TIME VIII 16.8.96
צילום העבודה: ורדי כהנא

©
כל הזכויות שמורות
"משואה", יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל־יצחק 45805
טל: 09-8999563, 09-8999997
פקס: 09-8997410
E-Mail:massuah@netvision.net.il
Web Site:http: //www.massuah.org/
מאיר שטרן הפקות דפוס, תל־אביב

התוכן

בשער

יוחנן כהן: כ"ה 7

עיון ומחקר

משה בייסקי: היש מחילה וכפרה על פשעי הנאצים? 10
אשר כהן: הפאשיזם ברומניה ובהונגריה עד ל-1941 17
יהושע פרוינדליך: השואה, מדינות העולם ושאלת ארץ-ישראל 35
דוד שערי: מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין 48
יגאל בנימין: התנועה החלוצית וההכשרות בהולנד בימי השואה 63
ז'אן־פרנסואה ליוטאר: זכרון השואה בציור כאנמנזה 74

אנטישמיות

דב לוין: האנטישמיות נמשכת בליטא העצמאית 78
אסתר ובמן: אנטישמיות במדינות ערב 93
דוד סיטמן: אנטישמיות באינטרנט 112

לפרשת הפקדונות של קורבנות השואה

איתמר לוין: כך זה התחיל 123
אבי בקר (עורך): פניה המרושעות של "הנייטרליות" 129

עדויות ותעודות

בלה גוטרמן: שירים שנכתבו במחנות העבודה של "אירגון שמלט" ומחנה הריכוז גרוס-רוזן 142
משה קלכהיים: על המחתרת בגיטו וילנה 147

אלחנן גפני: "הבריחה" מצ'כוסלובקיה 151
יצחק גנוז: דפי יומן של נערים - מעפילי "אקסודוס" 179
שמאול קרקובסקי: חומר ל"ספר השחור" שלא ראה אור עד כה 190
מהשה'לה יפה: קורות חייו של עלה 196

חסידי אומות העולם

אווה פוגלמן: קול קטן וחרישי 197
שושנה רצ'ינסקי: חסידי אומות העולם החיים בישראל 211
יעקב גלר: "חסידי אומות העולם" ברומניה 215

ספרים

נאוה סמל: "ילדת היער" של עשי 223
משה בייסקי: "גשר של נייר" 229
משה גרטנר: "חלום, מאבק, הצלה" 234
יוחנן כהן: כמעיין המתגבר - על ספריו של צבי הרמן 237
חוה אייכלר: דיאלוג רגשי 241

לזכרם

יצחק ארצי: על א.ל. זיסו 243
יעקב פריי: על משה קלכהיים 258
דוד שיף: על מונק אלבן הי"ד 260
דינקה שטרסברג: על אריה בן-טוב 262
צבי הרמן: על אשר כהן 264

נתנאל אבי־יונה: ביבליוגרפיה תנועתית 269

רשימת משתתפים ב"משואה" 274

כ"ה

(עם הופעת הקובץ העשרים וחמישה)

יוחנן כהן

מדי שנה בשנה, זה עשרים וחמש שנים, מופיע לקראת יום השואה והגבורה קובץ שנתי, המשמש בטאונה של "משואה". תפקידה של משואה ויעודיה הוגדרו בקובץ הראשון על־ידי היו"ר הראשון, משה קול ז"ל:

"להקים יד לחברי תנועתנו באירופה השדודה ולספר את האמת על עלילותיהם וחייהם עד בוא קיצם... מפעל "משואה" נועד לא רק לקיים את התיעוד ורישום ההיסטוריה והקמת יד לזכר הרבבות, חברי תנועתנו. מפעל זה תפקיד נוסף לו: לשמש מרכז חינוכי לדור הצעיר בעמנו היום ולעתיד לבוא; דור אשר ילמד את פרשיות התקופה ההיא ויסיק את מסקנותיו לגבי קיום העם היהודי בעתיד, נוכח כל מה שעבר עליו בחורבן המחריד..."

מאז ועד היום מבטא הקובץ השנתי יעדים ומגמות אלה. מתוך עיון במפתח לקבצים א־כ', שהופיע בתשנ"ג בעריכת ד"ר יעל ולדמן מתקבלת תמונה מרשימה. העובר על רשימת הנושאים שנדונו בקבצים אלה, אינו יכול שלא להתרשם מרב־גוניותם והיקפם. במדורים המוקדשים למחקר, עיון והגות נמצא מאמרים העוסקים באנטישמיות; בשואה ושורשיה; בנסיונות לגמד ואף להכחיש את עובדת התרחשותה; בחלקם של אינטלקטואלים בהפעלתה; בתופעת חסידי אומות העולם; בתגובה היהודית על צורותיה; בשאלת ה"יודנראט"; במושג "ההליכה כצאן לטבח"; במעשי ההתנגדות והמרי; בלחימה יהודית, בשורות הפרטיזנים וצבאות בעלות הברית; במפעלי הצניחה, ההעפלה, הבריחה; בבעיות הכרוכות בלימוד השואה, בתכניות ושיטות ההדרכה; בסמינרים וימי עיון, המתקיימים במכון ללימודי השואה של "משואה".

ואילו במדורים, המוקדשים לתיעוד העדויות ורישומן, נמצא מגוון עשיר של זכרונות וראיונות, המתארים בצבעים עזים ובנאמנות את קורות היחיד והכלל היהודי בימי המבחן הנורא. לנגד עיני הקורא נפרשת תמונה של החיים בגיטו ובמחנות, בבונקרים וביערות, בימי האקציות והטרנספורטים, ההתקוממויות והלחימה הפרטיזנית.

פרקים לא מעטים הוקדשו לפירסום זכרונותיהם ועדויותיהם של חברי "הנוער הציוני", "עקיבא" ותנועות נוער אחרות – לוחמי הגיטאות, אנשי המחתרת הלוחמת בוורשה, קרקוב, ביאליסטוק, זגלמביה, הפורט התשיעי, פרטיזנים, צנחני הישוב, מעפילים, פעילי הבריחה – אשר גם בימים השחורים משחור לא איבדו את צלם האדם ואשר שאבו תעצומות נפש מהתקווה לעלות ולחיות בארץ.

קובץ "משואה" הוא אחד הבטאונים המעטים, המוקדשים בלעדית לנושא השואה, על כל היבטיה. השתתפות בכירי החוקרים, שמספרם הולך וגדל, מבטיחה את רמתו המדעית והאינטלקטואלית ואילו מסירות קוראיו וידידיו שומרת על המשך הופעתו.

השנים שעברו הוסיפו לקובץ "משואה" לא רק "הדרת פנים" של קביעות, כי אם גם מספר הולך וגדל של קוראים וחוקרים צעירים – רבים מהם בני דור שני ושלישי לניצולי השואה. זוהי, כמובן, תופעה חשובה ומעודדת, המסמנת חשיבה חדשה והתעניינות הולכת וגוברת בשואה, בלקחיה ובהשלכותיה.

קובץ כ"ה, המוגש בזה לקורא, נתון בעטיפה חדשה – מעשה ידי אמן – צעד המסמל הליכה לקראת סגנון חדש והגשת החומר לקורא הצעיר שלאושרנו לא חווה אישית את חווית השואה. עם זאת נחזור ונדגיש – לא הקנקן הוא העיקר אלא מה שיש בו. ועל כן השואה וספיחיה מוצאים בו ביטוי רבגוני.

ד"ר משה בייסקי דן בדילמה מוסרית־פילוסופית: היכול יהודי, ובמיוחד ניצול השואה, להעניק כפרה לפושע נאצי, המתחרט על מעשיו ברגעי גסיסתו. פרופ' דב לוין סוקר את האנטישמיות בליטא של היום בראי העתונות. אתי ובמן סוקרת גילויי אנטישמיות בתעמולה ערבית, דוד סיטמן מגלה עקבותיה באינטרנט. ואילו פרופ' ז'אן פרנסואה ליוטאר מגלה במאמרו המעמיק את זכרון השואה כפי שהוא משתקף בציוריה של ברכה ליכטנברג־אטינגר. פרופ' אשר כהן מנתח את צמיחת הפאשיזם ברומניה ובהונגריה.

שני מסמכים חשובים מוגשים כאן לקורא: הראשון על־ידי ד"ר שמואל קרקובסקי והשני על־ידי ד"ר בלה גוטרמן.

הפן האחר של השואה מוצא ביטויו במדור המוקדש לחסידי אומות העולם ואילו מאה שנות התנועה הציונית, ובתוכה של הציונות ברומניה באות לידי ביטוי באישיותו הטראגית וההירואית של א.ל. זיסו. יצחק ארצי, שהכירו אישית, משרטט את דמותו בידע וברגש.

ד"ר יהושע פרוינדליך מנתח את הזיקה בין השואה, סבלה ומאבקה של שארית הפליטה והישגה הדיפלומטי והמדיני של התנועה הציונית. אלחנן גפני וד"ר דוד שערי פורסים לפני הקורא את מעללי הבריחה ואת היווצרות חברת המעפילים במחנות קפריסין. חוויותיהם ורגשותיהם של ילדים, "מעפילי אקסודוס" באים לביטוי במכתביהם המוגשים על־ידי מדריכם, יצחק גנוז.

פרשת "הכסף היהודי" שנשדד על ידי הנאצים והוסתר במשך כל השנים בבנקים בארצות הנייטרליות (בימי המלחמה) מתוארת בכתבותיהם של אבי בקר ואיתמר לוין חושף הפרשה.

מדור הספרים ומדור יזכור לנעדרים חותמים את הקובץ.

באחרונה הלכו לעולמם שלושה חברים יקרים, מפעילי "משואה": ד"ר אריה בן־טוב, חבר "הנוער הציוני" בפולין, ניצול אושוויץ, חוקר תיפקודו של הצלב האדום וחבר הנהלת "משואה"; משה קלכהיים, מחברי "עקיבא", יו"ר אירגון הפרטיזנים ומורדי הגיטאות, יו"ר המועצה הציונית בישראל וחבר הנהלת "משואה"; פרופ' אשר כהן, חניך "הנוער הציוני" בהונגריה, מבכירי החוקרים של השואה, אשר הצטרף בשנה האחרונה למערכת קובץ "משואה". מותו הפתאומי הוא אבידה קשה למחקר השואה בכלל ול"משואה" בפרט.

בקובץ העשרים וחמישה מן הראוי להזכיר שוב את האישים אשר עמדו על עריסתם של הקבצים השנתיים, ותרמו תרומה מכרעת להופעתם ואלה הם: משה קול, יו"ר "משואה" מאז היווסדה ועד ליום פטירתו, היוזם, המפעיל והתורם מפרי עטו; גדעון האוזנר, אשר שימש יו"ר הוועדה הפדגוגית של "משואה" ואשר בזכות אישיותו והידע שלו שימש מקור לא אכזב לתוכנו ולרמתו של הקובץ השנתי: שמואל מאירי, איש־עט מחונן, אשר ערך שנים רבות את הקובץ במסירות ובטוב טעם; מנחם וירט, אשר בנוסף לתפקיד מנכ"ל "משואה" שימש עד ליום פטירתו גם כמזכיר המערכת. הוא פעל ללא ליאות ובהתלהבות כדי להבטיח את קיומו והופעתו של הקובץ. יהי זכרם ברוך.

ולקובץ "משואה" פ"ה נאחל פה לחי !

היש מחילה וכפרה על פשעי הנאצים?

(בעקבות ספרו של שמעון ויזנטל "החמניה" The Sunflower)

משה בייסקי

בימים אלה ראתה־אור בארצות־הברית מהדורה נוספת (רביעית) לספרו של שמעון ויזנטל "החמניה" (The Sunflower). בחלק הראשון של הספר מתאר ויזנטל על פני 100 עמודים מפגש מקברי שנכפה עליו בשנת 1942 עת היה כלוא במחנה הריכוז הידוע לשמצה "ינובסקה" בלמברג.

קבוצה מאסירי המחנה הוצאה לעבודה בפוליטכניקום של למברג שהוסב לבית חולים לחיילים פצועים מהחזית המזרחית. ויזנטל נקרא על־ידי אחות ללכת אתה והובל לחדר ובו רק מיטה יחידה שעליה אדם חבוש כולו בתחבושות, ומתחת לתחבושות בראשו הושארו רק שני חורים לעיניים ולנחיריים ופתח לפה. קווי הפנים אינם נראים כלל. ויזנטל הושב על קצה המיטה ותוך כדי היציאה מהחדר אמרה האחות: לאיש זה יש מה לומר לך – והדלת נסגרה.

מהראש החבוש בקע קול חלוש שהחל בווידוי אשר נמשך שעות אחדות ללא הפסק; הפצוע אמר כי ידוע לו כי הוא עומד למות ושעתו דוחקת; הוא שמע מאחת האחיות כי בחצר עובדים אסירים יהודיים ממחנה ריכוז והוא מתחבט במחשבה כי לא יוכל למות בשלווה עד שלא יתוודה בפני יהודי ויקבל מחילה וכפרה מיהודי על מעשים שעשה כלפי בני העם היהודי. מכאן בקשתו כי יובא לפניו בסתר אחד האסירים שיקשיב לוידויו.

הפצוע סיפר כי בנעוריו הועידוהו הוריו לכמורה. עם הזמן הוא נקלט ב"היטלר יוגנד" (הנוער ההיטלראי) ובהמשך התנדב ליחידת ס.ס. ושם קיבל הכשרה ואינדוקטרינציה גרמנית ושנאה נגד יהודים. עם כיבוש חלקי רוסיה השתתף עם

יחידתו ברצח יהודים. בין היתר תיאר בפרוטרוט איך בדניפרופטרובסק דחסה יחידתו מאות יהודים לתוך בית, שפכו לתוכו דלק ופוצצוהו בחומרי נפץ; כאשר הורים וילדיהם קפצו מהקומה העליונה – ירו בהם הוא וחבריו מרוביהם.

ויזנטל מוסיף ומספר כי הוא לא היה מסוגל להקשיב לסיפורים כיוון שבעצמו היה עד לזוועות שנעשו לבני משפחתו ולעמו. פעמים מספר אף ניסה לקום ולעזוב את החדר, אך הפצוע אחז בידיו והתחנן לבל יעזוב, עד שסיים את וידויו כעבור שעות אחדות, באומרו שהוא מודע לפשעים אשר ביצע ולא ימות בשלווה ללא מחילה וכפרה.

ויזנטל קם ממקומו ובלי להוציא הגה מפיו יצא את החדר וחזר לקבוצת האסירים. עם אחדים מחבריו התווכח על המפגש המקברי ועל התנהגותו.

למחרת נודע לו כי איש ה־ס.ס. הפצוע נפטר באותו לילה.

עד כאן תמצית המפגש על־פי ויזנטל בחלק הראשון של הספר.

האם היתה התנהגותו של ויזנטל מוסרית בסרבו להעניק מחילה לגוסס שעל ערש דווי הביע חרטה וביקש סליחה כדי שיוכל להחזיר בשלווה את נשמתו לבורא?

שאלה מצפונית זו נשאלו עשרות אנשים ידועי שם שנתבקשו להשתתף בסימפוזיון בכתב ולהשיב עליה תשובה קצרה של 1500־2000 מילים; תשובותיהם של שלושים ושנים מהם נדפסות בחלקו השני של הספר. בין המשיבים: משפטנים, אנשי דת וכמורה, פרופסורים מדיסציפלינות שונות, פילוסופים, סוציולוגים, רבנים בעלי שם, פובליציסטים, מדינאים, תיאולוגים, פסיכולוגים וקשת נרחבת של אנשי רוח. בין המשתתפים בסימפוזיון מיוחד זה יוזכרו: רנה קאסן, פרופ' דוד דייצ'ס, הנס האבה, אברהם י. השל, רוג'ר איקור, הרב הראשי של צרפת יעקב קפלן, פרופ' מילטון ר. קובין, פרופ' גיאורג לינדהרדט, פרופ' הרברט מרקוזה, פרופ' קורט פון שושניג, הסופר מנס שפרבר ועוד ידועי שם שדעתם הודפסה בחלקו השני של הספר בהוצאות הקודמות.

תקצר היריעה להתייחס לדעות הרב־גוניות שהובעו על־ידי המשיבים, יצויין רק כי עולה מהן קשת רחבה של השקפות – מוסריות, מצפוניות, דתיות, פסיכולוגיות ורגשיות – וכן נעות בין הקיצוניות של חובה להעניק מחילה וכפרה לגוסס המתחרט על ערש דווי, לבין הבנה לתגובתו של קורבן מעשי הזוועה שכאבו מונע בעדו לסלוח ולמחול. ובתוך כך עולים גם שיקולים של הרתעה, סיפוק, נקמה, אמונה דתית וכדומה, הכל בהתאם להשקפתו ולהרגשתו של הכותב.

לקראת ההוצאה לאור של המהדורה הנוספת, ביקשה המערכת להוסיף מספר דעות על אלה שנכללו במהדורות הקודמות, כך שבמהדורה החדשה מתפרסמות חמישים דעות.

מפקדי מחנה אושוויץ על ספסל הנאשמים, 1947

כותב שורות אלו הוזמן על־ידי המערכת לצרף תגובתו לשאלה מצפונית קשה זו. להלן תשובתו כפי שסוכמה על־ידו בגדר המגבלות שהוטלו על אורך הרשימה ותוך התחשבות בזמן הרב שעבר, מעל 50 שנים, מאז האירוע:

The Sunflower by Simon Wiesenthal

הנושא שאליו נתבקשתי להתייחס הינו מורכב ומסובך, לא רק משום שהוא כרוך בשאלות מצפון, מורל, מוסר, פסיכולוגיה, דת, אמונה ועוד, אלא משום שבמרכזו עומדים שני יחידים שהנסיבות הפגישו אותם בתנאים לא נורמליים, והתנהגותם ותגובותיהם מופעלים לכאורה בדרך רציונלית ותוך שיקול הראוי והרצוי על־ידי בני תמותה שנולדו בצלם אלוהים.

יתר על כן: התייחסותי נכתבה 50 שנה ויותר מאז האירוע; האם דומים הם השיקולים ובחינת ההתנהגויות הנשקלים כעבור שנים רבות בתנאי רגיעה ותוך יכולת לגבור על רגשות המתפרצים על רקע אירועים בלתי צפויים, או שמא קשה, ואולי אף לא ניתן כלל, לבחון ממרחק זמן כיצד ראוי היה לנהוג בנסיבות של אמוציות, לחץ

נפשי קשה, בתנאים שלא ניתן כלל לשחזר משום שמעולם נתקיימו כמותם והמוח האנושי לא המציא דוגמתם.

הנאצי, איש ה־ס.ס. קרל, היינו אמנם יצור אנוש על סף המוות לאחר שנפגע, ובתור שכזה ועל־פי אמות מידה רציונליות יתכן כי הוא ראוי לא רק להשתתפות בסבלו ולהבנת מצבו, אלא גם לסליחה ומחילה על פשע שפשע ועליו התוודה, וזאת אם נצא מן ההנחה כי הווידוי אינו פורמלי בלבד אלא תוצאה של חרטה כנה הנובעת מייסורי מצפון.

אלא שעבור ויזנטל ושכמותו ובמצבו, קרל הינו הנציג הטיפוסי של הנאציזם הגרמני או לפחות של מאות אלפי חיילי ה־ס.ס. והזונדרקומנדו (Sonderkommando), שליחידותיו הוא התנדב במודע, ובמסגרתו פעל ויחד עם אחרים ביצע את הפשעים האיומים ביותר, לא רק של דיכוי, הרעבה, השפלה, העבדה בפרך עד מוות של האוכלוסיה היהודית, אלא עסק ממש בהשמדה המונית בדרכים ששום מוח אנוש לא המציא עד כה. רק התחושה של המוות הקרוב והוודאי היא אשר עוררה אצל קרל את המחשבה כי המעשים אשר ביצע הם פשע נגד אדם ואלוהים גם יחד. אלמלא זאת היה ודאי ממשיך במעשי הפשע יחד עם חבריו, שגם הם התנדבו בהמוניהם מרצון לאותם מעשים, לעולם לא הרגישו חרטה וטענו להצדקתם כי רק ביצעו פקודות.

ויזנטל היה אמנם באותו מעמד רק יחיד, אסיר במחנה איום בו הוא מועבד עד מוות, מורעב ומושפל, לאחר שכל משפחתו כבר הושמדה אי־שם בבלז'ץ או טרבלינקה והוא עצמו יודע כי המוות שלו הינו ודאי ועלול לבוא בעוד שעה, בעוד יום או בעוד שבוע, הוא, ויזנטל, גם היה עד וראה במו עיניו את היריות ההמוניות באנשים ערומים ליד בורות המוות, את התליות הפומביות על הגרדומים; הוא ראה הרבה הרבה מוות, ראה את כל קרוביו ובני עירו מחוסלים. מבחינה זו הוא הינו עד מייצג את כל אלה שהיו וכבר אינם, וכל עוד המעשים הזוועתיים נמשכים, ודאי שאין הוא יכול להשתחרר מרגש הסלידה והכאב העמוק על מה שעולל איש ה־ס.ס. קרל וכל חבריו שאינם חדלים מלבצע אותם פשעים. כאשר סיפר קרל בווידוי שלו על ההורים אשר קפצו יחד עם ילדיהם מהקומה העליונה של הבית שהוצת, כשהקלגסים ממטירים לתוכו אש, נתגלה לנגד עיניו של ויזנטל הילד אלי מגיטו לבוב אותו הכיר טוב ואחריו עקב עד שנעלם.

בחדר המוות מצויים רק שני יחידים; אבל כל אחד מהם מייצג עולם שונה: האחד – את כל הרשע והפשעים האיומים שהוא ביצע עד שנפצע, אבל חבריו והמשטר אליו הוא משתייך ממשיכים לבצעם; והשני – קרבן אותם פשעים שלבו שותת דם על שעוללו לו, למשפחתו ולבני עמו; הכאב שלו גדול מנשוא; ומי מתבקש למחול? יהודי אחד שגורלו נגזר למוות על ידי חבריו של הגוסס, שלא הגיעו אז, וספק אם הגיעו אי־פעם, למצב של חרטה.

לא עמדתי במפגש דומה עם איש ס.ס. גוסס כשם שעמד בו ויזנטל שלא מרצונו. אבל בכל יתר הבחינות הייתי נתון אז במצבו של ויזנטל: גם משפחתי גורשה לבלז'ץ לשם פונתה עם כל בני עירי; עברתי בשנות המלחמה ייסורי גיהינום במחנות עבודת פרך, מחנות הסגר והשמדה; ראיתי הרבה, הרבה מתים והוצאות להורג; הורעבתי עד מוות, הושפלתי לדרגת תת־אדם ומאומה מזוועות המלחמה שגרם המשטר הנאצי ליהודים לא נשכח ממני.

חוששני כי מי שהיה שם ועבר כל זאת לא יכול היה בנסיבות ההן לנהוג אחרת משנהג ויזנטל. לא רק משום שהנסיבות לא איפשרו לו חשיבה ותגובה שקולה ורציונלית על רקע מוסרי, דתי, הומניטרי או פילוסופי; אלא כיצד ניתן לבקש מחילה־כפרה ממי שבעצמו נידון למוות בזמן קרוב כלשהו מידי אחד ממרעיו של הגוסס השותפים לאותו משטר, כשהגוסס, הוא ולא אחר, מודה שגם הוא ביצע אותם פשעים על בני העם היהודי עד שבא עליו העונש משמים.

גם אילו ראה עצמו ויזנטל מוסמך למחול בשם המומתים, הרי קיום אקט מחילה כזה היה בו משום בגידה והתכחשות לזכר מליוני הקרבנות שהומתו ללא עוול בכפם, ובתוכם גם בני משפחתו. תגובת ויזנטל היתה אמנם אינסטינקטיבית, מוכתבת על־ידי כאב עמוק על מה שנגרם לו, לבני משפחתו ולבני עמו, אולם מסופקני אם המוסר הדתי (היהודי או הנוצרי) או המצפון האלטרואיסטי מחייבים דרגת מחילה כזו על־ידי אינוס עצמי שהוא מעבר ליכולתו של בן תמותה, להבדיל מאיש דת הפועל בשם אלוהים.

האמת היא, כי גם האמונה הדתית התרופפה מאוד לאור שתיקת אלוהים. במחנה פלשוב היה עמי קרוב משפחה שהכשיר עצמו לפני המלחמה לרבנות, והוא היה דתי מאד. בסלקציה של מאי 1944, נלקחו עם טרנספורט של מבוגרים וחולים גם 280 הילדים האחרונים שהיו עוד במחנה ונשלחו לאושוויץ. בו ביום אמר לי הקרוב: שוב אינני מאמין כי יש אלוהים; ועד יום מותו לא שב לאמונתו. גם בשם אלוהים אי־אפשר היה למחול.

כאשר העדתי במשפטו של אייכמן בירושלים ומולי הרשע בהתגשמותו, אמרתי בשלב מסויים לשופטים כי אינני סבור כי ניתן לשחזר ממרחק של שנים את רגשי הפחד, הכאב, חוסר האונים, הדיכאון וחוסר התקווה בהם היינו נתונים אז. זה ודאי נכון גם לגבי הנושא בו עוסקות שורות אלה. הזהרתי עצמי להיות צמוד אך ורק לשיקולים, לרגשות ולהתנהגות כפי שנראו לי מחוייבים על־פי הנסיבות והתנאים של דאז – וכך הגעתי ביני לבין עצמי לתוצאה כפי שביטאתי בפסקה הקודמת.

אשרינו, כי חלוף השנים מקהה במידת מה את הכאב, מגליד במקצת את הפצעים ומאפשר לנו לראות דברים ראייה יותר מקיפה. אלא שהפשעים שביצע המשטר הנאצי הם כה איומים ופגעו כה קשות בקרבנות, עד כי אלה שבמקרה נותרו לפליטה

קצינים נאצים במחנה אושוויץ – מציורי האסירים (ארכיון "משואה")

לא ישתחררו לעולם מהזוועות שהיו מנת חלקם; מה עוד כי קומץ הניצולים, שארית הפליטה, נותרו בודדים ללא משפחה וילדיהם גדלו ללא סבא וסבתא. הנה כי כן, נוסף על כל העוול האחר מנעו הנאצים עצמם כי פשעיהם ישכחו. נגזר על המעטים שניצלו לשאת עמם עד סוף ימיהם את כאבם וצערם. ובלי שכחה אין מחילה.

נכון, כי לא רק העם הגרמני מעוניין להשכיח את פשעי המשטר הנאצי, גם העולם התחיל לשכוח מוקדם מדי. אפילו במדינות שסבלו תחת כיבוש המשטר הנאצי הסדיסטי, נתמעטו מהר מדי המשפטים נגד מבצעי הפשעים אשר יד החוק יכלה להשיג אותם ולהענישם, לפחות למען הרתעת פושעים פוטנציאליים.

וכך נמצא כי עשרות ואולי מאות אלפים גרמנים שהשתתפו וביצעו השמדת עם ופשעים נגד האנושות, חזרו לביתם וחיים חיים שלווים בלי שמצפונם יציק להם ובלי להרגיש כל רגש חרטה. אלה ממילא אינם זקוקים לשום מחילה וכפרה, לא מאדם, לא מהקורבן ולא מאלוהים.

האם חרטה בלב מצדיקה ומביאה בעקבותיה מחילה ושכחה של פשע?

אפילו בקרימינולוגיה ופנולוגיה רגילים, החרטה הכנה המלווה בחזרה למוטב, עשוייה לשמש רק עילה להקלה בעונש, וגם זאת לאו דווקא בפשעים חמורים. אך בשום פנים אין החרטה מביאה למחילת הפשע, מלבד במקרה כשהמדינה בתור שכזאת

מכריזה על חנינה לגבי עבירות מסויימות, לרוב מטעמים פוליטים.

זכור ודאי הוויכוח העז שהתנהל בשנות השישים בשאלה האם ראוי לקבוע תקופת התיישנות על פשע של השמדת עם ופשע נגד האנושות שלאחריה שוב לא יהיה מקום להעמיד לדין פושעים נאציים. הדעה הובעה כי כשמדובר בפשעים כה חמורים שהמין האנושי טרם ידע כמותם, אין כל הצדקה לתת לזמן העובר לכפר עליהם ואין לסלוח עליהם.

ומילה על התנהגותו של ויזנטל – אף זאת תוך ראיית הדברים לאחור: כבר נאמר כי בצאתו את החדר לאחר ששמע וידויו, או יותר נכון הודאתו של קרל, נהג ויזנטל בדרך היחידה שבה מסוגל היה לנהוג על־פי תחושת האדם הסביר במצבו. ולא היה עמו שמץ של נקמה או סיפוק כלפי מי שפגע כה קשה בו ובבני עמו. הוא טרח לבקר את אמו של קרל אך נמנע מלספר לה את האמת על פשעי בנה כמשרת ב־ס.ס. ובלבד שלא לגזול מאם את תדמיתו של הבן שעל זכרו כילד טוב היא שומרת. דומני כי התאפקות זו היא מעבר למה שבן תמותה רגיל מסוגל לו.

גם במרחק זמן ותוך ראייה לאחור סבורני כי מצפונו של ויזנטל לא צריך להציק לו על הדרך בה נהג באותו מפגש מקברי.

הפאשיזם ברומניה ובהונגריה עד ל־1941 – מציאות ותגובות יהודיות

אשר כהן

בתום מלחמת העולם הראשונה, היה מצבן המדיני של הונגריה ורומניה מנוגד זו לזו. אך במרוצת התקופה שבין שתי המלחמות ניכרו התפתחויות דומות ואף מקבילות בשתי המדינות.[1]

רומניה, ש־90% מאוכלוסיה היו חקלאים, גיבשה את תודעתה הלאומית תחת השלטון העות'מאני המתפורר. כיוון שבמלחמה לחמה לצד המדינות שניצחו, היא הכפילה את שיטחה ואת אוכלוסייתה, ועל־כן לא היו לה דרישות טריטוריאליות נוספות. הכפלת השטחים והאוכלוסין הביאה לכך שרומניה פסקה להיות מדינה הומוגנית. היו ברומניה קרוב ל־30% בני מיעוטים, ובכללם כ־770,000 יהודים, מחציתם בשטחים החדשים. בהונגריה לעומתה, שירשה את המסורת של עצמאות לאומית ואת דפוסי השלטון של הקיסרות ההבסבורגית, התפתחו מעמד בינוני ומעמד פועלים מאורגן ורק כמחצית האוכלוסיה עסקה בחקלאות. היא היתה מדינה מנוצחת, אשר איבדה בחוזה טריאנון (Trianon) שני שלישים ממה שנחשב בעיניה כשטח המדינה הלאומית, וראתה ב"החזרת השטחים האבודים" את עיקר יעדיה המדיניים. מבין כל האזורים שאבדו לה, טרנסילבניה, שצורפה לרומניה היתה החשובה ביותר, הן מבחינת גודלה והן בגלל עוצמת הרגשות הלאומיים שהיא עוררה בקרב האומה המאדיארית (magyar). את האווירה הפוליטית בהונגריה ניתן להגדיר כתיסכול לאומי, שאיחד את כל הפטריוטים המאדיארים, וכל מאדיארי היה פטריוט. בהונגריה כמעט ולא נמצאו מיעוטים וגם כ־473,000 היהודים שישבו בהונגריה, לא ראו עצמם ככאלה.[2]

בשתי המדינות רומניה והונגריה היתה אנטישמיות גלויה, הן בקרב האוכלוסיה והן בחוגי השלטון. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, היתה האנטישמיות ברומניה במצב של נסיגה ביחס למצב שלפני המלחמה, בעיקר בלחץ הדמוקרטיות המערביות ובפרט צרפת. בהונגריה התופעה היתה חדשה בממדים בהם היא התפרצה ב־1919, בעת "הטרור הלבן" שהעלה את האדמירל מיקלוש הורטי (Miklós Horthy) לשלטון.

גל האלימות הסתיים עם חקיקת חוק ה"נומרוס קלאוזוס" (numerus clausus) של 1920 ולאחריו התבסס ראש הממשלה, הרוזן אישטוואן בטלן (István Bethlen), ותחת שלטונו התמסדה השמרנות המתונה. המתח האנטישמי נרגע במידה ניכרת. לעומת זאת, ברומניה הוא גבר בעיקר בעקבות מהומות הסטודנטים, שהחלו ב־1922.

ב־1923 נראתה הקצנה באנטישמיות הפוליטית בשתי המדינות. ברומניה, הקים פרופסור אלקסנדרו ק' קוזה (Alexandru C. Cuza) את "הליגה הנוצרית להגנה לאומית" (LANC –Liga Apararii Nationale Crestine), כשהמסר הבלעדי שלה היה האנטישמיות. בהונגריה, הקים ב־1919 ג'ולה גומבוש (Gyula Gömbös) אחד העוזרים של הורטי את "המפלגה להגנת הגזע" (Fajvédő párt). אך בעוד שמפלגתו של קוזה, שהוקמה כהמשך לפעילות פוליטית אנטישמית לפני המלחמה, הגיעה להישגים מוגבלים ושימשה חממה לקורנליו זלה קודריאנו (Corneliu Zelea Codreanu) ולחלק מתומכיו לעתיד, מפלגתו של גומבוש נכשלה כישלון מוחלט והוא עצמו חזר למפלגת השלטון ב־1928.

כאמור, יהודי הונגריה ראו עצמם כחלק בלתי נפרד מהאומה המאדיארית ואותם שפעלו בחיים הכלכליים, התרבותיים, או המדיניים, עשו זאת במסגרות הלאומיות הכלליות, ולאו דווקא כיהודים. ברומניה ראו עצמם רוב היהודים כמיעוט לאומי, בעיקר בגלל מעמדם החוקי הנחות במדינה בה האמנסיפציה המלאה ליהודים לא הוענקה אלא בתום מלחמת העולם הראשונה. "איגוד הקהילות היהודיות" התקיים ברגט כבר מ־1909 כנציגות בעלת אופי פוליטי מוצהר. אחרי המלחמה היה הכרח להקים ארגון חדש, שייתן ייצוג גם ליהודים שצורפו לרומניה כתוצאה מהסכמי השלום. הדבר לא היה קל לביצוע בגלל חיכוכים ויריבויות פנימיות, ורק ב־1936 הוקם "איגוד הקהילות" הכלל־ארצי. אך כבר ב־1928 הוקמה "סיעה יהודית" בפרלמנט, וב־1931 הופיעה, בעיקר ביוזמת יהודי טרנסילבניה, "המפלגה היהודית". בתמיכת "מפלגת האיכרים הלאומית" של יוליו מניו (Iuliu Maniu), נבחרו ארבעה נציגים יהודיים לפרלמנט, שלושה לבית הנבחרים ואחד לסנט. תופעה דומה היתה בתקופה זו רק בפולין, וכמובן שאיש לא היה מעלה על דעתו להקים מפלגה כזאת בהונגריה.

ב־1927 פרש קודריאנו, בן 28, ממפלגתו של קוזה והקים ארגון חדש, תנועה ראשונה בעלת מאפיינים פאשיסטיים במזרח אירופה, בשם "הליגיון של המלאך מיכאל" (Legiunea Arhangelul Mihail), שהפך ב־1930 ל"משמר הברזל" (Garda de Fier).[3] חברי התנועה המשיכו לקרוא לעצמם "ליגיונרים". תלמידי בתי־הספר התיכוניים אורגנו ב"אחוות הצלב" (Fratia de Cruce). במידה רבה מאד, "הליגיון" צמח מתנועת הסטודנטים של שנות ה־20 ואכן שיכבה זו יצרה את המנהיגות כולה. "משמר הברזל" היה ניסיון המכוון להרחבת המסגרת, בעיקר לחדירה מסיבית אל ציבור האיכרים המנוכר לחיים הפוליטיים, למרות הישגי "מפלגת האיכרים". ניסיון זה שהיה מפתיע בגישתו, אמנם הביא את התנועה אל הכפרים וזכה להצלחה לא מעטה. קודריאנו,

ששהה בגרמניה (1922) ולמד בצרפת (6־1925), הכיר היטב את הנציונל־סוציאליזם הגרמני ואת הפאשיזם האיטלקי. יחד עם רעיונות רבים ששאב משתי תנועות אלה, היו בפאשיזם הרומני שיצר קודריאנו מאפיינים מקומיים חשובים. הוא התבסס על צעירים בני 20 עד בני 30, היה ספוג מיסטיקה דתית עמוקה וחתר לשינויים מפליגים בחברה ובפוליטיקה הלאומית. את התמיכה הרחבה חיפש קודריאנו, ומצא, ראשית בקרב האיכרים ולאחר מכן בקרב הפועלים, שהיו ברובם דור ראשון של פרולטארים, שעזבו את הכפר.

קודריאנו נבחר לפרלמנט, בבחירות משנה, בסוף 1931. שנה לאחר מכן, בבחירות כלליות, נבחרו חמישה נציגים של "משמר הברזל", למרות שבאופן פורמלי נאסר קיומה של התנועה. בגלל רציחות פוליטיות שביצעו קודריאנו וחבריו. בדצמבר 1934 נשלחה משלחת רשמית ל"ועידה הפאשיסטית" שארגן מוסוליני במונטרה (Montreux) בשווייץ. בראש המשלחת עמד ידידו ועוזרו של קודריאנו, יון מוצה (Ion Mota), מתרגם "הפרוטוקולים של זקני ציון" לרומנית. מאוחר יותר נשלחו שבעה איש "לייצג" את התנועה במלחמת האזרחים בספרד, אחד מהם היה כומר. מראשית דרכו הפוליטית, ובפרט אחרי תחילת 1933, הטיף "משמר הברזל" למדיניות חוץ פרו־גרמנית, בעיקר בנימוקים של אנטי־בולשביזם. זו היתה תופעה חריגה מאד ברומניה האנטי־רוויזיוניסטית הפרו־צרפתית. בתזכיר למלך, ב־1936, כתב קודריאנו בין השאר: "אם יכפו עלינו, על הנוער הרומני, את המצב הטראגי שניאלץ להלחם בצד המדינות הבולשביסטיות נגד אלה המגינים על הציוויליזציה הנוצרית, ... אנו נירה באלה שהובילו אותנו לשם, ... ונתאבד."[4]

התנועה הרשימה, יותר מכל, בהופעות ההמוניות שארגנה. לתהלוכות היה דפוס קבוע: בראש הלכו כמרים עם דגלים וסמלים נוצריים, לאחר מכן ה"ליגיונרים" בחולצות ירוקות, ובסוף גברים ונשים בתלבושת לאומית. למעשה כמו כל התנועות הפאשיסטיות, גם התנועה הזאת חסרה אידיאולוגיה מגובשת. קודריאנו טען שהמדינה גוססת לא מחוסר תכניות אלא מחוסר גברים. היא היתה אנטי־קומוניסטית ולאומנית, אך שני אלה התבטאו יותר מכל באנטישמיות. "משמר הברזל" היה חדור סמלים ורגשות נוצריים, והשם "ליגיון המלאך מיכאל" הוא רק אחד הביטויים לכך.

המיסטיציזם הנוצרי הפרימיטיבי בולט כאן יותר מאשר בכל תנועה אחרת בתקופה זו. "המטרה העליונה אינה החיים, אלא התחיה מחדש. תחיית העמים בפני כס האלוהים," כתבו והוסיפו "הליגיונריות היא בראש ובראשונה אמונה באלהים", וב"משמר הברזל" ראו בפירוש "תנועה משיחית".[5]

המנהיג, קודריאנו, שתוארו היה ה"קאפיטן" (Capitanul), לא היה תלוי "אלא באלוהים... ולא היה אחראי אלא בפני האלוהים," כמעט כמו מלכי צרפת בימי הביניים. הוא נהג להתבודד בהרים, ולעתים היה מופיע בכפרים, רכוב על סוס לבן, יורד

מהסוס, מנשק את האדמה וממשיך לרכוב מבלי לדבר עם איש. אחריו היו מופיעים תומכיו המסבירים לאיכרים הנבערים שהוא אדם קדוש.[6] יחד עם זאת, זו לא היתה בשום אופן תנועה קלריקאלית במובן המקובל במערב אירופה. לא הכמרים נהגו בקודריאנו, אלא הוא בהם. הלאומנות הרומנית, בגלל הרקע המוסלמי־עות'מאני עליו היא צמחה, היתה חדורה אלמנטים אורתודוקסיים. "משמר הברזל" היה חוליה נוספת, קיצונית וראוותנית, במסורת הלאומית המושרשת. התנועה, שצמחה מארגוני סטודנטים של שנות העשרים, נשאה עד סוף דרכה יותר אופי של תנועת נוער אלימה, מאשר מפלגה פוליטית ממוסדת. לא אידיאולוגיה, אלא אוסף של אמונות ומיסטיציזם, האדרת המוות, של יריביהם ושל עצמם, היו הגורמים שאיחדו, אם לא את התנועה כולה, הרי לבטח את המנהיגות.

למרות שהאנטישמיות היתה מרכיב יסודי ומרכזי בכל הופעותיו הפומביות, "משמר הברזל" לא הביא להקצנת יתר באשר להתייחסות כלפי היהודים.

קודריאנו לא היה אנטישמי קיצוני יותר מקוזה, למשל, אך תנועתו הוסיפה לאנטישמיות מימד של אלימות בלתי מרוסנת. הפאשיסטים היו גם אחד הגורמים המרכזיים, אשר קבעו את "השאלה היהודית" כנושא מרכזי בדעת הציבור. אך מעל לכל, באופי התנועה, בהתנגדות למשטר הפרלמנטרי ובפרט בהוקעת השחיתות הפוליטית שהיתה לנורמה ברומניה, היה ב"משמר הברזל" משום איום ישיר על המשטר וכך הוא גם נתפס בקרב האליטה הפוליטית. ואמנם, התנועה הוצאה אל מחוץ לחוק מספר פעמים. אם כי זה לא מנע ממנה מלהופיע בכל הבחירות של שנות ה־30, במסווה שמות שונים וחדשים.

למרות נסיונות כושלים קודמים, המפלגה הפאשיסטית המשמעותית הראשונה נוסד בהונגריה רק ב־1935, בראשותו של פרנץ סאלשי (Ferenc Szálasi). גם זו לא זכתה להד רב, אלא בסוף 1937, אחרי שסאלשי הצליח ללכד מספר ארגונים ננסיים למפלגה אחת בראשותו. המפלגה נקראה "נציונל־סוציאליסטית" אך מוכרת בעיקר בשמה שלאחר 1939, "מפלגת צלב החץ" (Nyilaskeresztes Part).[7] אופיינית לגישתו ולהמשך דרכו הפוליטית, היא העובדה שעוד בהיותו רב־סרן בצבא, הוזהר סאלשי בידי מי שהיה אז, ב־1931, שר המלחמה, ג'וליה גומבוש, שלא לעסוק בפוליטיקה. להגנתו טען אז בנימה כמעט סוציאליסטית: "חוסר סבלנותי וביקורתי נובעים מכך, שבמצב הכלכלי הגרוע ניתן בהחלט לעזור." את הבסיס האידיאולוגי למפלגה ספקה התורה ה"הונגריסטית" (hungarista) של סאלשי עצמו. על חוזה השלום אמר ש"טריאנון פשוט אינו קיים!" אך הלאומנות והרוויזיוניזם שלו לא היו קיצוניים יותר מהמקובל בימין המאדיארי של אותם ימים. רעיונותיו בקשר לאוטונומיה לעמים שיוחזרו לשלטון מאדיארי "לאחר ביטול חוזה טריאנון," היו אף נדיבים למדי, אם כי מאד כלליים וכמובן חסרי כל סיכוי מעשי. התכנית הכלכלית שלו הושפעה מרעיון הקורפורציות

של מוסוליני אך נשארה אוסף משפטים חסרי משמעות ברורה, בין השאר על "מדינה אגרארית בעלת תעשייה", כאשר אפילו הבעיה הסוציאלית הבוערת ביותר, שאלת הרפורמה האגרארית אינה ברורה די צרכה. הנושא היחיד בו ביטא סאלשי דברים ברורים וחד־משמעיים, נגע ל"יהודים המנצלים", אותם תבע לגרש מהמדינה.[8]

המפלגה זכתה לתמיכה עממית רחבה, בעיקר בקרב הפועלים בבודפסט והסביבה, בערי התעשייה והמכרות. המבנה הארגוני של המפלגה היה בנוי כל כולו על אישיות המנהיג, לא היה שום מוסד בעל סמכויות מוגדרות שיכול היה להידמות למועצה הפאשיסטית האיטלקית, היו ועדות שונות בעלי אופי ביצועי: לארגון, לתעמולה וכד', אך כל החלטה בעלת משמעות פוליטית חייבה את אישור "מנהיג המפלגה" (Pártvezető). למרות שסאלשי הצהיר תמיד על נאמנותו לעוצר הורטי, התנועה ההמונית, שהתגבשה סביבו בעיקר תחת סיסמאות סוציאליות ואנטישמיות, נראתה בעיני הממסד הפוליטי כמהפכנית ומאיימת על המשטר. היא אמנם פוזרה ב־1938 וסאלשי עצמו נאסר. למרות זאת, המפלגה השתתפה, לראשונה כ־"צלב החץ", בבחירות ב־1939 וזכתה ביחד עם גופים פאשיסטיים קטנים יותר ב־750,000 קולות (כ־30%) וב־49 צירים, מהם 31 ל"צלב החץ". היה זה הישג מדהים, בתהחשב בכך שהמפלגה היתה חדשה בזירת הבחירות שנערכו ברובן בגלוי, ושהממשלה הפעילה נגדה אמצעים חמורים, כמו סגירת העיתון לפני הבחירות, ושמנהיגה ישב עדיין בכלא. להישג האלקטורלי המפתיע, זכו הפאשיסטים ההונגרים בעיקר על חשבון מפלגות השמאל, הסוציאל־דמוקרטים ומפלגת "האיכרים הזעירים" (Kisgazda Part), כאשר התמיכה במפלגת השלטון לא השתנתה כלל. אם כי המקורות לעניין זה דלים לפי שעה, אין כל ספק בכך, שאת מירב התמיכה מצא "צלב החץ", הן כחברי המפלגה והן כתומכים אלקטורליים, בקרב מעמד הפועלים העירוני. מרבית המנהיגות באה מקרב המעמד הבינוני, כולל קציני צבא, עיתונאים ופקידים. ממקורות הידועים היום וכן מהתרשמויות בני התקופה, בולטת במיוחד העובדה ששיעור עצום, כ־25%, מבין פעילי התנועה ובעלי התפקידים בה, היו בעלי עבר פלילי.

ברומניה, לקראת הבחירות בדצמבר 1937 נחתם הסכם, "חוזה אי־התקפה", בין "משמר הברזל", "מפלגת האיכרים" של מניו, "הליברלים הפורשים" בהנהגת גיאורגה ברטיאנו (Gheorghe Bratianu) שאליה הצטרף גם "איגוד האיכרים". הברית הזאת, בין מניו, המנהיג הלאומי הטרנסילבני, שבשנות העשרים קיים קשר פוליטי הדוק עם "המפלגה היהודית", למרות שמעולם לא היה אוהב ישראל, מסמל את השינויים שחלו במפה הפוליטית בעשר השנים האחרונות. לא פחות משמעותית העובדה, שפרופסור ניקולה יורגה (Nicolae Iorga), ההיסטוריון הבולט של התקופה, פרסם אף הוא ב־1937 קונטרס אנטישמי.[9] יורגה היה שותפו הפוליטי של קוזה על בסיס תכנית פוליטית אנטי־יהודית ערב מלחמת העולם הראשונה, אך בשנות העשרים ובראשית

שנות השלושים הוא בלט בין האינטלקטואלים אשר תבעו שיווי זכויות ליהודים והתנגד נמרצות לגל האנטישמי בקרב הסטודנטים. הוא אף היה הראשון, כשר הפנים, אשר הוציא את "משמר הברזל" אל מחוץ לחוק, אם כי לעובדה הזאת היו כמובן סיבות רבות מעבר לשאלה היהודית. בעמדות אישים מרכזיים, כמניו ויורגה, יש לראות סימן דרך לשינויים שחלו בחברה הרומנית כלפי היהודים. למעשה, הפוליטיקה הרומנית, שהיתה נגועה כולה באנטישמיות, נקטה לקראת סוף שנות השלושים בעמדות אנטי־יהודיות קיצוניות במיוחד. "המפלגה היהודית", שבמשך כל השנים סבלה עלבונות והיתה נתונה לאלימות בפרלמנט, כבר לא התמודדה בבחירות הללו, בהן הגיע "משמר הברזל", שנקרא אז "הכל למען המולדת" (Total Pentru Tara), להישג הפוליטי המרשים ביותר: הוא נתמך בידי 480,000 מהמצביעים, שהם 16% מהקולות וזכה ב־66 צירים. הוא היה למפלגה השלישית בגודלה במדינה ולאופוזיציה העיקרית לממסד הפוליטי ולמלך. מעריכים שבתקופה זו, שהיא תקופת השיא, הגיע מספר חברי התנועה ל־200,000.

הבחירות של סוף שנות השלושים, האחרונות שנערכו לפני המלחמה בשתי הארצות, הביאו להתגברות חסרת תקדים של התנועות הפאשיסטיות מצד אחד ולאנטישמיות גוברת ולחקיקה אנטי־יהודית, בכל אחת מהן, מצד שני.

לאחר הבחירות, הטיל המלך את הקמת הממשלה על מפלגת מיעוט, בראשות המשורר אוקטוויאן גוגה (Octavian Goga) ופרופסור קוזה. זו החלה, מיד עם הקמתה, בחקיקה אנטי־יהודית, ורומניה היתה למדינה השניה באירופה, אחרי גרמניה, אשר הכניסה את המרכיב הגזעני לספרי החוקים שלה. ממשלת גוגה־קוזה לא האריכה ימים ובפברואר 1938 היא הוחלפה בדיקטטורה המלכותית של המלך קרול השני. יש היסטוריונים, פישר־גלאץ (Fischer-Galati) למשל, הרואים בכל התהליך, מינוי ממשלת מיעוט ולאחר מכן הדיקטטורה, מהלך משולב ומחושב של המלך כדי למנוע את עליית "משמר הברזל" לשלטון אחרי הבחירות. גם בלה וואגו כותב על: "הסכנה הממשית של הפיכה מצד 'משמר הברזל'" בתקופה זו.[10] יחד עם זאת אין לשכוח שרומניה היתה עדיין חברה ב"ברית ההסכמה הקטנה" (Petite Entente), ולתגובות הנזעמות בצרפת לממשלת גוגה היה משקל חשוב, וכן היה משקל ליהודים שסייעו בגיבוש התגובות האלה. מכל מקום, וזו העובדה הבולטת והחשובה לענייננו, עם כינון הדיקטטורה המלכותית, החקיקה האנטי־יהודית נשארה על כנה. החוקים שנחקקו בידי ממשלה אנטישמית לא־פאשיסטית, המשיכו להתבצע בידי מלך־דיקטטור, שאחד מיסודות מדיניותו היה לחסל את האיום הפאשיסטי.

החקיקה האנטי־יהודית הראשונה בהונגריה פיגרה אך מעט אחרי השכנה־יריבה מדרום־מזרח. במאי 1938 אישר הפרלמנט ההונגרי, בו היו עדיין חברים יהודים, חוק המגביל את עיסוקם של יהודים במקצועות החופשיים ובפקידות הממשלתית. החוק

התקבל בזמן ש"צלב החץ" הוצא אל מחוץ לחוק וכאשר סאלשי נשלח לבית הסוהר. בראש הממשלה עמד אז בלה אימרדי (Imrédi Béla), אם כי הטקסט הוכן על־ידי קודמו בתפקיד, קלמאן דראני (Darányi Kálmán).[11] כדאי לציין ולהדגיש, שאחת הסיבות שהביאו לחילופי הממשלה, שאגב אין ליחס לה משמעות מוגזמת. היתה העובדה, שהעוצר לא היה מרוצה מהסנותו של דראני בדיכוי "צלב החץ". אימרדי, איש כספים שאפתן, נחשב עד אז למדינאי פרו־בריטי, בעל מהלכים בסיטי הלונדוני. מאוחר יותר, באוקטובר 1940, הוא התגלה כאחד הפאשיסטים החדשים, ניאופיט של תקופת המלחמה, אך ראשית השינוי בעמדותיו מתגלה כבר בעת היותו ראש הממשלה, אם כי כאמור, לא היתה לכך כל נגיעה ליחסו כלפי סאלשי, יחס שהאחרון לא שכח לו.

עם כניסתו לתפקיד, הבטיח אימרדי לחוקק חוק אנטי־יהודי נוסף, חמור יותר, והוא אמנם הכין אותו אך לא הספיק להגישו לפני שפוטר ממשרתו. הסיבה העיקרית לפיטוריו היתה נעוצה כנראה במדיניותו הפרו־גרמנית, המוגזמת לטעמו של העוצר. אך אחת הסיבות שהרבו אז להזכירה, היתה השמועה שהופצה ביד אמונה בידי אנשי "צלב החץ", שסבתו היתה יהודיה. את החוק השני הגיש לפרלמנט ראש הממשלה, הרוזן פאל טלקי (Teleki Pál). טלקי היה ראש ממשלה ב־1920, כאשר התקבל חוק ה"נומרוס קלאוזוס". הוא היה נצר לאחת המשפחות המיוחסות בהיסטוריה ההונגרית ואחד המגנאטים הגדולים של טרנסילבניה. כן היה מנאמני הורטי, אינטלקטואל מבריק ופרופסור לגיאוגרפיה בעל שם. טלקי היה גם אנטישמי, שראה ביהודים זרים שחדרו לתרבות המאדיארית ושיש לסלקם משם, אך מעל לכל הוא היה אנטי־פאשיסט, שראה בתנועתו של סאלשי איום לאופיה המסורתי ובפרט למבנה המעמדי של החברה ההונגרית. הוא עמד בראשות הממשלה עד להתאבדותו בעקבות הפלישה הגרמנית ליוגוסלביה, באפריל 1941, כאשר לא הצליח למנוע את המעבר של הצבא הגרמני בתוך ארצו. גם טלקי הכין חוק אנטי־יהודי, שאותו יגיש יורשו לאישור.

שני החוקים הראשונים היו בעלי אופי כלכלי מובהק ולא נקטו בהגדרות גזעניות. החוק הראשון הגביל את עיסוקם של היהודים במקצועות החופשיים ל־20%, שהוא בערך פי ארבעה משיעורם הכללי באוכלוסיה, אך פחות ממחצית שיעור היהודים בקרב העוסקים במקצועות מסויימים בבודפסט. החוק השני הוריד את השיעור ל־12% ובמקרים אחדים ל־6%. כל אלה שהתנצרו לפני אוגוסט 1919 (תאריך מהפכת הנגד של הורטי) שוחררו כליל מההגבלות, כן שוחררו אלה שנולדו להורים שהתנצרו, כמרים, פרופסורים, אלופים אולימפיים, לוחמי חזית ב־1914־1918, אלמנות ויתומי הלוחמים. אחת התוצאות של שני החוקים הראשונים היתה, שעם הכרזת גיוס חובה ב־1939, לא גייסו עוד יהודים לצבא אלא לפלוגות עבודה מיוחדות. אלה, כאמור, הוקמו עוד לפני המלחמה, אך עם הצטרפות הצבא ההונגרי ללחימה נגד בריה"מ,

הפכו יחידות אלה למלכודת מוות לאלפי צעירים, לא בידי הנאצים, אלא בידי מפקדיהם ההונגרים.

ב־1938, בעקבות הפליטים הראשונים שברחו מאוסטריה שלאחר ה"אנשלוס" (Anschluss) ולאחר החוק האנטי־יהודי הראשון, הוקם ביוזמת שתי הקהילות בהונגריה "המשרד לסיוע" (Pártfogó Iroda), שבו היתה שותפה גם ההסתדרות הציונית. "המשרד לסיוע" מילא תפקיד חשוב בעיקר בעזרה ליהודים שנושלו מפרנסתם לאחר צירוף קרפטו־רוס בראשית 1939. על־פי ההסכם, התחייב הג'וינט האמריקאי לכסות את מחצית התקציב. מנהיגים יהודים יצאו אז למערב אירופה ולבריטניה לנסות להכין גם הגירת יהודים מ"האזורים המשוחררים". חשוב לציין שזאת היתה הפעם הראשונה בתקופה שבין שתי המלחמות, שהקהילות היהודיות בהונגריה חיפשו קשר עם ארגונים יהודים בין־לאומיים.

אין בידנו שום עדות על לחץ או השפעה ישירה מגרמניה לא במקרה של רומניה

הונגריה, עבודת כפיה – תפילה בסתר

ולא בזה של הונגריה. אמנם משרד החוץ הגרמני מביע בינואר 1939, סיפוק רב מהחקיקה האנטי־יהודית, אך גם זה אינו רומז על כל התערבות, ישירה או עקיפה, ומעיד רק על השפעת "כח האידיאולוגיה הנציונל־סוציאליסטית."[12]

כאמור, ב־1938 אחד היעדים הראשונים של הדיקטטורה המלכותית ברומניה היה חיסול "משמר הברזל". מספר רב של פעילי התנועה נאסרו. אלה שניתן היה להביאם למשפט, בגלל רצח פוליטי או כל סיבה אחרת, נשפטו. אחרים הוחזקו במחנות ריכוז. הוצא צו מאסר גם נגד קודריאנו, אך זה הסתתר בטענו שאין לו אמון במשטרה. הוא היה בעל ניסיון והעתיד גם הוכיח שידע ממה לחשוש. למרות זאת, בהיפתח הדיון המשפטי, הוא הופיע בצורה הדרמאטית האופיינית לו, בליווי קולונל וכומר. הוא נאסר כמובן, ובליל ה־29/30 בנובמבר 1938, ימים אחדים אחרי ביקור המלך אצל היטלר, קודריאנו ועוד 13 ליגיונרים שהואשמו ברצח, חוסלו בבית הסוהר, "בעת נסיון בריחה." באותו זמן ארגן ראש האזור הליגיונרי של הבאנאט (Banat), הוריה סימה (Horia Sima), פרעות ביהודים: יהודים הוכו ברחובות, חנויות נבזזו ועורך־דין אחד אף נרצח. אחרי הוצאתו להורג של קודריאנו, סימה ומספר מנהיגים שעדיין לא נאסרו, ברחו לגרמניה ותיכננו "לנקום את דמו של הקאפיטן." בראשית 1939 נראה אמנם ש"משמר הברזל" חוסל ככוח פוליטי. למרות זאת קבוצת נוקמים הצליחה בספטמבר לשים מארב לראש הממשלה ארמן קאלינסקו (Armand Calinescu) ולרצחו. שוב נאסרו אלפי חברים ותומכים מוכרים של התנועה, ושוב נדמה היה שהיא חוסלה סופית.

במדיניות החוץ של רומניה היתה זו תקופה מלאת סתירות, לאחר שזו החלה מאבדת את משענתה הצרפתית, באופן ברור מאד מאז מינכן. כבר במרס 1939, הגרמנים עמדו על הגבלות על היהודים בהסכמים המסחריים שהם חתמו עם רומניה. אך יחסי שתי המדינות עברו עליות ומורדות בתקופה הזו, הן לפני והן אחרי הערבות הבריטית־צרפתית שניתנה לרומניה באפריל אותה שנה. עם פרוץ המלחמה נגד פולין, היו עדיין רומניה והונגריה נייטרליות, בתחילה כל אחת נותרה אוהדת לצד שתמך בה באופן מסורתי. ברומניה גברה שוב האנטישמיות. בראשית 1940, כלומר עוד לפני המסע הצבאי הגרמני במערב אירופה, ניסה המלך קרול לגבש חזית לאומית רחבה ולשם כך הוא היה מעוניין גם בתמיכת "משמר הברזל", שבינתיים הפך למעשה לגורם הפועל על־פי תכתיבים גרמניים במערכת הפוליטית הרומנית. על כן, המלך החל לשחרר ליגיונרים שנותרו עדיין בחיים ונערך מסע שיכנוע כדי שהוריה סימה יחזור מגלותו בברלין. עם הנצחונות הגרמניים הראשונים ועם נפילת צרפת, הבעייה המרכזית היתה גיוס תמיכה בין־לאומית כנגד הרוויזיוניזם הרוסי בבסרביה וההונגרי בטרנסילבניה. זו האחרונה כבר רשמה עד אז לזכותה שני הישגים חשובים, בדרום סלובקיה ובקרפטו־רוס, הודות לתמיכה גרמנית־איטלקית ב"ועידת וינה" הראשונה. מדיניות התמיכה

ב"ציר" של ההונגרים נראתה אז כנכונה ומשתלמת, לראשונה מאז טריאנון.

הוריה סימה אמנם התרצה וחזר מברלין לרומניה, וביוני 1940 קרא לכל תומכי התנועה הליגיונרית להצטרף למפלגה היחידה המותרת, "מפלגת האומה" בראשות המלך. כאשר ברית־המועצות הגישה אולטימטום ובו דרשה את סיפוח בסרביה וצפון בוקובינה, נאלץ המלך, "בעצת" היטלר לסגת. פינוי שני האזורים התנהל באופן מביש ובאי־סדר, אך הביא בעקבותיו את הצטרפות הוריה סימה ושניים מתומכיו לממשלה. זה היה המקרה הראשון, בו תנועה פאשיסטית במזרח אירופה הגיעה, אפילו באופן חלקי, לשלטון, מאותו רגע פרצו פרעות ביהודים בכל חלקי המדינה, ולא רק בידי אנשי "משמר הברזל".

במרס 1940 נתפרסמו מספר חוקים ותקנות כלכליים שמטרתם להצר את צעדי היהודים. האבטלה בקרבם גדלה מאד ורבים התרוששו כליל. במאי חתמה הממשלה על הסכם עם גרמניה לאספקת נשק תמורת הנפט הרומני, ולמעשה הפכה רומניה ל"מדינת חסות" של הגרמנים, לא פחות ואולי אף יותר מהונגריה. ב־9 באוגוסט נתפרסם חוק "המעמד המשפטי של יהודי רומניה". חוקים אלה יישמו באופן ברור את עקרונות "חוקי נירנברג" הגרמנים ברומניה: נאסר על יהודים להחזיק בקרקעות ובמפעלי תעשיה בכפרים ולמלא תפקידים ציבוריים כלשהם; נאסרה עליהם מכירת מצרכים שיש עליהם מונופול ממשלתי, לעסוק בעיתונות ובהוצאת ספרים; נאסרו נישואי תערובת, היהודים גורשו מהצבא והוכרחו לשרת בפלוגות עבודה. גם השחיטה הכשרה נאסרה, אם כי האיסור לא נאכף למעשה. בתגובה לחוקים האלה התארגנו ועדים אזוריים, בהנחיית איגוד הקהילות, כדי לסייע ליהודים שנפגעו. הנפגעים היו מכל שכבות החברה, ובפרט בקרב הסוחרים ובעלי המקצועות החופשיים.[13]

באותו זמן עלתה בעיית טרנסילבניה בכל חומרתה. מכל השאלות שהעסיקו מדינאים ופוליטיקאים בהונגריה וברומניה בין שתי המלחמות, זאת היתה הבעיה החשובה והמרכזית לשני הצדדים. שום נושא אחר לא עלה בחשיבותו על השליטה בטרנסילבניה. כעת, לראשונה מאז 1920, זכתה הדרישה ההונגרית לגיבוי בין־לאומי חשוב, למעשה, בגיבוי היחיד שהיה חשוב באותו רגע – הגרמני. ב־30 באוגוסט נאלצה רומניה, לאחר "הכרעת וינה השניה", לוותר על צפון טרנסילבניה, כמחצית האזור השנוי במחלוקת. "משמר הברזל" ארגן נסיון הפיכה בבוקרסט ובערים אחדות בדרום טרנסילבניה, ולמרות שהניסיון בבירה נכשל, נאלץ המלך להזדקק לתמיכת הגנראל יון אנטונסקו (Ion Antonescu), אשר דרש את התפטרותו. ואמנם, ב־6 בספטמבר עזב קרול השני את רומניה ואנטונסקו הקים את "המדינה הליגיונרית הלאומית" בראשותו כ־Conducator, ועם הוריה סימה כסגנו. שלא כמו חודשים אחדים קודם־לכן תחת שלטון המלך, היו כעת אנשי "משמר הברזל" שותפים מלאים בשלטון.

שלטון "משמר הברזל" התאפיין יותר מכול בכוחניותו הברוטלית. שוד ורצח

הפכו לתופעות רגילות. בין הקורבנות היו יהודים, אך לא הם בלבד. בין הנרצחים היה גם פרופסור יורגה, למשל, ש"נענש" על כך שהוציא בזמנו את התנועה אל מחוץ לחוק. יוג'ין ווּבר (Eugen Weber) שמנתח את האירועים עומד על כך שבתקופת השלטון החדש, כבר לא היו קודריאנו וחלק נכבד מחסידיו הראשונים בחיים, ושהתנועה הוצפה במצטרפים חדשים אשר לא עשו את הדרך עם המייסד והיו חסרי הכנה אידיאולוגית. העובדות נכונות אך זו תופעה נפוצה בכל תנועה שעולה לשלטון אחרי שהייה ממושכת באופוזיציה. במקרה שלפנינו, לא נראית סתירה חריפה בין הברוטליות של אנשי "משמר הברזל" בשלטון, לבין המיסטיציזם והאגרסיביות הרטורית של קודריאנו. הערכה זו נראית נכונה, בפרט המדיניות האנטי־יהודית, שהגיעה לקיצוניות חסרת תקדים. הממשלה החלה ב"רומניזציה", שם נרדף ו"לאומי" יותר למה שאחרים נהגו לקרוא "אריזציה". ואמנם, ממשיך וכותב ווּבר, "הקומיסרים לרומניזציה, שמונו על־ידי הממשלה, כולם ליגיונרים או ידידי ליגיונרים, נתגלו כחמדנים וחסרי יושר כמו המנצלים של המשטר הישן, אך יותר גסים ותאבי בצע." מצב היהודים ברומניה בסוף 1940 היה דומה לזה של יהודי גרמניה ופולין, גרוע מזה של יהודי מערב אירופה, שהיו כבר תחת כיבוש גרמני, והרבה יותר גרוע מזה של יהודי הונגריה.

אחרי כיבוש צרפת, היתה רומניה תלויה באופן מוחלט בברלין. באוקטובר נכנס הצבא הגרמני למדינה, להלכה כדי להגן על שדות הנפט ולמעשה כשלב ראשון בהכנות

הונגריה, קבוצת עובדי כפיה

לפלישה לברית המועצות. בינתיים לא רווה אנטונסקו נחת משותפיו לשלטון. ההשתוללות ואי־הסדר, החתרנות המתמדת, גם בתוך הצבא, ויותר מכך הרציחות הפוליטיות כנקמה בכל מי שלליגיונרים היו אתו חשבונות מהעבר, הביאו להחלטתו לסלקם בכוח מהממשלה. בינואר "משמר הברזל" ספק הכין הפיכה, ספק ניהל מאבק אלים נגד אנטונסקו שניסה לסלקם. המאבק נגמר בניצחון הצבא, אך לא לפני שאנשי הוריה סימה ערכו טבח ביהודי בוקרסט. הצבא הגרמני לא התערב. הוא היה יכול, כמובן, לתמוך בליגיונרים ולהטות את הכף לטובתם, כפי שאף יעץ גוסטב ריכטר (Gustav Richter) נציג ה־ס.ס. היטלר תמך באנטונסקו, כפי שהוא עשה בכל המקרים בהם תנועות פאשיסטיות התנגשו במשטר שמרני, פחות או יותר יציב ומסודר. הוריה סימה יצא לגרמניה לגלות שניה, והתנועה הליגיונרית לא חזרה יותר לשלטון.

כל אותו זמן, היה "צלב החץ" בהונגריה מבודד, באופוזיציה לממשלה, תוך מגעים חתרניים עם הצירות הגרמנית בבודפסט וביקורת מתמדת על הנייטרליות ועל חוסר הנחרצות של השלטונות בהגשמת החוקים האנטי־יהודיים. החוק היהודי השלישי במדינה זו, בעל ניסוח גזעני, הוכן כאמור עוד בתקופה זו תחת שלטונו של הרוזן טלקי, אך אושר רק באוגוסט 1941, אחרי מותו, ואחרי כניסת הונגריה למלחמה.

בבואנו להשוות את מצב היהודים בשתי המדינות בהן אנו דנים, מתבררות מספר נקודות דמיון, בעלות חשיבות מרכזית.

ברומניה קיימת תסיסה אנטישמית מתמדת, אך הן במישור הפוליטי, הן במישור הכלכלי והן במישור הליגלי, היתה בשנות העשרים התייצבות ואף שיפור מה במעמד היהודים. התסיסה האנטישמית בקרב הסטודנטים בולטת, בין השאר, מכיוון שנגדה את התהליך הכללי שהחוגים השולטים היו חייבים בו בעיקר בגלל שיקולי מדיניות חוץ וכמובן שמירת התמיכה הצרפתית־בריטית בשאלות בסרביה וטרנסילבניה, שהן היו העיקר. פעולות איגוד הקהילות, "המפלגה היהודית" בפרלמנט ובעיקר המגעים השקטים בדרך השתדלנות המסורתית המזרח אירופית, הצליחו ליצור מצב, שלמרות שהיה עדיין הרבה פחות נוח מאשר זה שבמערב אירופה או בהונגריה, היה בו שיפור ניכר לעומת מצב היהודים ברומניה עצמה ערב מלחמת העולם הראשונה. עד ראשית שנות השלושים היו סיבות סבירות לאופטימיות.

גם בהונגריה היה תהליך מתמיד של שיפור במצב היהודים. למרות שהמשטר התבסס אחרי וכתוצאה מ"הטרור הלבן", ובתקופת בטלן אפילו חוק ה"נומרוס קלאוזוס", אם כי לא בוטל, לא נאכף בהקפדה מלאה. האנטישמיות אמנם לא נעלמה, אך היא איבדה את הגוון האלים האופייני לשנת 1919. אלה שהתקוממו נגד מתינותו של בטלן, סולקו מהשלטון ונעדרו כל השפעה. כך למשל גומבוש, כאשר נתמנה לראש ממשלה ב־1932, חזר בו באופן פומבי מההתבטאויות האנטישמיות שהשמיע

בשנות העשרים. שותפיו האחרים בהנהגת המפלגה הגזענית של 1923, טיבור אקהרדט (Eckhardt Tibor) ואנדרה באיצ'י־ז'ילינסקי (Bajcsy-Zsilinszky Endre) הפכו בינתיים לאנשי מרכז־שמאל במפלגת "האיכרים הזעירים". ספרות אנטישמית אמנם המשיכה להופיע, וגם הערות אנטי־יהודיות היו דבר נפוץ בעיתונים מסויימים ובחברה בכלל, אך האנטישמיות האלימה והמסוכנת הלכה ונחלשה בהתמדה. כל זה היה נכון עד ראשית שנות השלושים.

במחצית שנות השלושים החל תהליך הפוך. הופעת המפלגה הפאשיסטית של סאלשי הינה חלק בתהליך כללי יותר, ואינו הגורם שיצר אותו או הניע אותו באופן בלעדי. אם כי, בניגוד לרומניה שם "משמר הברזל" לא היה אלא אחת מבין התנועות האנטישמיות, "צלב החץ" בהונגריה היה בהחלט התנועה האנטי־יהודית הקיצונית ביותר, אך העוינות ליהודים גברה בהרבה מעבר להשפעתה וגם בקרב מתנגדיה.

תגובתם של היהודים היתה אופיינית ונבעה מראייתם ומהגדרתם העצמית בכל אחת משתי המדינות. ברומניה התגובות של הארגונים היהודיים היתה ערה ודינמית יותר. אך בשתי המדינות מתרכזת עיקר הפעילות היהודית בסיוע לנרדפים, לעשוקים בפרנסתם ובעידוד נסיונות הגירה.

כדי להבין את תגובות יהודי הונגריה לארועים, יש לחזור ולהדגיש שלמעשה ויתרה יהדות זו עוד קודם לאירועים על חשיבה פוליטית עצמאית כגורם אתני ייחודי במדינה. השורשים לכך טמונים עוד בדור של "תור הזהב" של ההתבוללות, לפני מלחמת העולם הראשונה. אופייני מאד, למשל, נאומו של חבר הבית העליון, ליאו בודאי־גולדברגר (Leó Buday-Goldberger). אשר טען ב־1935: "אנו מכירים את עולם המחשבות של העם ההונגרי, כי אנו חיים בו, כי זהו גם עולם המחשבה שלנו. אין אנו חוששים שאת הנפש האצילה הזאת תרחיק תעמולת השינאה מדרך העבודה המשותפת, מאהבה ומסולידריות." דברים אלה נאמרו, כאשר בראייה מפוקחת, כבר ניתן היה להבחין בהתגברות האנטישמיות בדעת הקהל ההונגרית. אפילו ב־1940, נטו עדיין יהודי הונגריה, ואם ניתן בהקשר זה לדבר על מנהיגות – גם מנהיגי שתי הקהילות הארציות – להתעלם מבעיית האנטישמיות ולהמעיט בכוח השפעתה. אין פירושו של דבר שלא ניסו בדרכים עקיפות, חשאיות, להחליש במידה זו או אחרת את תוקף החוקים או את חלותם ואת דרכי האכיפה שלהם. ברוב המקרים בהצלחה קטנה יחסית.[14]

אם נשווה את תוצאות התגובות והפעולות של היהודים, כבודדים או כארגונים מייצגים, קשה לומר שהפעולה הדינמית יותר של יהודי רומניה הוכיחה עצמה כיעילה יותר מהתגובה ההססנית של יהודי הונגריה.

יהודים רבים בהונגריה נשארו במקומות עבודתם, למרות שני החוקים האנטי־יהודיים הראשונים. החוקים ברומניה היו חמורים יותר, ומה שקובע עוד יותר הם

בוצעו בשיטתיות ובעקביות רבה יותר, פרט לאותם מקרים, בהם ה"בקשיש" המסורתי הקל במידת מה על הלחץ. אך גם הבדלים אלה אינם נובעים מהשוני בתגובה היהודית, אלא מהתעוררות הפעילות המשקית והכלכלית בהונגריה אחרי 1938, או ממסורת השחיתות שברומניה. לא נראה, שבתקופה שהיא נושא הסקירה הנוכחית, עד כניסת רומניה והונגריה למלחמה ביוני 1941, היו לתגובות או לאי־התגובות של היהודים השפעה מכרעת על מהלך העניינים באחת משתי המדינות האלה.

העובדות ברורות למדי. למרות השוני הרב ברקע ההיסטורי הקרוב והרחוק של שתי המדינות, למרות הניגודים במדיניותן לאורך כל התקופה שבין שתי המלחמות, ניתן לשרטט קווים מקבילים, הן בהתפתחות התנועות הפאשיסטיות, הן בהתגברות האנטישמיות במחצית שנות השלושים ובראשית החקיקה האנטי־יהודית החל מסוף 1937 וב־1938, ואפילו בהתגברות הגזענות בשנים 1940־1941. אך השאלה המרכזית אינה קביעת ההקבלות אלא הבהרת הגורמים אשר יצרו אותן.

האם עליית התנועות הפאשיסטיות גרמה להתגברות האנטישמיות? האם זו הביאה בעקבותיה את גל החוקים המפלים ואת הביטול המעשי של האמנסיפציה? או שמא אלה שני תהליכים נפרדים העולים וצומחים בעת ובעונה אחת.

הטענה, שהממשלות נקטו בצעדים אנטי־יהודיים, בכדי לחסום את עליית הפאשיסטים, הושמעה הן בהונגריה והן ברומניה, כבר בשנות השלושים. אולם עובדה היא, שצעדים אלה כלל לא מנעו ואף לא עיכבו את התפתחות הפאשיזם, אלא להיפך. התנועות הפאשיסטיות זכו בלגיטימציה בכך שהאנטישמיות הפכה למדיניות רשמית ועובדה זו רק הגבירה את כוחן ולחצן. הנושא מורכב וכל הסבר מונו־קאוזלי יהיה בהכרח שטחי ומוטעה. להתגברות האנטישמיות, שבסופה באה למעשה הנסיגה מהאמנסיפציה, היו גם סיבות פנימיות בכל אחת משתי המדינות, וגם סיבות שנבעו מההתפתחויות הבין־לאומיות של אמצע שנות השלושים.

המשבר הכלכלי פגע במדינות החקלאיות בצורה חמורה עוד יותר מאשר במדינות המתועשות. מחירי המוצרים החקלאיים ירדו באופן חמור יותר ממחירם של מוצרי התעשיה, והפער מוכר בספרות המקצועית במונח "המספריים החקלאיים". סחר החוץ של שתי המדינות היה בנוי בעיקר על יצוא חקלאי. התרוששות האיכרות והפרולטריון העירוני היה אחד הגורמים העיקריים אשר הביאו בעקבותיהם תסיסה סוציאלית, שנוצלה בין השאר על־ידי תנועות אנטישמיות. מה שהתחולל לא היתה תופעה חדשה, אלא תהליך של הקצנה ימינה, בניגוד לשינוי שהסתמן מיד עם תום המלחמה. במישור זה יש השפעה מסוימת גם לעליית התנועות הפאשיסטיות. הן העלו בהרכב הפלבאי שלהן את המתחים הסוציאליים ואיימו על המבנה המעמדי של החברה ועל המונופול הפוליטי של האליטה. הסיטואציה היתה כמעט קלסית. פיתרון לבעיות הכלכליות או שלא היה, או שהמבנה המעמדי של השלטון לא היה מוכן

להסתכן בו. הטיית התסיסה הכלכלית והסוציאלית אל "הבעיה היהודית" היא אחת התופעות השכיחות ביותר אשר חוזרת על עצמה לאורך ההיסטוריה, עד שכמעט אין טעם להדגיש זאת שוב. אך במקרה שלפנינו, סילוקם של יהודים ממקצועות חופשיים יכול היה אמנם לספק את רצונו של חלק מהמנהיגות בתנועות הפאשיסטיות, אך אלה לא היו הנהנים העיקריים ולבטח לא היחידים.

האפליה הכלכלית של היהודים באה לשרת את האינטרסים של המעמד הבינוני הלא־יהודי, לעתים אנטי־יהודי, אך לרוב לא פאשיסטי. לעומת זאת, לגבי ההמונים שמילאו את התנועות הפאשיסטיות, האיכרים ברומניה והפועלים העירוניים בהונגריה, הרי שסילוק היהודים ממשרותיהם היה חסר כל משמעות כלכלית אמיתית. ה"תרומה" הפאשיסטית מצטמצמת על־כן למישור התעמולתי, לדמגוגיה האופיינית, אשר בנימוקים לאומניים, אך במימון גרמני, ריכזה בהתמדה את תשומת הלב של דעת הקהל ב"שאלה היהודית". על התרומה הזאת המוני הפאשיסטים למעשה לא זכו לכל הישג כלכלי.

אין ספק, שיותר מכך הושפע היחס כלפי היהודים בקרב האליטה הפוליטית מהמצב הבין־לאומי המשתנה באירופה. בראשית שנות העשרים החל תהליך של דמוקרטיזציה בכל ארצות אירופה, בעיקר בהשפעת צרפת. השפעה זו הלכה ונחלשה לעומת ההשפעה הכלכלית הגרמנית, אשר הפכה אחרי 1933, יותר ויותר לשוק העיקרי ליצוא החקלאי גם מרומניה וגם מהונגריה, ולמקור החשוב ביותר ליבוא התעשייתי אליהן.[15] מדובר כאן בשתי מדינות קטנות יחסית אשר רגישות להליך הרוחות באירופה. התבססות המשטר הנאצי היווה עבורן מעין מתן היתר של מכובדות לאנטישמיות שהיתה מוקצה לאחר נצחון הדמוקרטיות ב־1918. אמירתו של ראש ממשלת הונגריה, פאל טלקי, "שלמען התבססות והתרחבות האנטישמיות בהונגריה, איש לא היה זקוק לדוגמא או להשפעה גרמנית,"[16] מייצגת רק פן אחד של המצב. אין ספק שמקורות האנטישמיות היו מקומיים, אך הצלחת המשטר הנאצי, אשר האנטישמיות היתה מעקרונותיו הבסיסיים ונסיגת המשטרים הדמוקרטיים, עודדו את אלה שחשבו שהחקיקה האנטי־יהודית תשקיט את הסערות בבית, לא תעורר התנגדות רבה מדי באירופה ואף תשפר את היחסים עם גרמניה, אשר בנוסף להיותה השותף החשוב ביותר בסחר החוץ ההונגרי והרומני, היה לגורם מרכזי בקביעת עתידה הפוליטי של אירופה ב־1938. למעשה, הן דעת הקהל והן המימסד הפוליטי היו מוכנים ב־1938 לשינוי היחס כלפי האוכלוסייה היהודית גם בהונגריה וגם ברומניה. עליית הפאשיזם המקומי אינו זר להופעת החקיקה האנטי־יהודית, אך היא יותר בחזקת סימפטום מאשר גורם. השינוי נובע בראש ובראשונה מהאופורטוניזם הפוליטי של המימסד המסורתי בשתי האומות ומדעת קהל רחבה, מעבר לתנועות הפאשיסטיות, אשר תמכה בהם.

אם אנו מנסים להבין את הקשר שבין עליית הפאשיזם והתגברות האנטישמיות, חייבים לראות את התמונה הכוללת באירופה בתקופה שהיסטוריונים אחדים מכנים "תקופת הפאשיזם". ושוב, יש להצביע על התהליך המורכב והכוללני של היחלשות המשטרים הדמוקרטיים, אשר מצד אחד היו אלה שאפשרו והגשימו את האמנסיפציה, ומאידך היו המטרה המרכזית נגדה לחמו ואת מקומה ביקשו לתפוס התנועות הפאשיסטיות. אין לדעתי פירוש אחר לתהליך הכולל באירופה, שאת גילוייו בשתי ארצות כל כך שונות סקרנו כאן.

הערות

1 תיאודור לביא, "הקדמה כללית", פינקס הקהילות; רומניה, ירושלים, יד ושם, תש"ל, כרך א', עמ' קי"ג-קי"ט; יעקב גלר, צמיחתה של קהילה, היהודים האשכנזים והספרדים ברומניה, (1919-1941), תל אביב, 1985.

Henry L. Roberts, **Rumania: Political Problems of an Agrarian State**, Yale University Press, 1969; Andreas Hillgruber, **Hitler, König Carol und Marschall Antonescu**, Wiesbaden, 1965; Ezra Mendelson, **The Jews of East-Central Europe Between the World Wars**, Bloomington, 1983; Bela Vago, **The Shadow of the Swastika**, the Rise of the Fascism and Anti-Semitism in the Danubian Basin, (1936-1939), London, 1975; Leon Volovici, **Nationalist Ideology and Antisemitism**; The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s, Oxford, New York, 1991.

2 C.A. Macarthey, **October fifteenth, a History of Modern Hungary,** Edinburg, 1975; György Ránki et al., **Magyarország története**, Budapest, 1976, vol .8; Randolph L. Braham, **Politics of Genocide, the Holocaust in Hungary**, 2 vols., 2nd. ed. New York, 1994; Nathaniel Katzburg, **Hungary and the Jews, Policy and Legislation, 1920–1943**, Bar-Ilan University Press, 1981; R.L. Braham, B. Vago (eds.), **The Holocaust in Hungary: Forty Years Later**, New York, 1985.

3 Nicholas M. Nagy-Talavera,**The Green Shirts and the Others; A History of Fascism in Hungary and Rumania**, Stanford, California, Contemporary History, 1 (1996), pp. 101-126; and "Romania", in: Hans Rogger, weber (eds.) **The European Right**, Los Angeles, 1966, pp. 501-574; Stephen Fischer-Galati, "Fascism in Romania", in: Peter Sugar (ed.), **Fascism in the Successor States; 1918–1945**, Santa Barbara, 1971, pp. 112-121; "Fascism, Communism, and the Jewish Question in Romania", in: Bela Vago, George Mosse (eds.), **Jews and non-Jews in Eastern Europe**, pp. 157-175; and "Introduction", in: Stein Ugelvik Larsen, Bernit Hagtvet, Jan Peter Myklebust (eds.), **Who Were the Fascists, 1918–1945**, Bergen, Oslo, 1980, pp. 350-353;

Zeev Barbu, "Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard", ibid., pp. 379-394; Bela Vago, "Fascism in Eastern Europe", in: Walter Laqueur (ed.), **Fascism, a Reader's Guide**, Los Angeles, pp. 229-253.

4 מאוסף המסמכים המצולמים, של "המרכז לתיעוד היסטורי" אוניברסיטת חיפה, R2d3. בעבודה על המקורות הרומניים נעזרתי בעמיתי ד"ר יואן קון, מעובדי "המרכז לתיעוד היסטורי" באוניברסיטת חיפה, ועל עזרתו האדיבה נתונה לו תודתי הכנה.

5 Jean Ancel (ed.), **Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust**, Vol.1, pp.141-147.

6 Mihai Fatu, Ion Spalatelu, **Garda de Fier, organizatie terorista de tip fascist**, Bucuresti, 1971, pp. 46-64, 83-86; Lucretiu Patrascanu, **sous trois dictatures**, Paris, 1946, pp. 59-92; Armin Heinen, **Die Legion "Erzengel Michael" in Rumänien; Soziale Bewegung und politische Organisation**, Oldenburg, München, 1986, pp. 115-118; Radu Ioanid, **The Sword of the Archangel, Fascist Ideology in Romania**, New York, 1990; Corneliu Zelea Codreanu, **For My Legionaries** (The Iron Guard), Madrid 1977 (Sibiu 1936); Horia Sima, **Histoire du mouvement Légionaire**, Rio de Janeiro, Editoria Dacia, 1972.

7 Miklós Lackó, **Arrow Cross Men, Nationalsocialists, 1935–1944**, Budapest, 1968; István Deák, "Hungary", in: **The European Right**, pp. 364-407; György Ranki, "The Problem of Fascism in Hungary". and George Barany, "The Dragon's Teeth: The Roots of Hungarian Fascism", in: **Native Fascism**, pp. 65-97; M. Lackó, "The Social Roots of Hungarian Fascism", and Gy. Ránki, "The Fascist Vote in Budapest in 1939", in: **Who Were the Fascists**, pp. 395-416; Asher Cohen, "Some Socio-Political Aspects of the Arrow Cross Party in Hungary", **East European Quarterly**, XXI\1 (1987), pp. 369-384; I. Deak, "The Pecularities of Hungarian Fascism", in: **The Holocaust in Hungary**, pp. 43-52.

8 Ferenc Szálasi, **Ut és cél**, Budapest, 1936; National Archives of the United States, T 973, Roll 14.

9 אפרים נתנזון, "הפעילות האנטישמית והשפעתה על דעת הקהל ועל השלטונות ברומניה, 1920-1940", דפים לחקר תקופת השואה, ה' (1987), עמ' 191-212.

10 S. Fischer-Galati, **"Fascism in Romania"** p. 117 בלה וגו, "המדיניות היהודית של הדיקטטורה המלכותית ברומניה", ציון, כ"ט (תשכ"ז), עמ' 133-151. יחיאל בנדיטר, "על התחיקה האנטישמית של ממשלת גוגה-קוזה בהשראת חוקי נירנברג", דפים לחקר תקופת השואה, ה' (1987), עמ' 213-223.

11 N. Katzburg, **Hungary and the Jews**, pp. 94-157; A. Cohen, "The Attitude of the Intelligentsia in Hungary Toward Jewish Assimilation between the Two World Wars", George Schöpflin, Jewish Assimilation in Hungary: A Moot Point, in: Bela Vago (ed.), **Jewish Assimilation in Modern**

Times, Boulder, Colorado, 1981, pp. 57-87; R.L. Braham, "The Uniqueness of the Holocaust in Hungary", in: **The Holocaust in Hungary**, pp. 177-190.

יהודה דון, "החקיקה האנטי־יהודית בהונגריה, משמעותה הכלכלית וביצועה בבודפסט", **דפים לחקר תקופת השואה**, ד' (1986), עמ' 269־290.

12 **Documents on German Foreign Policy**, series D, London, 1957, Vol. 5, doc. 664, pp. 926-933.

13 ב. וַגו, "המדיניות היהודית של הדיקטטורה המלכותית ברומניה", עמ' 148־151. על עליית "משמר הברזל לשלטון, ראה הארה מעניינת:

Vladimir Socor, Y. Jeinek, "Polish Reports on the Political Crisis in Romania, September 1940", **Southeastern Europe**, (1979), pp. 94-112.

14 N. Katzburg, **Hungary and the Jews**, pp. 262-284; A. Cohen, "Continuity in Change, Hungary March 1944", **Jewish Social Studies**, XLVI/2 (1984), pp. 131-144.

15 ב־1939 משקלה של גרמניה היה 52% מסחר החוץ ההונגרי ו־50% מזה הרומני:

Ivan T. Berend, György Ránki, **Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries**, New York, 1974, pp. 265-284.

16 B. Vago, **The Shadow of the Swastika**, doc. 150, pp. 394-398.

השואה, מדינות העולם ושאלת ארץ־ישראל

יהושע פרוינדליך

כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב
דברים, לב, לו

מבוא

שני מאורעות גדולים הטביעו את חותמם על תולדות עם ישראל בדורות האחרונים: השואה שהתחוללה באירופה בעת מלחמת העולם השנייה והקמת מדינת ישראל. הקשר שבין שני מאורעות אלה, האחד קטסטרופלי – שהעם היהודי היה בו משתתף סביל וקרבן, והאחר קונסטרוקטיבי – שסיומו היה הגשמת משאת־הנפש של דורות והקמת מדינת ישראל, הוא אחת השאלות העיקריות שעומדות במרכז הדיון הציבורי וההיסטורי במדינת ישראל בשנים האחרונות. הדעות חלוקות. מחד, יש הגורסים כי בחירת היעדים ודרכי הפעולה שהביאו להקמת המדינה הם המשך ישיר של בניין היישוב והמאבק המדיני בתקופת המנדט, והשימוש שנעשה, במידה שנעשה, בשואה ובשארית הפליטה היה נצלני וחיצוני; מאידך, יש הטוענים שהשואה וספיחיה הביאו לשינוי ערכים ויעדים, להתארגנות חדשה ולחיפוש דרכים שהוליכו לקראת הקמת המדינה.[1]

אין כוונתי להיכנס לעובי הקורה של ויכוח זה. השאלה עמוקה ורחבה, ושאלות היסטוריות מתערבבות בה בשאלות של ענייני השעה ובוויכוח עכשווי על דמותה של מדינת ישראל, קשריה לרצף ההיסטוריה היהודית, ואופייה של האליטה ששלטה בה בשנים המכריעות של המאבק על המדינה ובשנים הראשונות לקיומה. עניינו של מאמר זה בהשפעה שהיתה לשואת יהודי אירופה ולספיחיה, דהיינו לבעיית העקורים והפליטים היהודים, על עמדת המעצמות והמדינות שנדרשו להכריע בשאלת ארץ־ישראל בשנים 1945 עד 1948, בין אם במשא־ומתן עם הנציגים הציוניים והיהודיים ובין בהתבטאויות ובהצבעות בפורמים הבין־לאומיים. שאלה זאת רחבה וסבוכה, ובירורה אינו נקי ממכשלות מתודיות, אך חשיפת הארכיונים של המעצמות הגדולות,

והעובדה שחלק מהדיון וההכרעה נעשה בגופים בין־לאומיים המחייבים התבטאות פומבית, מאפשרת, אם גם בצורה מוגבלת, לענות על השאלה: מה היו מגוון השיקולים שהביאו את המעצמות ואומות העולם לתמוך או להתנגד לכינון מדינה עצמאית לעם היהודי בארץ־ישראל לאחר תום המלחמה?

מעמדה של בריטניה

המערכת הבין־לאומית שקמה בעקבות מלחמת העולם השנייה היתה שונה בתכלית מזו שהיתה קיימת לפני המלחמה. מה שאפיין אותה היתה ירידתן של המעצמות האירופיות המסורתיות שעל פי דברן נקבעו דברים בשנים שלפני המלחמה, ועלייתן של שתי מעצמות־על, ארצות־הברית וברית־המועצות; היעלמותו של ארגון חבר־הלאומים, יציר חוזה השלום בוורסאי, שנועד לתת ממד בין־לאומי ועל־לאומי ליחסים הבין־לאומיים, והחלפתו בארגון חדש, ארגון האומות המאוחדות, שהיה בעת ובעונה אחת אבר־הפינה של הקואליציה המלחמתית שקמה נגד מדינות הציר ומחליפו של חבר־הלאומים.

לשינויים אלה היתה חשיבות מכרעת לגבי מעמד ארץ־ישראל וגורלה. אם בעבר נקבעו דברים בלונדון, כשלחבר־הלאומים, באמצעות ועדת המנדטים שלו, היה מעמד מבקר ומרסן כלשהו, הרי לאחר המלחמה השתנו הדברים ושאלת ארץ־ישראל הוטלה למערבולת, שרבו בה הגורמים המחליטים. אפשר לומר כי אחרי המלחמה איבדו הציונים את הכיוון, או בלשונם, לא ידעו את "האדריסה של בעל הבית שלהם", ומכאן הוויכוח רב־התכונה על מה שכונה "האוריינטציה" הציונית, ויכוח שהיה בו תהייה וטעייה רבה, הרבה חשש מפני הבאות, חוסר אונים ויותר משמץ של וכחנות ובטלנות ציונית מן הסוג הישן.

לכאורה, דבר לא השתנה. שהרי הן להלכה על־פי החוק הבין־לאומי והן בהתאם לעובדות שבשטח, בריטניה נשארה בעלת הבית בארץ־ישראל. חבר־הלאומים בטל ועבר מן העולם, אך המנדט נותר על כנו, ונותרו גם המינהל, הצבא, המשטרה. אך למעשה, חלה בשטח תמורה יסודית ורבת משמעות. בריטניה שלאחר המלחמה לא היתה אותה מדינה שלפניה. היתה זו אימפריה חבולה, שכלכלתה קרסה, ושהתחייבויותיה הבין־לאומיות והאימפריאליות עלו על אמצעיה, ושבתוכה פנימה קיננו ספקות לגבי תפקידה ועתיד מעמדה בעולם.

כמה גורמים קבעו את דרכה של בריטניה בארץ־ישראל עד לפינוי הסופי: המימסד הצבאי, שהיה מעורב בכל ההכרעות שהיתה להם נגיעה לעתיד המנדט הבריטי, ושככל שגבר אי־השקט בחלקים אחרים של האימפריה, ומעמדה של בריטניה במצרים נחלש,

כן עלתה בעיניו חשיבותה של ארץ־ישראל כבסיס צבאי ונקודת אבטחה לדרכי התעבורה האימפריאליות; המימסד המינהלי, דהיינו הפקידות הקולוניאלית ואנשי משרד החוץ, שבעיניהם דבר לא השתנה, והם הוסיפו להתייחס לארץ־ישראל כפי שהתייחסו אליה לפני המלחמה; הממשלה החדשה בראשות מפלגת הלייבור; והזירה הבין־לאומית שחייבה התחשבות רבה בבעלת הברית שמעבר לאוקיינוס.

ממשלת הלייבור, שעלתה לשלטון באוגוסט 1945, מצאה בארץ־ישראל מצב מוזר: שורה של הגבלות על היישוב היהודי (הגבלות על העליה ועל ההתיישבות בהתאם למדיניות "הספר הלבן"), מבלי שיהיה באופק הנראה לעין פיתרון מדיני כלשהו. הסעיפים החוקתיים ב"ספר הלבן" של 1939, שדיברו על הקמת מדינה אחת, דהיינו מדינה ערבית, בארץ־ישראל לאחר תקופת מעבר, נזנחו עוד בתקופת המלחמה; פיתרון אחר – חלוקת ארץ־ישראל בין הערבים והיהודים – שהתגבש בשלהי המלחמה בתמיכתו של צ'רצ'יל, נזנח אחרי המלחמה, כשהתחלף השלטון. הממשלה החדשה, שנכנסה לתפקידה בראשית אוגוסט 1945, הביאה אתה מורשת של תמיכה בציונות מהתקופה שהיתה באופוזיציה, אך לנוכח האחריות בשלטון שינתה את טעמה ואימצה את המדיניות שהמליצו עליה המימסד הצבאי והמימסד המדיני. מדיניות זאת היתה, לאמיתו של דבר, המשכה של מדיניות "הספר הלבן". למעשה, לכל הצעות הפיתרון שהעלו הבריטים עד להחלטתם להעביר את שאלת ארץ־ישראל לאו"ם, בין אם מדובר במשטר של נאמנות, באוטונומיה חבלית או בקנטוניזציה, היה קו משותף אחד: הן השאירו את השליטה המדינית העליונה, את המתקנים האסטרטגיים, את דרכי התחבורה והנמלים בידיה של בריטניה.

אלא שגורם נוסף נכנס עתה לתמונה והוא הלחץ האמריקאי, שמן הנמנע היה להתעלם ממנו. תחת לחץ זה נאלצה בריטניה לחרוג מאחד מעקרונות היסוד שלה במה שנוגע לארץ־ישראל (ולשלטונה באימפריה בכלל) ולשתף גורם חיצוני בקביעת עתידה של ארץ־ישראל. ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית, שהוקמה בינואר 1945, לא היתה באה לעולם אלמלא הלחץ האמריקאי בשאלת העקורים. חקירתה היתה הבחינה המקיפה ביותר של שאלת היהודים שנעשתה אי־פעם בידי גורם בין־לאומי. היא היתה יסודית יותר מסיורו של ארל האריסון, שליחו של הנשיא טרומן, בקיץ 1945 במחנות העקורים באירופה (ר' להלן), ומקיפה יותר מן הבדיקות שערכו חלק מחבריה של ועדת אונסקו"פ בקיץ 1947. ואולם, עוד לפני שהחלה הוועדה בחקירתה התגלעו חילוקי דעות לגבי כתב הסמכות שלה. בשעה שהאמריקאים רצו למקד את החקירה בקשר שבין ארץ־ישראל והעקורים באירופה, שאפו הבריטים להפריד ככל האפשר בין שאלת העקורים לשאלת ארץ־ישראל ולכוון את החקירה, נוסף לשאלת ארץ־ישראל, גם למצב הכללי של היהודים באירופה ולאפשרויות שיקומם ביבשת הזאת.[2]

כתב הסמכות של הוועדה היה המקיף והרחב ביותר שקיבלה איזושהי ועדה שמונתה לחקור את שאלת ארץ־ישראל מאז ומעולם. בשני סעיפיו הראשונים הוטל עליה "לבחון את התנאים המדיניים, הכלכליים והחברתיים בארץ־ישראל כפי שהם משפיעים על בעיית העליה היהודית לארץ וההתיישבות בה, ועל רווחתם של העמים היושבים בה עכשיו", ו"לבחון את מצבם של היהודים באותן מדינות אירופה שבהן היו לקרבנות... ואת אותם האמצעים המעשיים שננקטו, או שחושבים לנקוט, באותן מדינות כדי לאפשר להם לחיות ללא אפליה ודיכוי, ולאמוד את מספרם של אלה הרוצים או יהיו נאלצים בתוקף תנאיהם, להגר לארץ־ישראל או למדינות אחרות מחוץ לאירופה."[3]

חקירתה של הוועדה באירופה, שנערכה במשך חודש פברואר 1946, והתפרסה על שטחי הכיבוש האמריקאי, הבריטי והצרפתי (ברית־המועצות לא אפשרה חקירה בשטחים שבשליטתה), הפריכה מהר מאוד את הרעיון שיש מקום לשיקום שארית הפליטה באירופה. העקורים, רובם ככולם, הביעו רצון עז לצאת לארץ־ישראל. כבר בעת החקירה התנהל ויכוח אם הכמיהה לארץ־ישראל הנה ספונטנית ואמיתית, או שמא תודרכו העקורים בידי שליחים ציונים. ככל הנראה, השאיפה לעלות לארץ־ישראל היתה אכן ספונטנית. היא ביטאה את הלך הרוח של ניצולי השואה ואת המסקנה הקולקטיבית של העקורים בעקבות המסות הקשות שעברו עליהם.[4] מכל מקום, בדין־וחשבון של הוועדה נתקבלה, ולו חלקית, התיזה הציונית בדבר הקשר בין שארית הפליטה לבין ארץ־ישראל. המלצתה היתה להעניק לאלתר רשיונות עלייה למאה אלף עקורים. הוועדה קבעה: "אין אנו יודעים על שום ארץ, חוץ מארץ־ישראל, שאליה יוכלו ללכת רובם המכריע בעתיד הקרוב ביותר. יתר על כן, זהו המקום שכמעט כולם רוצים ללכת אליו."[5] ואולם בתחום המדיני שלל הדין־וחשבון את הפתרונות המדיניים של הציונים (וגם של הערבים) והמליץ למסור את ארץ־ישראל, לאחר תקופת מעבר, לנאמנות של האומות המאוחדות.

הדין־וחשבון של הוועדה התקבל פה־אחד. מאמצים רבים הושקעו כדי להגיע לתמימות דעים אנגלית־אמריקאית. מתוך ידיעות על שהתחולל מאחורי הקלעים של הוועדה[6] מסתבר שהנציגים נחלקו, פחות או יותר, על־פי קווים לאומיים, כאשר מבין האמריקאים תמכו שלושה חברים מתוך שישה בהשקפות הציונים, ואילו מבין ששת החברים הבריטים הושפע רק אחד (ריצ'ארד קרוסמן). ממצוקת היהודים, למרות שמדובר היה בקבוצה מקרית, קטנה ולא ייצוגית, משקפת החלוקה הזאת לאו דווקא התרשמות שונה של חברי הוועדה ממראה עיניהם במחנות – שהרי כולם ראו פחות או יותר, תמונה זהה – אלא את האווירה והרקע השונה שהביאו אנשים אלה לוועדה מארצותיהם.

התברר שלאחר למעלה משנות דור של עבודה מדינית רצופה בבריטניה, שבחלקה נשאה פירות נאים בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה, עמדו הציונים,

ואתם הקהילייה היהודית הבריטית, לפני שוקת שבורה בכל מה שנוגע להשפעה על דעת הקהל ועל חוגי השלטון. הצינורות ודרכי ההשפעה והקשר לקובעי המדיניות נחסמו, בחלקם עוד בראשית שנות השלושים כשהקבוצה הפרו־ציונית שהיתה מזוהה עם הצהרת בלפור ומדיניות "הבית הלאומי" פרשה מפעילות פוליטית. עלייתה של מפלגת הלייבור לשלטון הגביהה את חומות הניכור עוד יותר. הקשרים הישנים עם הממשל השמרני, במידה שעוד היו, בטלו, ואילו השליטים החדשים היו זרים ומנוכרים לאנשים מסוגו של וייצמן והחוג שהקיף אותו. התקווה שאפשר יהיה לכונן קשר בלתי אמצעי עם ממשלת הלייבור על בסיס של אחווה סוציאל־דמוקרטית נגוזה אף היא. אחרי המלחמה לא עלה בידי הציונים להקים קבוצה פרלמנטרית אוהדת בפרלמנט, ולמעשה בריטניה על מוסדותיה הפוליטיים הפכה לטריטוריה זרה ונעלמה לציונים.[7] גם הארגונים היהודיים, כמו "ועד שליחי הקהילות" ו"האגודה האנגלו־יהודית", שהיתה להם מסורת ארוכה של פעילות למען זכויות האזרח והזכויות הלאומיות של היהודים באירופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, כמעט נאלמו דום.

לכך הצטרפה הדחקה וכמעט הכחשה בדעת הקהל, בציבור ובעיתונות. עדיין לא נעשה מחקר על הטיפול העיתונאי והתקשורתי שקיבלה צרת היהודים בבריטניה לאחר המלחמה. מתוך בדיקה מדגמית[8] עולה שהידיעות על שחרור המחנות ויושביהם שהופיעו בעיתונות היו דלילות מאוד, יבשות ומנותבות למדורים משניים, והרבה פעמים היה צורך לקרוא בין השיטין כדי להבין שמדובר ביהודים, ושגם בגיהינום הנאצי היה שמור ליהודים יחס מיוחד. חומר חזותי (תצלומים), לא הובא ומאמרי המערכת לא התייחסו בצורה מיוחדת לשאלת העקורים היהודים. ידוע[9] שזוועות המחנות הוצגו ביומני החדשות מיד לאחר השחרור, אך איננו יודעים אם גם בהמשך היה ביטוי חזותי לנושא הזה. לעומת זאת, היה סיקור רחב ואוהד לסבלם של אחרים. היה דיווח מפורט ונוגע ללב על תלאותיהם של תושבי הולנד בזמן הכיבוש, דיווח שהביא בעקבותיו מבצע מיוחד של סיוע להולנדים. תושבי איי התעלה (ג'רסי וגרנסי), שהיו תחת כיבוש גרמני בזמן המלחמה, זכו גם הם לדיווח עיתונאי רחב ואוהד, אך הם היו בסופו של דבר בשר מבשרו של העם הבריטי. רק משלבש המאבק בארץ־ישראל גוון אלים וזכה לכותרות בעיתונות, חדרה בעיית הפליטים היהודית לתודעה הציבורית, אך לא כנושא הומניטרי העומד בפני עצמו אלא כחלק מן הדיון הפוליטי במצב ארץ־ישראל; וכשהלך המצב והחמיר וכוחות הביטחון הבריטיים בארץ־ישראל ספגו אבדות, הפכה האווירה עוינת, עוינות שכוונה נגד היהודים כיהודים. הדברים הגיעו לידי משבר בקיץ 1947, עם פיצוץ מלון המלך דוד, ותליית הסרג'נטים הבריטיים ומילכוד גופותיהם ב־30 ביולי 1947. בעקבות אירוע זה התפרצה האיבה המצטברת באירוע פוגרומיסטי של ממש. בכמה וכמה ערים בבריטניה נפגע רכוש יהודי, בית כנסת אחד הוצת ועשרות יהודים נפגעו.

היו מי שתיארו את בריטניה כ"מעצמה רחמנית ומתורבתת".[10] ואכן אין מדינה ששיקולים מוסריים מילאו תפקיד כה חשוב בעיצוב מדיניות החוץ שלה כמו בריטניה, החל בתמיכה בעצמאות יוון, עבור בהתעוררות בעקבות המלחמות בבלקנים ("הזוועות הבולגריות") וכלה בזעם שתקף את הציבור לנוכח השמועות על מעשי זוועה של הגרמנים בבלגיה בימי מלחמת העולם הראשונה. אולם בכל הנגוע ליהודים, נעלמו־נאלמו שיקולים אלה. עוד בשלבים האחרונים של מלחמת העולם השנייה הזהיר הנציב העליון בארץ־ישראל את הממונים עליו בלונדון שלא להיתפס ל"סנטימנטליזם היסטרי" על הרקע של מצוקת היהודים באירופה ולפעול בארץ־ישראל בשכל קר.[11] חששו של הנציב היה חשש שווא. בכל מה שנוגע לצרת היהודים לא נמצאה בבריטניה אחרי המלחמה חמלה ואהדה. סיבות רבות לדבר: תלאות המלחמה, ההרגשה כי בריטניה נטלה על עצמה ועל אזרחיה נטל כבד מנשוא למען הניצחון; חולשתה של הציונות ודובריה בבריטניה ורפיונם של הארגונים הייצוגיים של היהודים; חילופי השלטון, שהעמידו בעמדות ההכרעה מפלגת חסרת ניסיון בין־לאומי עם אוריינטציה של רפורמות מבית, ובמיוחד החרפתו והתמשכותו של הסכסוך בארץ־ישראל, סכסוך שיצר ניגוד אינטרסים בין הדאגה לפליטים היהודים לבין המאבק היישובי נגד המימשל והצבא הבריטיים בארץ־ישראל. עם זאת יש להדגיש כי היחס המסויג למצוקתם של היהודים באירופה קדם לעליית המתח בארץ־ישראל.

מדיניות ארצות־הברית

בארצות־הברית היה המצב שונה לחלוטין. תקופת מלחמת העולם השנייה היתה תקופת חניכתם של יהודי ארצות־הברית בפעולה ציבורית פומבית ובהשפעה על המימשל. ההתעוררות בנושא גורל יהודי אירופה הקיפה את כל שכבות הציבור היהודי וגישרה על הפערים המסורתיים בין היהודים הוותיקים לבין יוצאי מזרח אירופה, בין בעלי האוריינטציה הלאומית לבין אלה שראו ביהודים רק קיבוץ דתי, בין דתיים וחילוניים. תקופה זאת גם הכשירה את יהודי אמריקה בטכניקה של פעילות ציבורית ויצירת שדולה רבת עוצמה. הם למדו להשתמש בעיתונות, להשפיע על שני בתי המחוקקים, לארגן אספות עם גדולות בלי חשש ולהציף את "הבית הלבן" במכתבים ובמברקים.[12] ואולם, למרות כל אלה, ההישגים בתקופת המלחמה לא היו רבים. רק בראשית 1944 הוקם "ועד פליטי המלחמה" ששם לו למטרה לסייע ולהציל את מה שנותר מיהודי אירופה. בתחום הציוני לא הצליחו יהודי ארצות־הברית להביא לפרסום הצהרת תמיכה בבית הלאומי בארץ־ישראל מטעמם של שני בתי המחוקקים.

הפעילות היהודית לא פסקה עם תום המלחמה. נושא הפליטים לא ירד מסדר

היום הציבורי, הוא נסקר בצורה רחבה ואוהדת בעיתונות, בליוויית צילומים, והועלה בפניות אל גופי המימשל האמריקאיים. רישומו של הנושא היהודי בדעת הקהל האמריקאית היה כה חזק עד שאפילו השגריר הבריטי הסב את תשמות ליבם של שולחיו בלונדון להשפעת דעת הקהל היהודית והציע שבריטניה תתיר את כניסתם של 100,000 פליטים יהודים לארץ־ישראל כמחווה חד־פעמית.[13] היענות המימשל היתה מהירה, ובקיץ 1945 יצא, כאמור, ארל האריסון, שליחו המיוחד של הנשיא טרומן לסקור את מצב העקורים במחנות באירופה. הדין־וחשבון, שהגיע לנשיא בסוף אוגוסט, המליץ להכניס מיד לארץ־ישראל 100,000 עקורים. טרומן סמך את ידיו על המלצה זאת. דרישתו הניעה את גלגלי הקמתה של ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית, ובסופו של דבר את מסירת עניין ארץ־ישראל לאו"ם.

התפנית במדיניות והדגש על הצד ההומניטרי ביטאו בצורה מובהקת את דרכו האישית של הנשיא טרומן, שפעל בניגוד גמור להמלצות המקצועיות שקיבל מאנשי מחלקת המדינה. מניעיו של הנשיא וגישתו האוהדת למצוקת הפליטים באירופה נתונים במחלוקת. עוד בימים ההם האשימו את טרומן שדעתו נתונה יותר לקולם של יהודי ניו יורק מאשר למצבם של יהודי המחנות. החוקרים בני זמננו נוטים לייחס לנשיא מניעים מעורבים, וטוענים שלצד החמלה שחש כלפי היהודים ניצולי המחנות, היתה דעתו נתונה גם למערכות הבחירות הקרובות.[14] לכותב שורות אלו נראה שניסוחים אלה פשטניים מדי. את השינוי במדיניות האמריקאית עם חילופי הנשיאים ראוי לבחון מנקודת המבט של התרבות הפוליטית השונה שכל אחד מהם ייצג. רוזוולט היה בן העילית החברתית של החוף המזרחי, שממנה צמחו מרבית אנשי מחלקת המדינה, גם הוא כמוהם היה סבור שמדיניות החוץ של ארצות־הברית צריכה להיות מכוונת לפי מיטב האינטרסים המדיניים והאסטרטגיים של המדינה, ואין לערב בה שיקולים הומניטריים, חברתיים או סקטוריאליים. טרומן לעומת זאת, היה בן המערב התיכון שהגיע לנשיאות במקרה, בעקבות מותו של רוזוולט בראשית תקופת כהונתו הרביעית. הוא התחכך במשך שנים בפוליטיקה המפלגתית המחוספסת של המפלגה הדמוקרטית והיטיב להכיר את המציאות החברתית של ארצות־הברית ואת כוחן וחשיבותן של קבוצות מיעוט. הוא השתייך לתרבות פוליטית שונה, שלא מצאה פסול בעירוב שיקולים הומניטריים ובהיענות למאוויים של קבוצה חברתית זו או אחרת בתוך ארצות־הברית בעיצוב המדיניות הבין־לאומית שלה.

לאחר שטרומן חולל את התפנית במדיניות, תכפו האירועים בזה אחר זה, ושוב לא ניתן היה להחזיר את הגלגל לאחור. שליחות האריסון, ההמלצה להכניס 100,000 פליטים לארץ־ישראל, מסקנותיה של ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית, ולאחר שבריטניה וארצות־הברית לא הגיעו לידי הסכמה ביניהן – העברת עניין ארץ־ישראל לאו"ם.

חלקו של האו"ם

ההחלטה להעביר את הנושא לאו"ם היוותה שינוי מהותי, שעיקרו העלאת הנושא על סדר היום הבין־לאומי והכללתו במסגרת ההסדרים הפוסט־מלחמתיים. לארגון האומות המאוחדות שקם ב־1945 היו שני תפקידים, שלא תמיד עלו בקנה אחד. מצד אחד היה זה מוסד ממשיך לחבר־הלאומים, שנועד להנהיג סדר עולמי חדש ולהשליט את עקרונות הצדק והחוק הבין־לאומי ולפתור סכסוכים בדרך של שלום; אך באותה עת ארגון זה היה המשכה המדיני של הקואליציה הצבאית נגד מעצמות הציר, שלאחר שהשלימה את ניצחונה הצבאי, נותרה עם מטלה חשובה לא פחות – להביא על תיקונן את כל השאלות המדיניות, הטריטוריאליות, החברתיות והאנושיות שהמלחמה הותירה אחריה.

ייחודה של שאלת ארץ־ישראל היה בכך שהיא נפלה במובהק בתחום שני אספקטים שונים אלה של האו"ם: מחד, היתה זו ללא ספק בעיה שנגעה לביטחון ולשלום הבין־לאומיים, במיוחד מבחינתה הארצישראלית. מאידך, היא היתה חלק משלל הבעיות, ספיחי המלחמה, שזעקו לפיתרון, במיוחד מהאספקט האנושי שלה – עקורי המחנות. החיבור בטיפול בשתי הבעיות – בעיית ארץ־ישראל ובעיית הפליטים נבע, אפוא, הן כתוצאה מאופיו הדואלי של הארגון הבין־לאומי והן מעצם מהותה של השאלה הארצישראלית. כשבריטניה מסרה, או ליתר הדיוק, הטיחה, את בעיית ארץ־ישראל בפניו של האו"ם, יצאו העניינים משליטתה ולמעשה, גם משליטתן של ארצות־הברית וברית־המועצות. מכאן ואילך נקראו כלל חברות הארגון לבחון את הסוגייה, והן עשו זאת, הן על־פי האינטרסים שלהן ועמדותיהן בבעיות גלובליות ואזוריות, והן מתוך התייחסות לאופיה המיוחד של השאלה הארצישראלית, כסוגייה של ספיחי המלחמה, ומצוקה אנושית.

ואכן, כשהסכסוך בארץ־ישראל נידון באו"ם לראשונה, במושב המיוחד הראשון של העצרת הכללית באביב 1947, התברר שזו שאלה חריגה ובעלת אופי מיוחד. אבן הבוחן היתה סוגיית כתב־הסמכות של הוועדה המיוחדת שהאו"ם רצה לשגר לארץ־ישראל – ועדת אונסקו"פ והדיון נסב על השאלה אם הוועדה תצא **רק** לארץ־ישראל, או שמא **גם** לאירופה, כדוגמת ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית שקדמה לה. לאחר דיון קשה התברר כי עמדת הערבים, דרשו להגביל את החקירה לארץ־ישראל לא זכתה לרוב, ואילו העמדה הציונית, שיש לבחון את הבעיה גם מבחינתה האירופית יצאה וידה על העליונה. כתב־הסמכות בנוסחו הסופי הורה לוועדת אונסקו"פ לקיים את חקירותיה "בארץ־ישראל ובכל מקום אשר תמצא לנחוץ".[15] היה זה ניסוח פשרה שנועד להשיג רוב פרו־יהודי גדול ככל האפשר. אך הוועדה שבאה לארץ־ישראל הבינה אותו כפשוטו, והלכה בעקבותיה של ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית וביקרה במחנות העקורים באירופה (וגם במחנה המעצר למעפילים בעתלית). במסקנותיה הסופיות,

כפי שהוגשו לאו"ם, קראה הוועדה לחלק את ארץ־ישראל בין היהודים והערבים, ואילו באשר לעקורים קראה למצוא פתרון מידי לבעייתם כתנאי הכרחי לתיקון המצב הקשה בארץ־ישראל.[16]

נמצא, ששנתיים ימים אחרי שתמה המלחמה אימצה ועדה של האו"ם (ובעקבותיה גם העצרת הכללית) את התיזה הציונית, שיש קשר בין בעיית העקורים לבין בעיית ארץ־ישראל.

מכל האמור לעיל אין להסיק כי במשך כל גלגוליה של שאלת ארץ־ישראל באו"ם, מתחילת הדיון במינוי ועדת אונסקו"פ ועד להקמתה של מדינת ישראל, נידונה הסוגיה הזאת על־פי העקרונות הנעלים של הארגון. חישובים אנוכיים ושיקולים של מדיניות כוח מילאו תפקיד ממש כמו בעבר, אלא שלגורמים אלה, מרכזיים ככל שהיו, התלוותה גם מעין "נשמה יתרה" שהעניקה לדיון הארצישראלי ממד משלו. דבר זה ניכר פה ושם בדברי הנואמים,[17] אם כי אין לשכוח שהנציגים אשר נשלחו לאו"ם לא היו בדרך כלל אנשי ציבור אלא אנשי משפט ודיפלומטים מקצועיים הידועים ביבושת לשונם ובקיאותם בחוק וסעיפיו. תופעה זו בלטה בהיסוסים ובתהפוכות הקיצוניות שעברו מדינות אחדות בעמדתן ובהצבעותיהן, היסוסים ותהפוכות שאין להם מקום כאשר הגורמים הקובעים הם אינטרסים מדיניים. צרפת, הולנד ומדינות סקנדינביה שינו מפעם לפעם את טעמן, וכך עשו גם מדינות אחדות באמריקה הלטינית. אין להסביר שינויים אלה רק בלחץ ושידול ציוני.

דו־פרצופיות סובייטית

יותר מכל התאפיינה התופעה בתמורה שחלה בעמדה הסובייטית, תמורה שסחפה אחריה גם את מדינות הגוש המזרחי כולן. למרבה הצער, גם לאחר פירוקה של ברית־המועצות נותרו הארכיונים שנוגעים למדיניות החוץ הסובייטית סגורים, למעשה, בפני החוקרים והמסמכים שאצורים בהם משוחררים רק טיפין טיפין ובצורה סלקטיווית. על־כל־פנים כמה מחקרים כבר פורסמו, ומהם מסתבר כי עוד בטרם הסתיימה המלחמה הוקמה בברית־המועצות ועדה מיוחדת לתכנון מדיניות החוץ הסובייטית בתום המלחמה, בראשותו של שר החוץ לשעבר, ליטווינוב. בפני הוועדה הועלו שאלת ארץ־ישראל והבעיה היהודית באירופה, כפי הנראה, כל אחת בפני עצמה. אחרי המלחמה, הוסיף המלל הפומבי להתנהל בקווים האנטי־ציוניים המסורתיים, אך בחדרי־חדרים נבדקו אפשרויות אחדות, כשבשיחות הספורדיות שהתקיימו עם נציגים ארצישראליים או יהודים הרבו הרוסים לשאול, אך לא השיבו דבר. בשטח היה המצב שונה. אין בידינו די תיעוד, אך נראה שאפשר להגדיר את העמדה הסובייטית כלפי

העקורים היהודים כאוהדת, בשים לב לעובדה שלא יישמו לגביהם את הכלל שקבעו לגבי שאר העקורים, דהיינו, חזרה לארץ המוצא. כלל זה יושם בברוטליות רבה לגבי אותם אזרחים רוסים שאינם יהודים, ואילו לגבי העקורים היהודיים העלימו עין מפעולות הבריחה וההעפלה. אך כאמור, עוד רב הנסתר בפרשה זאת מן הנגלה.

ההזדמנות הגדולה של ברית־המועצות נקרתה כשבריטניה העבירה את שאלת ארץ־ישראל לאו"ם ומיתנה בכך לגיטימציה להתערבות גלויה של ברית־המועצות בסוגיה. לאחר כמה גישושים והתבטאויות מעורפלות קיבל נציג ברית־המועצות באו"ם, אנדרי גרומיקו, הנחיות מדויקות כיצד לפעול ולהתבטא בעצרת. ככל הנראה הנחיות אלה באו מן הדרג הגבוה ביותר, וזה לשונן:

1. המשטר המנדטורי בארץ־ישראל, לפי עדות הבריטים עצמם, נכשל לחלוטין.
2. אם במהלך הדיון ידונו בביטול המנדט הבריטי, עליך לתמוך בכך באופן עקרוני.
3. **במהלך דבריך עליך להדגיש שבמלחמה האחרונה סבל העם היהודי סבל רב בצורה יוצאת דופן, ויש להתחשב בצורכי עם שסבל סבל כזה.** (ההדגשה שלי, י"פ).
4. עליך להציע שתי הצעות פיתרון: הקמת מדינה דו־לאומית עם זכויות שוות ליהודים ולערבים, אך אם תכנית זאת לא תתקבל, לתמוך בחלוקת ארץ־ישראל.[18]

גרומיקו מילא בקפדנות אחר ההוראות שקיבל ובנאום שנשא ב־14 במאי במושב העצרת הודיע על תמיכתה של ברית־המועצות בחלוקה אם ייכשל הניסיון להקים מדינה דו־לאומית. לאחר קביעת העמדה הזאת שמרה ברית־המועצות, ואחריה מדינות הגוש המזרחי, על עקביות מרשימה בתמיכתן בעמדה הציונית.

תהיה זאת תמימות גדולה להניח שהתמיכה הסובייטית באה מכיוון שמצוקתו של העם היהודי נגעה לליבם של הסובייטים. המדיניות הסובייטית בשאלה היהודית והארצישראלית הוכתבה בעיקרו של דבר על־ידי מה שנראה לסובייטים באותם ימים כהזדמנות לפגוע באינטרסים הבריטיים במזרח התיכון, ואולי אף לתקוע יתד באזור זה. אך לצד שיקול מרכזי זה היה משקל מסוים שקשה לכמת אותו גם לשיקול המוסרי. אל לנו לשכוח כי עבור ברית־המועצות מלחמת העולם השנייה היתה טראומה רבת עוצמה. הרגשות האנטי־גרמניים, או כפי שנקראו בלשון התקופה, האנטי־פשיסטיים, היו עזים במיוחד, וכך רגשי הטינה כלפי מי שלא לקחו חלק במלחמה נגד הגרמנים. העניין היהודי והציוני שובץ אצלם, בצד הנכון של הקשת הפוליטית, כחלק מן החזית האנטי־פשיסטית שהחלו להקים בזמן המלחמה, ושניסו להמשיכה גם לאחריה.

בניסיון לסכם ולהעריך את הנסיבות שהביאו את רוב אומות העולם, לתמוך בהקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל, יש ליישם כללים מתודיים לא שגרתיים. קריאה מסורתית של התעודות כמו גם של הנאומים באו"ם, תגלה לנו הרבה. אך נסתפק בכך שעלולים אנו להחמיץ אבחנות ודקויות בעלות משמעות, שהרי הכותבים והדוברים היו ברובם דיפלומטים ותיקים מהדור שלפני המלחמה ולשונם לשון דיפלומטית ומשפטית שגורה. עלינו לנסות ולשחזר את האווירה המיוחדת, את האקלים המדיני שבו פעלו המדינות שהכריעו את שאלת ארץ־ישראל. זאת היתה אווירה מיוחדת של "לאחר מלחמה", של המשך קיום הקואליציה האנטי־גרמנית, של רצון לקומם את ההריסות, לשקם ולפצות. אווירה זאת היתה בעלת משקל בהחלטות האו"ם בעניין ארץ־ישראל והיא עמדה גם מאחורי המדיניות האנטי־פרנקיסטית שנקט הארגון (ההחלטה להוריד את דרג הייצוג הדיפלומטי של חברות האו"ם בספרד), בניגוד ברור לאינטרסים של מדינות רבות. קריאת הייאוש של החבר הפרו־ערבי במשלחת הבריטית לאו"ם, הארולד בילי, שהוא מרגיש כאוהד כדורגל שקבוצתו מתמודדת מחוץ למגרשה הביתי,[19] מתייחסת לא רק לקהל היהודי, הקולני לעתים, שישב באולמות העצרת, אלא גם לרוח הכללית של העיתונות האמריקאית, למאמרי המערכת, לשידורי הרדיו ולאווירה הכללית.

הקמתה של מדינת ישראל במאי 1948 נראתה לבני הדור כמעשה ניסים, ולא היא. הקמת המדינה היתה בראש ובראשונה פרי המאבק והעמידה של היישוב בארץ־ישראל והתנועה הציונית, מאבק שהתנהל לפי קווים ותבניות שנוצקו עוד לפני מלחמת העולם. תרמו לכך גם הנסיבות הבין־לאומיות, ובעיקר ירידתה ואובדן כוח הרצון של בריטניה, ובה בעת עלייתן של ארצות־הברית וברית־המועצות כמעצמות־על. לעמדתו של טרומן נודעה משמעות רבה. ואולם על כל אלה נוסף עוד דבר־מה קשה להגדרה ולכימות, מעין מעטפה אוהדת ואווירה תומכת, בעיקר באו"ם ובדעת הקהל. אותו אקלים מדיני אוהד היה הקישור שנעשה בין בעיית העקורים לבעיית ארץ־ישראל, ומיקומם של אלו במסכת הסוגיות שנותרו לאחר המלחמה ושזקוקות לטיפול מתקן ואוהד.

הערות

1 ספרות רבה נכתבה סביב נושא זה, וראה: עדית ארטל, זהבם של היהודים, תל אביב 1996; ת' שגב, המיליון השביעי; הישראלים והשואה, ירושלים 1991; ובמיוחד בקובץ י' גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה; הרצאות בכינוס הבין־לאומי התשיעי של חוקרי

השואה, ירושלים תשנ"ו, ובפרט מאמרו של א' פריזל שם: "שואה או תקומה – סיסמא או קשרים היסטוריים ריאליים", עמ' 495-502.

2 על חילוקי הדעות בדבר כתב הסמכות ראה. Foreign Relations of the United States, 1945, Vol. VIII, pp.782-832

3 ראה שם, עמ' 839.

4 זאת המסקנה מעבודתו של ז' מנקוביץ' "הציונות ושארית הפליטה", בתוך שארית הפליטה 1944-1948; השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבין־לאומי השישי של חוקרי השואה ירושלים תשנ"א, עמ' 189-206.

5 ראה ע' קרליבך, ועדת החקירה האנגלו־אמריקאית לעניני ארץ־ישראל, תל אביב, תש"ו, עמ' 702.

6 הדיונים הפנימיים של הוועדה לא נחשפו, ואפשר שלא נרשמו. דיווחים שוטפים על השקלא והטריא שהתנהל בין החברים הגיעו לציונים והם מובאים בחלקם בפרסום תעודות מדיניות של הסוכנות היהודית, כרך א, מאי 1945 – דצמבר 1946, ירושלים תשנ"ו, וראה במיוחד מס' 112, 122, 128, 161 ו־164.

7 הקרע בין הציונים ובריטניה שהתחולל לאחר המלחמה הוא תופעה שמבקשת הסבר. לאחר שורה של פגישות לאחר עליית הלייבור לשלטון, התברר שלא נוצרה שפה משותפת, לא במישור האישי ולא במישור המדיני בין שתי ההנהגות (ראה הדיווחים מפגישות שנערכו בין הצדדים, שמעידים על נתק וחוסר לשון משותפת, תעודות מדיניות של הסוכנות היהודית, כרך א', מס' 45 ו־84. לאחר שגברה המתיחות בארץ־ישראל פסקו הפגישות למעשה, עד שחודשו בראשית 1947 בוועידת לונדון. לאחר מסירת עניין ארץ־ישראל לאו"ם היה הנתק מושלם והפגישות חודשו רק לאחר שהגיע שגריר ישראל לבריטניה באביב 1949.

8 נסקר ה"טיימס" הלונדוני של החודשים מאי־יוני 1945.

9 ראה חליפת מכתבים ב"טיימס", 15 במאי 1945, 19 במאי 1945.

10 ראה דברי מבוא של נואל אנן לספרו של י' ברלין, רשמים אישיים, עמ' 25.

11 ראה מברק הפילדמרשל גורט אל שר המושבות סטנלי, 15 במארס 1945, מצוטט בתוך קצבורג, מדיניות במבוך, מדיניות בריטניה בארץ־ישראל 1940-1945, ירושלים תשל"ז, עמ' 61.

12 פרשה זאת מתוארת בהרחבה בספרו של ד' שפירא.

13 ראה האליפקס אל משרד החוץ, 1.7.1945 , P.R.O., Cab95/14.

14 ראה מיכאל י' כהן, השפעת המאורעות בארץ־ישראל על מדיניות בריטניה בשנים 1945-1948, בתוך י' שביט (עורך), מאבק, מרד, מרי; המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה, 1941-1948, עמ' 54; J. Snetsinger, Truman, The Jewish Vote and the Creation of Israel, pp. 16-18.

15 לפרשת הדיון בעצרת המיוחדת הראשונה ראה, United Nations, General Assembly Official

Records, First Special Session. כתב הסמכות המלא מופיע שם, First Committee, 55th Meeting, 12.5.1947

16 ראה United Nations, General Assembly Official Records, UNSCOP, Report to the General Assembly, Vol. I, pp. 6-42.

17 הדוגמה הטובה ביותר להתבטאות רגשנית ופרו־ציונית מצויה בדבריו של הנציג הפולני בדיון במושב המיוחד של העצרת באביב 1947, וראה United Nations, First Special Session, First Committee, 44th Meeting 12.5.1947

18 ראה, Y.I. Strizhov, The U.S.S.R. and the Establishment of Israel, International Affairs (Russian), No. 11-12 (1995), pp. 94-95.

19 ראה תזכיר סיכום של בילי על האירועים והאווירה במושב העצרת הכללית בסתיו 1947, ינואר 1948, P.R.O., F.O371/68528/E416.

מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין

חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949

דוד שערי

ב־13 באוגוסט 1946 גירשו הבריטים את הספינות "יגור" ו"הנריאטה סאלד" עם 1290 המעפילים שעליהן מחופי הארץ והיפנו אותם למחנות גירוש שהוקמו בקפריסין. מחנות גירוש אלה התקיימו 30 חודשים תמימים ונסגרו רק ב־10 בפברואר 1949, תשעה חודשים אחרי ההכרזה על הקמת מדינת ישראל! למחנות גירוש אלה הופנו בכוח כ־52,000 מעפילים, שהובאו ב־39 ספינות. מרבית המעפילים היו מאנשי שארית הפליטה, שחוו את חוויית המלחמה האיומה. רבים מהם שרדו בודדים ממשפחות ענפות ונדדו בתום המלחמה למחנות העקורים במערב אירופה. בשנתיים וחצי אלה נוצרה במחנות המעפילים בקפריסין, במכלאות הגדולות בין גדרות התיל, באוהלים שהתעופפו ברוח ובצריפי פח מגולוון לוהט בקיץ ומקפיא בחורף, בהיעדר פרטיות ובמזון חדגוני של "פרודוקטים" בלתי־מבושלים כדבעי, חברת מעפילים בעלת דפוסי־חיים ומינהל, שהקלו עליה את העמידה במבחן חיים חמור זה, איפשרו לה לקיים שפע של פעילויות חברה ותרבות וחיזקו את חברת המעפילים בהזדהותה עם הישוב הלוחם.

בפרספקטיבה של חמישים שנה, כשליח של תנועת "הנוער הציוני"[1] ושל עליית־הנוער במחנות קפריסין וכמחבר מחקר היסטורי על מחנות אלה אני מבקש לסמן בקווים תמציתיים כמה איפיונים של חברת מעפילים זו.

א. מדדים כרונולוגיים ומספריים

בשלושים חודשי קיומם של המחנות ניתן להבחין בכמה שלבים:

1. אוגוסט 1946־דצמבר 1946 – ראשית התארגנות "מחנות הקיץ" באהלים ליד

Caraolos. אוכלוסיה מקסימלית – 10,000 מעפילים;

2. ינואר 1947־דצמבר 1947: ארגון "מחנות החורף" בצריפי פח מגולוון ב־Dhekelia, וייצובם של מחנות אלה כ"מטרופולין" של המוסדות המרכזיים במחנות. אוכלוסיה מקסימלית 17,000 מעפילים, רובם הגדול מאנשי שארית הפליטה מפולין.
3. ינואר 1948־מאי 1948: ההעפלה ההמונית מרומניה. שיא באוכלוסיית המחנות: 32,000 איש.
4. יוני 1948־פברואר 1949: "בשבי", התקופה העצובה בתולדות המחנות: הפסקת העליה של "כוחות לוחמים" אחרי הכרזת המדינה והעליה של רוב הנשים. אוכלוסיה מקסימלית – 11,500.

בקפריסין היו 12 מחנות: 5 מחנות בגוש "מחנות הקיץ", 7 מחנות בגוש "מחנות החורף". בין שני הגושים היה מרחק של 40 ק"מ.

גילאי 18־35 היוו כ־70% מאוכלוסית המחנות; גילאי 12־18 היוו כ־20% ותינוקות וקשישים רק כ־10%. במחנות נחוגו כ־2,500 חתונות, 2,200 לידות ורק 110 פטירות.

ראוי לסקור את התפלגות המעפילים לפי משך שהותם במחנות קפריסין: כ־40% שהו במחנות עד חצי שנה; כ־40% שהו במחנות עד לשנה ורק כ־20% מהם שהו במחנות למעלה משנה.

ב. מפגש גלויות – ולא פור היתוך

המעפילים התפלגו לפי ארצות מוצאם כדלהלן: יוצאי רומניה – כ־48%, יוצאי פולין – 35%, יוצאי הונגריה – 8%, יוצאי צפון־אפריקה – 2.5%, יוצאי בולגריה – 2%, שונים – 5.4%. עד אוקטובר 1947 היוו אנשי שארית הפליטה מפולין הרוב הגדול באוכלוסיית המחנות. אחרי ינואר 1948 היוו יוצאי רומניה הרוב המכריע במחנות.

במדינת ישראל לא מקובל להתייחס לארצות המוצא של התושבים. בעיקר בשל שד "העדתיות" שאותו משתדלים להדחיק. הניסיון בארצות־הברית מלמד שכור ההיתוך של המהגרים מארצות שונות אינו כה יעיל ומהיר.

במחנות קפריסין התקיים מפגש הגלויות בתנאים קשים ביותר: בתנאי צפיפות ודוחק ובלי כל הכנה מוקדמת. ליוצאי הגלויות השונות לא היה כל מידע קודם על המנטליות של שכניהם מגלויות אחרות. המפגש "העדתי" המרכזי לא התרחש במחנות קפריסין בין יוצאי עדות אשכנז לבין יוצאי עדות המזרח, כי אם בין שתי גלויות אשכנזיות שכנות באירופה: יוצאי פולין ויוצאי רומניה. יוצאי פולין היוו, במינוח סוציולוגי, את קבוצת "המרכז" של אוכלוסיית המחנות. הם היו הראשונים והוותיקים במחנות וגם בעלי ניסיון קודם בחיי מחנות. למעשה, הם עיצבו את דמותם ואת

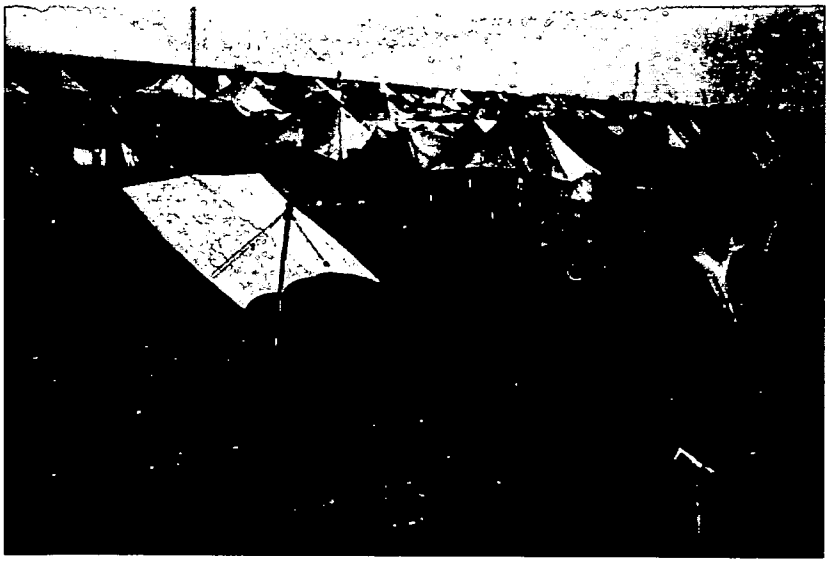

מחנות הגירוש בקפריסין

דפוסי המינהל של המחנות. הם היו בתפרושת גילית צרה, כמעט בלי ילדים קטנים ובלי ישישים, ורובם הגדול – גברים בודדים, שכמעט כל בני משפחותיהם אבדו בשואה. בידיהם היו "עמדות הכוח והשלטון" במחנות: המזכירויות המשותפות, ראשי המחנות, ראשי הוועדות, האחראים על תחומים שונים במחנות. אך הם הגיעו למחנות עם מטען השכלתי דל, כי נאלצו להפסיק את הלימודים עם פרוץ המלחמה. אף־על־פי־כן הם פרשו את חסותם על בני העליה הרומנית.

העליה הרומנית היתה הרבה יותר מאוזנת מבחינה דמוגרפית וחברתית. העולים הגיעו למחנות קפריסין בתפרושת גילית רחבה, במקרים רבים משפחות שלמות עם ילדים וישישים ועם אחוז גבוה של נשים. עם עליה זו הגיעו קיבוצים תנועתיים מגובשים והרבה קבוצות נוער, שהגרעינים שלהן היוו קבוצות ילדים מטרנסניסטריה. התפרושת החברתית של אותם עולים היתה רחבה למדי: היו ביניהם הרבה בני "עמך", אך הגיעו גם לא מעט בעלי מקצועות חופשיים: רופאים, עורכי־דין, עתונאים, אמנים. יוצאי רומניה לא נלחמו על מעמדם הציבורי במחנות. כיוון שמוסדות המחנות לא נבחרו בבחירות אישיות־אינדיווידואליות, הרי שהשינוי הדמוגרפי שהתבטא בעליה הרומנית לא הביא בעקבותיו גם שינוי ההנהגה. המשכילים ובעלי המקצועות החפשיים מהעליה הרומנית הוזמנו לרוב להגיש עזרה מקצועית בחיבור התקנונים הרבים, בבנית

המערך המשפטי, בבנית השירות הרפואי ועוד. עם בוא העליה הגדולה מרומניה פקד את המחנות גל של חתונות בין חתנים מפולין וכלות מרומניה. בין יוצאי פולין לבין יוצאי רומניה לא אירעו מתיחויות והתפרצויות אלימות, אך גם ההתקרבות האישית ביניהם היתה זעירה.

עולי הונגריה היו דומים ברקעם ובמנטליות שלהם לעולי רומניה, מה עוד שחלק מהם, עולי טרנסילבניה, היו גם דוברי רומנית. עם זאת, הם היו מגובשים יותר ומכונסים בתוך עצמם מבחינה חברתית.

לשתי קבוצות מעפילים, קטנות בהיקפן, ראוי להקדיש תשומת לב. עם הקבוצה הראשונה נימנו כ־2,000 עולי בולגריה, שהגיעו, רובם, בספינה "בונים ולוחמים". ב"מחנות הקיץ" הם היוו קבוצה ממושמעת, עם הרבה מאד חברי תנועות נוער – רובם ב"השוה"צ" ומיעוטם ב"בית"ר", וגם עם חוגים קומוניסטיים, שלא קיימו מחתרת כי אם צעדו באון במחנות ושירה רמה בפיהם:! Tito, Stalin, Dimitroff. מחנות האוהלים המסודרים שלהם, התנהגותם הממושמעת והמנומסת, הופעתם החיצונית האסתטית עוררו התפעלות ואהדה כללית.

קבוצת־שוליים מובהקת היוו 2,500 הצפון־אפריקאים, שהגיעו, רובם, בשתי ספינות שהפליגו מחופי אלג'יריה: "יהודה הלוי" ו"שיבת ציון". מעפילים אלה שלא היו דוברי יידיש, כי אם רק ערבית וצרפתית, חסרו שפה משותפת עם המעפילים והשליחים. רבים מהם היו חסרים ניסיון קודם בחיי־מחנה, והמנטליות ואורח־החיים "החלוצי" היו זרים להם. ריכוזם במחנה מבודד הוסיף לתחושת הקיפוח שליוותה אותם. במחנות קפריסין לא הוענק טיפול ייחודי לקבוצה ראשונה זו, שבישרה את העליה הגדולה מצפון־אפריקה אחרי קום המדינה, ולא נערך ניסיון רציני ללמוד את צרכיה הייחודיים. עולי צפון־אפריקה התהלכו במחנות קפריסין עם תחושת קיפוח ואין תימה שדווקא מקרבם נשלחה פנייה לשגרירות בלגיה להפנותם לארץ אחרת.

במחנות קפריסין התרחש, בתנאים קשים, מפגש ראשון של גלויות, ובלי כל ידע מוקדם על ייחודן, אך בכל תקופת קיומם של המחנות לא אירעו התנגשויות אלימות על רקע עדתי.

ג. מערכות המינהל של המחנות

מחנות קפריסין לא סבלו מתת־אירגון, להיפך: הם היו over organized. דבר לא הותר ליזמה הפרטית החופשית, והכל היה מוסדר ומאורגן מטעם הנהלות המחנות.

כמה מערכות מינהל עסקו בניהול המחנות, מהן מטעם גורמים חיצוניים מהן מטעם המעפילים עצמם. נפתח במערכות המינהל והסעד מטעם גורמים חיצוניים.

1. **הצבא הבריטי** דאג להקמת המחנות: בניית צריפים או הקמת אוהלים, לפי סטנדרטים שנקבעו על־ידו, ולתשתית פרימיטיבית של שירותים סניטרים. הצבא לא דאג לתחזוקת מבני המחנות, אך דאג לאספקת מצרכי מזון, שאמורים היו לספק כ־2,500־2000 קלוריות למעפיל. מבחינה תזונתית־רפואית היתה כמות זו של קלוריות מספקת, אך הירקות, שהובאו מחוץ לקפריסין, לא היו טריים, הלחם והבשר לא הספיקו, לרשות המעפילים לא עמדו מיתקנים וציוד מתאים להכנת אוכל מבושל וכתוצאה מכל אלה התהלכו מעפילים רבים, שהיו בטלים מכל תעסוקה, בהרגשת רעב מים, שהיה בהם מחסור באי כולו, סופקו במשורה: ליטר וחצי לגולגולת, לצרכי שתיה, רחיצה וכביסה גם יחד. הצבא הבריטי עסק, כמובן, בראש ובראשונה, בשמירה על המחנות, באמצעות גדרות תיל, מגדלי שמירה ופטרולים, אך החיילים נמנעו להיכנס לתוך המחנות כשהם נושאי נשק. על אף המצב המתוח, לא היו התנגשויות רבות עם הצבא, ובכל תקופת קיום המחנות נפלו בהתנגשויות אלו רק שני מעפילים. משה לאוב, ראש מינהל הסיוע של ה"גוינט", בעצמו אזרח אמריקני, מציין בצדק בזכרונותיו שחסד עשה הקדוש ברוך הוא עִם עַם ישראל שבריטים שמרו על מחנות הגירוש, ולא צרפתים ואף לא אמריקנים...

2. **מערך הסיוע של היישוב** היה צנוע ולעיתים אף מביש. הנהלת הסוכנות היהודית התנערה מכל אחריות לאחזקת מחנות הגירוש ולהגשת עזרה לשיפור תנאי החיים של המעפילים שנכלאו בהם. פורמלית, פעל בקפריסין נציג מחלקת העליה של הסוכנות היהודית, שטיפל ודאג לסדרי העלאת המעפילים. ברם, בשונה מההסדר שהופעל במחנות העקורים במערב־אירופה, בהם שמרה הסוכנות היהודית על הבלעדיות בבחירת העולים למיכסות העליה, התנגדו לכך המעפילים במחנות קפריסין. כאשר ד"ר גיורא יוספטל, מנהל מחלקת העליה של הסוכנות היהודית, הציע בשליחותו הראשונה למחנות הגירוש להפעיל גם בקפריסין קריטריונים בבחירת העולים במסגרת מכסות העליה, התנגדו לכך נציגי המעפילים ודרשו שהרכבת רשימות העולים תיעשה על־ידי נציגות המעפילים, לפי כלל ראשי אחד ויחידי: "ראשון הגיע – ראשון יוצא". יוספטל השלים עם החלטה זו, ובדין. נציג מחלקת העליה של הסוכנות לא התערב כלל בניהול הפנימי של המחנות. עקב העמדה העקרונית השלילית של הנהלת הסוכנות לקבלת אחריות כלשהי למעפילים שהוחזקו במחנות הגירוש בקפריסין, הוקם כבר בספטמבר 1946 "ועד למען גולי קפריסין", בהשתתפות גורמים חשובים ונכבדים ביישוב שפעלו להגשת סעד למעפילים. ועד זה הצליח לאסוף תרומות צנועות והוציא אותן גם כן למטרות צנועות: משלוח מעט עתונים עבריים, איסוף בגדים ל"כסות חורף", משלוח אמנים ועוד. יחסי הציבור של הוועד היו גרועים ופירסומיו מלאי הרהב גרמו כמה פעמים לרוגז רב של המעפילים. פרשה זו לא הוסיפה כבוד רב ליישוב.

הפגנה במחנות הגירוש בקפריסין

3. **המערך הסיעודי של ה"ג'וינט"**. למזלם של המעפילים, אל החלל שהותירה הנהלת הסוכנות היהודית בשל הימנעותה לקבל על עצמה אחריות כלשהי לשיפור תנאי חייהם של המעפילים במחנות קפריסין, נכנס ארגון הסעד היהודי בארה"ב ה"ג'וינט". ה"ג'וינט" סיפק את מירב ומיטב שירותי הרווחה למעפילי קפריסין: אף כי הצבא הבריטי נדרש לעשות זאת, קיבל על עצמו ה"ג'וינט" לדאוג כמעט לכל השירות הרפואי למעפילים, על כל גוניו, קיים את בתי־הספר ואת "סמינריון רוטנברג" להשכלת מבוגרים, שהופעלו על־ידי קבוצות מתנדבים נלהבים למשימה, רובם מרצים צעירים באוניברסיטה העברית, הקים שירות סוציאלי קטן, הפעיל בית־תינוקות מרכזי, כיסה 50% מהוצאות "כפר הנוער" שהופעל על־ידי שליחים ומחנכים מרכזיים של "עליית הנוער" וסיפק תוספת מזון, לפי צרכים שונים לקרוב ל־25% מאוכלוסיית המעפילים, סיפק את שירותי הדת של המעפילים, ועוד. כל עובדי משלחת הסעד של ה"ג'וינט": רופאים, אחיות, מורים, אחיות סוציאליות ועוד באו מהארץ ומילאו את תפקידם במסירות אין קץ ובנועם הליכות, עם זאת, ה"ג'וינט" לא הסכים לוותר על דפוסי הפעולה של מפעל פילנטרופי והוא לא שיתף את לקוחותיו "המעפילים" בהחלטותיו. כך נוצר מצב של ניכור בין המעפילים לבין הנהלת משלחת ה"ג'וינט", שהיה, בין היתר, ביסוד המרד של המעפילים בימים 5־7 בספטמבר 1948, שלווה בשריפת מועדון עובדי ה"ג'וינט" ובגירוש עובדי הסעד של ה"ג'וינט" ושליחי התנועות, שפעלו במסירות אין קץ להקלת מצוקתם של המעפילים. בראש משלחת הסעד של ה"ג'וינט" עמד ברציפות, במשך למעלה משנתיים, משה לאוב, יליד ליטא אך אזרח ארה"ב, מורה

במקצועו, ציוני בעומק הכרתו, בעל תבונה וחכמת חיים. משה לאוב היה נאמן לדפוסי הפעולה של ה"ג'וינט", אך בתבונתו וביושרו הרב הוא היה לכתובת המרכזית של כל שליחי הארץ, הוא ולא נציג מחלקת העליה של הסוכנות היהודית, והוא היה, הלכה למעשה, הנציג הנאמן, של המעפילים והשליחים גם יחד, בפני השלטונות הבריטים. משה לאוב קיים קשר הדוק עם מנהיגי היישוב ופעל בעצה אחת עמהם.

ד. האוטונומיה הפנימית של הנהלת המעפילים

ההחלטה המרכזית והחשובה ביותר בניהול מחנות קפריסין היתה החלטת המעפילים לקיים אוטונומיה מלאה בניהול הפנימי של החיים בין גדרות התיל והסכמת הבריטים לכבד החלטה זו, במחקרי לא מצאתי כל מסמך בריטי המאשר החלטה זו של המעפילים והקובע את הפרמטרים שלה, אך בפועל הקפידו הבריטים לכבד אוטונומיה פנימית זו, לא ניסו כלל להתערב בסדרי החיים בתוך המחנות, הכירו בנציגי המעפילים והסדירו באמצעותם את כל הבעיות. המעפילים הרחיבו את משמעות האוטונומיה לא רק לגבי השלטון הבריטי, כי אם גם לגבי ה"ג'וינט", נציג מחלקת העליה של הסוכנות היהודית ושליחי התנועות. כל אלה לא שותפו בהנהלת המחנות ולהלכה לא נועצו בהם בבעיות השוטפות של חיי המחנות. רק נציג "שורות המגינים", שהיה אחראי לביטחון הפנימי של המחנות, שותף בישיבות הנהלות המחנות. הודות לאוטונומיה פנימית זו ניתן להנהגות המעפילים ולשליחי התנועות לפתח שפע של יחמות חברתיות, תרבותיות וחינוכיות, שעוררו את התפעלותם של כל המבקרים במחנות: "כפר הנוער", "סמינריון רוטנברג" להשכלה למבוגרים, בתי־הספר, משטרה ומשפט פנימי, מערכת לשידור חדשות ברם־קול (הפעלת מקלטי רדיו היתה אסורה במחנות), ועוד. רק אוטונומיה מעין זו יכלה לאפשר למדריכים ולמפקדים של הפלמ"ח לארגן בתוך המחנות את "שורות המגינים", שהבטיחו את הביטחון, הסדר והמשמעת בתוך המחנות ונתנו אימון בסיסי לאלפי מעפילים, אשר יכלו, בעלותם לארץ, להשתלב ישר במערך הלוחם של צה"ל. למיפקדת "שורות המגינים" ניתן להוציא דרך חמש מנהרות 452 מעפילים מחוץ למיכסות העליה הרשמיות.

בראש כל אחד משני גושי המחנות הוצבה "מזכירות משותפת" ומרכזי שתי המזכירויות וכן מרכזי הוועדות החשובות, כגון וועדת העליה, נפגשו מדי פעם לדיון משותף. בראש המינהל בכל מחנה הוצבה הנהלת המחנה. נציגי המעפילים במזכירויות המשותפות, בהנהלות המחנות ובוועדות הרבות לא נבחרו בבחירות אישיות, אינדיווידואליות, אלא, לפי הדוגמא של היישוב, הם התמנו על־ידי התנועות־המפלגות המוכרות במחנות, שמונה במספר: מפא"י והתנועות המסונפות אליה, אחדות־העבודה

והתנועות המסונפות אליה, השומר־הצעיר, העובד הציוני ו"הנוער הציוני", המזרחי ובני־עקיבא, הרוויזיוניסטים ותנועת בית"ר, פועלי אגודת־ישראל ותנועת פח"ח (פרטיזנים, חיילים, חלוצים). האם הנהלות המחנות היו בלתי־תלויות במפלגות ובתנועות? – להיפך. הנהלות המחנות פעלו בשיטה של "דימוקרטיה מודרכת": שליחי התנועות, שהיו בעלי יוקרה בלתי־מעורערת כמביאים למחנות את דבר היישוב והתנועות בארץ, הינחו דרך מוסדות התנועה את הנציג התנועתי בהנהלת המחנות. לא זכור מקרה אחד בכל תולדות מחנות קפריסין שהנציג התנועתי במזכירות המשותפת או בהנהלת המחנות התקומם נגד עמדת השליח!

רוב חברי המזכירויות המשותפות והנהלות המחנות מילאו את תפקידם במסירות, בהתמדה, ביושר וברגישות חברתית. חילופים בהרכב מוסדות אלה לא אירעו, לרוב, עקב תמורות מפליגות בהרכב האוכלוסיה של המעפילים, כי אם עקב העליה של אחד החברים ובמיוחד עקב החלפתם של הנציגים על־ידי הנהגת התנועה. אף כי, כאמור לעיל, הנציגים בהנהלות המחנות, עשו את שליחותם־תפקידם נאמנה וזכו לאמון המעפילים, לא נימנו עמהם אישים כריזמטיים הסוחפים אחריהם המונים בריטוריקה נמלצת. בעלותם לארץ נטמעו רובם באנונימיות, ורק בודדים מבין חברי הנהלות המחנות, הגיעו למעמד ציבורי מכובד. חברת המעפילים במחנות קפריסין כתבה אפוס מרתק, אך ללא גיבורים ראשיים. הנהלות מחנות המעפילים היוו צוות אינסטרומנטלי־תיפקודי, שפעל בצוותא בהתאם לשורה ארוכה של תקנונים מפורטים. מי היו חברי הנהלות המחנות ומה היה רקעם? נושא זה ראוי לבחינה נוספת.

ה. "איש על מחנהו ואיש על דגלו" התנועתי

בהגיע אנשי שארית הפליטה למחנות העקורים במרכז־ובמערב אירופה עשו קבוצות בודדות מביניהם ניסיון להתארגנות ציבורית מאוחדת, שתיזון מלקח ימי האימה והשואה. כך נערך בפולין הניסיון של התארגנות "האיחוד" ובמחנות העקורים הניסיון של התארגנות תנועת "נוחם" ("נוער חלוצי מאוחד"). בלחץ שליחי הארץ נמשך ניסיון זה זמן קצר בלבד. בהגיע המעפילים למחנות קפריסין הם כבר היו ערוכים וסדורים במחנות התנועתיים המפולגים כפי שהיה לפני המלחמה, והיו מודרכים על־ידי מרכזי התנועות והמפלגות בארץ: "איש על מחנהו ואיש על דגלו". כשריד מניסיונות ההתארגנות החדשה בהשפעת המלחמה נותרה רק התנועה הקטנה "פח"ח" ("פרטיזנים, חיילים, חלוצים"). בנדודים ובנתיבי ההעפלה היו רוב המעפילים מאורגנים במסגרות התנועתית או חייבים לבחור לעצמם השתייכות. להלכה, היתה במחנות קפריסין פוליטיזציה טוטלית, שקיבלה ממדים גרוטסקיים: המעפיל גר בשיכון אוהלים או

צריפים "תנועתי", הוא אכל את ארוחותיו בחדר אוכל "תנועתי", הוא בילה במועדון "תנועתי", היה מיוצג במוסדות הנהלת המחנות על־ידי נציג "התנועה" ואף קיבל תעסוקה בשירותים על־פי השתייכותו התנועתית. למעשה, "התנועה" היתה יחידה קבוצתית לארגון החיים בין גדרות התיל. כמעט כל המעפילים נרשמו למסגרות התנועתיות, על מנת ליהנות מיתרונותיהן הארגוניות. רק שני מפעלים שהוקמו במחנות קפריסין לא פעלו על־יסוד מסגרת "תנועתית" שכזו: "סמינריון רוטנברג" להשכלת מבוגרים ו"שורות המגינים". למעשה, גם ההתגייסות ל"שורות המגינים" נעשתה בעזרת התנועות, אך יחידות האימונים לא אורגנו על־פי ההשתייכות התנועתית. המעפילים השלימו עם החלוקה המפלגתית־תנועתית בנוסח ההתארגנות הציבורית־מפלגתית ביישוב בארץ, בו עסקו המפלגות לא רק במאבקים רעיוניים־פוליטיים, כי אם גם בעשייה "קונסטרוקטיבית": בשיכון, בספורט, בחלוקת העבודה, בחינוך. על אף התמורות בהרכב האוכלוסיה של המחנות, היתה ההתפלגות המפלגתית־תנועתית שלה יציבה למדי, אם כי לא זהה לחלוטין עם ההתפלגות המפלגתית של אוכלוסיית היישוב. באוקטובר 1947, לאחר הגעתן של שתי ספינות המעפילים הבינוניות "גאולה" ו"מדינת היהודים" עם עולים מרומניה, היתה ההתפלגות התנועתית־מפלגתית הרשומה של המעפילים כדלהלן: מפא"י והתנועות המסונפות אליה – 20.9%, אחדות־העבודה ותנועותיה – 15%, העובד הציוני – 14.5%, השומר הצעיר – 12.9%, מזרחי – 13.6%, רוויזיוניסטים ובית"ר – 9.9%, אגודת ישראל – 7.5% ובלתי־מפלגתיים – 6.9%. זה היה בערך המשקל הממוצע של המפלגות־התנועות בכל תקופת קיום המחנות. מפא"י היתה במיעוט במחנות ואחדות־העבודה והשומר־הצעיר המאוחדים במפ"ם עלו עליה במשקלם. "העובד הציוני" תפס במחנות מקום מכובד ביותר, למרות מיעוט השליחים של תנועה זו – 6 שליחים מכלל 84 שליחי התנועות בכל תקופת קיום המחנות, ובניגוד למעמד האלקטורלי הצנוע של תנועה זו ביישוב: 3%–4%!

היחסים בין התנועות היו קורקטיים. לא היו "חטיפות" של חברים והתחרות בין התנועות היתה "קונסטרוקטיבית": מי ירבה בחגיגות, בתערוכות, בבתי־מלאכה, המחנה של איזו תנועה הוא נקי ומטופח יותר. במובן זה היו היחסים עם תנועת בית"ר מעט חריגים יותר. חברי בית"ר התבודדו, והיו חשדנים. הם שותפו בכל מוסדות המעפילים ונהנו מכל השירותים, אך לא שותפו באימוני "שורות המגינים". הם קיימו מצעדים במדיהם ואימונים נפרדים של "הכשרה הגנתית" במחנות, וחמור מזאת, עקב החשש מפני קשריהם של אנשי בית"ר עם ארגון האצ"ל בארץ, לא שותפו בהוצאת מעפילים מהמחנות דרך המנהרות, שנחפרו על־ידי מיפקדת "שורות המגינים". עקב החשדנות ההדדית, הם היוו מעין קבוצת־שוליים פוליטית במחנות.

כל החתונות התקיימו בטכס דתי־אורתודוכסי, הופרשו אוהלים וצריפים לתפילה ובשבתות ובחגים השתתפו בתפילות אלה גם הרבה מעפילים שלא היו רשומים

במפלגות או בתנועות דתיות. בשבתות ובחגים התפתח מעין הווי של עיירה יהודית והרבה מעפילים נהגו לטייל לאורך "הטיילת" שהתארגנה לאורך השירותים של המחנות. בבתי־הספר קוימו כיתות נפרדות לילדים דתיים. החוגים הדתיים לא ניסו להטיל גזירות על הציבור הלא־דתי. לעיתים הפיצו חוגי "אגודת ישראל" כרוזים הקוראים ל"בנות ישראל" לשמור על "לבוש צנוע", אך לא היו דברים מעבר לזה. רק פעם אחת, לקראת סגירת המחנות, נוצרה מתיחות עם חוגי "אגודת ישראל" כאשר ההנהלה העולמית של "אגודת ישראל" ביקשה והשיגה מהשלטונות הבריטיים אישור חריג של 300 רשיונות־עליה בשביל בחורי־ישיבה "בלתי־לוחמים".

ו. "קיבוצים" ו"בודדים"

משמעות מרכזית בחיי היום־יום של המעפילים במחנות היתה להשתייכותם לקיבוצים או להיותם "בודדים". מעפילי הספינות הראשונות שנעצרו במחנות הגירוש בקפריסין היו, ברובם, מאורגנים בקיבוצים, כי להתמודדות ראשונה עם מסיבות קשות נבחרו, באופן טבעי, צעירים חסונים. ברם, לא מעטים מ"קיבוצים" אלה מקרב שארית הפליטה, שנקראו "קיבוצי־עליה", היוו צירוף מקרי וחפוז של צעירים, שנתלקטו, לרוב, בדרכי הבריחה, והם התפוררו עם הסתדרותם במחנות קפריסין. תהליך ההתפוררות של הקיבוצים במחנות קפריסין היה כללי, אך היקפו וקצבו היו שונים מתנועה לתנועה. בעת שתנועת "השומר־הצעיר" התמודדה בהצלחה מסוימת בתופעה זו, שהגיעה בשורותיה רק לכדי 25%־30%, קיבלה תופעה זו ממדים קשים ביותר בשאר התנועות, כמו "דרור", "גורדוניה", "הנוער הציוני" והגיעה לממדים של מעל ל־50%. בקרב המעפילים מרומניה הגיעו קיבוצים קצת יותר מגובשים, אך חלקם בהעפלה גדולה זו היה יותר מצומצם. אין בידינו מספרים מסכמים בדוקים של חברי הקיבוצים במחנות קפריסין, אך נראה לי שלא נטעה אם ננקוט באומדן של 10%־15% מאוכלוסיית המעפילים, כלומר, כ־5,000־6,500 מעפילים.

אף כי חברי הקיבוצים לא נחפזו ל"פעילות ציבורית" במחנות קפריסין, הרי שמרצונם להתגבש יותר מבחינה חברתית ערב העליה לא"י, היוו הגרעינים הקיבוצים את חוט־השידרה הארגוני־פוליטי של חברת המעפילים במחנות קפריסין. לכל יזמה ארגונית: פוליטית, הגנתית או חברתית־תרבותית ביקשו הנהלות המחנות להבטיח תחילה את הירתמות הגרעינים הקיבוציים. הקיבוצים היוו את יקירי המחנות וכל תנועה התפארה בקיבוציה. שליחי התנועות השקיעו את מירב מאמציהם בהדרכת הקיבוצים. מרכזי התנועות נהגו גם לשגר עזרה כלכלית מסויימת לשיפור תנאי־החיים בקיבוצים.

המעפילים שלא הצטרפו לקיבוצים או שנשרו מהם נקראו "בודדים" והם הקיפו כ־80%־85% מכלל המעפילים. בפניהם לא ניצבו מטרות קולקטיביות, שליחים־מדריכים לא ליוו אותם והם נדרשו להתמודד לבדם בקשיי החיים במחנה ואיש לא הדריך אותם בהכנות לקראת החיים העתידיים בארץ. הם שאלו את עצמם: מה המקצוע המבטיח פרנסה יותר טובה בארץ ולאיזה עיר או מושבה כדאי שהם יבקשו להשתקע, אך במחנות לא היה בנמצא איש שיתן להם מענה לשאלות מסוג זה.

שליחי התנועות, כמעט כולם חברי קיבוצים, במידה שיכלו להתפנות ולהתעניין בציבור גדול זה, נתנו הרצאות בסוגיות רעיוניות־פוליטיות... בסקר פסיכולוגי שנערך במחנות קפריסין כותב ד"ר פאול פרידמן: "הבודדים נוטים בקלות למתיחת ביקורת ולהתרגזות מהירה. רבים מהם טענו כי רומו ולא הוכנו לתנאים הקשים במחנות קפריסין. הם האשימו את כלל הארגונים היהודיים כאחראים למצבם הירוד. גם המצב הפוליטי בארץ הגביר את מצבי החרדה שלהם." הם היוו רוב גדול באוכלוסיית המחנות, אך מבחינה סוציולוגית הם היוו "קבוצת־שוליים" מוזנחת ואכולת רגשות קיפוח.

ז. שליחי התנועות

כאמור, לא גילתה הסוכנות היהודית אחריות למחנות המעפילים ואף לא שיגרה שליחים בתפקידים כלליים לשיפור תנאי־החיים של המעפילים במחנות אלה ולהכשרתם לקליטה יותר טובה בארץ. את החלל הזה מילאו תנועות הנוער והמפלגות. שליחי התנועות קיבלו אמנם "משכורת" עלובה של 9־11 לא"י ממדור השליחים של ההסתדרות הציונית העולמית ועבדו במחנות על תקן של "עובד סוציאלי" מטעם ה"ג'וינט", אך הם לא היו כפופים לא להנהלת הסוכנות היהודית בירושלים ולא להנהלת ה"ג'וינט" במחנות קפריסין, הם קיבלו את הוראות הפעולה שלהם ממרכזי התנועות והמפלגות שלהם בארץ. זו לא היתה משלחת מטעם הסוכנות היהודית וראש "המשלחת" לא נתמנה על־ידי הסוכנות היהודית, כי אם נבחר במקום על־ידי השליחים עצמם. יתר על כן: מבין 84 שליחי התנועות (עליהם יש להוסיף עוד כ־15 שליחים של התנועות שלא "הוכרו" על־ידי מדור השליחים של ההסתדרות הציונית העולמית) 68 היו חברי קיבוצים. שליחים אלה פעלו בתנאים קשים, התגוררו עם המעפילים במחנות וסעדו עמהם בחדרי־האוכל של הקיבוצים, אך הם הדריכו בעיקר את הקיבוצים, לא היה להם פנאי וגם לא היו כשירים לטפל בבעיות ה"בודדים", שהיוו את הרוב המכריע באוכלוסיית המעפילים. אבל כיצד לא דאגו גם להדרכת ה"בודדים", שלא מצאו עניין בתרבות הפוליטית של תנועת העבודה החלוצית?

עם שובו משליחותו הראשונה במחנות קפריסין בדצמבר 1946 התריע ד"ר גיורא

בית מלאכה, קפריסין

יוספטל, מנהל מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, בעצמו חבר קיבוץ גלעד, נגד שיגור שליחים פוליטיים למחנות קפריסין והציע לשגר לשם שליחים בתפקידים כלליים. יוספטל היה בעל תחושה חדה על מהותה של העליה הגדולה ההולכת וקרבה לארץ, אך קולו היה קול קורא במדבר. לא מצאתי התייחסות עניינית להצעתו זו. לא מקרה הוא שבשני המחקרים המקיפים על מחנות הגירוש בקפריסין, של נחום בוגנר ושלי, לא עלה בידינו אפילו לנסח את הפרובלימטיקה של "הבודדים"! שליחי התנועות רשמו במחנות הגירוש בקפריסין דף מפואר בתולדות שליחותה של תנועת העבודה החלוצית, אך אין בכך כדי לכפר על ההתעלמות מהרוב של המעפילים ומאי־ההתייחסות לצרכיהם האינדיווידואליים, לאו דווקא מנקודת הראות של התנועות החלוציות.

ח. קליטת מעפילי קפריסין בארץ

אין בידי נתונים סטטיסטיים־מחקריים על קליטתם של מעפילי קפריסין בארץ, כי אם רשמים בלבד, מפי עובדי הקליטה בראשית ימיה של המדינה. בהכללה מותר לגרוס: נתבדו החששות מפני הקשיים שיערימו מעפילי קפריסין, אחרי שנות המלחמה והנדודים שלאחריה ושהייה ממושכת במחנות, בלי ועם גדרות תיל. עד כמה שידוע לי לא נזקקו מעפילים רבים, בהגיעם לארץ, לטיפול תמיכתי נפשי.

נטישת כפרים ושכונות עירוניות על־ידי האוכלוסיה הערבית שברחה מן הארץ בראשיתה של מלחמת העצמאות, הקלה על רשויות הקליטה למצוא פתרונות דיור למעפילי קפריסין. למרות הנשירה הגדולה שפקדה את הגרעינים הקיבוציים במחנות קפריסין ולמרות הגיוס המהיר של המעפילים לצבא, עקב צרכי המלחמה, נקלטו בקיבוצים כמה אלפים מבין מעפילי קפריסין. לפני כעשר שנים דווח שבמיפקד שנערך על־ידי ברית התנועה הקיבוצית התפקדו למעלה מ־2,000 יוצאי מחנות קפריסין. הציפיות היו גדולות יותר, אך גם מספר זה הנו מכובד. כמה קיבוצים: זיקים, מגן, לוחמי הגיטאות, שורש, תלמי־יפה ועוד, וכמה מושבי־עובדים: כפר שמואל ועוד, גרעיני־היסוד שלהם הגיעו ממחנות קפריסין. צבא הגנה לישראל קלט את רובם

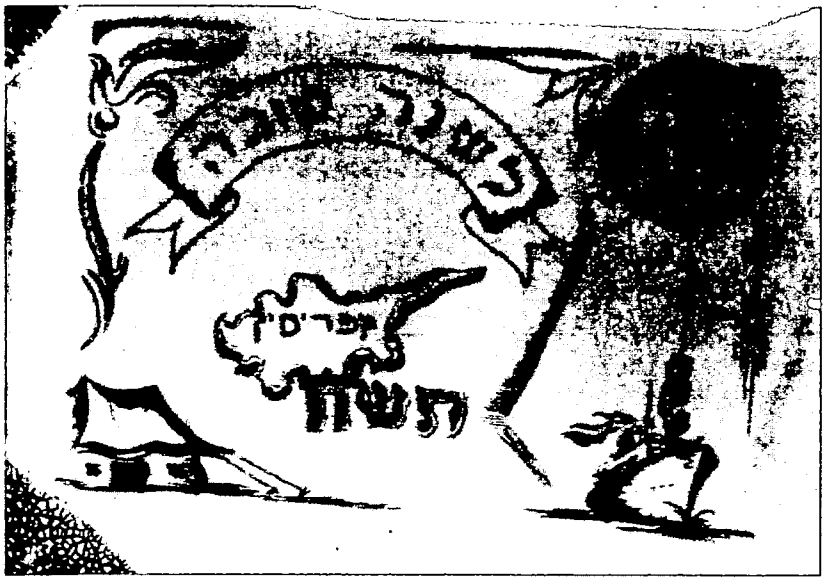

כרטיס ברכה לראש השנה, קפריסין

הגדול של מעפילי קפריסין. רבים מהם, שזכו לקבל עוד במחנות את האימון הבסיסי, הגיעו בצה"ל לעמדות פיקוד בכירות. מחנות קפריסין לא הפכו למרכז הכשרה מקצועית, עם זאת, רבים מבין בוגרי "סמינריון רוטנברג", שהלימודים בו הוכרו על־ידי משרד החינוך והתרבות, השתלבו בהצלחה במערכת החינוך ותרמו לה תרומה חשובה, בין היתר בתוספת חשובה של מורים־מחנכים גברים.

ראשי מחלקת הקליטה, עמם שוחחתי בעת הכנת המחקר, לא העלו בפני קשיים מיוחדים שליוו את קליטתם של מעפילי קפריסין. למרות המצוקה וההכרח לקלוט לא מעטים מבין מעפילי קפריסין בקליטה ראשונה שוב באוהלים, לא היו התפרצויות של זעם וכעס. עם זאת יש לציין, שמעפילי קפריסין לא הקימו בארץ, עם בואם, מפעלים ייחודיים, שתוכננו עוד במחנות ואשר הטביעו את חותמם על היישוב, להוציא היישובים שהוזכרו לעיל. הם פשוט נספגו ביישוב, יחד עם גלי העלייה האחרים.

ט. הישגים ובעיות

בשוטטי בשעות המאוחרות של לילות שבת בין האוהלים והצריפים של המחנות ובהקשיבי לזמר החרישי שבקע מתוכם, היתה עולה בזכרוני פרשת בלעם: כי לקלל אותנו, ביקשו הבריטים, והנה – מה טובו אוהליך יעקב.

מחנות המעפילים בקפריסין מציגים את אחד השיאים בתולדות שליחותה של תנועת העבודה החלוצית בתפוצות ובמאבק להקמתה של מדינת ישראל. בין גדרות התיל במחנות הגירוש בקפריסין הופעלו כל אותם דפוסי ארגון וגישות חברה שעשו את עוצמתו וכוחו של היישוב החלוצי בטרם וערב הקמתה של המדינה. הודות להם הובטחו בשלושים חודשי קיום המחנות סדר, יציבות, משמעת והזדהות מלאה וללא רתיעה עם היישוב הלוחם וקוימו שפע של פעילויות חברה, חינוך ותרבות, שאיפשרו למעפילים להדחיק ולהשכיח את המצוקה היום־יומית, את האוהלים המתעופפים ברוח ואת צריפי הפח המגולוון, שלהטו בקיץ והקפיאו בחורף, את האוכל החד־גוני ואת חלוקת המים במשורה, את היעדר הפרטיות. בכל אלה היו, אכן, מחנות הגירוש בקפריסין, כמילות הפזמון שחובר בהם, "ערב ארץ־ישראל". חשוב לרשום גם את ההתנהגות המוסרית המרוסנת והבלתי־אלימה של המעפילים. בכל קורות המחנות לא נרשמו מקרים אלימים של ניסיונות רצח או פגיעות גופניות קשות, אם על רקע של ניסיונות שוד או אף על רקע רומנטי, והרי מדובר בריכוז צפוף ובתנאים פיזיים חמורים של רבבות צעירים!

במחנות הגירוש בקפריסין תפסה תנועת "הנוער הציוני" מקום מכובד, הרבה מעל למקום הצנוע שהיה שמור לה בציבוריות היישובית הטרום־מדינתית.

עם זאת, דין הוא לזכור שלמחנות הגירוש בקפריסין הגיעו גם הגלים הראשונים של "העליה הגדולה" הבלתי־סלקטיבית, מאנשי שארית־הפליטה מפולין, מרומניה, וכפי שראינו, גם מצפון־אפריקה. עולים אלה לא גילו עניין בהתיישבות השיתופית, באדם החדש ובחברה החדשה שתנועת העבודה החלוצית מבקשת לעצב ביישוב. הם היו עייפים מנדודים, כמהים לבנות משפחה ולהסתדר בחיים. להם לא היתה במחנות קפריסין כתובת מדריכה. הם היו עזובים לנפשם. כאן, בהזנחה של המוני המעפילים "הבודדים", בהתעלמות מהם ובאי־איתור צרכיהם האינדיווידואליים, נתגלו גם הבקיעים הראשונים בין תנועת העבודה החלוצית, לבין המוני העולים שלא הפנימו וגם לא יכלו להפנים את הערכים החברתיים של תנועת העבודה. בקיעים אלה הלכו והתרחבו והפכו לקרע של ממש בימי העליה הגדולה של ראשית המדינה. קרע זה גם קיבל את ביטויו הפוליטי במהפך האלקטורלי שהתחולל בישראל בשנת 1977. קרע זה, כפי שהוכיחו גם הבחירות האחרונות בישראל, לא התאחה עד עצם היום הזה.

הערות

1 דוד שערי, גירוש קפריסין, 1946־1949, ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים, אוניברסיטת תל־אביב והספריה הציונית, ירושלים, 1981. אינני מצייד מאמר כללי זה בהערות פרטניות. ראה גם:

דוד בוגנר, אי־הגירוש, מחנות המעפילים בקפריסין 1946־1948, אוניברסיטת תל־אביב, עם עובד, תל־אביב, 1991.

מנחם אורן, מנגד תראה את הארץ, חינוך נוער בקפריסין, בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1985.

Morris Laub, Last Barrier to Freedom, Internment of Jewish Holocaust Survivors on Cyprus 1946-1949, Berkeley 1985.

התנועה החלוצית וההכשרות בהולנד בימי השואה*

יגאל בנימין

לקביעת מקומה של התנועה החלוצית בהולנד בקרב אחיותיה שבארצות כבושות אחרות, ובגילוי המאפיינים המשותפים והמפרידים ביניהן בימי השלטון הנאצי, נודעת חשיבות אולם קשה להשוות בין התנועה החלוצית בהולנד על הכשרותיה, לבין התנועות המקבילות בארצות כבושות אחרות בתקופת השואה, משום שטיב שלטון הכיבוש, אופיה של האוכלוסיה הסובבת, תנאי הסביבה וגם היקפן של התנועות והמנטליות של חבריהן, היו שונים מארץ לארץ. ביקשנו לפיכך למצוא מכנה משותף בין התנועות החלוציות בארצות השונות שיאפשר השוואה של ממש. ולדעתנו, מכנה משותף זה מצוי **בסוגייה העקרונית של התנגדות והצלה**. הגבלנו את עצמנו להשוואה בעיקר עם התנועה המקבילה בפולין (שלפני ספטמבר 1939 לרבות ליטא אחרי תאריך זה), שנחשבת כמובילה וכ"אב־טיפוס" בשדה התנועה הציונית החלוצית. נראה לנו, שהשוואה מקיפה עם כלל התנועות החלוציות בכל הארצות הכבושות חורגת מן הראוי למחקר זה (ורק במקום שהדברים נראים נחוצים נזדקק לארצות אחרות). ועוד: התנועה בפולין היא המתועדת והנחקרת ביותר, ודבר זה מאפשר לבחון בצורה מעמיקה יותר את הנושא.

היקף התנועה

מבחינה מספרית, הגיעו תנועת "החלוץ" ותנועות הנוער החלוציות **בפולין** לממדים ניכרים. ערב הכיבוש הגרמני היו בתנועות הנוער החלוציות בפולין כ־66,000 חברים ב־912 סניפים בקרב כשלושה מיליון וחצי יהודים. הם היוו אפוא כ־2% מהאוכלוסייה היהודית; בנוסף היו כ־3,000 חלוצים ב־50 קיבוצי הכשרה, פחות מפרומיל אחד מכלל יהודי פולין. מספרים אלה אינם כוללים את חברי תנועות הנוער הדתיות והרוויזיוניסטיות, יחד איתן התקרב מספרם של כל הנוער הציוני המאורגן על־פי אומדן לכ־100,000 חברים, המהווים כ־3% מיהודי פולין.[1]

גם **בליטא** הגיע היקפן של תנועות הנוער החלוציות ל־5,230: 3% חברים מתוך אוכלוסיה של 153,000 יהודים (בהכשרה בפועל נמצאו 3080). תופעה זו היא יוצאת דופן, שכן בדרך כלל לא היו בהכשרה יותר מ־15%־20 מהאקטיבה של תנועות הנוער.[2]

ברומניה, הקיבוץ היהודי השני בגודלו בין ארצות מזרח אירופה, היו באמצע שנות ה־30' כ־20,000 חברים בתנועות הנוער החלוציות שהיוו למעלה מ־2.5% משלושת רבעי מיליון יהודיה. (757,000 על־פי מיפקד שנת 1930). בשנת 1933 היו בתנועות הנוער 8,300 חברים בלבד, מתוכם 1253 בהכשרה ואף כאן לא השתנו המספרים באופן ניכר לאחר מכן.[3]

בהונגריה (בגבולותיה שבין 1920 ל־1938 שנקבעו בהתאם לחוזה טריאנון) נמצאו כ־400,000 יהודים, מתבוללים ברובם. השפעתה של התנועה הציונית הקטנה היתה שולית ומספר חברי הנוער הציוני המאורגן במסגרת "החלוץ" ו"בית"ר" גם יחד לא עלה על 1500־2000 חברים. בשנת 1939 קיבלו חברי הנוער הציוני תיגבור רציני עם סיפוחן של סלובקיה הדרומית וקרפאטו־רוס, שבהן התגוררו כ־155,000 יהודים, בעיקר היתה השפעה ציונית ניכרת בקרפאטו־רוס ובה היתה גם רשת חינוך עברי מפותחת. מכאן שגם תנועות הנוער החלוציות במקום עלו בהיקפן על אלה שבהונגריה המקורית.[4]

בסלובקיה "העצמאית" שבגבולות מארס 1939 נותרו כ־90,000 יהודים. סילוקם של הצעירים מאוניברסיטאות, בתי ספר ומקומות עבודה גרמה לנהירה אל תנועות הנוער הציוניות, שבהן חיפשו מיפלט מעוינות הסביבה, במסגרת שהציעה להם פיתרון וחיי חברה בעלי ערך. תנועות הנוער החלוציות בסלובקיה התרחבו לכ־6000 חברים, למעלה מ־6.5% מכלל האוכלוסיה היהודית, כ־500 מהם בהכשרות, והן ניסו לארגן לצעירים השכלה ועזרה כלכלית בזמן המתנתם לעליה ב'.[5]

בבלגיה היו בכל תנועות הנוער הציוניות, ערב הפלישה הגרמנית, כ־1,500 חברים, כ־2% מכ־70,000 יהודיה, אבל מספר החברים בהכשרה לא עבר את המאה.[6]

בצרפת התגוררו כ־350,000 יהודים.[7] ערב המלחמה היו קיימות בה רק תנועת "הצופים היהודיים" (EIF) (הנייטראלית מבחינה פוליטית), ובה כ־1200 חברים ותנועת הנוער הציונית (Mouvement de Jeunesse Sioniste – MJS) הקטנה והמפולגת; שתיהן צמחו לממדים מרשימים רק בזמן הכיבוש.[8] מאז 1937 לא היו קיימות עוד הכשרות בצרפת[9] והן הוקמו מחדש רק בשנים 1941/42 ע"י שתי התנועות והן לא הקיפו יותר מ־200 חברים.[10]

לעומת כל אלה היו בהולנד עם הכיבוש ב־1940, 1345 חברים בתנועות הנוער הציוניות, או קצת פחות מאחוז אחד מכלל 140,000 יהודי הולנד. אמנם שיעור זה מהווה כמחצית מאחוז חברי התנועות בפולין ואולם, 786 חלוצים היו בהכשרה שהם יותר מחצי אחוז מיהודי הולנד – אחוז גדול בהרבה מזה שבפולין.[11] מספרים אלה

אינם מבטאים את כל האמת, כיוון שההכשרות בפולין לא דמו לאלה שבהולנד. תנאים מקצועיים ירודים, עוינות האוכלוסיה והעדר מימון לא איפשרו שם הכשרה נאותה לכל דורש, והגבול בין החברים הבוגרים בתנועות הנוער החלוציות ובין אלה שנמצאו בהכשרה בפועל, לא היה חד וברור. כך היה המצב לפני הפלישה הגרמנית[12] ולא נטעה, אם נעמיד את האקטיבה החלוצית בפולין בפרוץ המלחמה על כ־70,000 חברים, כולל ילדים צעירים למדי. את המצב בפולין בפרוץ המלחמה אפשר להשוות למצב שהיה בהולנד ערב הגירושים ב־1942, משום שבהולנד נעלמו תנועות הנוער הציוניות קרוב להתחלת הגירושים מבלי להשאיר את רישומן על הנעשה, וכך נשארה רק האקטיבה שהתבססה על כ־800 החלוצים שבהכשרות.[13] נראה אפוא שעל אף הנחיתות המספרית של התנועה בהולנד בהשוואה לפולין לא היה היקפה הכמותי של האקטיבה חסר משמעות, ביחוד משום שכל חבריה היו חלוצים שנמצאו בפועל בהכשרות.

התנועה החלוצית ופעולותיה בתקופה הראשונה

מקובל לחלק את זמן השלטון הנאצי באירופה הכבושה לשתי תקופות. התקופה הראשונה נמשכה מהכיבוש עד לאביב־קיץ 1942 – במזרח אירופה זוהי תקופת העמידה היומיומית – "קידוש החיים"[14] ובמערב אירופה זוהי תקופת הגזירות המתונות תחילה, וההכנות לגירוש, מאוחר יותר.[15] התקופה השנייה היא תקופת "הפיתרון הסופי" והמאבק.

במערב אירופה עסקו כל התנועות בתקופה הראשונה בהעמקת פעילות החינוך, התרבות והארגון, עדיין בתנאים ליגאליים או ליגאליים למחצה.[16]

במזרח אירופה לעומת זאת, עקב הנסיבות הקשות, נאלצו התנועות לפעול במחתרת כבר בתקופה הראשונה ולהרחיב את הפעולה מעבר למסגרת הרגילה. באנדרלמוסיה ששררה עם הכיבוש, בלטו החלוצים כקבוצה מאורגנת שתפיסת היסוד שלה היא שהמצוקה היא מצוקתו של כל הציבור. הם החלו להגיש עזרה סוציאלית לעקורים, ולסייע בחינוך ילדיהם. במצב שבו נעלם חלק מהמנהיגות, החלו חברי התנועה החלוצית לתפוס מקום חשוב ברחוב היהודי, הרבה מעבר לגודלם היחסי[17] ובניגוד להשפעתם המועטת בין שתי המלחמות. מאוחר יותר, בתקופת "הפיתרון הסופי", הכשיר אותם הדבר לשמש כמנהיגות חלופית.

במערב אירופה, במשך השנה הראשונה של הכיבוש יכלו עדיין התנועות לפעול ללא הפרעות, ובהמשך, כאשר הקשיים נערמו והלכו, שימשו המוסדות היהודיים המוכרים על־ידי השלטון כמסגרת גג לפעילות זו. נעשה מאמץ מרבי להבטיח את

המשך החיים ה"רגילים" של הציבור היהודי ולקיים ככל האפשר את שירותי החינוך, הסעד, התרבות והדת. המשימות הללו טופלו כהלכה על־ידי המוסדות היהודיים הקיימים והחדשים (ה"יודנראט", ועדת התיאום היהודית, הקהילות) ולתנועות הנוער היה רק תפקיד שולי, למרות שצעירים רבים השתלבו בעבודה זו. עיקר פעילותן של תנועות הנוער הציונית והחלוציות באותו פרק זמן היה מכוון לשמור על חוסנן הפנימי ולהתכונן לבאות. הן עשו זאת בכל אחת מארצות מערב אירופה בהתאם לנסיבות המקום ולאופיין של התנועות בכל ארץ וארץ.

התנועה החלוצית ופעולותיה בתקופה השנייה: התנגדות והישרדות

התקופה השנייה החלה בקיץ 1942, עם ביצוע הגירושים במסגרת "הפיתרון הסופי" במערב, והחיסול ההדרגתי של הגיטאות והגברת פעילותה של מכונת ההשמדה במזרח. מכאן ואילך שונות היו דרכיהן של התנועות במזרח ובמערב, והלך ובלט השוני בתפיסותיהן. תנאי הסביבה היו שונים מאוד, ולפיכך אפשר לבדוק רק את גישותיהן של התנועות ואת תגובותיהן בהתאם למצב המיוחד שבו היו נתונות בכל מקום ומקום. בשני חלקי אירופה אלה היו החלוצים למעשה בין – ואולי ממש – הראשונים, שתפסו את חומרת המצב והסכנה באופן אינטואיטיבי. במשך שנת 1942 חדרה ההכרה שהיהודים בפולין עומדים בפני השמדה טוטאלית לשדרות רחבות של הציבור ונקלטה אצל מרבית חברי התנועה.[18]

הכרה זו לא היתה קיימת באותו זמן בהולנד וביתר ארצות המערב. ואולם כבר בתחילת 1942 החלו בתנועה בהולנד להכיר בכך שהמצב הולך ומחמיר ובתחילת הגירושים ראו מצב של סכנת נפשות, שידרוש צעדים יוצאי דופן.[19] לשינוי זה בהכרה היה השפעה מכרעת על תפיסת ההתנגדות וההצלה בכל אחת מארצות המערב.

חברי התנועה בפולין הרגישו עצמם חלק מהציבור היהודי ואחראים כלפיו, ולכן היתה קיימת אצלם **רתיעה מובנת מלעזבו לנפשו ביודעם שהצלה אפשרית למעטים בלבד, אם בכלל.** דווקא צעירים אלה שעל פי נתוניהם האישיים היה להם סיכוי להינצל, חיפשו את התשובה הלאומית ל"פיתרון הסופי", את הלחימה בגיטו ולא את הצלתם האישית. הרוב בהנהגת הנוער הציוני והחלוצי שלל בעקביות פעולות הצלה בכל מקרה שהיה בו סיכוי להילחם בגיטו או מחוצה לו.[20]

"הארגון היהודי הלוחם" (אי"ל) שמרכזו היה בווארשה וששימש מקור השראה לכל ריכוזי התנועה ברחבי פולין, ראה בלחימה בגיטו את גולת הכותרת של ההתנגדות; בכל הדיונים שהתנהלו היה להצלה העצמית משקל מועט ביותר.[21] חייקה גרוסמן

טענה בדיעבד כי "לגבינו היה התהליך מורכב מהערכת המציאות ומהאידיאולוגיה – וזו היתה ציונית. ההכרעה על הפרימאט של הלחימה בגיטו, אם ניצבה ברירה בין גיטו ליער, נפלה משיקולים לאומיים".[22] לטענה זאת יש תימוכין במקורות ששרדו. ויכוח נוקב במיוחד נוהל בווילנה ובביאליסטוק על הברירה הזאת (בזמן שביערות האזור כבר התנהלה פעילות פרטיזנית) ולבסוף יצאו השרידים המעטים ליער רק אחרי חיסול הגיטו.[23] בבנדין, סוסנוביץ וקראקוב, בקרבת הגבול המערבי של פולין, נסתמנו אפשרויות הצלה בעזרת דרכונים שנשלחו משווייץ, בהברחת הגבול הסלובקי ובנסיעה כפועלים "אריים" לגרמניה – אפשרויות שלא נוצלו במלואן עקב התנגדות ה"אי"ל" שלא התיר דרכים אלה אלא רק בתום המרד.[24]

ישראל גוטמן מראה, שחודשים מעטים לפני המרד בווארשה נפסלה כל דרך של הצלה או לחימה אחרת. ימים אחדים לפני פרוץ המרד הציעו אנשי ה"ארמיה קריובה" – שהיו מעוניינים למנוע אותו מטעמים פוליטיים – להעביר את הלוחמים ליער בחסותם וגם לאפשר את ההסתתרות בצד ה"ארי". ההצעה נדחתה על־ידי ראשי הלוחמים באופן מוחלט, משום שהדבר "עלול לפגוע במוראל האנשים ובהכרעתם להילחם עד האיש האחרון". יצחק צוקרמן מוסיף, שהיה אפשר להוציא הרבה יותר לוחמים מהגיטו ממה שהוציאו למעשה:

"פחדנו שמא נעורר אפשרות כזו ומחשבה כזו אצל אדם, כי הוא יכול להציל את חייו גם אם לא יילחם, ורק מתוך כך לא הכינונו בעוד מועד לא בתים ברובע הארי, ולא אוטמובילים, ולא אנשים שידעו להוביל בתעלות הביוב."[25]

הצעתה של המחתרת הפולנית לא היתה דמיונית והיה ידוע שבווארשה ה"ארית" ובסביבותיה מצאו מקלט כ־20,000 יהודים.[26] ישראל גוטמן משער שבכל ארגוני הלחימה היהודיים ברחבי פולין היו כ־2500־3000 אנשים ורק בשני גיטאות אירע מרד בהיקף רחב: בווארשה ובביאליסטוק. בווארשה הצליחו לא יותר מ־200 לוחמים להישרד ולעזוב את הגיטו אחרי חיסולו, ובביאליסטוק לא שרדו יותר מ־100;[27] כל היתר, שלא נהרגו בימי הלחימה, הגיעו לבסוף למחנה ההשמדה. על השאלה מדוע נעדרה בשאר הגיטאות התמיכה ההמונית במרד כללי השיב ההיסטוריון יצחק ארד:

"תושבי הגיטו לא חיפשו את הכבוד. הם חיפשו הצלה, חיים, ולא מוות בכבוד. רעיון המרד לא הבטיח להם אפילו סיכוי למות בכבוד. סיכוי זה ניתן רק למעטים, לנושאי הנשק."[28]

בדרך־כלל אנשים אינם יוצאים למלחמה כאשר אין שמץ של סיכוי להישרד בה.

בלחימה ביער, בהברחת הגבול או בהתחזות כ"ארי" היה סיכוי – ואפילו קלוש – להישאר בחיים, אך בלחימה בגיטו – לא. חייקה גרוסמן טוענת כנגד דבריו של ארד כי רק "בודדים יכלו להינצל, אך לכלל [תושבי הגיטו] נותר רק לבחור בצורת מותם".[29] ואולם, גם חברי תנועות הנוער החלוציות לא כולם היו תמימי דעים לגבי תפיסה זו. בדיון בין חברי תנועת "דרור" בפברואר 1943 בביאליסטוק טען למשל אחד החברים, כי "להישאר בחיים חשוב יותר מלהמית חמישה גרמנים; אין לי ספק שבקונטראקציה נאבד כולנו, ואילו ביער אפשר שיינצלו 40%-50% מאנשינו".[30] אבל דעות אלה לא נתקבלו בסופו של דבר על־ידי ההנהגה. למעשה, היתה הנהגה זו מורכבת מהנהגות רבות כפי ש"התנועה" ב"ה"א" הידיעה, כלומר התנועה החלוצית בכללותה, היתה מורכבת מתנועות רבות שכל אחת מהן שמרה על ייחודה הפוליטי, האידיאולוגי ולעתים גם הגיאוגראפי. הפירוד היה מסימני ההיכר של התנועה החלוצית בפולין. כל תנועה שמרה בקנאות על ייחודה גם במחתרת ובזמן הלחימה, כשהיה ניתן להניח שתמה כבר משמעותן של כל האידיאולוגיות.[31]

בהולנד היו הדברים מורכבים פחות, משום שלא היתה קיימת זיקה הדדית בין התנועה החלוצית לציבור היהודי הרחב. ציבור זה היה מפורד מבחינה פוליטית, סוציאלית, כלכלית, חברתית ודתית וללא זיקה קיבוצית איתנה, פרט לרגש עמום של סולידריות. החלוצים, לעומתם, היו קבוצה נבדלת בתוך הציבור היהודי, שתיפקדה כמשפחה מורחבת: בעלת זהות עצמית, שראתה את עצמה לא רק כבעלת רעיון משותף אלא גם כבעלת שליחות ועתיד משותף. עקב כך היה גם ההיקף המספרי של הקבוצה החלוצית קטן יחסית, וקבוצה זאת נשארה ללא פריפריה של תנועות הנוער שעד קיץ 1942, נעלמו כבר מהשטח. בהולנד גם לא היו שום תנאים להתנגדות מזוינת; הולנד היא ארץ קטנה יחסית, מאוכלסת בצפיפות, ללא שטחים המתאימים ללוחמת גרילה ולמסתור, והיה בה ממשל גרמני ומקומי יעיל וצייתני. ההתנגדות פורשה אפוא כהצלה עצמית, כהישרדות בכל הדרכים ובכל האמצעים. דרך זו זכתה לקונצנזוס, במיוחד משום שהיה ללחימה על ההישרדות גם סיכוי סביר להצליח חרף כל הסכנות. איפיון חשוב נוסף שהבדיל את הולנד מאירופה המזרחית היתה אחדות התנועה שבמחתרת: שלא כמו בפולין התמוססו בהולנד הניגודים שבין דתיים וחילוניים, בין יוצאי תנועות הנוער החלוציות בגרמניה ובין ההולנדים ובין המגמות הפוליטיות השונות.

גם בבלגיה לא היה המצב שונה בעיקרו, אף כי החלוצים היו מעטים במכלול הנוער הציוני המאורגן, ולתנועות הנוער הציוניות היתה השפעה שולית למדי על הציבור הרחב. משום כך גם לא היו לפעולות ההתנגדות וההצלה הכוונה מרכזית, אם כי כמה עשרות חלוצים הצליחו לארגן בריחה משותפת. מגמת האחדות מצאה ביטוי מובהק במרכז הכשרה שהקימו במשותף 60 מחברי "בני עקיבא" ו"השומר הצעיר"

והתקיים עד לאביב 1943.[32] הקונצנזוס בעניין ההצלה דמה לזה שבהולנד, אלא שכאן היו הדברים קלים בהרבה עקב שלטון כיבוש נוח יותר, עזרה רבה יותר של האוכלוסיה, העדר שלטון מקומי נוקשה ושיתוף פעולה בין־יהודי ומנטאליות שונה של יהודי המקום (שרובם היו מהגרים שזה עתה באו, ומוצאם היה ברובו מזרח אירופי).

בצרפת היו גורמים מקילים נוספים: גבול משותף עם ארצות נייטראליות, אנדרלמוסיה אדמיניסטראטיבית עקב חלוקתה של המדינה לאזורי כיבוש שונים (גרמני, איטלקי) ולאזור צרפתי "חופשי", גודל האוכלוסייה, ושטח שהתאים בחלקו למסתור ולפעולות גרילה. אלה הקלו עוד יותר על ההישרדות ולכן שימשה צרפת יעד ראשון להברחת הגבול מהולנד ובלגיה. לא היתה מחלוקת כי מטרת ההתנגדות היתה – הישרדות, אף כי לפעמים היה ויכוח על איכותה, דהיינו אם על התנועה להשתתף בלחימה במסגרת ה"מאקי" ולהשתתף במעשי חבלה. ויכוח זה היה במידה רבה ויכוח סרק, מאחר שה"מאקי" שימש ברובו יותר כמקום למסתור (ולא רק ליהודים), יותר משניהל לחימה בפועל, פרט לזמן קצר יחסית לפני השחרור. אם יהודים צידדו בלחימה הם עשו זאת בעיקר משיקולים פוליטיים, כדי להפגין את חלקם בשחרור צרפת.[33] הראיה לכך, ש"הצבא היהודי" (צ"י) ראה בפועל כמטרתו הראשונה, להעביר את חבריו דרך ספרד לארץ, שם היו צריכים להעמיד את עצמם לרשות ה"הגנה" על יחידותיה השונות. יחד עם זאת הכריז ה"צ"י" שחבריו יתגייסו כדי לקחת חלק במלחמתם של בעלות הברית נגד הנאצים "בצרפת או בארץ־ישראל". מרבית חברי

קבוצת "אילניה" – הולנד, "הנוער הציוני"

ה"צי"י", תנועת הנוער הציונית ותנועת הצופים עסקו בפעולות הצלה מכל הסוגים, כגון איתור יהודים ברחבי הארץ, ציודם בתעודות, תמיכה בהם, וסיוע בהסתרתם. אבל, בראש ובראשונה הם דאגו להצלתם של כ־10,000 ילדים: כ־1500 מהם הובריחו לשווייץ ויתרם הוסתרו בצרפת. תנועה מאוחדת זו היתה היוזמת והמובילה בהצלה בסיוען הפעיל של כל המפלגות הציוניות. יש לציין שה"צ"י" הוקם במשותף ע"י מנהיגים רוויזיוניסטים, "פועלי ציון" והציונות הדתית, ואלה פעלו כל תקופת הכיבוש בשיתוף פעולה מלא.[34]

נראה אפוא שבסוגייה העיקרית שבה אנו דנים – ההתנגדות וההצלה – היתה קיימת בשלוש ארצות המערב תמימות דעים בדבר הצורך בהצלה עצמית. מה הסיבה להבדלי התפיסה בעניין זה בין מזרח אירופה למערבה? נראה, שהסיבה אינה טמונה רק בשוני העצום באופיין של הרדיפות ובסיכויי ההצלה האוביקטיביים בשני האזורים, אלא גם באופיים של הקיבוצים היהודיים. למרות רב־גוניותם, היו היהודים בפולין ישות בעלת תרבות ותודעה עצמאית, החיה בסביבה נוכרית שנתפסה לעתים קרובות כעוינת. מצב זה קיבל משנה תוקף תחת השלטון הנאצי ולנוכח ההשמדה הטוטאלית.[35] הגישה האידיאולוגית המדברת על "מאבק משיקולים לאומיים" או "מלחמה עד לאיש האחרון" מובנת על רקע זה, אבל היא נראית בלתי רלוונטית לתנאי החיים של יהודי מערב אירופה. התנועות בפולין נתאפיינו בגישה לאומית רומנטית ובכמיהה סוציאליסטית אוטופית למדי ל"גאולה שלמה" – למהפכה ראדיקאלית במסגרת יהודית כללית – בעוד במערב־אירופה (גם במסגרת הציונית והסוציאליסטית!) הנטייה האינדיווידואליסטית והגישה הראציונאליסטית היו חזקות יותר, עקב תהליכי אמנסיפציה והתבוללות בתוך חברות מודרניות ובמדינות שלא היתה להן מסורת אנטי־יהודית קיצונית ממושכת. נראה לי אפוא, כי אווירה והוויה אלו הובילו את התנועה החלוצית ואת הנוער במערב־אירופה לתפיסה של מאבק על חייו של כל פרט מתוך הקבוצה, כדי שההישרדות של היחיד תשמש גרעין לשיקום העתידי של הכלל.

הבדלי הגישה הללו מוצאים ביטוי מעניין בפירוש השונה שאפשר למצוא בהולנד ובביאליסטוק לספרו של פרנץ וורפל "ארבעים הימים של מוסא דאג", על רצח הארמנים בידי התורכים בימי מלחמת העולם הראשונה. מתוארים בו קורותיהם של שבעה כפרים ארמניים, שהרימו את נס המרד נגד גירושם והחליטו להיאבק על חייהם. קטע בספר מתאר מעמד, שבו הרועה הרוחני של העדה הארמנית אומר: "לא נותר לנו אלא למות... השאלה היא רק כיצד", בזמן שהמנהיג הצבאי והאזרחי מוסיף ושואל: "מדוע מוות? ... אני מלא תקוה ובעזרת ה' לא נמות [אלא נחיה]".[36] המסקנה שהסיק הנוער הציוני החלוצי בשני המקומות היתה שונה: בעוד שהאנמן, ממובילי המחתרת בהולנד, כותב: "אני חושב לעתים קרובות על מוסא דאג"[37] ועושה כל מאמץ למען ההישרדות של קבוצתו, אומר אחד המשתתפים בדיון שמתנהל בפברואר 1943 בביאליסטוק

בתנועת "דרור", ערב חיסול הגיטו, כי: "לא נשאר לנו אפוא אלא דבר אחד ... לראות בגיטו את המוסא דאג שלנו ולהוסיף פרק של כבוד להיסטוריה של ביאליסטוק היהודית והתנועה שלנו"[38] ומפרש זאת בדרך של מאבק קבוצתי מזוין.

הערות

* מאמר זה מבוסס על פרקים מתוך עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת בר־אילן, המחלקה לתולדות ישראל, שבוצעה בהדרכתו של פרופ' דן מכמן; העבודה, שנושאה "התנועה החלוצית וההכשרות בהולנד מראשיתן ועד אחרי הקמת מדינת ישראל, 1917־1950" אושרה בכ"ה באייר תשנ"ו, 14.5.1996.

1 פרליס, ר', תנועת הנוער החלוצית בפולין הכבושה, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד תל־אביב, 1987, (להלן פרליס), עמ' 27־28, 105. (ב־1939 היו 3.35 מיליון יהודים בפולין).

2 אופנהיים, י', "תנועת "החלוץ" במזרח אירופה בין שתי מלחמות העולם" בתוך תנועות הנוער הציוניות בשואה (בעריכת י' כוכבי) [להלן תנועות הנוער] הוצאת אוניברסיטת חיפה ובית לוחמי הגטאות, חיפה, תשמ"ט עמ' 40 והערה 157 בעמוד 55. המספרים מתיחסים ל־1935, אך לא היו שונים באופן מהותי בשנת 1939.

3 שם, עמ' 37־39 והערה 147 בעמוד 55.

4 גוטמן, י' האנציקלופדיה של השואה, (להלן: אנצ"ש), כרך "ב", עמ' 354־355, כרך "ה", עמ' 1244.

5 אנצ"ש, כרך ה', עמ' 1245־1246 ושיחה אישית עם עקיבא ניר (9.4.1995).

6 בבלגיה הוקמו בשנות השלושים שני ריכוזי הכשרה בולרס־לה־זיל ובבומאל ונשלחו חלוצים מגרמניה שקיבלו את הכשרתם אצל איכרים. מספרם הכולל של כל החלוצים לא עבר את המאה.

Michman, J., "Les mouvements de jeunesse sionistes en Belgique durant l'occupation allemande. Etude de point de vue comparatif". R. van Doorslaer (ed). Les Juifs de Belgique de l'Iimmigration au Genocide 1925/1945 Bruxelles, 1994, pp. 173-192.

להלן: מכמן, "תנועות הנוער בבלגיה" עמ' 181־184.

7 אנצ"ש, כרך ד', עמ' 1056.

8 Lazare, L. La Resistance Juive en France, Ed. Stock Paris .8, 1987. עמ' 68־75, 79־83 (להלן לזאר) וגם אנצ"ש, כרך ג', עמ' 624 וכן

Cohen, A., Persecutions et Sauvetages - Juifs et Francais sous L'occupations et sous Vichy, Les Editions du Cerf, Paris, 1993 עמ' 104. (להלן כהן, רדיפות והצלה)

9 בצרפת קיבלו בין 1933־1936 למעלה מ־3000 חלוצים את הכשרתם במסגרת של "הכשרת החוץ הגרמנית" עד לחיסולה ב־1936. לשם, נתיב הצלה, עמ' 43־66.

Leshem, P., Strasse zur Rettung, Verband der Freunde der Histadrut Ahava Cooporative Press, Jerusalem, 1973, pp. 43-66

10 ב־1942 היו לצופים (EIF) 7 הכשרות ובהן 134 חברים ולתנועת הנוער הציונית (MJS) שתיים. כהן, רדיפות והצלה, עמ' 183־184.

11 Jaarverslag 5700 Joodsche Jeugdfederatie, October 1940, p.14. (המספר של 1345 חברים מתקבל אחרי ניכוי של 296 חלוצים חברי "בח"ד", "חברת עולים" (ח"ע), "מכבי צעיר" בהכשרת "וורקדורפ" והכשרות הצעירים בלוסדרכט וחאודה, הארכיון של בית לוחמי הגטאות (להלן לה"ג), תיק 534.

12 פרליס, עמ' 36־37.

13 ראה: מכמן, י', בים, ה', מכמן, ד', פנקס הקהילות: הולנד, "יד ושם", ירושלים, תשמ"ה, עמ' 80 (להלן פק"ה), "רשימות פוט", לה"ג, תיק 224 עמ' 104, עדות י' מכמן (מלקמן) לה"ג, תיק 147, מכמן, ד', "תנועות הנוער בהולנד ובבלגיה" מתוך תנועות הנוער, עמ' 116, בנימין, י', "ההכשרות בהולנד בתקופת השואה – בירור הנתונים המספריים ומשמעותם", משואה, כרך כ' תשנ"ב, עמ' 114־127, (להלן בנימין, "ההכשרות בהולנד").

14 גוטמן, י', בעלטה ובמאבק – פרקי עיון בשואה ובהתנגדות היהודית, מורשת, ספרית הפועלים, תל אביב, תשמ"ה, עמ' 206־208, (להלן: גוטמן, "בעלטה").

15 Presser, J., Ondergang – De Verdelging èn verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945, Martinus Nijhoff, S'Gravenhage, 1965 , pp. 23, 26, 31, 38, 54, 251

16 מכמן, "בלגיה והולנד" בתוך תנועות הנוער עמ' 115, 118. לזאר, ל', "פעולות חינוך, הצלה וגרילה של תנועות הנוער היהודיות בצרפת 1940־1945, עמ' 109 בתוך תנועות הנוער (להלן: לזאר, "פעולות חינוך") כהן, א', "פעולות הצלה של תנועות הנוער הציוניות" בתוך תנועות הנוער, עמ' 69, (להלן כהן, "פעולות הצלה.")

17 פרליס, עמ' 130־139 וגם וייס, א', "תנועות הנוער בפולין עם הכיבוש הגרמני" בתוך תנועות הנוער עמ' 167־169, 171.

18 כהן, "פעולות הצלה" בתוך תנועות הנוער, עמ' 60־61, ראה את כרוז הנוער הציוני בווילנה ב־1.1.1942.

19 שושו לאורי, 2.3.1942, "מכתבי שושו", לה"ג, תיק 219.

20 כהן, "פעולות הצלה" בתוך תנועות הנוער, עמ' 61־63.

21 שם.

22 גרוסמן, ח', "דרכו של הנוער אל המרד", בתוך תנועות הנוער עמ' 217. (להלן גרוסמן, "אל המרד").

23 פרליס, עמ' 351־352, 376־382.

24 שם, עמ' 235־237, 281־282.

25 גוסמן, בעלטה, עמ' 254־255.

26 פרליס, עמ' 443.

27 גוסמן, בעלטה, עמ' 258, וכן פרליס, עמ' 376־382.

28 ארד, י', "תנועות הנוער הציוניות בווילנה במאבק ובפעולות הצלה" (להלן: "ווילנה במאבק"), בתוך תנועות הנוער, עמ' 207.

29 גרוסמן, "אל המרד" בתוך תנועות הנוער עמ' 218.

30 כהן, פעולות הצלה, עמ' 61.

31 ארד, "וילנה במאבק", עמ' 206 וגם גוסמן, בעלטה, עמ' 186.

32 מכמן, "תנועות הנוער בבלגיה", עמ' 185־190.

33 לזאר, תנועות הנוער, עמ' 110.

זכרון השואה בציור כאנמנזה

ז'אן-פרנסוא ליוטאר

הציור נאבק, הוא עובד במובנה החזק של המילה – כעבודת צירי־לידה וכעבודה פסיכואנליטית – על־מנת לתת עקבות או לעשות סימנים בתוך תחום הנראה, למחווה (ג'סטה) חזותית שחורגת אל מעבר לנראה. המחווה הציורית היא אירוע מתוקף זה שהסובייקט המחלץ אותה לא ידע ואף איננו יודע מהו אירוע זה, במה יסודו. הוא איננו שולט בו. עבודה זו נקראת במילון הקליני הפרוידיאני: Durcharbeitung, עיבוד. חשוב להבחינה מהפעולה המנזית: זיכרון, היזכרות, Erinnerung. אנמנזה ["עבודה מבעד"] והיסטוריה משמרות שתיהן את נוכחותו של מה שנוטה להישכח. אבל השנייה [היסטוריה], – בניסיון להיות נאמנה למה שקרה, בעדותה; ואילו הראשונה [אנמנזה], – בהניחה לעצמה להיות מונחית בידי הבלתי־ידוע המובא אזי לכדי קיום, בידי הבלתי־צפוי והבלתי־נראה של האירוע.

ניתן, חובה להיזכר בשואה, אבל הפלצות המחרידה שבה איננה אוביקט היסטורי, אלא חומר לאנמנזה, לעבודה מבעד.

להיסטוריה יש יעד מוגדר בבירור: לנסח את האירוע שקרה בדרך הניתנת לאימות ככל שאפשר. אמיתותו של הניסוח, ההיסטורי כמו המדעי, ניכרת בכך שהוא משיג לזמן־מה את ההסכמה הכללית (קונצנזוס) של קהילת ההיסטוריונים. חוקי המשחק של ה"ז'אנר" ההיסטורי הם מסכת הטיעון והדר־שיח. ישנה גם כתיבת ההיסטוריה. לא די לה להיסטוריה רק בסיפוק ודאות קוגניטיבית על אודות האירוע, להיפך, היא מחפשת "לשחזר", "להחיות", "להנכיח". דהיינו לרגש על־ידי כך שהיא מעוררת את הזמן האבוד. כאן לא טיעונים אלא פעולה בתוך החומר הלשוני, ולא דר־שיח, אלא מונולוג הפונה אל נמען לא־ידוע.

במבט ראשון, האנמנזה שונה לחלוטין מן ההיסטוריה. באמצעות אסוציאציות המכונות חופשיות (על־פי פרויד), חיפוש העבר איננו נערך על־מנת לשחזר עובדות. היעדר המגבלות לכאורה, ה"חופש" לקשר באסוציאציות חופשיות הינו צידה האחר של נכונות חזקה, אלימה אפילו, לקבוע כללי וויסות: זו הנכונות שלא לחשוש מן הבלתי הולם, מן האבסורדי, מהמזעזע. נכונות "לעבוד מבעד"... שרשרת האסוציאציות לעולם איננה מגיעה לכדי סיום, סיבת השרשרת לעולם איננה ברת ייצוג בתור אירוע מן העבר. היא חסרה מן הזיכרון ובלתי ניתנת להצגה, אך יש לה "נוכחות". השיכחה

ברכה ליכטנברג־אטינגר, אורידיקה, מס' 13, 1994־1996

היכתה באירוע לא באותה דרך שבה אירוע שארע יכול בפשטות שלא "להישמר" [בזיכרון], אלא מכיוון שלא היה מעולם מקום, ולא היה מעולם זמן, שבהם יכול היה האירוע להישמר.

העבודה האנמנזית עם הכאב שבה משתייכת לזן התלמודי ולא ההיסטורי. ההבדל הוא קיצוני. ההיסטוריה משקמת בשחזרה אוביקט אבוד, בעוד הדבר העומד למבחן

באנמנזה "נוכח" בתוכה, אך כמו קולו של אלוהים הוא קורא להקשיב, כלומר להמשיך ולנסות.

מה תהיה ההיסטוריה של יהודי אירופה אם תהא ברת־אימות בלבד בלא שיעשה בה שום "עיבוד מבעד" לחזרתו של המסמן "יהודי"? בלא שתעשה בה שום אנמנזה אלא מבעד להדחקה המתמדת של מסמן זה אל מחוץ לשכבות החברתיות, הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות של אירופה? בלא שתעשה שום אנמנזה מבעד הפרוייקט עצמו, כתיבת ההיסטוריה של יהודי אירופה?

האנמנזה היא בעיקרון אינסופית. "במובן" זה אפוא היא תלמודית. הרשת האסוציאטיבית נטולת גבולות. המשימה לעבוד מבעד לייצוגים כמו מבעד למסכים (פרויד) איננה מגיעה לעולם לכדי סיומה. אפילו הדטרמינציה של השרשרת (כ"שפה") שייכת לשרשרת, ואינה ברת־סיום בעיקרון, שכן הדבר שהוא "הסיבה" לשרשרת איננו ניתן לקביעה באופן מכריע מכיוון שלא הוצג מעולם.

הכתיבה עושה אנמנזה של חומריה, של המלים; הציור עושה אנמנזה של הצבע. לעבוד מבעד לשפת הכתיבה והציור פרושו לייצר, במובן של לחשוף, את הדבר, עד בלי סוף, כאשר החוב כלפי הדבר איננו מתחסל.

חשיבות יצירתה של ברכה ליכטנברג־אטינגר, של היצירה המתפרצת הזו המוצגת במוזיאון ישראל, היא בוודאות ביחסה אל שאלת הזיכרון. אך הזיכרון – לא די לומר זאת כך. שכן המדובר יתרה מזאת ביחסה של היצירה אל הסוגייה: אני זוכר שאינני זוכר עוד. ישנה קדם־כל הטכניקה הזו, אם ניתן לדבר על "טכניקה" – מילה כה לא־נעימה – ; ישנו בעצם אופן זה של התקרבות אל הפרדוקס של זיכרון שאיננו יכול להיות אלא זיכרון של שיכחה. הפרוצדורה היתה תמיד כרוכה בהעתק־צילום, ולפני הכל בנייר חתוך, לא מודבק, נייר מהודק וחשוף לו ככה, לא במקרה כמובן, ומה שחשוב היה שנשארנו בתוך הפראגמנט, התווינו את מסלולינו והתקדמנו בם דרכו.

מה שמעורר השתאות בתקופה האחרונה של ברכה – שהיא כבר "קשישה" מאד מפני שיש לה כמה תקופות – שאיננו נמצאים בה עוד בנייר מופץ לצדדים ומתפזר; המדובר ב"עבודת אוטיסט" ו"אורידיקה" בדבר אחר לגמרי. ניכר לחלוטין – כפי שאומרת כריסטין בוסי־גלוקסמן – שאנו עוסקים בציור באמת, אם למילה זו יש פשר, ובהטמנה, היקברות והסתתרות בתוככי הציור. כלומר שהצבע, שהוא כה מרהיב – יש לומר עוד הרבה על הצבע ביצירה זו – הוא אינו משמש על־מנת להראות, כלומר על־מנת להתוות מסלול ולהתקדם בו לכיוון הנראה, אלא להיפך, על־מנת להצביע על כך שהצבע הנראה נעשה על מנת לשכוח. הטמנה, היקברות והסתתרות אלה בתוככי הציור אם־כן, מה שאני מכנה בשם אנמנזה הוא כאן מאד מאד דומיננטי ביחס לתקופה הקודמת. אך זוהי אנמנזה של הציור ושל הצבע עצמם. ובכן, הערצתי.

עבודתה של ברכה ליכטנברג־אטינגר הינה עבודת אנמנזה, המונחית בידי ה"נוכחות"

של השואה. "נוכחות" זו, כמו זו של הדבר, איננה מבקשת מאום אלא נוטה להישכח. נשכחת מלכתחילה באמצעות הצופן הסודי שאדמיניסטרציית ה־ס.ס. סילקה אותה באמצעותו: ה־Endlösung, הפיתרון הסופי; נשכחת גם בחסות השם המתון של "Holocauste", וגם בחסות בקשות הסליחה רבות־הטקס של ראשי מדינות וראשי כנסיה, וגם בחסות טקסי הזכרון – כולם מיגון של אופנים לשיכחה. השואה היא הפלצות המחרידה. התועבה המיפלצתית שעליה בנתה אירופה את סיפור האמנציפציה שוחר הטוב שלה מגיחה בבת אחת, מגיחה מחדש: הכחשתם של החוק ושל הדבר היהודיים, הכחשתו של החוב.

קטעים מתוך דברים שנשא ז'.פ. ליוטאר במוזיאון ישראל לרגל תערוכת היחיד ברכה ליכטנברג־אטינגר : חללה – עבודת אוטיסט ומתוך הרצאתו האנמנזה שהוגשה בכינוס: אירוע – עקבות – ציור במכון ון ליר, 25.5.95, ירושלים. תרגום מצרפתית ועיבוד: ל.א.; טקסט ההרצאה האנמנזה יופיע במלואו בקרוב בכתב עת לאמנות סטודיו.

האנטישמיות נמשכת בליטא העצמאית

מחקר בעקבות העיתונות

דב לוין

נר זכרון לפרופ' צבי א. בראון,
איש ספרא וסייפא חוקר תולדות השואה

מבוא

במרוצת השואה, הגיע שיעור הנרצחים היהודים בליטא ל־94% – מהגבוהים ביותר בכל ארצות אירופה שהיו תחת הכיבוש הנאצי. רצח המוני של מיעוט לאומי זה שחי במשך דורות רבים בקרב שכניהם הליטאים, בוצע ברובו בנשק חם וקר בידיהם של אלה האחרונים או בסיועם הפעיל. אין תימה שפרשה זו לא יורדת מסדר היום הן בהיסטוריוגרפיה והן בקרב הציבור, לא רק בליטא, ורבים תוהים על סיבותיה.

מקובל היה לחשוב כי מצבם של יהודי ליטא היה, לכאורה, טוב יחסית (לפחות בשנות ה־20 כאשר נהנו מאוטונומיה תרבותית) לעומת המצוקה הקשה של היהודים בפולין השכנה, ברומניה וארצות אחרות במזרח אירופה. אולם מי שעוקב בשיטתיות אחרי התגברות האנטישמיות באזור זה בין שתי מלחמות־העולם, ייווכח שגם במצבם של יהודי ליטא חלה כבר אז הידרדרות מתמדת, ששיאה בא לידי ביטוי במעשי הטבח שעשו בהם שכניהם עם הכיבוש הנאצי ואף לפני־כן!

סימנים ראשונים לתהליך אומלל זה ניתן לראות בפרעות־הדמים שערכו קצינים וחיילים ליטאים בתושבים יהודים בפוניבז' (PANEVEZYS), וילקומיר (UKMERGE) ומקומות אחרים. באותה עת עדיין לחמו מתנדבים יהודים במלחמת העצמאות של

ליטא, פעל מיניסטריון לענייני יהודים וכן שורה של מוסדות אוטונומיים חשובים. תוך שנים אחדות חוסלו המיניסטריון ושאר המוסדות בלחץ חוגים לאומנים ואנטישמיים. נטיה זו להצרת מעמדם של היהודים נמשכה לסירוגין במשך שנות ה־20' וה־30' על רקע תחרות כלכלית מצד המעמד הבינוני והאינטליגנציה הליטאית וכן כתוצאה מתמורות מדיניות.

זמן קצר לאחר עליית היטלר לשלטון התחוללה בליטא הפיכת־נפל של קבוצת קצינים ימניים ואנטישמיים. חלקם נימנה עם ראשי הארגון הפאשיסטי הקיצוני "זאב הברזל" (GELEZINIS VILKAS) וחלקם – עם חסידי הרודן לשעבר א. וולדימאראס (A. VOLDEMARAS). ראש ההפיכה – הגנרל פ. קוביליונאס (P. KUBILIUNAS) שנאסר וקיבל חנינה כיהן בתקופת הכיבוש הנאצי כראש ה"מימשל העצמי" מטעם שלטונות הכיבוש.

גורם חשוב בהגברת האנטישמיות בליטא היווה המיעוט הגרמני. במקביל להתבססותם במישור הכלכלי, המינהלי והצבאי, שמרו הגרמנים המקומיים על ייחודם התרבותי והלאומי וטיפחו זיקה חזקה למולדתם ההיסטורית. עם עליית היטלר לשלטון, השתלבו רבים מהם בפעילותם של הארגונים הלאומניים למיניהם שלחצו להידוק־יתר של הקשרים המדיניים והכלכליים עם גרמניה עד כדי סיפוח אליה (כמו תושבי חבל ממל (MEMEL) בליטא). הם פעלו להפצת תורת הגזע ולתעמולה אנטישמית והפכו, למעשה, למאיץ במערכה ההולכת וגוברת שהתנהלה בברכת השלטונות נגד היהודים בעיקר במגזר המשקי האקדמי ועוד.

באמצע שנות ה־30' הצטרפו למערכה זו נגד היהודים גם תחנות השידור ובעיקר העיתונות. בעיתונים, לרבות אלה ששימשו שופרות המימסד, הועלו הצעות על רקע גזעני מובהק כמו איסור על העסקת משרתות לא־יהודיות, גירוש יהודים ממקומות־נופש, הקצאת שטח מיוחד ליהודים לרחצה על שפת־הים וכדומה. בשורה של ערים ועיירות נתרבו בצורה משמעותית מקרים של חילול בתי־עלמין, ליכלוך שלטים הכתובים יידיש או עברית, שבירת שמשות בבתי־יהודים ובמוסדותיהם הציבוריים לרבות בתי־כנסת. כמו כן הלכו ותכפו התקפות פיזיות על יהודים בודדים וקבוצות בין היתר על רקע עלילות־דם או עילות דומות. בדרך כלל תגובת השלטונות היתה פושרת אם בכלל, בבחינת "יישחקו הנערים לפנינו!".

התערבות שלטונית נמרצת היתה ננקטת בעיקר כאשר האירועים עמדו להתפתח להתפרעויות נרחבות או כאשר הדי האירועים הגיעו לעיתונות חוץ־לארץ. במקרים מסוג זה וגם בהזדמנויות אחרות נהגו ראשי השלטון למסור הודעות מרגיעות ולא פעם אף להוקיע את הגזענות והאנטישמיות. קולות בודדים נגד דיכוי הזכויות הדמוקראטיות ורדיפות היהודים הושמעו לעיתים בקרב חוגי האינטליגנציה והאופוזיציה השמאלית. "האנטישמיות אצלנו הינה מסוג גרוע במיוחד" – טען במאמרו

הראשי מה־13 ביוני 1933 היומון Lietuvos Zinios – "משום שהיא מיובאת אלינו מהחוץ ויש לה מטרה מיוחדת... ההיטלריזם גילה את הליטאים והתאים להם מתודות אנטישמיות יעילות".

במקביל הלך וגבר המסע הציבורי נגד היהודים במיגזר הכלכלי. בראש מסע זה שסיסמתו המרכזית היתה "ליטא לליטאים" עמדו הארגונים הארציים של הסוחרים, בעלי המלאכה והחקלאים. "כל המדינות כבר פתרו את שאר היהודים ואנו עדיין לא!" – קבל ביטאון הסוחרים VERSLAS (מה־13.12.1938). בטאון החקלאים UKININKO PATAREJAS (מה־15.2.1939) החרה־החזיק אחריו, אך בשינוי קל: "יש לפתור את שאלת היהודים בלי רעש". ממספר צעדים מינהליים שננקטו באותה עת מסתבר כי ממשלת ליטא אכן אימצה עצות אלו. במקביל, הלכו ורבו התקפות אלימות על יהודים בהיקף חסר תקדים במדינה זו.

אישים וארגונים יהודיים וביניהם "הלוחמים לשעבר בעד עצמאות ליטא" יזמו הקמת מסגרות ציבוריות וכן ייסדו כתב־עת בשפה הליטאית (בשם APZVALGA) לשם ניהול יעיל של המאבק נגד התופעות האנטישמיות המקומיות והנאציות שיובאו מחוץ. המימסד הפוליטי בליטא לא ראה בעין יפה את המאבקים של המיעוט היהודי מחשש להסתבכות מיותרת עם השכנה המאיימת – גרמניה. לקראת הבחירות ל"לאנדטאג" (LANDTAG, הפרלאמנט המקומי) שבחבל ממל, בו היוו הגרמנים רוב, חיזרו המוסדות הליטאים אחרי חברי הקהילה היהודית ושידלום להצביע עבור המועמדים הליטאים שהתחרו עם רשימת מפלגת העם (ה־"VOLKSPARTEI") הגרמנית. למרות זאת, ב־22 במארס 1939, לאחר לחצים כבדים ואיומים, סופח חבל ממל לגרמניה. כמעט כל היהודים ורבים מהליטאים נמלטו משם. באווירה העכורה שהשתררה בליטא התארגנו מחדש חסידי וולדימאראס (תחת השם "פעילים" AKTIVISTAI) לקראת כינון מפלגה נאציונאל־סוציאליסטית מקומית שתחתור לאוריינטאציה מוחלטת לכיוון גרמניה הנאצית. למעשה הם הפכו לחוד־החנית של הפעילות נגד היהודים המקומיים. בין היתר הם פנו בחשאי לגורמים ממלכתיים פוליטיים בגרמניה בבקשה לקבלת כסף ונשק על מנת לארגן פוגרומים ביהודי ליטא. כפי שמסתבר מתוך תעודות משרד־החוץ הגרמני (מה־23.6.1939), ניתנו לאקטיביסטים הללו סכומי כסף, אך לא נשק בנימוק ש"ארגונם חייב לנסות ולפעול על בסיס פחות או יותר חוקי, ולהגביר במרוצת הזמן את השפעתו הפוליטית. ההכרעה בעזרת הנשק עלולה להוליך לסיבוכים גדולים..."

בפרוץ מלחמת־העולם השנייה וחלוקת פולין בין גרמניה וברית המועצות, גדל היישוב היהודי בליטא לכדי רבע מיליון נפשות כיוון שליטא קיבלה בחזרה את בירתה ההיסטורית וילנה (VILNA). עם כניסת הכוחות הליטאים לעיר זו התחולל שם פוגרום בעידודם ובהשתתפותם של אנשי המשטרה הליטאית. התחושה של רבים

מקרב האוכלוסיה היהודית היתה שאירוע זה וכן גל השריפות שפקד בעת ובעונה אחת מספר ניכר של עיירות יהודיות בליטא – אינם מקריים ושככל הנראה, קיים גורם או גורמים הפועלים בנחישות ובשיטתיות נגד המיעוט היהודי.

לא ייפלא, אפוא, שהשתלטותו של הצבא האדום על ליטא ביוני 1940 נתקבלה, במבט ראשון על־ידי היהודים באנחת רווחה, ואילו המוני הליטאים קיבלו עובדה זו בהתמרמרות ובחירוק שיניים וראו בסובייטיזציה של מדינתם אקט של אבדן העצמאות. למרות שרובה של יהדות ליטא נפגע מהשלטון הקומוניסטי לא פחות מן האוכלוסיה הליטאית, זוהו היהודים ככלל עם המשטר השנוא שנכפה על ליטא בכידוני הצבא האדום. זאת ועוד. במישור הדתי והכלכלי נפגעו היהודים אף יותר מהליטאים, אך העובדה שליהודים ניתנה מעתה דריסת־רגל לעבוד במוסדות ממלכתיים ובגופים כלכליים שהיו עד אז סגורים בפניהם, גרמה לרוגז רב בקרב הליטאים ונתפרשה בין היתר גם כנסיגה במהלך ההתחרות הממושכת שניהלו עם היהודים במשך שנים.

מחוסר אפשרות לערוך פרעות ביהודים בתנאי המשטר החדש, התבטא היחס העויין אליהם בצורות אחרות: החל בפקידים ליטאים במנגנון הממלכתי שהציקו ליהודים במסווה של מסע אנטי־בורגני או אנטי־ציוני וכלה באיומים חשאיים וגלויים. גילויי עוינות אלה כלפי היהודים ניזונו במידה רבה מההסתה השיטתית מצד אנשי המחתרת הליטאית־לאומית ("חזית האקטיביסטים הליטאים"– .L.A.F) שהיתה קשורה עם גורמי־מודיעין בגרמניה הנאצית. בכרוז חשאי מה־19.3.1941 שהופנה מטעם ארגון זה לאוכלוסיה הליטאית לקראת האפשרות של מלחמה בין גרמניה לבין ברית־המועצות נאמר:

"שעת שיחרורה של ליטא קרובה (...) כבר עכשיו הודיעו ליהודים שגורלם נחדץ, ולפיכך כל מי שיכול שיסתלק עוד היום מליטא (...) ברגע המכריע תיפסו לידיכם את רכושם."

ביום פרוץ המלחמה (22.6.1941) פורסם כרוז נוסף לגבי גורלם הצפוי של יהודי ליטא וזה לשונו:

"הגיעה השעה המכריעה לעשות חשבון עם היהודים... היהודים מסולקים מליטא לגמרי ולתמיד... בליטא המשוקמת מחדש לא תהיינה זכויות אזרחיות ולא אפשרויות קיום לשום יהודי".

רוב רובן של אזהרות אלו מומשו בצורה הטוטאלית והברוטאלית ביותר מיום פרוץ המלחמה ואילך לגבי כ־220,000 יהודים שנותרו על אדמת ליטא. התיאורים המזוויעים

על מעשי הטבח התפרסמו בכל העולם ומהווים תעודת ביזיון ואשמה לנצח לכל מי שהשתתף בכך בכל צורה שהיא וגם לכל מי שידע על כך ושתק או מה שיותר גרוע – סייע להשתקה, אם אז ואם גם עתה. אין לסיים קטע קודר זה מבלי לציין נקודות־אור בודדות בים השנאה המפעפעת. מדובר בקומץ ליטאים, אצילי רוח, שאזרו אומץ לעזור ולהציל ומה שחשוב לא פחות – שברו את קשר השתיקה או ההכחשה המתמשך עד היום הזה. כדוגמא ניתן להביא את רופאת־העיניים ד"ר ELENA KUTORGIENE שלא היססה לסייע לקרבנות השנאה ואף השכילה לאפיין את נושאיה של שנאה זו. ביומנה כתבה את הדברים הבאים:

"כל הליטאים – פרט לבודדים יוצאים מן הכלל – ובעיקר האינטליגנציה, שאיבדה את עמדותיה בימי השלטון הסובייטי שונאים את היהודים... ההמון הליטאי הגס, בניגוד לאדישות הטוטאלית של האינטליגנציה – שככל הנראה מסכימה אתו – נהג באכזריות חייתית ... אינני יכולה להאמין למראה עיני ואחזי. כולי מזועזעת מכוח השנאה העיוורת שהם מנפחים, כדי להשביע את האינסטינקטים הפראיים ביותר".

למעשה נמשך רצח היהודים בליטא עד המחצית השנייה של 1944 לכשגורשו הגרמנים מארץ זו ואפילו לאחר מכן. בעקבות הצבא הגרמני ברחו מליטא רבבות ליטאים כולל אלה שהיו מעורבים ברצח היהודים. רובם מצא מיקלט בארצות המערב וגם שם הירבו לנהל תעמולה אנטישמית. מסיבות פוליטיות ואחרות לא מוצה הדין גם עם כל רוצחי היהודים שנותרו במקום תחת השלטון הסובייטי המחודש שהתקיים בליטא 47 שנים נוספות – עד 1991, כאשר שוקמה עצמאותה של ליטא כרפובליקה דמוקראטית.

על אף הקשיים הכלכליים, הפוליטיים והאחרים שליטא המשוקמת שרויה בהם כמעט מהיום הראשון לתקומתה ממשיכה השואה היהודית והשלכותיה לתפוס מקום נכבד בעיתונות המקומית מכל גוני הקשת הפוליטית. חלק ניכר מהמאמרים, הכתבות והכרוניקות בנושא זה ענינן בתופעות האנטישמיות הנמשכות בליטא על אף העובדה שכלל האוכלוסיה היהודית נאמד עתה בפחות מ־5,000 נפש (0.7% מכלל האוכלוסיה) וגם מספר זה מתמעט והולך מיום ליום מחמת גרעון דימוגרפי (פטירות והגירה). עד כמה טבועות עדיין בקרב הציבור הליטאי דעות קדומות קיצוניות כלפי היהודים ניתן ללמוד מהעובדה שגם אחרי השואה אירעו בכמה מערי ליטא (VILNA ו־PLUNGE) עלילות דם שהצריכו התערבות השלטונות, אך הושתקו על־ידי העיתונות! בצורה אחרת לגמרי טיפלה העיתונות הליטאית כאשר באוקטובר 1993 נהרג העיתונאי V. LINGIS של היומון REPUBLIKA בידי קבוצת מאפיונרים בין־לאומית בה נכלל אחד

ממוצא יהודי בשם B. DEKANIDZE. רוב רובן של הכתבות בפרשה זו תקפו בשצף־קצף את היהודים המקומיים תוך כריכת הריגתו של לינגיס ל"פשעים המסורתיים" המיוחסים ליהודים מלפני יותר מ־50 שנה. באחת מהכתבות הללו שהופיעה ב־KAUNO DENA מה־29.3.1994 האשים יו"ר "איגוד שוחרי החופש בליטא" את היהודים "המשחקים תפקיד של מסכנים ובו בזמן מחדירים את המאפיה שלהם לליטא." בהמשך הדברים נזקק הכותב לנוסחה הסימטרית המקובלת בליטא של היום, דהיינו: מצד אחד מותקפים היהודים על מאמציהם לאתר ולהעניש את רוצחי בני עמם בתקופת הכיבוש הנאצי ומצד שני – מובאת הדרישה להעניש את היהודים שכביכול "רצחו, אסרו והיגלו ליטאים בתקופת המשטר הסוביטי". משהגיע המתח בפרשה זו לשיאו התפרסם ב־REPUBLIKA מה־14.4.1994 (יום העצמאות של ישראל) גילוי־דעת בעברית (!) ובו כלולים הדברים הבאים:

"הנושא היהודי המופיע לאחרונה בעיתונות ובטלוויזיה הוא לדעתנו אחד הנסיונות להגביר את המתח הזה ... צר לנו שמשתדלים להרחיב את הבעיות של העולם הפלילי עד לכלל היחסים בין ליטאים לבין יהודים ... אמנם לכל עם יש צדיקיו ורוצחיו (האחרונים אולי אפילו רבים מהראשונים). אין זאת סיבה לשפוט את עמנו לפי פשעיהם". על החתום: אנשי 'רפובליקה'.

אין לדעת אם ועד כמה שינתה אפיזודה זו את עמדות רוב העם הליטאי כלפי המיעוט היהודי הזעיר. מכל מקום נמשכו שם כמקודם ההתקפות המילוליות על היהודים ופגיעות בכבודם הלאומי. כך למשל שבוע ימים לאחר פירסום "גילוי־הדעת" לעיל חגגו המוני ליטאים בווילנה את יום הולדתו של אדולף היטלר. שחקני נבחרת הכדורגל הישראלית ששיחקו שם אותו יום נגד הנבחרת של ליטא סיפרו: "המקומיים שרו כל הזמן וקיללו את היהודים. הם קראו קריאות הידד להיטלר ואמרו שאין מקום ליהודים בליטא. כולם צריכים להסתלק משם ... המעמד כולו היה מצמרר ומביש". בעתונות הליטאית אוזכרה פרשה זו תוך הדגשה של הנזק התעמולתי שעלול להיגרם לשמה של ליטא בעולם המערבי.

אין ספק, דעת־הקהל בעולם המערבי משמשת עד היום בלם כלשהו מהתלקחות־יתר של האנטישמיות בליטא לצורותיה השונות. דברים ברוח זו פירסם בשעתו אחד מההומניסטים המעטים בליטא A. TERLECKAS במאמר מקיף בשבועון POZICIJA (מס. 39, ספטמבר 1995) בשם "למה נחוצה אנטישמיות בליטא?" (KAM REIKALINGAS ANTISEMITZMAS LIETUVOJE?). בסוף המאמר הוא אף פנה לכל העיתונים הליטאים לא לפרסם מידע שעלול לסכסך בין שני העמים. מבחר קטעי העיתונות המובאים להלן מוכיח שפנייתו לא נענתה ושלמרבית הצער, תופעת האנטישמיות בליטא המחודשת הולכת וגוברת.

גילויי אנטישמיות בעיתונות של מדינת ליטא המחודשת בשנים 1995/96[1]

• במסגרת ראיון שקיים עורך כתב־העת הקובנאי "פעמוני הרפובליקה" עם הפרופסור Antanas Burakas מהאוניברסיטה המקומית סיפר הנ"ל שעוד בתחילת השלטון הסובייטי בליטא ב־1940 הגיעו לכאן מרוסיה "עצלנים, גנבים, שיכורים, רוצחים – ממש שלטון יהודי". לדבריו, "היו אמנם בקרב הציבור היהודי הרבה אנשים טובים ואזרחים נאמנים למדינה", אך לאחר ההשתלטות הסובייטית "הם היוו חלק ניכר ממנגנון הדיכוי של הבולשביקים"[2]

REPUBLIKOS VARPAI, Nr. 6(9), November 1995

• Juozas Domeika, מחוגי ההגירה הליטאית באנגליה מביע זעמו במכתב למערכת על דברי ההתנצלות שהשמיעו ראשי מדינת ליטא באזני היהודים. לדבריו, יש בכך מעין הסגרת הליטאים בידי היהודים, כשם שלפני 2,000 שנה שילמו היהודים ליהודה איש־קריות 30 דינארים עבור הסגרתו של ישו הנוצרי לרומאים. לדעתו, קיים גם חשש שבקרוב ידרשו היהודים אף את הרכוש שלהם שהולאם בתקופת השלטון הסובייטי בליטא.

REPUBLIKOS VARPAI, Nr. 6(9), November 1995

• תחת הכותרת "Tiesa Ne Visiems Reikalinga" (לא לכולם נחוצה האמת) פורסם במקומון של העיירה קיידאן ראיון אישי שערך כתב המקומון בקיידאן R. Zirgulis עם יודל רונדר, מהשרידים היהודים האחרונים בעיר זו. בין היתר נשאר רונדר על הרגשתו כיהודי מאז היותו כאן תלמיד בגמנסיה ליטאית ועד היום. להלן קטעים מתשובתו:

"תמהני על אלה מבני עמי המספרים שבערים אחרות הם חיו בידידות עם הליטאים... שהרי אצלנו היה נודא... מבין 32 תלמידים בכיתתי – 9 היו יהודים. היו מרביצים לנו מדי יום בזמן ההפסקות, ולמרבית הבושה נמצאו כמה מורים שעודדו זאת. אלה מהתלמידים שהיו אז מרביצים "הצטיינו" לימים ברצח יהודים... בלחץ התלמידים הושיבה אותנו המורה בטור ספסלים מיוחד...

גם כיום אינני מוחזן למיפגשי התלמידים מהגמנסיה... הם מפחדים ממני פן אגלה לאור השמש את מה שאני יודע עליהם ואציין את השמות של רוצחי היהודים. והרי האמת לא נחוצה לכולם..."

KEDAINAI, 10.1.1996

◦ לפי דיווחו של הכתב המקומי בקובנה M.Volodka נזרק שם בשבת 13.1.1996, בשעה 12 בצהריים בקבוק־תבערה אל בית־הכנסת היהודי שבעיר. אלא שהבקבוק פגע בגדר והבנזין שבו לא הספיק להתלקח ונשפך על השלג[3]
LAIKINOJI SOSTINE, Nr. 10(79), 16.1.1996

◦ על חזית בניין מועדון הנוער היהודי "עליה" בוילנה צוירו צלבי־קרס וכתובת נאצה בגרמנית JUDEN RAUSS (יהודים החוצה)[3]

◦ לקראת התארגנותה מחדש של התנועה הלאומנית Jaunoji Lietuva (ליטא הצעירה) הופץ מטעמם קול־קורא לאנשי הלאום הליטאי שהנה "הגיע הזמן לטהר את ליטא מהטפילים" ועל כן יש לסלק את המאפיה הבולשביקית־יהודית".

◦ לא פעם חוזרות ומושמעות האשמות נגד היהודים לא כל־כך בגלל פעילותם זו או אחרת אלא כפועל־יוצא מעצם היותם מיעוט, והרי "מיעוט לאומי מהווה סרטן בגופו של עם הרוב".
Letas Palmaitis "Tautinis (טיהור לאומי בליטא) LITERATURA ir MENAS Valymas Lietuvoje" 13.1.1996.

◦ תחת הכותרת Pazeminimas (השפלה) מקדיש הביטאון הממלכתי בליטא מאמר רחב של Aurelija Liauksiene על סבלותיהם של קרבנות הכיבוש הנאצי שעדיין שרדו בליטא. בין היתר מדובר על 240 אסירי גיטאות שחיים מתגמולים ממלכתיים, אך למעשה לא מקבלים את המגיע להם וחייהם קשים ביותר. לא פעם הם גם נתונים להשפלה מצד המוסדות האמורים לטפל בהם. "האם גם בליטא המשוקמת לועגים לקרבנות של הנאצים?" – שואלת מחברת המאמר ומציבה שאלה זו ככותרת־מישנה. במרכז המאמר מובאת תמונתה של אחת מקרבנות השואה ששרדה – זלדה גורביץ'.
LIETUVOS AIDAS, 14.2.1996.

◦ תחת כותרת "היהודים הם רוצחי בני־אדם" – פורסם בעמוד הראשון של העיתון הפופולארי "אירופה" מאמר ארוך כשלצידו צילום של איש העסקים היהודי ג. דקאנידזה עם כיתובית בה מצויין שבנו של איש זה "שילח לעולם הבא לא בן־אדם אחד". בראש המאמר מוצגות בהבלטה שלוש השאלות הבאות: "האם כל העולם ידבר במהרה עברית ועל כדור־הארץ תשלוט ממשלה יהודית?", "האם ליטא תסופח לישראל במעמד של רפובליקה פדראטיבית?" ו"האם היהודים גוזלים ילדים נוצרים למטרות פולחן דתי?" לגבי שאלה אחרונה זו הובאו בתוך המאמר דברים שכתבה רופאה

ליטאית A. Giedraitene מהעיר Klaipeda (ממל). והרי דבריה כלשונם:

"... לא תמצאו בליטא אף עיר או עיירה, שבה לא נרצחו ילדים גילאי 3-8. יותר מכל פחדו האנשים שהיהודים לא יגנבו את ילדיהם, שכן היהודים נהגו לגנוב אותם לצרכי פולחן דתי: בסתיו – לקראת חג Mikula (?) ובאביב – לקראת חג הפסח.

האנשים שאלו, מה קורה לילדים? והיהודים היו עונים, כי בקרוב כבר לא יצטרכו לחטוף, אלא יבואו ויקחו את מי שירצו. את הילדים הם היו מענים בצורה חייתית: דוקרים במחטים ומוצצים את דמם...

גם בימינו נמשכת תופעה זו. אצל משפחת Milvydas המתגוררת על־יד העיירה Zidikai בנפת Mazeikiai הלכה לאיבוד בתם בת ה־11, בדרכה לבית־הספר. בבית המשפט התברר כי רצח אותה יהודי...

אלוהים, אנא ברחמיך תרחיק את היהודים זוללי בני־אדם!"

EUROPA, Nr 9(181), 21-23.2.1996

• בעקבות המאמר הנ"ל נמסר בגליון הבא של העיתון "אירופה" שמספר רב של קוראים הגיבו טלפונית ובכתב בצורות שונות על המאמר. להלן שתיים מתוך התגובות שפורסמו בו:

D.N. מהעיר Siauliai (שאוולי), מאשר עקרונית את דברי הרופאה, ומוסיף פרטים משלימים. הוא מציין בין היתר שלפי הדת היהודית חייבים פעם בשנה לענות למוות נוצרי אחד ובמיוחד ילד בתול. לדבריו, תחילתו של הטקס הפולחני בבחירת הקרבן. בדרך כלל בוחרים יתום, כדי למנוע מהומה גדולה. לאחר שמפתים אותו למקום מרוחק, תוקעים בפיו תפוח מלא מחטים. הקרבן מובא עטוף בכיסוי לבית־הכנסת ושם מענים אותו בדקירות מחטים במשך מספר השעות שעונה ישו הנוצרי לפני צליבתו. משהקרבן נופח את נשמתו גוזרים מכיסויו חתיכות זעירות המשמשות כחבישות בעת ביצוע ברית־מילה לתינוקות יהודיים. אמנם, לדבריו, אחרי היעלמותם של ילדים נוצרים נערכים פוגרומים בחנויות יהודיות, אך ליהודים יש אמצעים כספיים לגרום שעורכי־הפוגרומים ייכלאו.

גם Z.R. מהעיירה Sakiai לא הכחישה את הדברים שפירסמה הרופאה. אך לדעתה עשויים הדברים שפורסמו לגרום נזק רב מאוד, שהרי "אם חפצים אנו להשתוות לארצות אירופה, חייבים אנו לא רק לכבד את עצמנו, אלא גם בני אדם בני־לאומים אחרים".

EUROPA, Nr. 17, 20-22.3.1996

• בהתחרות שערכה הטלוויזיה הליטאית LTV ב־21 בינואר 1996 לגבי מידת הבקיאות

בשירי־עם ובפזמונים עממיים ליטאיים, זכתה בפרס ראשון מורה צעירה בשם Ona Jakimaviciene שהציגה את הפיזמון (המובא בזה בתרגום חופשי) כדלהלן:

/טיפס יהודון על סולם/
/ובשגגה נפל משם/
/ילדים קחו מקלון/
/וחסלו את היהודון!/

נוכח הרוגז הרב ששידור זה עורר בקרב קומץ היהודים והביקורת שנמתחה גם בביטאון היהודי המקומי "ירושלים דליטא" (מס. 2(62), מפברואר 1996), ציין מ"מ ראש המשרד לענייני מיעוטים שאירוע זה נוגד את החוקה וכן הבטיח לדאוג שדבר זה לא יישנה.

ירושלים דליטא, מס. 3(63), מארס 1996

◦ דגל ליטאי ועליו ציור בולט של צלב־הקרס הונף בכיכר המרכזית של העיר Siauliai (שאוולי). הדבר אירע בבוקרו של ה־11 במארס 1996. לדעת השלטונות המקומיים הובעה סברה שמדובר בקבוצה מאורגנת.[3]

KAUNO DIENA, 12.3.1996

◦ הסופר והעורך Vytautas Rubavicius שלפני כשלוש שנים עורר סערה ציבורית בליטא בשל מאמרו "כיצד ולמה מנפחים את הבועה האנטישמית" חזר שוב להאשים אישים יהודים שנוהגים לדבריו לפגוע בתדמיתה של ליטא בעולם, בעבור טובות הנאה ותגמולים שונים. בראיון למוסף TV ANTENA של היומון הנפוץ ביותר LIETUVOS RYTAS (מפברואר 1996) הוא התקיף במיוחד שני אינטלקטואלים: מבקר האמנות והספרות היהודית מארק זינגר וראש הקתדרא לפילוסופיה באוניברסיטה של Klaipeda (ממל) פרופ' ליאוניד דונסקי. להגנתו של זה האחרון נחלצו כמה מעמיתיו באוניברסיטה ואף פירסמו בעניין זה גילוי־דעת פומבי, שכותרתו "האשמות אנטישמיות כתוצאה מקינאה".

רק לאחר מכן העזו להצטרף לביקורת נגד דברי רובאוויצ'יוס גם אנשי הביטאון היהודי המקומי שפירסמו כתבה באותו עניין תחת הכותרת "למי זה מועיל?..."

ירושלים דליטא, מס. 3(63), מארס 1996

◦ פרטים רבים על התופעה הגורפת של חילול בתי־עלמין יהודיים גם בערי השדה, הביא במאמר ארוך לייב ליפשיץ ראש הקהילה היהודית הקטנה בשאוולי. בין היתר מדובר על אתר הרצח באיזור על־יד העיירה קוז'י (Kuzhai) שבמערב ליטא ובו קבורים

אלפי יהודים שנקטלו בסתיו 1941 בידי הגרמנים והליטאים. בנוסף להריסת המציבות ואנדרטת הזיכרון הוקמו בין הקברים אפילו מיתקנים לעריכת פיקניקים.

Leiba Lipshicas, "Vandalus Ugdome Mes Patys", SIAULIU KRASTAS, 22.7.1996

• תחת הכותרת "אתם – מלח הארץ" ותחת המסווה להקנות לקוראים מידע "עולמי" על יהדות העולם, מקדיש העיתון "אירופה" שני עמודים המלווים באיורים רבים, כדי להציג בפני הקוראים את הפן המכוער של היהודים, כפי שהם ומעשיהם מופיעים בכתבי הפלסתר האנטישמיים הידועים כ"פרוטוקולים של זקני־ציון".

קובץ תעודות מזוייפות אלו פורסמו לראשונה בתחילת המאה ונועדו לחשוף את המזימות של יהדות־העולם, הרוצים, כביכול, להרוס את המשטרים בכל העולם ולהשמיד את התרבות הנוצרית. לקוראי "אירופה" מוצגים קטעים אנטישמיים ארסיים מתוך המהדורה הליטאית שהופיעה ב־1924 בעיר Panevezys (פוניבז') שבמרכז ליטא.

בהקדמה למהדורה זו נדרשים הקוראים ע"י המהדירים (המסתתרים תחת הכינויים Zemaitis ו־Aukstaitis להחדיר את עותקי הספר לכל פינה נידחת שבליטא. בין יתר ה"פנינים" המתייחסות ליהודי ליטא דאז מובא גילוי־דעת החתום בידי "הפאשיסטים הליטאים" ובו נאמר: "מזמן הם משתדלים להשתלט על כל העולם... כל אחד מאיתנו חייב לצאת נגדם למלחמה... למעשה לא קיים עם יהודי... ערינו מזוהמות על־ידי החנויות של היהודים וכפרינו אינם מסוגלים להתפתח בגלל שהם משועבדים ליהודים. הבה נזעק כולנו בקול אדיר: 'הלאה ידי התליינים מהגוף של ליטא! הלאה התולעים המכרסמים את שרשי האחדות! קומי מתוך המתים וחיי, אהבת המולדת, שאצל רבים מאיתנו נרצחה בידי היהודים..."

ואלה דברי הסיכום של V. Razma, שליקט את החומר וההדיר אותו לדפוס: "הלכי־רוח אנטישמיים ויודופוביים קיימים עד היום בקרב החברה הליטאית ועל כך יש לדבר בגלוי".

EUROPA, Nr. 42(214), 17-23.7.1996

• ביומון של קובנה KAUNO DIENA מה־6.5.1996 פורסמה ידיעה שמינהלת הפורט התשיעי (אתר הרצח ההמוני של יהודי העיר בתקופת השואה) התלוננה המשטרה על חילול אנדרטת הזיכרון במקום: הכתובות שעל האנדרטה כוסו בצבע אדום ובצלבי־קרס ועל הקירות שעל־ידם נורו בשעתו הקרבנות – צוירו כתובות נאצה נגד היהודים.

בשולי הידיעה הובא צילום של האנדרטה המחוללת.[3]

• כחדשיים לאחר מכן מובא ביומון זה תיאור חילול בית העלמין היהודי שעל ההר הירוק בקובנה:

"על המצבות ההפוכות וביניהן מתגלגלים בקבוקים ריקים של לימונדה ושל משקאות אלכוהוליים. על חלק מהמצבות מתנוססות בהבלטה כתובות־נאצה שכאילו נכתבו בידי השטן עצמו..."[3]

KAUNO DIENA, 31.7.1996

◦ מכיון שבשטח בית־העלמין היהודי לשעבר בעיר המחוז מארימפול (Marijmpole) לא נתגלו עד עתה שרידים של אלפי יהודים שנרצחו באיזור זה בזמן השואה, רווחה השמועה בדעת־הקהל המקומית שמדובר ב"בלוף" שמטרתו "לסחוט" מהשלטונות הקמת אנדרטת זיכרון. שמועה זו הופרכה לאחרונה בעליל במסיבת עיתונאים שכינס ראש השירות המחוזי להגנת אנדרטאות Gediminas Kuncaitis. כאסמכתה עיקרית שימשו לו מימצאים של משלחת ארכיאולוגים שחפרה בשטח סמוך. יחד עם זאת קבע קונצייטיס שברצח היהודים השתתפו אכן ליטאים מקומיים ובהקשר זה הוא איזכר את החלטת הממשלה הליטאית הזמנית מה־1 באוגוסט 1941 על הוצאת היהודים מחוץ לחוק. לדבריו זה החוק הגזעני הראשון שנחקק בליטא.[2]

LIETUVOS RYTAS, 21.9.1996

◦ במסגרת מאמר גדול שכותרתו "השערוריה הגדולה ביותר בהיסטוריה הדיפלומטית" והמאוייר גם בתמונות – מאזכרים שני מחברים מלומדים K. Zickus ו־A. Patrubavicius פרשה נשכחת של יוסף קאגאן ממשפחת סוחרים ידועה בליטא שהגיע אחרי השואה לאנגליה וקיבל שם תואר לורד. רוב המאמר עוסק בהסתבכותו של היהודי קאגאן בעסקים ומרמז גם על היותו קשור עם סוכנויות הבטחון הסובייטיים, שכביכול סייעו בידו להסתלק מליטא בשלהי מלחמת־העולם השנייה.

LIETUVOS AIDAS, 10.10.1996

◦ התובע הכללי של ליטא עומד לבקש משלטונות גרמניה להסגיר לליטא את היהודי יוליוס סלאווין בן 72, שמואשם בהשתתפות ב־Genocide כלפי העם הליטאי. לפי כתב־האישום הוא שימש בשנת 1945 כחוקר מטעם ה־NKVD ובתוקף תפקידו זה חתם על מיסמכים שגרמו להגליית מספר אנשים שהוא חקר אותם. התובע הכחיש בתוקף שבקשת ההסגרה באה כפעולת־נגד לחתירתם של גורמים יהודים לדרוש מיצוי העונש נגד ליטאים שרצחו יהודים בתקופת השואה.

KAUNO DIENA, 24.10.1996

◦ היומון הגדול ביותר בליטא, מקדיש מאמר גדול יחסית להוכחת ההשערה שאדולף היטלר הוא ממוצא של משפחה יהודית בשם פריש Frish שהתגוררה בעיירה Polno

בצ'כיה שב־23 ביולי 1781 שינתה את שמה להיטלר ולימים עקרה לאוסטריה. ראש המשפחה ליאופולד היטלר השתמד ושינה את שמו הפרטי לאיגנאץ. אחד מהמקורות העיקריים שעליו מסתמך המאמר (ללא שם של מחבר) הוא העיתון הרוסי "קומסומולסקאיא פראודה".

LIETUVOS RYTAS, 5.10.1996

• ביום ששגריר ישראל בליטא ערך ביקור בכורה אצל נשיא המדינה, חוללה בפורט השביעי (אתר־רצח בו עונו למוות אלפי יהודים בידי חיילים ליטאים בקיץ 1941) אנדרטת־הזיכרון לזכר הקרבנות. "על האנדרטה נכתבו באותיות גדולות: Zydai mirs ("מוות ליהודים!") ו־Juden raus (בגרמנית: "יהודים החוצה!").[2]

KAUNO DIENA, 24.10.1996

• תחת הכותרת "היהודים דורשים לגרש עוד ליטאי אחד" מובאת כתבה על הפגנת יהודי פילדלפיה לגרש מארצות־הברית את J. Stelmokas, המואשם בהשתתפות פעילה ברצח אלפי יהודים בליטא בתקופת השואה. ואילו התובע הכללי בליטא טוען שאין חומר מוצק המוכיח את אשמתו.

KAUNO DIENA, 30.10.1996

• אלמונים הרסו חלק מאנדרטת הזיכרון לקרבנות ה־Genocide של היהודים שהוצבה לפני זמן קצר ברחוב סובוץ' שבווילנה.

KAUNO DIENA, 11.11.1996

• בעת ביקורו בעירית קובנה ב־25 בנובמבר 1996 העיר שגריר ישראל בליטא עודד בן־חור למארחיו שהוא ממשיך לראות בארץ זו מקרים בולטים של אנטישמיות.

THE BALTIC TIMES Nr. 38 December 5-11, 1996

• כשנתיים לאחר ששלטונות המשפט בליטא נאלצו בלחץ דעת־הקהל היהודית לפתוח בחקירת מעשי־הרצח הזוועתיים שבוצעו בידי ליטאים נגד עשרות יהודים במוסך Lietukis בקובנה ביוני 1941, פורסמו מסקנותיה בזו הלשון:

"אין חולק על כך שבמוסך "לאטוקיס" בוצעו מעשי רצח... לא הוכח בעליל מי ומי השתתף בצורה קונקרטית ברציחות אלה... מוצו כל האפשרויות לקבוע מי היו האנשים הללו...

מסקנות לאקוניות אלו פורסמו על ידי היומון הנפוץ ביותר בליטא LIETUVOS RYTAS מה־6.11.1996, בסופו של מאמר גדול המשתרע על ארבעה עמודים (ובהם שמות המעורבים ברצח ועדויותיהם) וכותרתו המדברית בעד עצמה היא: "התיק הידוע על המוסך טרם נסגר: הקרבנות הושתקו והתליינים שותקים"[2])

◦ תחת הכותרת "הענן מכסה את מכלול השמיים" פירסם בפרוטרוט הביטאון הממלכתי בליטא חלק ממשפט שבו הגדיר עודד בן־חור, שגריר ישראל בארצות הבלטיות, את ההווי היהודי שקיים כיום בליטא. בין היתר אמר את הדברים הבאים:

כשהגעתי לראשונה לליטא כדי להציג את כתב־האמנה שלי לנשיא Brazauskas שאלו אותי העיתונאים: "מה אתה חושב על נקיטת אמצעים חוקיים לגבי יהודים המואשמים ב־Genocide ורציחת־ליטאים?" האם זו צריכה להיות השאלה הראשונה המוטחת כלפי שגריר ישראל בליטא שהיה עד־ראיה למרחץ־הדמים של אלפי יהודים. זה היה ה־Genocide. מצד שני יכול להיות שהיו שתיים, שלוש, ארבע או חמש מאות יהודים שהיו מועסקים על־ידי הרשויות הסובייטיות NKVD או KGB שעינו בני־אדם. יכול להיות שכמה מהם הרגו ליטאים. אנו מדברים על הרג של אנשים אחדים והשמדה המונית של עם שלם. בינתיים אתם משתמשים באותה מילה Genocide לנושא אחר לגמרי: Genocide נגד העם הליטאי. בושה להגיד זאת"[3])

LIETUVOS AIDAS, 20.12.1996

◦ בחוברת האחרונה של Darbai היוצאת לאור על־ידי המכון הליטאי לחקר ה־Genocide וההתנגדות מובאים מימצאי מחקר מאת ההיסטוריון Liudas Truska על "הרוסיפיקציה של המוסדות במדינת ליטא בשנת 1941־1940". במחקר זה כמו בקודמים חוזר טרוסקה ומפריך את המיתוס על תפקידם הבולט של היהודים בתהליך הסובייטיזציה בשנה הקריטית הנ"ל. כנימוק משכנע הוא מביא פרטים מדוייקים (שעד כה התעלמו מהם) על חלקם של היהודים במוסדות המפלגה הקומוניסטית הליטאית (LKP) ובמנגנון של בטחון־הפנים. להלן כמה דוגמאות:

בעת סיפוח ליטא לברית־המועצות בקיץ 1940 היו בוועד המרכזי של המפלגה 14 חברים: ומהם 8 ליטאים, 2 לאטבים ו־4 יהודים.

בקונגרס ה־5 של המפלגה שנערך בפברואר 1941 נבחרו לוועד המרכזי 47 חברים: 26 ליטאים (מהם 2 מרוסיה), 16 רוסים, ביילורוסים ואוקראינים, וכן 5 יהודים.

לישכת הוועד המרכזי הורכבה מ־11 חברים: 6 ליטאים, 4 רוסים ויהודי אחד.

באותו זמן היו במפלגה 4,703 חברים ומהם 2,184 ליטאים, 1,926 רוסים ובני לאומים אחרים ו־593 יהודים.

בין 698 הפעילים בדרג הבכיר של המפלגה היו: 358 ליטאים, 114 יהודים והיתר בני לאומים אחרים.

במסגרת "מוסדות הדיכוי" (NKVD ו־KGB) עבדו 918 איש וביניהם 438 ליטאים ו־34 יהודים. בדרג הפיקודי הבכיר של המשטרה שירתו 347 איש ומהם 237 ליטאים ו־7 יהודים.

במוסדות ליישום החוק שירתו 79 פקידים בכירים ומהם – 40 ליטאים ו־10 יהודים.

בהנהגת בתי־הסוהר היו 97 איש וביניהם 36 ליטאים ו־9 יהודים.

בשולי הידיעה על מחקרו של טרוסקה מובלטת בהערה מיוחדת לאומיותם הליטאית והרוסית של האישים שהיו אחראים בקיץ 1941 (בעת נסיגת הסובייטים מליטא) באיזור Telshai (טלז). וזאת כנראה לנוכח ההאשמות הרווחות בעיתונות הליטאית שיהודים פיקדו אז על רצח אסירים ליטאים מכלא טלז ביער Rainiai הסמוך.[2]

ELTA Bulletin, 27.12.1996

הערות

1 מבחר קטעי העיתונות מובא פחות או יותר לפי סדר הופעתם הכרונולוגי.

2 בנוסף לתופעות אנטישמיות מובהקות שאוזכרו בעיתונות הליטאית ונכללו במבחר הנ"ל, מובאים בו גם קטעים בהם מאוזכר הפולמוס המתמשך בציבור הליטאי בנוגע להשלכות של תקופת השלטון הסובייטי בליטא בשנת 1940/41 לרצח ההמוני שעדכו הליטאים בשכניהם היהודים.

3 מתוך עיון מדוקדק במכלול העיתונות הליטאית ב־1996 – ניתן להתרשם שרובם ככולם של מעשי הוואנדאליזם באתרי־זכרון יהודים בוצעו במקומות־יישוב של אוכלוסיה ליטאית מובהקת כמו העיר השנייה בגודלה – קובנה.

אנטישמיות במדינות ערב*

אסתר וגמן

יסוד חזק של רציפות מאפיין את הגילויים האנטישמיים במדינות ערב, בהן חיים עדיין יהודים מעטים בלבד. ראשית, הם מוצאים את ביטויים בספרים, בכתבות בעיתונות, במאמרי מערכת, בראיונות, בעלונים ובקריקטורות, או בנאומים ובדרשות במסגדים; שנית, הנושאים והטיעונים העיקריים חוזרים על עצמם והם חלק בלתי נפרד מן המגמות הפוליטיות והאידיאולוגיות במדינות ערב; שלישית, הפולמוס שבין האסלאם לבין היהודים והיהדות, המנוצל כאמצעי לערער על חוקיות התביעה של ישראל על ארץ־ישראל/פלסטין, הוא הטיעון המקורי החשוב ביותר, המחוזק ללא הרף באמצעות מחקרים חדשים ופסקי־הלכה דתיים; רביעית, אירועים והתפתחויות פוליטיים מוסיפים להביא להגברת הגילויים האנטישמיים.

מבוא

קיימת זיקה חזקה בין אירועים פוליטיים לבין תופעות אנטישמיות בעולם הערבי, ועל כן מתעורר לא פעם קושי לקבוע מתי הופך טיעון פוליטי צרוף לטיעון אנטישמי. בסקירתנו את האנטישמיות בארצות ערב השתדלנו לזהות ולבדוד אותן התבטאויות המכוונות בעליל נגד יהודים ויהדות. עם זאת יש להדגיש כי במקרים רבים ביטוי, עמדה או תגובה להתפתחות בסכסוך הערבי־ישראלי, שעל פניו הם אנטי־ישראלים או אנטי־ציונים, עלולים לחפות על רגש אנטי־יהודי או לנבוע ממנו, במיוחד אם הם מאושרים על־ידי מובאות אסלאמיות מסורתיות. כך לדוגמה, שאלת התפייסות העולם הערבי עם ישראל ונירמול היחסים עמה אינם מהלכים פוליטיים גרידא, אלא בעלי משמעות אסלאמית עמוקה יותר. [על כן הרחבנו מעט את יריעת הדיון כדי לספק את הרקע הנחוץ שבו משובצים האזכורים הספציפיים של יהודים ויהדות.]

בנוסף לעיסוק הכללי באירועים שוטפים, יש בעיתונות הערבית התעניינות מתמשכת, ואולי אף גואה בניתוח המצב בחברה הישראלית – מן הבחינה הפוליטית,

* מאמר זה הוא פרק ממחקר מקיף, והוא סיכום לשנת 1995.

החברתית, הכלכלית, האידיאולוגית והתרבותית. נכתבים דברי ביקורת על הספרות הישראלית וכן ספרים ומחקרים על תולדות ישראל והיהודים, והם משמשים לחיזוק היבטים שליליים או לערעור על תפישות אידיאולוגיות. ואולם, הפן הייחודי של אנטישמיות ערבית/מוסלמית הוא עדיין הדיון השכיח, ובמיוחד בפולמוס האסלאמיסטי, במפגש המוקדם המוסלמי־יהודי בשחר האסלאם, ובאזכורים השליליים הספציפיים של היהודים בקוראן.

ככל שנמשך נירמול היחסים בין ישראל לבין מדינות ערב, ניכר פער מתרחב והולך בין הזירה הפוליטית הרשמית לבין העמדה העממית המשתקפת בעיתונות ולעתים במחאות ובהפגנות. הפער בולט במיוחד במצרים ובירדן, שתי המדינות היחידות שחתמו עד כה על הסכם שלום פורמלי עם ישראל ושיש בהן מוסדות דמוקרטיים ועיתונות חופשית. שתי דוגמאות לכך הן, היעדרה של ישראל במפות שבספרי־לימוד במצרים, ומידע מאינטרנט שצוטט ב**ג'רוסלם פוסט** ושמציג את הזהות הלאומית הירדנית כמנוגדת לרעיון הציוני.

אף על פי שהתייחסנו בחיבור זה לעיתונים מרכזיים כמו **אל־אהראם** והשבועון **אוקטובר** במצרים, **אל־ראי** בירדן, השבועון הסעודי **אל־שרק אל־אוסט** היוצא לאור בלונדון ו**אל־אסבוע אל־ערבי**, שבועון לבנוני שרואה אור בפאריס, התמקדנו בעיקר בעיתונים אסלאמיים ובעיתוני האופוזיציה הקיצוניים. התייחסנו גם לעיתונים הרשמיים־למחצה בסוריה, **אל־ת'ורה ותשרין**, שמאז עלו שיחות השלום בין ישראל לבין סוריה על שרטון, חזרו לאוצר המלים הישן ששימש אותם בשיאו של הסכסוך הערבי־ישראלי כדי להציג באור שלילי את ישראל ואת הציונות.

שני העיתונים המצריים המייצגים את שני הקצוות של הקשת הפוליטית המצרית, **אל־אהאלי**, ביטאון מפלגת האיחוד הפרוגרסיבית הלאומית, השמאלנית, ו**אל־שעב**, שופרה של מפלגת העבודה הימנית, שחברה לאחים המוסלמים, המשיכו להתנגד בחריפות לישראל וליהודים.

בדומה לכך, העיתון הירדני **אל־לוא**, המזוהה עם האחים המוסלמים והירחון **פלסטין אל־מוסלמה** של החמאס הפלסטיני, היוצא לאור בלונדון – שניהם אנטי־ישראליים ואנטי־יהודיים קיצוניים – מרבים לפרסם רמזים אנטישמיים. הרטוריקה החריפה של החיזבאללה, בשבועון שלהם **אל־עהד**, שנעשה מאופק כלשהו כשנדמה היה שיש התקדמות בשיחות השלום בין ישראל לסוריה, שב והגביר את הטון במרוצת השנה.

הנושאים העיקריים הנדונים להלן נובעים מתהליך השלום והנירמול, בין אם ברמה התיאורטית, או כתגובה על התפתחויות בשטח. לפיכך, המאמר מתמקד בנקודות הבאות:

- הדימוי העצמי של היהודים לעומת תיאורם בקוראן

- הוויכוח על נירמול היחסים
- ההיתר להתפייסות על־פי האסלאם
- תגובות לאירועים שוטפים:
  * הסכם טאבה (ספטמבר 1995)
  * הפסגה הכלכלית בעמאן (אוקטובר 1995)
  * הפיגוע באוקלהומה (אפריל 1995)
  * ההתנקשויות בחיי פתחי א־שקאקי (אוקטובר 1995) וראש ממשלת ישראל, יצחק רבין (נובמבר 1995)
  * סירובה של ישראל לחתום על ההסכם למניעת הפצתו של הנשק הגרעיני.
  * הגילויים בדבר הריגתם של שבויים מצריים במלחמות עם ישראל.
- מעמדה של ירושלים.

המוטיבים האנטישמיים העיקריים שעלו בדיונים אלה, היו:

- תיאוריית הקשר והמזימה הציונית להשתלט על העולם;
- אופיים והשפעתם המשחיתים של היהודים;
- הגזענות ומנטאליות הגיטו המובְנוֹת באמונת היהודים בהיותם "העם הנבחר";
- היהודים כ"אויב העוין ביותר למאמינים" וככוח המניע מאחורי דימויו השלילי הנוכחי של האסלאם בעולם;
- הישראלים בתור נאצים או בתור האבטיפוס היהודי כפי שהוצג בקריקטורות של "שטירמר".

הניסיון הראשון להילחם באנטישמיות בעולם הערבי נעשה בנובמבר 1995, כאשר משלחת מטעם הליגה נגד השמצה בארצות־הברית הציגה בפני נשיא מצרים חוסני מובארק דין־וחשבון שסקר גילויים אנטישמיים בעיתונות המצרית והפצירה בו לנקוט צעדים נחרצים נגדם.

הדימוי העצמי של היהודים לעומת תיאורם בקוראן

תפישת הסכסוך הערבי־ישראלי בעולם הערבי, התחזקות דימויו השלילי של האסלאם במערב וחידת העליונות הישראלית ביחס לערבים, המשיכו להניב קשת רחבה של ספרות בניסיון להבין את התופעות הללו ולערער עליהן. איך יכולים 15 מיליון יהודים לחרוץ את גורל העולם? שאל **אל־לוא** ב־19 ביולי 1995. היהודים הם מנהיגים בלי עם, שעה שהערבים הם עם בלי מנהיגים. "בכל ההיסטוריה נודעו היהודים באופורטוניזם, במורך־לב ובחוסר אחריות, אך בימים טרופים אלה בחרו במנהיגים המסוגלים להשיג הישגים מוחשיים".

הערבים והמוסלמים, במיוחד בכתובים האסלאמיסטיים. על־ידי חיזוק הדימוי והמנטאליות השליליים של היהודים והצבת תפישות אסלאמיות מול השקפת־העולם ועיקרי הדת הכוזבים שלהם, ביקשו הכותבים לחזק את זהותם־שלהם ואת ערכיהם הנעלים תוך שהם מגיעים למסקנה הבלתי־נמנעת שהתופעה הישראלית היא בת־חלוף.

ההתענינות הזאת באופי היהודי/ישראלי ובפילוסופיה ובאמונה היהודית, מצאה ביטוי בתשומת לב גדלה והולכת במה שהישראלים כתבו והוציאו לאור. לדוגמה, **אל־עהד** נהג לתרגם מאמרי פרשנות מן העיתונות הישראלית. עיתונים מצריים וירדניים פירסמו ביקורות על ספרים ומחקרים בנוגע לסכסוך הערבי־ישראלי, ולתולדות היהודים והתנועה הציונית, והקדישו תשומת־לב מיוחדת למחקרים שמתחו ביקורת על המדיניות והפילוסופיה הישראליות. בהקשר זה הועלה גם נושא השואה ו"ניפוחה" בידי היהודים. מאמר שראה אור **באל־שעב** ב־7 בפברואר 1995, והועתק כעבור חודש ימים **באל־לוא**, עסק בספריו של פרופסור דניאל פרנקל על אודות התנועה הציונית ויהודי גרמניה, וספרו של תום שגב, **המיליון השביעי**. נאמר כי מחקרים אלה הושתתו על חקר גנזכים שנפתחו בעת האחרונה. הסקירה הדגישה את מה שהציגה כחשיפת שיתוף־הפעולה הציוני עם הנאצים והשקרים של התנועה הציונית. השמדתם של היהודים בידי הנאצים, נאמר שם, היתה אחד היסודות החשובים ביותר באידיאולוגיה הציונית, אשר שימשה בסיס ללגיטימציה של המדינה היהודית ולתמיכה המוסרית שקיבלה לאחר מלחמת העולם השנייה. **אל־שעב** צירף למאמר קריקטורה שהציגה חייל ישראלי המכוון רובה אל ערבי הכורע על ברכיו, עם הכיתוב: "מה ההבדל בין הציונות לבין הנאציזם?"

אל־לוא פירסם ב־9 באפריל 1995 מאמר שכותרתו "הרהורים על הפילוסופיה הישראלית", פרי עטו של מוחמד רג'ב סלמה. האם יש פילוסופיה ישראלית? שאל, ומה הן מטרותיה ונימוקיה? המחבר הציג את התפתחותה של פילוסופיה כזאת במקביל להתפתחות מדינת ישראל והציונות והסיק כי היא גיבוב של מורשות דתיות, תרבותיות ופוליטיות, שאינן מתגבשות לכדי השקפת־עולם מגובשת. התנועה הציונית שאפה לשכנע את העולם שיש אישיות ומנטאליות ישראליות המבוססות על פילוסופיה בעלת יסודות היסטוריים איתנים. למעשה, אפילו המקורות ההיסטוריים של הפילוסופיה היהודית נעוצים בעקרונות מוסר יווניים ומערביים. מטרתה של הצגת פילוסופיה עברית־יהודית־ציונית־ישראלית בעלת רצף היסטורי, נועדה להשיג הכרה בין־לאומית בהקמתה של ישראל רבתי בארץ הקודש, אשר ממנה ישלטו בעולם. אל המטרה הזאת חתרו מנהיגיהם של השבטים היהודים מאז ימי קדם.

בראיון שפורסם **באל־שרק אל־אוסט** ב־2 במארס 1995, טען שר החינוך הירדני, עבד אל־ראוף אל־רוובדה, כי התרבות הישראלית נבובה ורדודה. העיתונאי המצרי

עבד אל־ראוף אל־רווברה, כי התרבות הישראלית נבובה ורדודה. העיתונאי המצרי צלאח מנתצר פירסם רשמים מביקור בישראל, בסדרה בת עשר כתבות מפורטות **באוקטובר** (דצמבר 1995 עד פברואר 1996). מעניינת במיוחד היתה מסקנתו שאין לישראלים תווים פיזיים אופייניים וכי חייהם של היהודים אפופים מיתוסים ואגדות. המיתוסים החשובים ביותר במאה ה־20 הם הכבשנים הנאציים והסכנה הערבית. הישראלים עשו שימוש בכבשנים הנאציים כדי לזכות באהדת העולם כלפיהם בתור עם, ואילו המיתוס של האיום הערבי נוצל כדי להשיג את תמיכת העולם בהם כאומה וכמדינה.

ד"ר רוחי אל־בעלבקי, מזכ"ל אגודת הסופרים הלבנונית, שעסק בסוגיית "המנטאליות הציונית", כתב במאמר **באל־עהד** (20 בינואר 1995) כי הציונות היא מטבעה "אחת התופעות הגזעניות הגרועות ביותר בעת החדשה". הציונות, המורכבת ממדיניות של הפרדה גזעית וממדיניות נאצית; והמושתתת על התיאוריה שהיהודים הם גזע עליון והעם הנבחר היא "צורת הגזענות המכוערת והעיקשת ביותר" ו"הפשע הגדול ביותר שבוצע במאה הזאת".

המנטאליות הישראלית מוצגת לעיתים קרובות בעיתונות הסורית בתור גזענית ומבוססת על אמונות דתיות. "זאת מנטאליות של הרג ושל טיהור גזעני", והיא רוויה בשנאה כלפי כל מי שאינם יהודים. רעיון העם הנבחר, שהוא אבן־פינה בחשיבה הציונית, קורא לשליטה בכל עמי העולם בהתאם למצוותיו של אלוהים "היהודי", טען מאמר שראה אור **באל-ת'ורה** (21 בספטמבר 1995).

מאמר שפורסם בשני חלקים **באל־לוא** ב־12 וב־19 באפריל 1995, טען כי הרעיון היהודי בדבר אלוהים לוחם שציווה על בני ישראל להשמיד את כל התרבויות האחרות, לבצע טיהור אתני ולהרוג את כל הגויים, מנוגד לתפישה האסלאמית את האלוהים ובני־האדם. מאמר אחר, שפורסם באותו עיתון ב־28 בספטמבר, הוסיף כי פסק הלכה רבני (שנקרא במאמר "פתוואה") הוצא על־ידי רב צבאי ישראלי וקבע כי הריגתם של ערבים היא חובה קדושה. הטיעון שהתורה והתלמוד מעניקים תמיכה דתית ולגיטימציה לגזענות ולפעילות הטרור של הציונות הודגש גם במאמר שפורסם **באל־לוא** (16 ביוני 1995). מאמר זה הזהיר שטרור יהודי במערב, באמצעות תנועת "בונים החופשיים", מכוון להרוס גם את הנצרות. המרצה להיסטוריה באוניברסיטת אל־אזהר, ד"ר צאלח חסן אל־מסלוט, דן בהיסטוריה, ביסודות ובמטרות של "הבונים החופשיים" בעיתון האסלאמי **עקידתי** (13 ביוני 1995). הוא הגדיר את "הבונים החופשיים" כארגון יהודי חשאי, שמטרתו להרוס את האומות והממשלות הלא־יהודיות כדי להקים ממשלה יהודית גלובלית ולחסל את הדתות והרגשות הלאומיים.

הטיעון שהיהודים מבקשים להרוס דתות וערכי מוסר הופיע שוב ושוב גם **באל־שעב** ו**באל־עהד**. היהודים הואשמו בהפצת סמים, איידס והומוסקסואליות (**אל־שעב**,

בפגיעה בנוהלי סחר (**אל־ת'ורה**, 16 בספטמבר 1995); ובטיפוח פולחן השטן בקרב הנוער המצרי (**אל־שעב**, 3 בנובמבר 1995). ניתוח מקיף יותר של השחיתות היהודית פורסם במאמר בשני חלקים שנשא את הכותרת: "כך תכננו היהודים להפיץ שחיתות בעולם המוסלמי; היהודים והמתירנות המינית", ב**פלסטין אל־מוסלמה** (יוני ויולי 1995). מאמר זה, שנכתב על־ידי מוחסן עבד אל־חמיד, מרצה באוניברסיטת בגדאד, ניסה להוכיח כי היהודים ניצלו את נשיותן של נשים בכל תולדותיהם, כאמצעי להשגת שליטה ולקידום ענייניהם. כהוכחה לכך הצביע על המקרה של המלכה אסתר, שנוצלה על־ידי דוחה כדי להגיע לשלטון ולהיפטר מאויבי היהודים. בעת החדשה ניצלו היהודים את התנועה ההיסטורית החשובה של המעבר מפיאודליזם לקפיטליזם, כדי להשתלט על המהפכה התעשייתית ואחר כך תכננו בקפידה להדיח את הנוצרים מדתם ולפגוע בערכי המוסר שלהם. הסגידה לזהב החליפה את עבודת אלוהים. נוסדו ארגונים חברתיים לא־דתיים חדשים המבוססים על החיה שבאדם. הדבר הביא להפרדת הדת מן החברה ולהשתלטות המלאה של היהודים על התרבות המודרנית. מאחורי הדגל של שוויון זכויות וקידמה יצרו מזימות יהודיות, המכוונות להרוס את המוסר, את המהפכה הפמיניסטית. המתירנות החדשה והאתגר שהציב הפמיניזם בדרכו של הגבר, התבטאו בדרכים שונות, גרמו להפצת מחלות ולהרס חיי המשפחה במערב. היהודים היו מאחורי כל המהפכות במגמה להשיג שליטה מלאה – פוליטית, כלכלית וחברתית. עכשיו, מרכזי התכנון של היהדות העולמית ו"הבונים החופשיים" בחרו להם כמטרה את האשה המוסלמית, בניסיון לערער את ערכי המוסר בחברה המוסלמית, כשם שעשו במערב.

"מי שקורא את תולדות היהודים באשר הם שם", סיכמה ביקורת של הספר "הבטחת התורה מאברהם עד הרצל", מאת מוסא מוטלק אבראהים, שפורסמה ב**אל־עהד**, מגלה שהתכונות הרעות הללו טבועות עמוק בנפשם של יהודים בכל הדורות והן מקור של משברים רצופים שגורמים להרחקתם מכל החברות ולהוצאתם להורג לעתים קרובות." "אלוהים הכל־יכול... יודע היטב מהו יהודי," אמר מזכ"ל החיזבאללה חסן נסראללה ב־11 ביוני 1995. "הוא מספר לנו על אודות היהודים הללו, שהם רוצחים ופושעים, שהם בוגדנים ומושחתים", הוסיף.

אף־על־פי שהצגת המפגש המוקדם של מוסלמים ויהודים כהוכחה לאופיים המולד של היהודים, אינה חדשה, היא מופיעה שוב ושוב בעיתונות הערבית. שתי סדרות של מאמרים ראויות לתשומת־לב מיוחדת. האחת, "הדר־שיח של הנביא עם היהודים", נכתבה בידי ד"ר חסן מכי מוחמד וראתה אור ב**אל־לוא** ב־17, 24, 31 במאי וב־7 ביוני 1995; האחרת, "דיון בסוגיית הירושה והיהודים בפרק הפרה", נכתבה בידי ד"ר צלאח אל־חאלידי ופורסמה ב**פלסטין אל־מוסלמה** בשבעה המשכים ממארס עד אוקטובר. חשיבותם של המאמרים הללו נעוצה בניסיון המקיף שנעשה להציג את המצב הקיים

חשיבותם של המאמרים הללו נעוצה בניסיון המקיף שנעשה להציג את המצב הקיים ביחסי מוסלמים־יהודים לאור האירועים ההיסטוריים מראשית האסלאם, ולהיפך, לפרש מחדש פרשות היסטוריות לאור האירועים בזמננו. המאמרים **באל־לוא** עסקו בעיקר בהיבטים ההיסטוריים של יחסי הגומלין בין השבטים היהודיים לבין הנביא מוחמד בחצי־האי ערב. הם הדגישו את נכונותו של הנביא ללכת לקראת היהודים ולחיות עמם בשלום, וכיצד הם דחו אותו ואת תורתו פעם אחר פעם והפרו את ההסכם שחתמו עמו. התנהגותם ביטאה את התכונות הטבועות בהם והמאפיינות אותם מאז, טען המחבר.

המאמרים **בפלסטין אל־מוסלמה** היו דיון מלומד בפרק הפרה, הפרק הגדול ביותר בקוראן שעוסק בבני ישראל. שני נושאים עלו מן המאמרים הללו. האחד שב והתמקד באופן שבו הפרו היהודים את הבטחתם לאלוהים, לא מילאו אחר מצוותיו ומשום כך איבדו את מעמדם כעם הנבחר של אלוהים, לטובת המוסלמים. השני, התרכז באופן שבו סילפו היהודים את התורה, ופירט את השקרים שלהם ואת התנהגותם השלילית. היהודים לא קיבלו את האסלאם למרות מצוותו של אלוהים, ומתוך קנאה הכריזו מלחמה תוקפנית על המוסלמים, נציגיו החדשים של אלוהים – עימות מוחלט שנמשך עד לעצם היום הזה.

הוויכוח על נירמול היחסים

"סוגיית נירמול היחסים צמחה כמוקד ההתפתחויות והתמורות באיזור," כתב עיסאם אל־עזיז במאמר שפורסם בארבעה המשכים **בפלסטין אל־מוסלמה** ממאי עד אוגוסט. לטענתו, העלתה סוגייה זו כמה שאלות נוקבות בפני האומות הערביות והמוסלמיות ביחס לתפישה העצמית שלהן מול הסכסוך התרבותי עם הציונות. לפיכך, חיוני לנהל דיון פתוח וגלוי־לב בסוגיה זו, כדי להבין נכונה את המצב המתפתח ולגבש את המטרות והמדיניות של העולם הערבי.

בניתוח הזה סוקר המחבר את ההיסטוריה היהודית ואת כוחה של היהדות הבין־לאומית. לאחר סקירה קצרה של המלחמות הגדולות בתולדות האיזור, שהניחו את היסודות לדתות ולתרבויות, פנה המחבר לתנועה הציונית ולתוכניתה להשתלט על האיזור ולאפשר למערב לקיים את האינטרסים שלו בו. לאור זה, המזרח התיכון החדש אינו אלא אירגון מחדש של כללי המשחק ולא השכנת שלום. יתירה מזו, שאל המחבר, האם הציונות מסוגלת באמת לחיות בהרמוניה עם אחרים? מבחינה היסטורית, טען, הציונים (הגדרה שבה נכללים כאן היהודים) אינם מסוגלים לחיות ולהשתלב עם עמים אחרים. במישורים האידיאולוגי והקיומי, היהדות נצמדת לרעיון העם הנבחר,

ובמישורים החברתי והמנטאלי היא יצרה גיטאות והפרידה בין חברות. אפילו מנהיגי התנועה הציונית, הוסיף וכתב, ציינו – בניתוח שורשיה של הבעיה היהודית – את חוסר היכולת של יהודים להתבולל ולחיות עם אחרים.

לדברי אל־עזיז, תהליך הנורמליזציה המתרחש כיום אינו תהליך השלום שאותו הבינו כמה ערבים, כי אם מהלך אופורטוניסטי אימפריאליסטי. הנורמליזציה היא אחד השלבים בתוכנית הציונית השואפת להגשים באורח שיטתי את החזון הציוני המורכב משתי מטרות: 1) ישות עתידית לכל יהודי העולם; 2) השפעה מלאה, פוליטית וכלכלית, על העולם כולו, ובמיוחד על המזרח התיכון. מטרות הציונות הן מטרות תוקפניות, אסטרטגיות, המשקפות את המנטאליות שגיבשה אותן.

הפחד מפני כוונותיה הנסתרות של ישראל להגשים את החזון של ישראל רבתי, מהנילוס ועד הפרת, באמצעים כלכליים ותרבותיים, בא לידי ביטוי בהזדמנויות שונות גם אצל כותבים ונואמים אחרים. דובר החמאס בירדן, איברהים ע'וּשה, שהגיב על הסכם אוסלו, סיפק דוגמה בולטת נוספת לאופן שבו איזכור הציונים והציונות כולל את היהדות והיהודים. הוא אמר בראיון שפורסם בעיתון הירדני **אל־אסואק** (8, 9 במארס) כי ההסכם נוסח על־ידי היהודים וביטא את אורח החשיבה שלהם. "אנחנו, בתנועה האסלאמית", הסביר, בוחנים את היהודים על בסיס דתי והיסטורי, וזו דרך טובה יותר מדרכם של מי שטוענים שהם מתקדמים יותר בעניינים טקטיים. למרבה הצער, הרשות הפלסטינית ואש"פ אינם מבינים היטב את הציונות והיהדות ואינם יודעים בדיוק מה רוצים היהודים. משום כך, הם קוטפים עכשיו פירות באושים."

סגן מנהיג האחים המוסלמים במצרים, מוצטפא משהור, הכותב בקביעות **באל־שעב**, כתב כי "המזימה הציונית" נמשכת מאז ימי הנביא מוחמד. "חובה דתית ולאומית" היא לא ללכת שולל אחרי קריאות השלום של הישראלים, משום שפירושה "הכנעה, פעם בכוח הזרוע ובכפייה ופעם בתחבולות ובעורמה". "לגבינו, השלום משמעותו פירוק ההתנחלויות ושרוש הגידול הסרטני שנקרא ישראל", אמר ד"ר רמצ'אן עבדאללה, המזכ"ל החדש של הג'יהאד האסלאמי, כפי שצוטט **באל־עבד** (3 בנובמבר). "פלסטין שייכת לנו. זה חוק אלוהי והיסטורי שלא ניתן לבטלו על־ידי הסכמים כאלה."

בספטמבר ובאוקטובר פירסם **אל־שעב** מספר מאמרים בנוגע לנורמליזציה ולהתנגדות העממית הערבית לתהליך זה. "אלוהים קבע בקוראן", טען מאמר שפורסם ב־8 בספטמבר, "שבסופו של דבר ננצח את היהודים". בפרק "מסע לילי" ("אל אסרא") בקוראן הזהיר אלוהים את בני ישראל כי "פעמיים תבצעו פשעים עלי אדמות מתוך יוהרה והתנשאות." כל הפרשנים המודרניים, טען הכותב, תמימי־דעים שתקופת הפשע והחורבן הראשונה החלה מימי הנביא ועד לכיבוש ירושלים בידי עומר אבן אל־חטאב בשנת 635, כאשר המוסלמים חתמו הסכם עם הנוצרים בעיר והסכם זה אסר על

היהודים להיכנס למקדש. תקופת הפשע השנייה היא זו שבה אנו חיים עכשיו, הסביר הכותב. "אנו רואים בעצם קיומה של ישראל פגיעה מתמדת בערבים ובמוסלמים כאחד, ואפשר לחשוב על נורמליזציה אך ורק לאחר גירושם של כל הציונים מפלסטין בחזרה לארצות מוצאם."

במאמר אחר שפורסם בשני חלקים ב**אל-שעב** (29 בספטמבר ו־6 באוקטובר), תיאר גם עבד אל־קאדר צלאח, פלסטינאי תושב דמשק, את הנורמליזציה כצעד שנועד לפלס את הדרך להכפפת החברה הערבית לרצונם של הציונים. מטרתה להביס את האישיות הערבית מבפנים, לשתק את ההתנגדות ולמחוק את הזהות הערבית והאסלאמית.

נושאים שונים ביחסי ירדן־ישראל נקשרו בדיונים בפרלמנט הירדני ליהודים ולהיסטוריה היהודית. נציגים ירדנים של "חזית הפעולה האסלאמית" הציגו גם הם את הדעה שהמצב הפוליטי באיזור הוא "מזימה גדולה" שמטרתה לפלג את האומה ולגרום להכרה בזכות הקיום של ישראל באיזור. "זאת המזימה ליצור ישראל רבתי בלי מלחמה, בלי אבידות בנפש ובלי שחיקה של המשאבים הכלכליים של האויב". להערכת החזית, ירדן פגיעה במיוחד ומאויימת על־ידי "התוכנית הציונית העריצה" להשתלט על האיזור מבחינה כלכלית, פוליטית, תרבותית, הסברתית וצבאית (**פלסטין אל-מוסלמה**, דצמבר 1994).

היהודים מפעילים לחץ פסיכולוגי בהצפתם את רחובות ירדן, חרף העובדה שבכל ההיסטוריה לא כיבדו אף הסכם. בעקבות ביקורים חוזרים ונשנים באתרים ארכיאולוגיים, הזהירה הודעה אחרת של החזית שצוטטה ב**אל-אסבוע אל-ערבי** (27 באפריל 1995), עלולים לבוא טיעונים ישראלים שהמקומות הללו יהודיים וקשורים להיסטוריה היהודית. היהודים עשויים למצוא "פן תורתי" במקומות הללו ולנצלו כעילה לתבוע זכויות בירדן.

אל-שעב דיווח במאי על הוצאתו לאור של ספר חדש, "השוק המזרח־תיכוני החדש. תרחיש של הגמוניה ישראלית", פרי עטו של עלא עבד אל־והאב, הטוען כי הרעיון אינו חדש וכי היה קיים עוד קודם שהוקמה מדינת ישראל, וזה היה אחד המניעים לגיבושה של התוכנית הציונית.

דעה מנוגדת לפחדים הללו פורסמה בעיתון הירדני **אל-ראי** ב־26 במארס 1995. המחבר, שדן בסכנות הנורמליזציה, שאל מדוע רואים הערבים את עצמם מאויימים וטען כי ישראל היא שצריכה לחשוש מן הנורמליזציה. "ישראל," אמר, "הוקמה על יסוד מנטאליות של מצור. החרם הערבי חיזק את המנטאליות הזאת והעניק לישראל סיבה להיות בכוננות מתמדת, ליכוד השורות מבית וחוסן. כל הסימנים מעידים," המשיך וכתב, "שבמקרה של עימות תרבותי וכלכלי ישראלי־ערבי, יש לערבים סיכוי טוב יותר לנצח. יש 5 מיליון ישראלים מול 250 מיליון ערבים. האם יכולים הערבים

להיבלע על ידם כאשר יש להם שלוחה בישראל בדמות שלושת רבעי מיליון תושבים בעלי זיקה פאן־ערבית, לאומיות פלסטינית ודרכונים ישראלים, וכאשר אין אף יהודי אחד בירדן?"

ההתנגדות לתהליך הנורמליזציה לבשה צורות נוספות במצרים ובירדן. קבוצות אופוזיציה במצרים קיימו עצרות־עם והשמיעו שוב ושוב את התנגדותם לכל צורות הנורמליזציה. הן התחייבו להתמיד בחרם ולגייס את כל המאמצים להתנגדות להשתלטות הזאת, שאיימה על ההווה והעתיד של האומה הערבית והמוסלמית. מנהיג מפלגת העבודה המצרית, אבראהים שוקרי, תיאר את "הריצה" הערבית והמצרית לכיוון ישראל תחת "קלישאת הנורמליזציה", כ"פשע שמבוצע אך ורק בידי בוגד או סוכן זר."

נערכו גם הפגנות נגד שיתופה של ישראל ביריד הבין־לאומי בקהיר במארס. בשלהי ינואר נערכה במצרים "ועידה לאומית להתנגדות לנורמליזציה". השתתפו בה נציגי האופוזיציה ממפלגת העבודה, המפלגה הליברלית, המפלגה הדמוקרטית הערבית הנאצרית ומפלגת האיחוד הפרוגרסיבי הלאומית. הם הביעו את התנגדותם לביטול החרם והזהירו מפני נפילה בפח של השוק המזרח תיכוני, שאותו טומנת היהדות הבין־לאומית. הובע החשש שמא ישראל תשיג הגמוניה על משאבי האומה הערבית, באמצעות הסיסמה של פיתוח המזרח התיכון בתוכניות משותפות ובהון יהודי בין־לאומי. הדבר גם יפתח פתח לחדירת הביון הישראלי, שיחתור כמו תולעת בגוף האומה, הזהיר **פלסטין אל־מוסלמה**.

ועידה שעמדו לקיים תנועות אסלאמיות ושמאלניות ואשר אורגנה על־ידי ליית' שוביילאת, ראש איגוד המהנדסים הירדני ופעיל בחזית האסלאמית, כדי למחות נגד הנורמליזציה, נאסרה ברגע האחרון ב־29 במאי, והפגנות נגד האיסור פוזרו על־ידי המשטרה. ביולי הזהיר שוביילאת במסמך שהופץ בעמאן, כי השינוי שחל במדיניות הירדנית כלפי ישראל וארצות־הברית מביא להקמתה של ישות חדשה בירדן, ש"אין לה ולא כלום עם הבסיס הערבי, האסלאמי, שעליו חוננו דורות", במגמה "לחלות את פני האדונים האמריקנים והציונים." במארס נמסר כי כמה שרים ירדנים סירבו להיפגש עם משלחת אמריקנית־יהודית משום ש"לא היה להם מה לומר לחברי המשלחת הזאת."

בשלהי מארס 1995 נערכה בחארטום הוועידה העממית הערבית־אסלאמית השלישית, שנתכנסה בפעם הראשונה ב־1991, בעקבות מלחמת המפרץ. השתתפו בה יותר מ־300 פונדמנטליסטים קיצוניים מ־80 מדינות ערביות ומוסלמיות. הוועידה גינתה את ההסכם הפלסטיני־ישראלי וקראה להקמתה של מדינה פלסטינית שירושלים בירתה. האיגרת שכתב ליית' שוביילאת לוועידה זו נשאה את הכותרת: "תוכנית תחייה ערבית ואסלאמית נגד הציונות והמשך התוכנית התוקפנית המערבית נגד

האנושות", פורסמה באל־ראי ב־2 באפריל 1995. האיגרת הביעה חשש עמוק שמא הערכים המערביים חודרים לעולם הערבי, והציגה את האויב הציוני כ"סוכן של המערב" במזרח התיכון. האויב הציוני הבין כי לא יוכל להמשיך ולהיות מחובר לחבל הטבור של המערב בסביבה ערבית־מוסלמית עוינת, על כן החל לשנות את הסביבה הזאת על־ידי תהליך השלום ורעיון השוק המשותף. הסכסוך הקיומי הערבי־מוסלמי עם הציונות נמצא בשלבו הגורלי ביותר ו"אין גאולה לפלסטין," סיכם, "בלי גאולתו של כל אחד מאיתנו מן החדירה התרבותית, הפוליטית, הכלכלית והחברתית, וחזרתנו לערביות ולאסלאמיות."

ההיתר להתפייסות על־פי האסלאם

בגין החשיבות שמייחס העולם הערבי לפסיקות הלכה, ועקב ההשפעה הגואה של הפונדמנטליזם האסלאמי, הפולמוס בסוגיית הפיוס עם ישראל הפך יותר ויותר ל"מלחמת" "פתוות" (פסיקות הלכתיות) שבה מופתי אחד מפרסם דעה מלומדת אחת ומופתי אחר סותר אותה בדעה מלומדת משלו, וכולן מבוססות על תקדימים היסטוריים ועל פסוקים מהקוראן. השימוש בתקדימים ביחסי מוסלמים־יהודים, להצדקת ההתפייסות עם ישראל, אינו מוגבל לדיון על ישראל וניתן להחילו על היהודים בכלל. הפולמוס בין המופתי שייח' עבד אל־עזיז בן בז מסעודיה ובין המלומד הדתי המצרי שייח' יוסף אל־קירדאווי, מנהל המרכז ללימודי סורא וסונה באוניברסיטת קטר, זכה לפרסום נרחב בעיתונות והיה אופייני להתנצחות בעד ונגד התפייסות עם ישראל. שייח' בן בז פירסם "פתווא" בשנת 1994, בה קבע כי המופקד על ענייני העם יכול לחתום על שביתת־נשק אם להערכתו הדבר משרת את טובת העם. בן בז השתית את הערותיו על התפייסותו של הנביא מוחמד עם שבט קורייש, למרות שהשבט הזה דיכא את חסידי הנביא וגירש אותם. הוא טען שהנביא הערך כי ההסכם משרת את העם. בדומה לכך, טען, אם הפלסטינים מוצאים תועלת בשלום עם ישראל, עליהם להסכים לשלום משום שמוטב להשיג חלק מפלסטין מאשר לא לקבל שום דבר. לחיזוק טיעונו, ציטט פסוק אחר מן הקוראן (אשר הנשיא לשעבר של מצרים, אנואר א־סאדאת, הירבה לצטט להצדקת הסכם השלום שחתם עם ישראל): "אך אם האויב נוטה לשלום, תפנה גם אתה אל השלום ותשים את מבטחך באלוהים."

שייח' אל־קירדאווי, שצוטט באל־שעב (25 בינואר ו־14 במארס), חלק על בן בז וטען כי פסיקתו הושתתה על שתי אבחנות מוטעות של המציאות: ראשית, שהאויב פנה אל דרך השלום, ושנית, שמותר לחתום על שביתת־נשק, גם זמנית וגם מוחלטת. כאשר מוחמד חתם על הסכם שלום עם שבט קורייש, לא היה זה נטע זר כי אם שבט

ערבי וחלק מן המערכת. ישראל אינה מעוניינת בשלום, לאחר שהשתלטה בכוח על הארץ, פיזרה את אוכלוסיתה, שפכה דם והקימה על האדמה הזאת מדינה גזענית. גזלן אינו יכול להיחשב כמי שנוטה לשלום, אלא אם יחזיר את האדמות לבעליהן. סאדאת נחשב, בזמנו, לבוגד, הוסיף וטען, וההסכם שחתם ערפאת גרוע עוד יותר. אין זה הסכם שביתת־נשק צודק, אלא "הכרה בכך שהאדמה שנשדדה בברזל ובאש" שייכת לישראלים באורח חוקי.

מלומדים מוסלמים אחרים פסלו גם הם את ה"פתווא" הסעודית. אף־על־פי שטיעוניהם התייחסו לכאורה לסכסוך, הם כללו למעשה היבטים המחילים אותם על היהודים בכלל. שייח' אחמד יאסין, המנהיג הרוחני של החמאס, הכלוא בישראל, אמר בראיון שפורסם **בפלסטין אל־מוסלמה** במארס 1995, שההתפייסות עם היהודים היא "פשע אם היא מהווה מתן לגיטימציה לכיבוש". אם ההתפייסות פירושה שביתת־נשק והפסקת הלחימה לזמן־מה, מרשה האסלאם לאימאם המוסלמים להסכים להתפייסות כזאת אם הוא מעריך שהאויב חזק, וכי המוסלמים חלשים וזקוקים לזמן להתכונן ולאסוף כוח. "אני מוציא מכלל זה את פלסטין, משום שזאת ארץ של מקומות קדושים ואדמת הקדש מוסלמי ששום שליט, נשיא או מלך, אינו רשאי לוותר עליה. ושום דור אינו רשאי לוותר על הארץ, משום שהיא הקניין של כל דורות המוסלמים עד ליום הדין." שייח' מוחמד חוסיין פצ'לאללה, המנהיג הרוחני של החיזבאללה, קבע בראיון שהעניק ל**פלסטין אל־מוסלמה**, ושראה אור בספטמבר 1995, כי שלום עם ישראל אסור על־פי ההלכה. "היהודים הישראלים גזלו את פלסטין... היהודים הרגו אותנו וגירשו אותנו מבתינו. הם רודפים את המוסלמים בכל מקום בעולם, מדכאים אותם, מחלישים אותם וכורתים בריתות נגדם עם 'היהירות' העולמית."

לדברי **אל־עהד** (28 באפריל), ועידת **עולמא** (כוהני־דת) מוסלמים שהתקיימה באפריל בביירות, אישרה את ה"פתווא" המדגישה את האיסור על ויתור על אדמה מוסלמית בירושלים, בפלסטין או בכל מקום אחר. אחר כך, באוקטובר, דיווח **פלסטין אל־מוסלמה** על "פתווא" שהוצאה על־ידי 19 עולמא ירדנים, האוסרת למכור או להחכיר אדמות או כל רכוש אחר בירדן ליהודים. פסק הלכה זה הוצא כתוצאה מהחלטתה של ממשלת ירדן לבטל שלושה חוקים (מהשנים 1953, 1973 ו־1985), האוסרים מכירת קרקעות לישראלים ומטילים חרם כלכלי על ישראל. פסק ההלכה חזר בפתיחתו, שכבר נקבע כי היהודים הם האויבים הגדולים ביותר של המאמינים וכי "אלוהים חייב את המאמינים להרוג את היהודים, נושכי הנשך, התוקפנים, ולגרשם מכל האדמות שהם בזזו." הם הזהירו כי היהודים עלולים לנצל את הרגליהם המושחתים והמחפירים כדי להפיץ גסויות, זנות ופשיעה.

"פתווא" אחרת (שפורסמה באפריל ב**פלסטין אל־מוסלמה**), שעסקה בהתנהגותם של ערבים ישראלים, הוצאה על־ידי שייח' אל־קירדאווי אשר נתבקש לחוות את

וקבע כי כניסתם לכנסת כמוה כהכרה בזכות הקיום של ישראל ובשליטתה באדמה השדודה, שעה שמחובתו האישית של כל מוסלמי, ובמיוחד של הפלסטינים, להתנגד לישות הזרה העוינת ולסלקה מפלסטין. לפיכך, העמדה החוקית האסלאמית היא – דחייה גמורה, התנגדות לחיים ולמוות ו"ג'יהאד" נצחי.

תגובות לאירועים שוטפים

המחלוקת בין תומכי השלום עם ישראל ובין המתנגדים לו, השתקפה בפירוש שניתן לאירועים שוטפים בזירות האיזורית והבין־לאומית. העמדה הבסיסית של הארגונים הפונדמנטליסטים המוסלמים – החמאס והג'יהאד האסלאמי הפלסטינים והחיזבאללה הלבנוני, שיש להם מגע ישיר עם לישראל יותר מארגונים אחרים – היתה ונשארה שהאופציה היחידה לשחרור הארץ היא בהתנגדות וב"ג'יהאד". המאבק עם הישראלים קודם למאבקים האחרים והוא בחזקת חובה אסלאמית. "אחד ההיבטים החשובים ביותר של התחיה האסלאמית היא התנגדות פעילה לגידול הסרטני – ישראל," אמר מזכ"ל החיזבאללה נעים קאסם (**אל־עהד**, 1 בספטמבר), שהדה בהזדמנות אחרת בקיום מכנה משותף ומידה של שיתוף פעולה בין הארגונים הללו.

מי שחתמו על הצהרת העקרונות הם חסרי עקרונות, כתב **אל־דיאר** ב־25 בינואר, משום שליהודים אין עקרונות ו"מי שחותם על משהו עם יהודי, הוא חסר עקרונות." לפיכך, עיתון סורי אף טען שערפאת יהודי (**אל־ת'ורה**, 4 באוקטובר) – גילוי שחזר עליו **אל־עהד** (10 באוקטובר), אשר טען כי הדבר הוכח מעל לכל ספק ביום שבו "השליך מידו את נשקו" והחליט לוותר על טובת עמו.

הסכם טאבה, שנחתם בספטמבר, תואר כמסמך גרוע יותר מהסכם אוסלו, וצעד נוסף בדרך להגשמת החזון הציוני. החיזבאללה תיאר את ההסכם הזה כ"מיפנה גורלי ומסוכן" וקרא לעם הפלסטיני ולמוסלמים בעולם כולו לקום נגד "המזימה הזאת" ו"המעשה הבוגדני" הזה.

באותה רוח תיאר **אל־שעב** ב־8 בספטמבר את **הפסגה הכלכלית בעמאן**, שהתקיימה באוקטובר, כ"עקיפה ישראלית שנונה של הרצון והתודעה של עמי ערב," כדי להגיע אל היעד האמיתי – נורמליזציה תרבותית, מעבר להסכמים הכלכליים. הדבר יאפשר לישראל, בתמיכה מערבית־אמריקנית וציונית, "להעמיק חדור לתרבותנו ולחיינו ולהמיר את הזהות הערבית־אסלאמית בזהות ציונית־מזרח־תיכונית." הוועידה היתה "תהלוכה פוליטית ותעמולתית בדרך הכלכלית שכוונתה לפרוץ את המחסום הפסיכולוגי של האומה הערבית המוסלמית כלפי האויב הציוני," טען **אל־שעב**. "ישראל היא הזוכה היחיד," הצהיר כותב אחר, על כן "מדוע למהר?" **אל־עהד** של החיזבאללה הציג את

היחיד," הצהיר כותב אחר, על כן "מדוע למהר?" **אל-עהד** של החיזבאללה הציג את הוועידה הזאת בתור "יחזמה יהודית" שמטרתה לשרת בראש ובראשונה את המטרות של הישות הציונית.

מלחמת התעמולה נגד האסלאם הוצגה, מצד אחד, כמאבק תרבותי משותף מערבי־ציוני, שבו הציונות היא חוד־החנית, ומצד שני, כתמרון ציוני שבו הציונות ניצלה את האמריקנים. הדיכוטומיה הזאת מצאה ביטוי במאמרים ובהתבטאויות שונים. לדוגמה, חוסיין פצ'לאללה אמר, בתגובה להחלטה אמריקנית מחודש ינואר, להקפיא את נכסי הארגונים האסלאמים והטרוריסטים (בעקבות הפיגוע בבית־ליד), שארצות־הברית הכריזה מלחמה על האסלאם למען היהודים. ואולם, מזכ"ל החיזבאללה לשעבר, סובחי אל־טופיילי, ראה בארצות־הברית, "השטן הגדול", האויב האמיתי והעיקרי המחזיק בפלסטין, ואילו היהודים "אינם אלא חוד־החנית". לפיכך, **הפיגוע באוקלהומה** באפריל, ייחוסו המיידי לפונדמנטליסטים מוסלמים והתגובות הערביות בעקבות כך, הוכיח את התפיסה שישראל והציונות העולמית לא זו בלבד ששולטות שלטון מלא בכלי התקשורת המערביים, כי אם גם מנצלות אותם כדי להשחיר את פני האסלאם ואת המדינות הערביות המוסלמיות, במערב, לתועלתן.

ההסבר הברור למסע התעמולה הזה, כתב **תשרין** ב־24 באפריל, הוא ש"העיתונים, תחנות הרדיו ורשתות הטלוויזיה הללו קשורים, בדרך זו או אחרת, לתנועה הציונית ורואים את האיזור כולו מנקודת־ראות ישראלית צרופה". מוצטפא משהור חזר גם הוא, לעתים קרובות, ב**אל-שעב**, על הטיעון שהציונים, השולטים בכלי־התקשורת, הצליחו לשכנע את אמריקה, את המערב וכמה שליטים ערבים, שהאסלאם והפונדמנטליזם שקולים כנגד אלימות, טרור וקיצוניות. מנהיג אל־נהדה התוניסאי, ראשיד אל־ע'נושי, האשים גם הוא את היהודים ואת הציונות בהכפשת האסלאם והמוסלמים ובעיוות תדמיתם.

ההתנקשויות בחיי פתחי אל-שקאקי ויצחק רבין. אל־שקאקי, מנהיג הג'יהאד האסלאמי, נהרג לכאורה בידי סוכנים ישראלים ב־26 באוקטובר וכעבור ימים מספר נרצח ראש ממשלת ישראל, יצחק רבין, בידי ישראלי. התנועות האסלאמיות קשרו בין אירועים אלה ושילבו בתגובותיהן מוטיבים אנטישמיים ונאציים. **אל-שעב** טען כי אל־שקאקי התנבא באפריל ש"מי שיחליט להרוג אותי, יאבד את עתידו". נבואה זו, טען העיתון, התגשמה וההתנקשות בחיי רבין היתה נקמת אלוהים על רציחתו של אל־שקאקי. דמו של אל־שקאקי רק יגדיל את מספרם של ה"מוג'אהדין" (לוחמי ה"ג'יהאד") בפלסטין ובמקומות אחרים, ויבטיח את המשך ה"גיהאד", אמר פצ'לאללה, על פי **אל-עהד** (3 בנובמבר). החמאס קרא לפלסטינים לשמוח על מותו של "הנאצי, הגזען והמדכא", מונחים שנדרשו להם גם **אל-עהד** ו**אל-שעב**. אפילו **אל-אהרם** ציין כי ההתנקשות בחיי רבין לא היתה מעשה מבודד כי אם "התוצאה המרה של תרבות של

אלימות שעליה בנויה החברה הישראלית."

אל-עהד פירסם קריקטורה שהראתה ערבי המושיט עלה זית לצידו של אמריקני ליד ארונו של רבין. בשעה שיהודי עבדקן במעיל שחור כרה את הקבר, נשלחה זרועו הארוכה והשעירה של רבין מתוך הארון וניסתה ללפות את רגלו של הערבי. **אל-אהאלי** תיאר את רבין כמי שטובל בדמו כשהוא אוחז בידו נייר ועליו צלב קרס והוראה לנהוג בערבים באגרוף ברזל ולשבור את עצמותיהם של ילדי האינתיפאדה. צלב קרס ומגן דוד התנוססו מעל לראשו. **אל-שעב** הראה שני גברים מדברים על החדשות ואחד מהם אומר שרבין ייקבר בדיר־יאסין.

סירובה של ישראל להתום על ההסכם למניעת הפצתו של הנשק הגרעיני נראה על־ידי כל המגמות הפוליטיות במדינות ערב כעולה בקנה אחד עם מאמציה לקיים את עליונותה באיזור. לפיכך, נמתחה ביקורת על ארצות הברית בשל הימנעותה מהפעלת לחץ על ישראל. הימנעות זו נתפשה כמכוונת לקיים את המונופול על כלי־נשק גרעיניים בידי מספר קטן של מדינות. פרשנויות וקריקטורות, שעשו שימוש בסמלים ובסטריאוטיפים אנטישמיים, הצביעו על הסתירה שבין העמדה הזאת ובין כוונות השלום של ישראל. **אל-אהאלי** תיאר ישראלי המחבק טיל שעליו חקוקים צלב קרס והמלה "גזענות". **אל-ת'ורה** הסורי הראה ערבי קורא מאמר על החלטתה של ישראל להמשיך בתהליך השלום, שעה שטיל ישראלי נמצא בדרכו לפגוע בו מאחור.

הריגתם של שבויי-מלחמה מצריים. פרשה אחרת שנדונה בהרחבה על־ידי העיתונות הערבית, היתה חשיפה בעיתון ישראלי שקצינים וחיילים ישראלים הרגו שבויי־מלחמה מצריים במלחמות 1956 ו־1967. נושא זה שימש עילה למבול של מאמרים ופרשנויות שחרגו מן ההיבטים הפוליטי והאנושי של הפרשה והפכו לדיון על האופי המושחת של ישראל ועל כוונותיה הזדוניות. ההריגות תוארו בתור פשע נאצי והישראלים הוצגו בתור "הנאצים החדשים".

החברה הישראלית מציגה לעיני העולם החיצון את תדמיתה הנאורה, הצודקת, ואולם האידיאולוגיה הציונית הסגירה אותה תמיד משום שהיא מייצגת את פניה המרושעות, המכוערות, כתב ד"ר חסן נאפע **באל-שעב** (22 באוגוסט). ישראל הקימה צעקה גדולה על נושא דומה, טען כותב אחר באותו גליון של **אל-שעב**, ולא הרפתה ממנו. ישראל הכריזה מלחמה על היטלר והנאצים ועד לעצם היום הזה היא בוזזת את העולם בשם הקורבנות של היטלר. ישראל בוזזת במיוחד את אירופה ואת ארצות הברית, המלאות רגשי אשם שישראל עוררה בהן. עורך מדור התיירות **באל-אהראם** השווה את הריגת השבויים לשואה. הוא קרא להקמת מוזיאון להנצחת הקרבנות הללו והציע שייבנה במתכונת מוזיאון השואה שהקימו היהודים כדי להוכיח את טיעוני הכזב שלהם. בשבועון בשפה האנגלית, שמוציא לאור העיתון הזה, פורסמה קריקטורה שהציגה חיילים ישראלים הורגים חיילים מצרים כשמגן דויד שעל דגליהם

הופך לצלב קרס. **אל-שעב** אף כתב ששגריר ישראל למצרים, דויד סולטן, היה מעורב בהריגת שבויים מצרים, **ואל-ת'ורה** הסורי כינה אותו "השגריר הקצב".

שייח' אל-קירדאווי תיאר את הריגת השבויים בתור קשר נגד האומה המוסלמית וקרא להחייאת רוח ה"ג'יהאד" נגד אויבי האסלאם (**אל-שעב**, 1 בספטמבר). האויבים הללו כוללים בהחלט יהודים גם במקומות אחרים, לא רק בישראל. ב-8 בספטמבר פירסם **אל-עהד** כמה מאמרים ישראליים מתורגמים, כדי להוכיח את גודל החורבן שלוח-הרסן שהישראלים מבקשים להמיט על הערבים, על "נשמתם ועל קיומם."

מעמדה של ירושלים

הוויכוח בנושא ירושלים הופך לפולמוס לא רק בין הפלסטינים לבין ישראל, כי אם גם בין הערבים והמוסלמים, מצד אחד, ובין הישראלים והיהודים, מצד שני. "ירושלים אינה רק סוגייה פוליטית. היא בעיה מרכזית, עניין של אמונה. אם הבעיה הפלסטינית היא לב הבעיה המזרח-תיכונית, אזי בעיית ירושלים היא לב כל הבעיות הערביות והאסלאמיות... בראש ובראשונה, זו הבעיה של הערבים והמוסלמים באשר הם שם ובכל הזמנים," כתב **אל-שעב** ב-24 באוקטובר. גישה זו למרכזיותה ולמשמעותה של ירושלים לערבים ולמוסלמים, מצאה ביטוי גם בשיח ובפעילות הערבים ונשארה על סדר היום במשך כל השנה בגין מספר התפתחויות: הפקעת אדמות של ערבים על-ידי ישראל באיזור ירושלים; החלטת האו"ם שגינתה את ישראל ואשר ארצות הברית הטילה עליה וטו; פסיקת בית-המשפט העליון של ישראל המתירה תפילת ישראלים על הר הבית; החלטת הקונגרס האמריקני להעביר את שגרירות ארצות הברית בישראל לירושלים לפני 1999; הכרזתה של ישראל על שנת 3000 לירושלים כבירת ישראל.

לא זו בלבד שכל הדברים הללו נראו כסותרים את תהליך השלום, אלא שהם נחשבו גם כעיוות בכוונה תחילה – היסטורי, גיאוגרפי, פוליטי ומשפטי – "שיא הרמייה והעיוות של ההיסטוריה" (**תשרין**, 13 באוגוסט), שכוונתו לשנות את האופי והמציאות של הסכסוך. זו הוכחה נוספת למשוא הפנים האמריקני לטובת ישראל ולניצולה של ארצות-הברית על-ידי השדולה היהודית והציונית. קריקטורה שפורסמה ב**אל-אהלי** ב-1 בנובמבר תיארה את ההחלטה האמריקנית כנחש הרוקד לצלילו של חליל יהודי-נאצי, שמנגן בו ישראלי/יהודי החובש כובע ועליו דגל נאצי.

ואולם, המוטיב העיקרי שעלה מן הדיון הזה היה ניסיון לפסול את טענות היהודים לגבי ירושלים, מצד אחד, ולהוכיח כי ירושלים היתה ערבית לפני שנעשתה יהודית, מצד שני. שובם של היהודים לירושלים לא נבע מהבטחת אלוהים, כי אם מהצהרת בלפור, ועם שובם לארץ זבת חלב ודבש הם הפכו אותה לארץ של אבנים ודם. **אל**

עהד של החיזבאללה פירסם מספר מאמרים על ירושלים ועל משמעותה המיוחדת בתפיסתו הכוללת של האיאטוללה חומייני, שהכריז על "יום ירושלים" כסמל להתעוררות העמים המוסלמים.

חוסיין פצ'לאללה הסביר באחת מדרשותיו השבועיות, שפורסמה באל-עהד ב-8 בספטמבר, כי היהודים הצליחו לשכנע את העולם ובמיוחד את הנוצרים בשקר שעל פיו יש להם זכות היסטורית ודתית על פלסטין. בארץ המובטחת הזאת, ירושלים היא סמל בעל משמעות מיוחדת בתור בירתם הנצחית. היהודים מנהלים מסע של שטיפת מוח בנושא הזה, טען פצ'לאללה, וקישר אותו לשואה בציינו כי מסע דומה ניהלו היהודים בנוגע להשמדתם של שישה מיליון יהודים בידי הנאצים. היסטוריונים חקרו נושא זה, אמר, וגילו כי המספר הזה הוא פרי הדמיון וכי מספרם של לא־יהודים שנרצחו בידי הנאצים היה הרבה יותר גדול, אבל היהודים רצו להיחשב לקרבנות העיקריים כדי לטעת את התסביך הזה במדינות המערב, ובמיוחד בגרמניה, ולסחוט שילומים בעד פשעיו של היטלר. הם רדפו בהתמדה כל סופר בעולם שניסה לחשוף את השקר הזה ולהכחישו, ומנעו מן העולם את קריאת מחקריו.

מאמר שפורסם באל-לוא ב-5 ביולי קישר את חגיגות 3000 לירושלים עם הרעיון היהודי־נוצרי בדבר המשיח ומשיח־השקר. הסופר ביקש להציג את העיוות שבתורה ואת השקר שבהבטחה האלוהית כביכול אשר שירתה את היהודים כבסיס לטיעוניהם לגבי פלסטין וירושלים. החגיגות הוצגו במאמר זה ובאחרים כזיוף שנוצר בידי המנגנון הציוני כדי למחוק כל נוכחות מוסלמית. מאמר אחר באל-לוא (20 בספטמבר) העמיד מול סיפורה של ירושלים בתנ"ך את האזכורים של המלך דויד והמלך שלמה בקוראן. הקוראן אינו מייחס להם את בניית ירושלים ואינו מזכיר את מלכותם או את בית המקדש. המידע הזה, טען המחבר, נוסף מאוחר יותר לברית הישנה כדי להעניק לגיטימציה לכיבוש ירושלים בידי היהודים. בית המקדש נבנה רק לאחר שובם של היהודים מגלות בבל. היהודים אינם העם הנבחר של אלוהים וטיעוניהם ההיסטוריים לגבי ירושלים הם חלק מן השקרים בהיסטוריה המשוכתבת שלהם, הצהיר המהנדס ראאף ניג'ם בהרצאה שנשא במועדון תרבות בעמאן באוקטובר. אפילו הכותל המערבי, טען, מעולם לא היה חלק מבית המקדש. הוא נעשה מקום קדוש רק במאה ה־15, לאחר שניתנה לכך ברכתם הנדיבה של המוסלמים. כאשר סקר את תולדות פלסטין מתחילת הכיבוש בידי בני ישראל, דרך ימי־הביניים עד לימינו אלה, הוא שילב באורח אופייני סטריאוטיפים אנטישמיים ומוטיבים אסלאמיים. מצד אחד, ניסה להוכיח שהיהודים ארורים, בעלי אופי מושחת מלידה, הנוטים להפר הסכמים, על־ידי ציטוטים מדבריהם של עמוס ונביאים אחרים ופסוקים מן הקוראן: "קיללנו אותם על שהפרו את בריתם" (השולחן: 13); "כל אימת שידליקו משואת מלחמה, אלוהים יכבה אותה ומטרתם היא להגדיל אי־סדר בעולם" (השולחן: 64). מצד שני, הוא איזכר את היחסים

ההיסטוריים בין ארצות הברית ובין היהודים וציין, כי מאז הופעתה של תנועת "הבונים החופשיים" בתחילת המאה ה־18 נשלטו יחסים אלה על ידי הציונות הבין־לאומית. הנשיא בנג'מין פרנקלין הבין את השפעתם השלילית והודה שהיהודים הם סכנה לארצות הברית ולכל חברה שבה הם חיים, מאחר שהם מזיקים למוסר וזורעים שחיתות בעולם הסחר והעסקים.

כאמור לעיל, הניסיון לערער על תביעתם של היהודים על ירושלים, לווה בניסיון להוכיח את ערביותה של ירושלים. ביקורת של הספר "למען ערביותה של ירושלים", מאת פכרי לביב, ראתה אור ב**אל־עהד** (24 באוקטובר). נאמר כי הספר הזה מערער את הטיעון היהודי שירושלים היתה עיר יהודית. הטיעון היהודי נבע מסיבות פוליטיות ונועד להוכיח כי ישראל היתה קיימת כמדינה באיזור לפני הערבים ואולם למען האמת ירושלים היתה עיר ערבית בת 5,000 שנה (טיעון דומה התפרסם גם ב**פלסטין אל־מוסלמה**, ספטמבר, ו**באל־ת'ורה**, 30 בספטמבר). אפילו העיתון הקופטי המצרי **ווטני** פירסם מאמר ב־19 במארס ברוח זו.

כתוצאה מן החשש לזהותה הערבית והאסלאמית של ירושלים בעתיד, רוב המאמרים הללו קראו לממשלות ערב לנקוט פעולה משותפת נגד מה שהם תיארו כ"דה־ערביזציה של ירושלים". יתירה מזו, במדינות ערביות שונות התקיימו אסיפות מחאה, ועידות, הפגנות וחגיגות. במארס התקיים בקהיר סמינר בין־לאומי על ירושלים בחסות הליגה הערבית וארגון הוועידה האסלאמית.

בית המחוקקים הירדני דן בהפקעת אדמות בירושלים, וקרא לממשלה, ברוב קולות (קרוב ל־60 מתוך 80 הצירים) להשעות את היחסים עם ישראל ולעצור את הצעדים לביטולם של חוקי החרם על ישראל. במהלך הדיונים הושמעו טיעונים שאין לתת אמון ביהודים.

קריאה דומה לשקול מחדש את נירמול היחסים עם ישראל בגלל בעיית ירושלים הושמעה על־ידי מפלגות האופוזיציה במצרים, שקיימו בחודש מאי עצרת עם להצלת ירושלים. חגיגה "למענך, ירושלים", בה השתתפו מנהיגי דת ופוליטיקאים מכמה מדינות ערביות, התקיימה באבר־דאבי. בין הנוכחים היו המופתי המצרי, מוחמד סייד אל־טנטאווי, המופתי של ירושלים, שייח' עקרמה צברי, האפטריארך הקופטי המצרי, שנודה, מזכ"ל הליגה הערבית, עצמת עבדל אל־מג'יד, ונציג הרשות הפלסטינית, פייסל אל־חוסייני. אחד הנושאים שנדונו באירוע זה היה "ירושלים בהווה ובעתיד והדרך לניצחון".

פסטיבל שירה מיוחד למען ירושלים התקיים באוגוסט בחרטום. אחדים מהשירים שהוקראו שם נדרו להחזיר את עיר הקודש לידי המוסלמים. אחד השירים פורסם ב**פלסטין אל־מוסלמה** בספטמבר. "הדרך לירושלים לא תישאר חסומה לנצח," נאמר בו וצוטטה מסורת מפי הנביא (חדית') פופולרית, "ויום יבוא והמוסלמים יילחמו

ביהודים והאבנים והעצים יאמרו: 'הו, מוסלמי, עבד אללה, יהודי מסתתר מאחורי, בוא והרוג אותו." החמאס והג'יהאד האסלאמי נדרו באפריל ובמאי להגיב על הצעדים שנקטה ישראל בהתקפות שיבוצעו בתוככי ירושלים.

(מאנגלית: אריה חשביה)

אנטישמיות באינטרנט

דוד סיטמן

האינטרנט הפך לשדה־הקרב החדש בהתמודדות על דעת הקהל, אמנם, בשנת 1996 עדיין פיגרה רשת המחשבים הגלובלית אחרי העיתונים, כתבי־העת, הרדיו והטלוויזיה, מבחינת גודל הקהל שלה, אבל האינטרנט כבר כבש את הדמיון של בעלי מסר, לרבות מחרחרי שנאה, גזענים ואנטישמים. באינטרנט אפשר להפיץ כמות גדולה של חומר בעלות נמוכה יחסית, בלי להתחשב בגודל קהל־היעד. החומרים יכולים לכלול לא רק מלל, גם אם טבלאות וגרפים, תצלומים, הקלטות וסרטוני וידאו. יש גם אפשרויות שונות לקיום דו־שיח אינטראקטיבי ודיונים.

רוב החומר האנטישמי באינטרנט מופץ כיום מארצות־הברית ומקנדה, באנגלית. אין תימה בכך, שכן השימוש באינטרנט החל בארצות הברית ושם השיג את החדירה הגדולה ביותר לחברה. ואולם, השימוש באינטרנט נעשה שכיח ברחבי העולם המתועש ואנו עדים להופעתם של מקורות אנטישמיים ברחבי העולם כולו. הודות לנגישות הבינלאומית הפתוחה, רוב המקורות הם באנגלית, במקום – או בנוסף – ללשון המקומית.

פרק זה מחולק לשלושה. חלק א' הוא הקדמה קצרה לשיטות התקשורת החשובות ביותר באינטרנט. חלק ב' סוקר את החומר האנטישמי המצוי כיום באינטרנט. חלק ג' מסביר איך לעקוב אחר אנטישמיות באינטרנט.

א. תקשורת באינטרנט

מדוע בחרו אנטישמים באינטרנט להפצת המסר שלהם, במקום להידרש לאחד מן "השירותים המקוונים", כגון "אמריקה און־ליין", "קומפיוסרב" או "פרודיג'י". השירותים המקוונים נמצאים בידיים פרטיות וכל המידע המאוחסן במחשביהם שייך לחברות אלה ומופעל באמצעותן. מנויים יכולים לגשת למידע, אבל אחרים יכולים להגיע אל המידע הזה רק באישורה המפורש של החברה. גם בקבוצות־הדיון של השירותים המקוונים הללו, יש מידה של פיקוח ואחריות משפטית של החברה. שירותים אלה מציעים כיום למנוייהם קישוריות לאינטרנט,

אבל בראש ובראשונה אלה שירותי מידע.

אינטרנט, לעומת זאת, הוא שירות תקשורת. כשאתה מקשר את המחשב שלך לאינטרנט, ניתנת לך נגישות אל כל השירותים והמערכות הקיימים, בנוסף על תשתית התקשורת של אינטרנט. כל מחשב המקושר לאינטרנט יכול לשמש להפצת מידע ולקליטתו כאחד. מחשב המקושר לאינטרנט קשר מקוטע (לדוגמה, מחשב המקושר לספק־שירות של אינטרנט באמצעות מודם וקו־טלפון) אינו מתאים לכך, משום שהמידע המאוחסן בו אינו זמין כל הזמן. ואולם, להפצת מידע אפשר לעשות שימוש בכל מחשב בעל נגישות רצופה ומתמדת לאינטרנט (לדוגמה, מחשבי החברה המספקת שירותי קישור לאינטרנט, או מחשבים של ארגון בעל קו ייעודי אל ספק שירותי אינטרנט). מאחר שקו תקשורת ייעודי יקר, יחסית, פרטים המעוניינים להפיץ מידע באינטרנט משתדלים, בדרך כלל, לאחסן את החומר שלהם במחשב של ארגון כלשהו, במקום להשתמש במחשב הביתי שלהם. במקרה כזה, האחריות המשפטית של הארגון "המארח" היא עניינה של המערכת המשפטית.

בהגדרת "אינטרנט" שפורסמה על־ידי המועצה הפדרלית לרשתות־תקשורת של המימשל האמריקני, הוצגו הדרישות העיקריות הבאות להשתייכות לאינטרנט:

1) כל מחשב באינטרנט חייב להיות בעל כתובת ייחודית. הדברים אמורים במספר בן 32 סיבות הידוע בראשי התיבות (Internet Protocol) IP.

2) כל מחשב באינטרנט חייב להריץ תוכנת קישור הידועה בראשי התיבות TCP/IP. בדרך כלל, ספק שירותי אינטרנט (Internet service provider (ISP מספק ללקוחותיו את התוכנה הדרושה לקישור המחשב הביתי שלהם למחשב של ספק השירות.

3) לשירותים ברמה גבוהה יותר (כגון דואר אלקטרוני והעברת קבצים), דרושה תוכנה ייעודית, בנוסף על תוכנת התקשורת הבסיסית. במקרים רבים מספק ספק אינטרנט את התוכנה הזאת, אבל הלקוחות יכולים להשתמש גם בתוכנה ממקורות אחרים.

המערכות השכיחות ביותר להפצת אנטישמיות באינטרנט כיום הן (Worldwide Wed (WWW ו־Usenet. את המקום השני תופסות רשימות דיוור, FTP ו־Gopher.

Worldwide Web

Worldwide Web (WWW) היא מערכת מידע גלובלית המורכבת מתוכנה ומסידרה של פרוטוקולים ותקנים העושים שימוש בטכניקות של היפרטקסט ומולטימדיה כדי לאפשר נגישות קלה למידע בכל רחבי אינטרנט. התוכניות המספקות נגישות למידע, והצגתו על מצג המחשב ב־WWW, נקראות "גלשנים" או "דפדפנים". תוכנת הגלישה הפופולרית ביותר כיום ב־WWW היא Navigator של "נטסקייפ". באמצעות הגלשן

אפשר להגיע אל מידע שהוכן במיוחד בשביל WWW באמצעות (HyperText Transfer Protocol (HTTP וגם בדרכים אחרות כגון FTP, "גופר" ו"יוזנט". גלשני WWW משתמשים במערכת כתובות בשם (Uniform Resources Locators (URL)) כדי לבקש מידע. URL מורכב משם השיטה שבה נוצר המידע ומן השם שניתן באינטרנט למחשב שבו מאוחסן המידע, בנוסף על המידע עצמו. מאחר ש־URL מכיל את שמו של המחשב שבו מאוחסן המידע, אפשר לדעת היכן ממוקם המידע. אמנם, אולי לא יהיה אפשר לקבוע את זהותו של המחבר, אבל לפחות ניתן לגלות מי אחראי למחשב. לפיכך, כאשר נתקלים במידע פוגע ב־WWW, יש כתובת לתלונות.

Usenet News

"יוזנט" היא מערכת לניהול דיונים ברחבי העולם. היא מורכבת משורה של "קבוצות דיון" בעלות שמות, המסווגות על־פי הנושא. יש אלפי קבוצות דיון העוסקות בקשת רחבה מאוד של נושאים. החלק הראשון של שם קבוצת הדיון מרמז על הנושא הכללי. לדוגמה, קבוצות דיון ששמן מתחיל ב־SOC (לדוגמה, soc.culture.jewish) עוסקות בנושאי חברה, ואילו קבוצות דיון ששמן מתחיל ב־AUSTIN עשויות לעניין אנשים באוסטין, טקסס. "מאמרים" או "הודעות", נשלחים אל קבוצות הדיון הללו בדואר אלקטרוני ואחר כך מועברות למערכות־מחשב מקושרות אחרות באמצעות קשת רחבה של רשתות־מחשבים. באלפי אתרים ברחבי העולם מקיימת "יוזנט" הזרמת מאמרים לקבוצות דיון באתרים השונים. כל אתר יכול להחליט איזה קבוצות דיון לקיים, או כמה זמן יאוחסנו המאמרים במחשב שלו, קודם שיימחקו כדי לפנות מקום למאמרים חדשים.

יש דרכים שונות לטיפול בשם ובכתובת שמופיעים בשדה "מאת" בדואר אלקטרוני. לפיכך, במקרים רבים אין אפשרות לקבוע את זהותו האמיתית של שולח מאמר ב"יוזנט". יתירה מזו, אפשר ליצור את הרושם שהמאמר נשלח על־ידי מישהו אחר.

ב. מקורות אנטישמיים באינטרנט

מספר רב של קבוצות אנטישמיות החלו לנצל את אינטרנט לפרסום החומר שלהן, בלא שימשכו את ידן משיטות הפצה קודמות. בכמה מקרים, רק חלק מן המידע מופץ באמצעים אלקטרוניים, יחד עם טפסים להזמנת המקורות המודפסים המלאים.

אנטישמים מרבים להשתמש גם בקבוצות דיון שונות ב"יוזנט". הדברים אמורים, בין היתר, בקבוצות דיון בעלות מגמת ימניות קיצוניות וקבוצות דיון יהודיות שבהן

הן מפיצות את המסר שלהן, כמו כן, הן מהוות גורם מפריע ומשבש בקבוצות דיון אחרות.

אתרים אנטישמיים ב־WWW

אין צורך בכישרון בלשי כדי לאתר אתרים אנטישמיים ב־WWW. אחרי ככלות הכל, מי שבונה אתר מעוניין שימצאו אותו ורוצה למשוך אליו קהל רב ככל האפשר. כתובת האינטרנט של האתר מצויינת בבהירות, שאם לא כן לא יוכלו גלשני WWW (כמו "בטסקייפ") למצוא אותו. רוב האתרים האנטישמיים מקושרים לאתרים רבים אחרים, כמקובל בכל תחום ב־WWW. רשת WWW מיועדת להפצה המונית (אף־על־פי שאפשר להגביל נגישות למידע ב־WWW בדרכים שונות). מי שמעוניין באלמוניות, או רוצה שלא יעלו על עקבותיו, או רוצה להגביל את הנגישות לקבוצה קטנה, נבחרת, לא ישתמש ב־WWW.

כל אתרי WWW שנסקרו, היו נגישים ב־28.4.96 (אם לא צויין אחרת). ואולם, חשוב לזכור שאתרים מסויימים, לא־מקצועיים, שאדם פרטי מקיים בתקציב נמוך, צצים ונעלמים במהירות, לעתים קרובות בלי להותיר עקבות. באשר לאתרים אנטישמיים, אשר רבים מהם מצויים במחשבים של ספרי אינטרנט המתירים דפי־בית פרטיים, זולים – תוחלת החיים שלהם קצרה מאוד. כאשר מביאים בחשבון את העובדה שאתרים אלה אולי מפירים את התקנות של ספק אינטרנט, שאפשר לגנותו על מתן "חסות" לאתר אנטישמי, אין תימה שאתרים אלה נעלמים במהירות רבה – ומדי פעם שבים ומופיעים.

יתירה מזו, איכותם של האתרים הללו ירודה. הדבר מתבטא בעיצוב עלוב, בבחירת צבעים, בטעויות כתיב ובטעויות קישור. בקיצור, אין סיבה של ממש לבקר באתרים אלה, קל וחומר לחזור אליהם שנית. אבל יש יוצאים מן הכלל: אתרים שמנוהלים על־ידי בעלי־מקצוע, שמעדכנים אותם לעתים קרובות ושעיצובם מצודד־עין.

הכחשת השואה

בדרך כלל, אתרי WWW המוקדשים להכחשת השואה מעוניינים להיראות מלומדים ואחראים ולשמש איצטלה אקדמית לאנטישמיות באינטרנט. הם משתדלים לקיים חזות של מחפשי־אמת מכובדים, הנדרשים לעקרונות מדעיים במאמץ לגבור על תעמולת השואה. כל האתרים הללו מניפים את דגל חופש הביטוי ומציגים את עצמם כקורבנות של התקפות חריפות שמגמתן למנוע מהם את הפצת האמת.

Zundelsite – מנוהל על־ידי אחד ממכחישי השואה העיקריים. ארנסט זונדל

מטורונטו, קנדה. אתר זה הוא הידוע ביותר בין אתרי WWW מכחישי השואה. אתר זה, המנוהל בשלוש שפות (אנגלית, גרמנית וצרפתית) זוכה לסיקור תקשורתי נרחב ולתשומת לב ציבורית רבה, וזונדל נחל הצלחה מסויימת בקריאתו לחופש הביטוי באינטרנט. זונדל מקפיד להימנע מהתקפות מילוליות גלויות על יהודים ומצהיר כי "כמה יהודים שנקלעו למערבולת של המלחמה הגדולה ביותר בהיסטוריה, ניספו למרבה הצער".

שלושת הטיעונים העיקריים של אתר זונדל הם:

1) אדולף היטלר מעולם לא נתן הוראה לחסל את היהודים.

2) בשום מחנה ריכוז גרמני לא היו תאי־גז שהוקמו במיוחד כדי להמית בני־אדם.

3) מספר היהודים שמתו או נהרגו כתוצאה ממדיניות גרמנית קטן לאין ערוך מזה שמפורסם כיום ואשר גדל והולך בתעמולה שלוחת־רסן. היהודים היו מיעוט קטן וקולני במאבק הגלובלי שבו היו מעורבים הרבה לאומים. יש הטעיה בהצגתם כ"קורבנות" העיקריים של מדיניות השמדת־עם גרמנית שלא היתה ולא נבראה.

לצד חומר על הכחשת השואה מבליט זונדל במיוחד חומר העוסק במאבקו נגד מי שמבקש להשתיקו. לא זו בלבד שספק אינטרנט שלו, "יובקום" מקליפורניה, הסכים להמשיך ולאחסן את החומר שלו, אלא ש"אתרי־מראה" (אתרים המכילים אותו חומר ומצויים במקום אחר) הוקמו בשבילו ב־MIT ובאוניברסיטת קארנגי מלון בארצות־הברית, כדי להגן על חופש הביטוי שלו.

אתר זונדל מתוחזק היטב. מעודכן לעתים קרובות ומכיל היום הרבה קלטות אודיו של הרצאות שנשא זונדל על נושאים שונים הקשורים לשואה, כגון "השילומים ששילמה גרמניה לישראל".

הוועדה לדיון פתוח על השואה (CODOH) – ארגון זה הוקם על־ידי מכחיש־שואה ידוע אחר, ברדלי ר' סמית. באפריל 1996 הוסיף ברדלי מדור גדול לאתר שלו. המוקדש לרוויזיוניסט דייוויד אירווינג. קהל היעד של סמית הוא סטודנטים, והוא משתדל לכבוש את לב הקהל שלו על־ידי קריאה לחופש הביטוי, לרבות חומר מפורט (מאת אירווינג) ורשימה של "קישורים" המפנים את הגולשים אל אתרים מעניינים שונים ב־WWW. שלרובם אין כל קשר שהוא להכחשת השואה או לאנטישמיות.

המכון לביקורת ההיסטוריה – גרג רייבן, המנהל את האתר הזה, טוען שהוא "אינו נתמך, אינו נהנה מחסות ואינו ממומן על־ידי המכון לביקורת ההיסטוריה", לדברי "המונה" שבמסך הראשון, האתר הזה זוכה ליותר מ־2,000 ביקורים בחודש. אתר זה כולל קטעים מכתב־העת המודפס של מכחישי השואה, The Journal of Historical Review, מ־1980, השנה שבה הוקם האתר.

ב־1995 השיג רייבן את רשימת הכתובות האלקטרוניות של כל חברי "תולדות השואה" (כמה מאות אקדמאים, ניצולי שואה, ילדי ניצולים וכיו"ב, המתעניינים

בחקר השואה) ושלח להם הודעה אלקטרונית ובה פרסם את החומר הרוויזיוניסטי שלו.

מכון אדלאיד – מכון אדלאיד באוסטרליה הוא אחד מן האתרים האנטישמיים שמספרם קטן, אבל גדל והולך מחוץ לצפון אמריקה. הוא מתקרא "ההרפתקה האינטלקטואלית הסופית של המאה ה־20". האתר כולל הרבה קישורים לאתרים העיקריים בצפון אמריקה, בכל הנוגע להכחשת השואה, ומקורות אחרים.

גזענות ארית

הברית הלאומית – הברית הלאומית נוסדה על־ידי ויליאם פירס ומרכזה בווירג'יניה המערבית. היא מוקדשת להקמת חברה ארית חדשה, שמשמעותה "מוסיקת פופ בלי בארי מנילו וגלריות לאמנות בלי מארק שאגאל". באתר של הברית הלאומית ב־WWW אפשר לקבל מידע על שידורי הרדיו של הברית ולהזמין מידע מודפס שלה. כמו כן, אפשר לקרוא על אודות מטרותיו של פירס, עקרונותיו ורעיונותיו.

פירס דוחה את התרבות היהודית־נוצרית: "אנחנו חלק מן הטבע וכפופים לחוקי הטבע. מכוחם של החוקים הללו יכולים אנו לקבוע את יעודנו... ההשקפה הזאת אולי מנוגדת להשקפה השמית, המייחדת את האדם משאר העולם וטוענת כי ישות אלוהית דמויית אדם שולטת באדם ובעולם על־ידי כוח עליון".

המסר של הברית הלאומית מכוון ללבנים (המוגדרים כ"אדם לא־יהודי ממוצא אירופי צרוף") ומטיף להתנגדות לכל מי שאינו לבן. ואולם, האויבים העיקריים של הברית הם היהודים ו"אחיזת־החנק שלהם בחדשות ובידור שלנו".

Stormfront – אתר זה של דון בלאק הוא אחד האתרים האנטישמיים המלוטשים יותר מן הבחינה הטכנית. בלאק נדרש לטכניקות החדישות ביותר של WWW. האתר כולל מדור ובו מאמרים בגרמנית ובספרדית, וכל הקישורים שלו פועלים היטב, ככל הנראה. בין הקישורים ניתן למצוא קישור לאתר מסע הבחירות לסנאט של דייוויד דיוק ולאתר מסע הבחירות לנשיאות של פט ביוקנן. יש בו כמה מאמרים מכתב־העת המודפס "סטורמפרונט", לרבות החומר האנטישמי.

המפלגה הנציונל־סוציאליסטית של האדם הלבן – ככל הנראה, זה האתר הרשמי של המפלגה הנאצית האמריקנית, שהוקמה על־ידי ג'ורג' לינקולן רוקוול בשנות ה־60. המפלגה הוקמה מחדש ב־1994 וכתובת הדואר שלה היא תיבת דואר בצ'אפל היל, צפון קרולינה.

ספריית הצלבנים הארים – רובן לוגסדון הוא גלוח־ראש מטקסס שמפרסם חומר רב, אנטישמי וגזעני, באתר הזה.

גרמניקה־אונליין – אתר זה ממוקם בארצות־הברית, אבל חלק גדול מן החומר

שבו כתוב בשוודית ולפיכך הוא מכוון לקהל סקנדינבי. בהתחשב בגודלו של הציבור בארצות הברית, בחשיפה האלקטרונית הטובה יותר, בעלויות הנמוכות ובחוקים שבדרך כלל מיטיבים להגן על חופש הביטוי בהשוואה לחלקים רבים באירופה, רוב החומר הגזעני הניאו־נאצי המוגבל באירופה, מועבר באמצעות ספקי אינטרנט בארצות־הברית. בדרך כלל, אתרי WWW של ניאו־נאצים אירופים אינם מכילים חומר אנטישמי גלוי ובוטה, אבל האתר הזה יוצא מן הכלל.

אמריקה הכבושה – קווין אלפרד סטרום, המרבה להפיץ חומר אנטישמי בקבוצות דיון ב"ניוזנט", הקים אתר המכיל כמה מאמרים, רובם מועתקים מאתרים אנטישמיים אחרים.

מכונת ההפעלה של התיקון הראשון לחוקה האמריקנית – מאחורי השם התמים הזה פועל אתר כתוב רע ומעוצב רע, המציג מלל חתרני, במקרים רבים בחתימה בדויה (לדוגמה, "החברה הגדולה"). אתר זה מפנה את המבקרים בו אל אתרים אחרים של מכחישי השואה. ניאו־נאצים וגזענים ואנטישמים אחרים.

ההתנגדות של הלבנים הארים – טום מצגר הוא ימני־קיצוני ידוע בקליפורניה. הוא בונה מחדש את האתר שלו המכיל חומר פוגע בכוונה תחילה.

האתר של "הזאב הבודד הארי" קשור גם לארגון W.A.R. של מצגר. אתר זה כולל כמעט אך ורק הפניות לאתרים אחרים. ואולם, הוא מעניין משום שספק אינטרנט שלו, "פרודיג'י", דרש שינויים באתר מאחר שהפר את כללי "פרודיג'י" בדבר חומר מקוון. כללים אלה אוסרים הצגת "חומר דוחה באורח בוטה, התבטאויות בוטות של צביעות, גזענות ו/או שנאה".

אנטישמיות דתית

לא תמיד קיימת הבחנה ברורה בין אנטישמיות נוצרית, גזענות ארית וגלוחי־ראש. כמה אתרים משלבים מסר נוצרי חזק בטקסטים האנטישמיים שלהם. בכמה אתרים, כמו האתר "זהות נוצרית" של שודל, יש מזיגה של שנאה ליהודים ושנאה לכל הלא־לבנים, כמו באתרים של הגזענות הארית. האתר של "היו חכמים כנחשים", לעומת זאת, מכיל אך ורק חומר אנטישמי.

כתבי קודש לאמריקה – האתר של פיטר פיטרס טוען שהוא "מוקדש להפצת הבשורה האמיתית של ישוע הנוצרי ולגילוי הזהות התנ"כית האמיתית של האמריקנים וכל האומות המערביות". כמו אנטישמים נוצרים אחרים, פיטרס טוען כי "בני דורנו המתקראים יהודים אינם בני ישראל התנ"כיים". פיטרס תוקף לא רק יהודים, כי אם גם שחורים, הומוסקסואלים, קומוניסטים, שוחרי איכות הסביבה, הומניסטים ואחרים.

ל"כתבי הקודש לאמריקנים" יש אתר FTP מאז שנת 1994 ובו חלק גדול מאותו

חומר (ויותר).

זהות נוצרית מקוונת – Christian Identity Online של רונלד שודל משלב הטפה ביתית עם התקפות אנטישמיות ארסיות:

"היהודים המשייטים ביוזנט וקובלים בלי הרף על אנטישמיות מצאו באינטרנט דרך נוחה להשמיע זבל ששום אדם הגון לא ישמיע לעולם באוזני אדם אחר. כשהם מתרגזים, במקום להתווכח – כשם שקוראים להם להתווכח – הם יורדים להתקפות אישיות מטנפות ביותר, בדרך כלל בתחום המיני, וטיעוניהם מלאים סטיות המנוגדות לכל מה שכל אדם שפוי והגון מעלה על הדעת. הנעימות הסוטות של האשפה שלהם מוחדרת למוחם על־ידי ספר הדת שלהם, התלמוד, המלא חומר פורנוגרפי וסוטה, לרבות פרק שמרשה ליהודים לקיים יחסים עם קטינות ופרק שמתיר לאנוס נשים "נוכריות". בתלמוד נדון בהמשך, אבל ברגע זה אתה מוזמן – אם תרהיב עוז בנפשך – לטעום מנקודת השפל של השפלות האנושית, התוצר של המוח היהודי... (http://www.alaska.net/schoedel/jewry/exposed.html)

היו הכמים כנחשים – אתר זה מנוהל על־ידי קווין שמיד ודף־הבית שלו מציין שהוא נועד ל"שירותי החינוך הנוצריים הבינלאומיים". תוכן העניינים מבהיר היטב את המסר של האתר הזה:

יהדות תלמודית – חשיפה

האויב המושבע של הנצרות נחשף לעיני כל

הפרוטוקולים של זקני ציון – חשיפה

האם ידועים לך מקורותיהם של המסמכים האימתניים הללו?

אתה בטוח בכך?

קבל מידע טוב ומתועד בדבר מקורם!!

קבוצות דיון ב"יוזנט"

יש ארבע קבוצות דיון רבות תפוצה ב"יוזנט", העוסקות בחומר אנטישמי:

* alt.revisionism
* alt.politics.nationalis.white
* alt.politics.white-power
* alt.skinheads

משמותיהן של קבוצות הדיון הללו ניתן ללמוד שהראשונה הוקמה כדי לדון בהכחשת השואה, שתי הבאות מיועדות לדיון בפוליטיקה של הימין הלבן והאחרונה מיועדת

לשמש במה לתנועת גלוחי־הראש. למעשה, הדיון בכל קבוצות הדיון הללו – דומה ובמקרים רבים הדיון מצטלב ומתקיים בו־זמנית בכולן.

בהתחשב באופיו של "יוזנט", העובדה שכל אדם יכול להצטרף למסד נתונים מסויים של "יוזנט" (בדרך כלל, מסד הנתונים של ספק אינטרנט) ולקרוא את הפריטים המאוחסנים בכל קבוצת דיון, אין אפשרות לדעת כמה אנשים קוראים את החומר הקיים בקבוצות הדיון. כמו אצל רוב קבוצות הדיון, מספר קטן יחסית של אנשים מספקים את רוב החומר הקיים בהן.

אף־על־פי שהקבוצות הללו אינן מיועדות לדון באנטישמיות לשמה, הודעות אנטישמיות ותגובות להן מהוות את חלק הארי של התקשורת בקבוצות אלה. מאחר שאין פיקוח על ההשתתפות בקבוצות הדיון, לא על כתיבת חומר ולא על קריאתו, מספר המסרים המגנים הערות אנטישמיות או החולקים על טיעונים אנטישמיים, גדול בהרבה ממספר המסרים האנטישמיים עצמם.

אמנם, מדי פעם יש מסרים אינטליגנטים ומלומדים בקבוצות הדיון הללו, אבל רוב המסרים הם עלבונות חסרי־שחר, כינויי גנאי והשמצות. דו־שיח מועט מאוד מנוהל בקבוצות הדיון, שאנשים מנצלים אותן בעיקר כדי לשפוך את מרירתם.

מאחר שכמעט אין פיקוח על מהות המסרים בכל קבוצת דיון שהיא, אפשר למצוא מדי פעם מסרים אנטישמיים בקשת רחבה של קבוצות. פעילים אנטישמים מסויימים אף מעודדים את הניצול של קבוצות דיון לצורך תעמולה או התקפה.

ג. איתור אנטישמיות באינטרנט

כמה ארגונים נטלו על עצמם לעקוב אחר אנטישמיות, גזענות ושנאה באינטרנט.

רוב החומר האנטישמי באינטרנט מוגן על־ידי התיקון הראשון לחוקה האמריקנית, המבטיח חופש ביטוי, כפי שהוא מוגדר בארצות־הברית, בה נמצא חלק הארי של המקורות הללו. קלושים סיכויי ההצלחה של ניסיונות לתקוף את האתרים הללו באמצעות החוק, ולמעשה רבים מן הניסיונות הללו מעניקים פירסום חינם לאתרים אלה. כך היה במקרה של ארנסט זונדל.

במשך שנים ניטש ויכוח בסיסי בין אקדמאים בשאלה האם יש להתווכח עם מכחישי השואה. מתנגדי הוויכוח טוענים כי הוא רק יחזק את טיעונם של מכחישי השואה שהוויכוח על השואה – לגיטימי. מצד שני, יש הטוענים כי הימנעות מעימות עם מכחישי השואה יחזק את טיעונם שטיעוניהם מושתתים על עובדות היסטוריות ואין אפשרות לערער עליהן. יתירה מזו, טוענים שאין להשאיר במה חדשה כמו

האינטרנט בידי מכחישי השואה וכי אנשים החשופים לטיעוניהם חייבים לקבל מיד תשובה משכנעת.

קו מק־ווי מ"נזכור" מגיב להכחשות השואה הן ב־WWW והן בקבוצות־דיון ב"יוזנט". הוא גם שיכנע אחדים מן האתרים האנטישמיים להוסיף קישור ל"נזכור", אף־על־פי שבוודאי לא שיכנע אותם שהם שוגים.

לא ידוע כמה אנשים מבקרים באתרים אלה באינטרנט, ואין לנו דיוקן של המבקרים בהם. יתכן, ואולי אף סביר, שרוב המבקרים כלל אינם תומכים ברעיונות המובעים בהם.

אחדים מן האתרים מונים את מספר המבקרים בהם, אבל מספרים אלה אינם אמינים: מנהל האתר יכול בקלות לסלף אותם ואין אנו יכולים לדעת כמה מן הביקורים נרשמו על־ידי הבעלים של האתר.

גישה מועילה יותר ללחימה באנטישמיות באינטרנט היא להתקשר עם ספק אינטרנט של האתר. בכמה מקרים אולי אין הספק יודע איזה חומר מוגש באתר. אם אין לספק אינטרנט כללים בנוגע לאתרי WWW. אפשר להראות לו את כללי המדיניות של "פרודיג'י" וכמה ספקי אינטרנט אחרים. כללים אלה עשויים לשמש דרך יעילה להבטיח שחומר פוגע העלול להכתים את המוניטין של ספק אינטרנט, לא יוצג באתר.

חופש הביטוי וצנזורה באינטרנט

נטוש פולמוס לוהט בדבר מידת חופש הביטוי והלגיטימיות של צנזורה באינטרנט, ומחוקקים ומשפטנים בכמה מדינות כבר מתמודדים עם הסוגיות הללו.

בארצות־הברית אישרו שני בתי המחוקקים חוק הכולל סעיף בדבר צנזורה על אינטרנט, ונשיא ארצות הברית אישרר בחתימתו את החוק הזה בפברואר 1996. תאימותו של החוק הזה לחוקה האמריקנית נדונה בערעורים שהוגשו לבתי המשפט, ומחוקקים במדינות אחרות עוקבים בעניין רב אחר הנושא הזה. 3 מדינות באוסטרליה כבר הגישו הצעות־חוק דומות. אמנם, המטרה העיקרית של החוקים הללו היא פורנוגרפיה ובמיוחד נגישותם של ילדים לחומר תועבה, אבל החוק שאושרר בארצות־הברית חל גם על חלק מן החומר האנטישמי באינטרנט.

החוק האמריקני, הנושא את השם "חוק הצניעות בתקשורת 1995", אוסר:

"העברת כל הערה, בקשה, הצעה, פיתוי, איור או תקשורת אחרת שיש בה תועבה, גסות או חומר מגונה בכוונה להרגיז, לפגוע, לאיים או להציק לזולת."

איסור זה חל על "תקשורת בין המדינות בארצות הברית וארצות זרות." לפיכך, מי שמפרסם חומר כזה ב־WWW מחוץ לארצות הברית, והחומר נגיש לתושבי ארצות

הברית, מפר את החוק הזה. מבחינת התוכן, החומר האנטישמי באינטרנט יכול אולי להיכלל בנוסח החוק הזה. מאחר שלא הוגדרה המשמעות של "מגונה", אפשר לטעון שאנטישמיות כלולה בהגדרה הזאת.

הבעיה בניסיונות לבחון את גבולות חופש הביטוי באינטרנט באמצעות חקיקה ופנייה לערכאות, היא בכך שהם אינם מצליחים להתמודד עם ההבדלים הבסיסיים שבין מידע שמועבר בטלפון או בטלוויזיה וברדיו ובין מידע באתרי WWW ובקבוצות דיון של "יוזנט". להבדיל מטלפון (או דואר), אין שולח שמפיץ חומר פוגע אל מקבל מסויים (או מקבלים רבים). להבדיל מטלוויזיה ומרדיו, קיימת סבירות נמוכה מאוד שמישהו ייתקל באקראי בחומר פוגע. צריך להשקיע מאמץ בחיפוש אתרים כאלה באינטרנט, כדי למצוא אותם.

לאחר שאושרר חוק "ההגינות בתקשורת 1995" בארצות־הברית, קמה צעקה גדולה בקרב שוחרי אינטרנט וגם קבוצות של מגיני זכויות האזרח. נאמר שבמקום שתוטל צנזורה ממשלתית, תהיה שיטה של דירוג וסיווג מידע באינטרנט, כדי שפרטים, הורים, ארגונים וקהילות, יוכלו להחליט איזה מידע יועבר ואיזה "ינופה". הניסיונות הראשונים ביצירת מערכת כזאת (הידועה בשם "פלטפורמה לבחירת תוכן באינטרנט") נבדקים בימים אלה, בתמיכתן של רוב החברות והארגונים הגדולים הקשורים לאינטרנט.

(מאנגלית: **אריה חשביה**)

לפרשת הפקדונות
של קורבנות השואה

כך זה התחיל

איתמר לוין°

העיירה דאבוס שבמזרח שווייץ היא מן המקומות השלווים והרגועים ביותר עליהם ניתן לחשוב. אוויר ההרים משך לכאן בעבר רבבות חולי שחפת, ואילו הנוף הקסום מושך אליה כיום רבבות תיירים וחובבי סקי. הדבר האחרון שאפשר לחשוב על דאבוס הוא, שעיירה זו תהיה נקודת ההתחלה לחשיפת אחת השערוריות הפיננסיות הגדולות שידעה אירופה. אך במסדרונותיו של המלון הכשר "אתניה" שבדאבוס, החלה להתגלגל ביולי 1994 פרשת פקדונות קורבנות השואה בשוויץ, המסעירה כיום את העולם.

באותו חודש, הגעתי ללילה אחד למלון "אתניה", במסגרת הכנת כתבה לעיתון הכלכלי "גלובס". נושא הכתבה לא נגע כלל למוראות השואה, אלא לחיים השקטים שבהרי האלפים. מי שהיה אז עורך המוסף השבועי של "גלובס", דוד גרין, הטיל עלי להכין כתבה על הנופשים החרדים הפוקדים את שוויץ בחודשי הקיץ.

בשעות הערב נכנסתי לבית הכנסת הקטן של המלון לתפילת מעריב. לפני התיבה עבר פרופ' יהודה בלום, לשעבר שגריר ישראל באו"ם, אשר שכר דירה בסמוך, ובא לומר קדיש בתוך שנת האבל בה עמד. לאחר התפילה, ניגשתי לבלום והצגתי את עצמי. בלום, נעים הליכות וג'נטלמן מושלם, התעכב לשיחה ושאל מה אני עושה כאן. השבתי לו, שאני מכין כתבה על חרדים הנופשים באלפים.

ואז, זרק בלום את הפצצה: האם אתה יודע, שהסיפור האמיתי שקשור לשווייץ וליהודים הוא הכסף שהפקידו קורבנות השואה בבנקים השווייצים ולא הוחזר ליורשיהם? השבתי בשלילה, ובלום אמר: אם כך – עכשיו אתה יודע, לך תחקור את

° סגן עורך העיתון הכלכלי "גלובס".

זה. בלום לא ידע להוסיף פרטים נוספים, ולאחר מספר דקות נפרדנו.

בימים הבאים הקדשתי זמן רב למחשבה כיצד יש לחקור את הפרשה. בבית המלון בצירך, לשם הגעתי עם רעייתי בהמשך השבוע, נטלתי את מדריך הטלפון המקומי והתחלתי לעבור על רשימת הבנקים. יש מאות כאלה, ואני העתקתי את הכתובות והטלפונים של כתריסר מן הגדולים שבבנקים. כבר אז היה לי ברור, שבשלב מסויים אצטרך לפנות לבנקים עצמם וכדאי שהרשימה תהיה מוכנה.

כאשר חזרתי ארצה, שוחחתי על הפרשה עם גרין. כעיתונאי ועורך מנוסה, הוא הבחין מיד בפוטנציאל הטמון בסיפור וסיכמנו שאבדוק אותו. הבעיה הגדולה היתה מהיכן להתחיל.

באופן טבעי, ניסיתי תחילה להיעזר בקטעי עיתונות קודמים. אולם, בארכיון "מעריב" מצאתי רק רמז או שניים לנושא, ללא פירוט וללא נקודות אחיזה להמשך העבודה.

ניסיון נוסף: משרד האוצר. הרי אם מישהו יודע משהו על כסף – זהו האוצר. לאחר מאמצים רבים, הצליח דובר המשרד, אלי יוסף, לאתר עבורי מי שאולי יידע משהו על הפרשה – אפרים דברת, שטיפל בעבר בנושא הפיצויים האישיים מגרמניה. דברת החביב ניסה מאוד לעזור, אך כל מה שיכול היה לומר הוא, שזכור לו משהו לא־ברור מלפני כ־15 שנה, שלא הניב כל תוצאות.

כעת נותרה רק אפשרות אחת: איתור מסמכים. עליתי לארכיון המדינה בירושלים, ובעזרתו של גלעד ליבנה התחלתי לחפש תיקים רלוונטיים. למרות שהארכיון אינו ממוחשב, יש בו מפתחות מצויינים לתיקי משרדי הממשלה השונים. על פי עצתו של ליבנה, התחלתי לעבור על המפתחות של תיקי משרד החוץ – ושם גיליתי אוצר של ממש: כתריסר תיקים המוכתרים ב"שווייץ – רכוש ללא יורשים" או בכותרות דומות, בנוסף לתיקים רבים העוסקים באופן כללי ביחסי ישראל־שווייץ.

בו ביום התחלתי לעיין בתיקים הראשונים. מיד התברר לי, שזהו המפתח לחשיפת הפרשה. מאות המסמכים שבתיקים סקרו את כל היבטי הנושא, מתחילת שנות ה־50 ועד אמצע שנות ה־60 (התיקים האחרונים שנפתחו לעיון, לאחר שהיו סגורים 30 שנה כחוק). היו שם מזכרים פנימיים של משרד החוץ, התכתבויות עם השגרירות בברן, ניתוח של הצעות שווייציות, ומעל הכל – שורת פניות של אזרחים.

פניות אלו הפכו את הפרשה מעניין דיפלומטי יבש לטרגדיה אנושית. אזרחים מכל השכבות ומכל רחבי הארץ, פנו לכל מי שלדעתם יכול היה לעזור להם לאתר את כספי קרוביהם שהופקדו בשווייץ. כל מכתב, אפילו אם נוסח בסגנונו היבש של עורך דין, טמן בחובו עוד סיפור כואב של השואה, עוד עדות על משפחה שהושמדה כמעט כולה, עוד פרטים על השיטתיות בה נרצחו יהודי אירופה.

הפנייה המרגשת מכולן היתה של מינה מאירוביץ. על נייר פשוט שנתלש מתוך

בלוק כתיבה, בכתב־יד ובאידיש, היא פנתה ישירות אל שר האוצר דאז, לוי אשכול, בבקשה נוגעת ללב לעזור לה למצוא את רכוש אחותה, אשר הפקידה את כספה בשווייץ. השורות הבודדות הללו נחרתו בזכרוני, וצצו שוב ושוב כאשר האזנתי בחודשים הבאים לתשובותיהם של השווייצים ההדורים וחלקי הלשון.

לאחר שעות בארכיון המדינה, אשר לוו במספר קטן של ריאיונות, התחילה התמונה להתבהר. ידעתי על ההערכות הישראליות, לפיהן מדובר בסכומים ניכרים. ידעתי על המאמצים הכושלים בשנות ה־50 להניע את שלטונות שווייץ להכריח את הבנקים להחזיר את הכסף. ידעתי על החוק מ־1962, אשר לכאורה התיימר לעשות זאת, אך למעשה היה מלא פרצות. ידעתי עד כמה הסכום שהחזירו הבנקים היה רחוק מלעמוד בהערכות המוקדמות.

אחרי מספר שבועות של עבודה, נכנסתי שוב לגרין. לשנינו היה ברור, שיש להשלים את התחקיר בעבודת שטח בשווייץ, ושחייבים לגלות מה בדיוק אומרים הבנקים כיום לפונים אליהם. הדרך היחידה לעשות זאת היתה להעמיד פנים של מי שמחפש חשבון מתקופת השואה, בלא שהבנקים יידעו שהפונה אליהם הוא עיתונאי. בהסכמת בני משפחה קרובים, יכולתי לקבל מסמכים שיסמיכו אותי לחפש חשבון, שפתח כביכול קרוב שהלך לעולמו.

עורך דין תל־אביבי ידוע התגייס לעזרה. הוא הדריך אותי בנהלים הדרושים, וכבר במשרדו היה ברור לי כי השווייצים עורמים הרבה קשיים ביורוקרטיים: עוד אישור, ועוד חותמת, ועוד אישור ועוד חותמת. לבסוף היה בידי סט שלם של מסמכים, מעוטר בסרט אדום של נוטריון וחתום כחוק בידי בית המשפט בישראל. רק כדי להתחיל את החיפוש, היה צורך בשעות עבודה רבות ובתשלום של מאות שקלים.

בספטמבר 1994 טילפנתי לשישה בנקים בציריך (זוכרים את הרשימה מחודש יולי?), וביקשתי את הכתובות והטלפונים של סניפיהם בז'נבה. הרעיון היה לבצע בז'נבה את התחקיר, ולפנות להנהלות הבנקים בציריך לקבלת התגובות הרשמיות. לא רציתי לקחת את הסיכון הקטן ביותר, שמישהו יזהה אותי מאוחר יותר כמי שניסה למצוא חשבון, ובכך ישרוף את תחקיר השטח.

לאחר מכן, פניתי בכתב לששת הבנקים – יוניון בנק, סוויס בנק, קרדיט סוויס, בנק רוטשילד, בנק ורבורג ובנק יוליוס בר. שלושת הראשונים הם הוותיקים והגדולים בשווייץ, ושלושת האחרונים נמצאים בבעלות יהודית. ההיגיון היה, שיהודים הגיעו לבנקים הגדולים או לבנק יהודי, בו מן הסתם ירגישו יותר בנוח. בכל הפניות, ביקשתי להפגיש אותי עם מי שיוכל למסור לי פרטים על איתור חשבון אפשרי של קרוב משפחה, שנפתח כנראה לפני השואה.

התשובות הגיעו במהירות. סוויס בנק הודיע, כי עלי לשלם לו 300 פרנק תמורת החיפוש ומתן המידע, ולפני כן – אין על מה לדבר. בנק ורבורג דחה את הפנייה

לחלוטין, והציע לי לשכור עורך דין מקומי. קרדיט סוויס הציע בו במקום תאריך ושעה לפגישה. יוניון בנק העלה אף הוא את עניין התשלום (שוב – 300 פרנק), אך הציע פגישה ללא תנאים מוקדמים. בנק רוטשילד ובנק בר מסרו את השמות והטלפונים של האנשים איתם יש להתקשר. במקביל, פניתי כאיש "גלובס" לאותם בנקים ולבנקים נוספים בציריך, לשם קבלת תגובה רשמית. קרדיט סוויס שלח מיזכר רשמי של איגוד הבנקים, האומר שכל הכסף כבר הוחזר בשנות ה־60, וסירב למסור מידע נוסף. בנק לאו נהג בצורה דומה. יוניון בנק העדיף לשלוח אותי ישירות לאיגוד הבנקים.

בנק בר שלח מאמר שהתפרסם ב־1974 בעיתון מקומי, ובו סיכום העברת הכספים ללא יורשים שנגלו בבנקים, וסירב למסור מידע נוסף. בבנק רוטשילד הסבירו בנימוס, שהבנק קיים בשווייץ רק מ־1968, כך שהנושא אינו נוגע לו. סוויס בנק הודיע בקרירות: אין לנו מה לומר לאחר שמלאנו את הוראות חוק 1962. עם זאת, הסכים הבנק להפגיש אותי עם פקיד בכיר, שיוכל למסור מידע נוסף. ואילו התגובה הקרירה ביותר היתה של קרדיט ליאונה: "אין לי זמן להיפגש איתך. אנחנו רק נציגות קטנה, ואין כאן איש שיוכל למסור לך מידע בנושא".

באוקטובר 1994 יצאתי שוב לשווייץ. מצויד במסמכים ובמכשיר הקלטה זעיר, התחלתי את הפגישות בבנקים בז'נבה. עד מהרה התברר לי, שהטייפ אינו עובד, ולכן נאלצתי לנהל רשימות בכל הפגישות. בני שיחי נראו לעיתים מופתעים מהכתיבה האינטנסיבית, אך בנימוס רב לא שאלו דבר; מן הסתם שיערו, שאני רושם את פרטי הדברים, כדי לדעת מה עלי לעשות בעתיד.

קבלת הפנים הלבבית ביותר היתה בבנק רוטשילד, המקום היחיד בו הציעו לי שתייה. גבריאל רידר הסביר שוב, שהבנק המקומי קיים רק מ־1968, אך הושיט עזרה רבה בהכרת הנהלים הבנקאיים המקומיים. מאוחר יותר, כאשר תעלה השאלה מה קרה למסמכים של החשבונות ללא יורשים, תהיה לדבריו חשיבות מרובה.

בבנק יוליוס בר, השוכן מול בית הכנסת הגדול של ז'נבה, שבחזיתו מצבה לזכר חללי השואה קיבלתי את היחס הטוב ביותר מבחינה ענייינית. פקיד חייכן עיין בדרכוני ובמסמכים, ביקש את סליחתי ויצא מן החדר. הוא שב כעבור 10 דקות, באומרו שעל פי רישומי הבנק – אין חשבון על שמו של אותו קרוב. היה זה הבנק היחיד שביצע את הבדיקה בו במקום, בלא לדרוש תשלום.

בבנקים האחרים, כל מה שקיבלתי היה נימוס צונן ומעט מאוד מידע ממש. ביוניון בנק דיברו על כך שהבנקים אינם חייבים לשמור את המסמכים, ומכל מקום – צריך לשלם כדי לקבל תשובה. בקרדיט סוויס הדגיש הדובר, כי התשלום בסך 300 פרנק יכסה רק את החיפוש בבנק בז'נבה, שכן על פי החוק השווייצי, יש לבנקים חברות־בת נפרדת בכל קנטון; כדי לקבל חיפוש בכל שווייץ, יש לפנות להנהלה בציריך ולשלם 1,000 פרנק.

מז'נבה נסעתי לציריך, לפגישה רבת חשיבות. עו"ד מישל ארווין היימן, יהודי המתמחה בטיפול בלקוחות זרים, היפנה את תשומת ליבי לאחת הנקודות המכריעות בתחקיר: העובדה שהבנקים רשאים לסגור חשבון רדום לאחר 10 שנים, לקחת לעצמם את הכסף ולהשמיד את המסמכים. שאלת גורלם של מסמכי פתיחת החשבונות מרחפת עד היום מעל הפרשה, כאשר הבנקים מסתבכים בגירסאות סותרות. אם עליהם לשמור את המסמכים – הרי שקיימות הוכחות ברורות לממדי ההפקדות; ואם השמידו אותם – הרי שסימן שאלה גדול מרחף סביב המוסריות שבהתנהגותם.

השלב הבא היה קבלת תגובות מממשלת שווייץ ואיגוד הבנקים. ד"ר ג'יאקומו רונקורוני מסביר הפנים ממשרד המשפטים בברן ניסה להתגבר על מכשול השפה, ובאנגלית רופפת חזר על העמדה המסורתית של ממשלתו: הבנקים מילאו אחרי הוראות חוק 1962, החזירו את הכסף ואין לקוות לגילויים של ממש. אבל היתה בפיו עוד נקודה חשובה: הבנקים אינם חייבים לשמור את מסמכי פתיחת החשבונות, אם כי בדרך כלל הם נוהגים לעשות זאת, כדי שיוכלו להוכיח אילו חשבונות היו קיימים.

הפגישה האחרונה, שעות אחדות לפני שובי ארצה, היתה באיגוד הבנקים בבזל. המזכירה המשפטית של האיגוד, סילביה מתיל־שטיינר, קבעה בתקיפות, כי הבנקים קיימו את החוק, שכן אם לא היו עושים זאת – היו המוניטין שלהם נהרסים. ומה לגבי המסמכים?

למתיל־שטיינר לא היתה תשובה חד־משמעית, אך ניתן היה להבין מדבריה, שגם אם מותר להשמיד את המסמכים – הבנקים אינם עושים זאת. לבסוף שאלתי, האם אין מקום לתשלום חד־פעמי של משהו כמו 10 מיליון דולר לעם היהודי, כדי להסיר את סימני השאלה. התשובה היתה חדה: אין שום סיבה שניתן סכום נוסף כלשהו.

ברכבת, בדרכי חזרה לציריך, ניקרו הספקות בראשי: אולי באמת הכל סתם שמועות? האם באמת הסתכנו הבנקים בשקר לממשלתם? כיצד מוכיחים סיפור שכזה אחרי כמעט 50 שנה? הוצאתי את פנקסי, חילקתי עמוד לשניים וכתבתי "בעד" ו"נגד". בדקות הראשונות, ההוכחות נגד הסיפור נראו רבות יותר וחזקות יותר. אך כאשר עברתי שוב על הרשימות מן הפגישה עם מתיל־שטיינר, צצו לפתע שתי נקודות: העובדה שהממשלה לא יכלה לפקח על ביצוע החוק מ־1962, וההודאה שהבנקים לוקחים לעצמם את הכספים מחשבונות רדומים. משקלן של שתי נקודות אלו היה מכריע. החלטתי שיש סיפור.

כתיבת התחקיר ארכה שעות. היה צורך לקבץ מאות עמודים של מסמכים, עדויות וראיונות, בתוספת חומר רקע על יהדות אירופה בכלל ויהדות גרמניה בפרט ערב השואה, ולהכניס את הכל לתוך מסגרת עיתונאית. בנובמבר 1994 היתה הכתבה מוכנה, אך במערכת "גלובס" הוחלט להמתין ולפרסם אותה ביום השואה.

ביום השואה תשנ"ה, 27 באפריל 1995, פרסמנו את התחקיר תחת הכותרת "לא

רצחו, אבל ירשו". היו לנו הוכחות לכך שיהודים רבים הפקידו כספים בשווייץ ערב השואה. הראינו כיצד התחמקו הבנקים מהחזרת הכסף. הסברנו מדוע החוק מ־1962 היה רחוק מלפתור את הבעיה. סיפרנו כיצד דורשים הבנקים תשלום ניכר מן הפונים אליהם ועורמים בפניהם קשיים. ניתחנו את תגובות הבנקים והממשלה, והסברנו מדוע אין בהן ממש. הטלנו צל כבד על ההגינות והמוסריות של מערכת הבנקאות הידועה ביותר בעולם.

השאר הוא כבר סיפור אחר. למרות מאמר מערכת באחד העיתונים הגדולים, אשר טען, כי "העניין סגור" ואין דרך לפתור את בעיית הפקדונות, התברר בשנתיים האחרונות, כי הבנקים ייאלצו לשלם ממיטב כספם. הפוליטיקאים ואנשי הציבור נכנסו לתמונה בעקבות הכתבה ב"גלובס". ומה שאירע מאז – עלה על כל דמיון. כתוצאת לוואי של פרשת הפקדונות, נחשף שיתוף הפעולה הכלכלי ההדוק של ברן עם ברלין ההיטלראית. הצדק מתחיל להיראות באופק, גם אם באיחור של יובל שנים.

פניה המרושעות של "הנייטרליות"

תפקידם של מוסדות כלכליים שוויציים בשדידת יהדות אירופה

אבי בקו (עורך)

מבוא

המוניטין שיצאו לשווייץ כמקלט בטוח, נייטרלי, בתקופת מלחמת העולם השניה נפגעו קשות עקב הגילוים האחרונים לגבי העסקאות שלה עם גרמניה בזמן המלחמה. מה שהחל כבדיקת חשבונות הבנק הרדומים של נפגעי השואה תפס תנופה ומקיף עתה את מכלול העסקים הכלכליים של שווייץ עם הנאצים. בחודשים האחרונים נחשפה כמות עצומה של חומר מפליל ששופך אור על הצד המרושע של "הנייטרליות" השווייצית.

שווייץ שמשה כמקום מקלט להון היהודי שהובחר מגרמניה הנאצית והמדינות שעליהן איימה, וכן לכמויות עצומות של זהב וחפצים יקרי ערך אחרים שנבזזו מיהודים ומאחרים בכל רחבי אירופה הכבושה. עד סוף המלחמה המשיכה שווייץ להלבין מאות מיליוני דולרים בנכסים גנובים, כולל זהב שנלקח מהבנקים המרכזיים של המדינות שנכבשו. בסוף המלחמה התנגדה שווייץ בהצלחה לדרישת בעלות הברית להחזיר את המשאבים האלה, ובהסכם ואשינגטון שנחתם ב־1946 הסתפקו בעלות הברית בקבלת 12% בלבד מהזהב הגנוב. ניצולי השואה ויורשיהם של אלה שנרצחו נתקלו בחומה בצורה של ביורוקראטיה ורק קומץ הצליח להשיג חזרה את רכושו. מתברר שחלק מהחשבונות הרדומים הוחרמו על־ידי השלטונות השווייציים כדי לפצות אזרחים שווייציים שרכושם הוחרם על־ידי המשטרים הקומוניסטים במזרח אירופה. עובדה שנחשפה בין הגילוים האחרונים היא, שהן ארצות־הברית והן גרמניה עדיין מחזיקות בזהב שנבזז ושנתפס בגרמניה. ארגונים יהודים ואחרים הציעו שהזהב ישמש לרווחתם של ניצולי השואה.

בשנה האחרונה גבר בהדרגה הלחץ הבינלאומי על שווייץ לאפשר בדיקה פתוחה של החשבונות וחקירה בנושא. הסנאטור האמריקני אלפונס ד'אמאטו הוביל את המאמצים להכריח את השווייצים להחזיר רכוש וקרא גם לניסוח חדש של הסכם

ואשינגטון. במאי 1996 חתמו ארגון הבנקאים השווייציים, הקונגרס היהודי העולמי וארגון השילומים היהודי העולמי על הסכם שלפיו תוקם "ועדה עצמאית של אישים בולטים" שתבצע בדיקת חשבונות פתוחה ומקיפה על מנת שתאתר ותשיב חשבונות רדומים. כמו־כן הקימו שווייץ וארצות־הברית ועדות מיוחדות בכדי לחקור מה עלה בגורלו של רכוש יהודי ואחר שהוסתר בשווייץ.

רקע

בנקים שווייצים משמשים זה זמן רב כיעד פופולארי להפקדת הון ממדינות לא יציבות. לפני מלחמת העולם השניה, בעת עלית הנאציזם, רצו יהודים רבים במרכז ובמזרח אירופה להגן על חלק מנכסיהם על־ידי הפקדת כסף בחשבונות שווייציים ודברי ערך בכספות שווייציות. כדי לעודד העברות כאלה השווייצים חוקקו ב־1934, חוקי סודיות בנקאית מסוימים שעזרו לשמור על אלמוניותם של מפקידים.

רוב היהודים שניצלו את האפשרויות הללו לא הצליחו להימלט מלהבות השואה. השווייצים ששמחו לקבל הון יהודי שמחו פחות לקלוט פליטים יהודים (לעתים קרובות המפקידים עצמם!). עובדה ידועה היא, שהשווייצים מנעו בתוקף כניסת יהודים שניסו לברוח מגרמניה ומאירופה הכבושה. ב־1938 (בהמלצתו של מפכ"ל משטרת שווייץ, היינריך רוטמונד) ביקשה ברן מברלין שכל הדרכונים של היהודים יסומנו באות "J" – כדי שניתן יהיה להבדיל מיד בין יהודי גרמני לגוי גרמני – ושכניסתם לשווייץ לא תתאפשר, ואכן, מרבית אלה שלא ניתן להם מקלט נספו במחנות המוות הגרמנים.

ב־1995, בדברו על השותפות השווייצית בשואה, הכריז נשיא הפדרציה, קספר ויליגר, ש"אנו נושאים נטל של אשמה עבור יחסה של מדינתנו ליהודים." השווייצים נזקקו לחמישים שנה כדי להודות באחריות כלשהי לעוול שנגרם. הם היו זקוקים לחמישים וחמש שנה כדי לזכות (לאחר מותו) את פול גרונינגר, מפקד המשטרה בקנטון סנט גאלן, שהפר את ההוראות ועזר לאלפי יהודים אוסטרים להימלט לשווייץ. כתגובה הרחיק גרונינגר מהמשטרה והואשם בהפרת אמונים.

לאחר המלחמה, כשהניצולים ניסו לתבוע את רכושם, הם נלכדו ברשת ביורוקראטית שסירבה להכיר בעובדה שניצולי המחנות, או יורשיהם של אלה שמתו, לא יכלו להציג תיעוד מקובל כמו אישורי המוות. הבנקים השווייצים דבקו בקפידה בהגבלות הקשוחות של חוק הבנקאות השווייצי תוך התעלמות מוחלטת מהמצב המיוחד שנוצר כתוצאה מהרצח ההמוני של יהודי אירופה.

השווייצים התעשרו לא רק מקרבנות השואה, אלא גם ממבצעיה. שווייץ היתה המקלט האהוב ביותר לחשבונות הבנק והכספות הנאצים, שלעתים קרובות הכילו חומר שנשדד מיהודים. הבנקים השווייצים עשו עסקים טובים עם הרייכסבנק הגרמני ועם פקידים בודדים. באופן סמלי, אפילו התמלוגים מספרו של היטלר, "מיין קמפף", הופקדו בחשבון בנק שווייצי. לקראת סוף המלחמה, שעה שמדינות נייטרליות אחרות סירבו לרכוש זהב ישירות מגרמניה, המשיכה שווייץ לעסוק במסחר רווחי זה. הזהב ההוא הגיע לרוב משני מקורות – עתודות הזהב של הבנקים המרכזיים של המדינות הכבושות וזהב שנלקח מהקרבנות – ובכלל זה סתימות זהב שנעקרו מגופות.

מסמכים שנתגלו לא מזמן בארכיבים של גרמניה המזרחית לשעבר מרמזים שב־1944 שלח מפקד ה־ס.ס. ושר הפנים הגרמני, היינריך הימלר, רכבת מיוחדת עמוסת זהב, תכשיטים וחפצי אמנות בשווי מאות מיליוני דולרים לשווייץ להפקדה בכספות בנקים שווייצים.

יש הוכחות רבות לכך שמשאבים אלה נועדו להנחת התשתית לרייך הרביעי. התסריט הזה זכה לפרסום לראשונה בספר מאת פרדריק פורסיית בשם "תיק אודסה". פורסיית הסביר שספרו התבסס על מספר אירועים אמיתיים, ביניהם פגישה של תעשינים גרמנים, שייצגו חלק מהקונצרנים הגרמנים המובילים, שהתקיימה בשטרסבורג בנובמבר 1944. בחודשים האחרונים גילה הקונגרס היהודי העולמי מסמכים סודיים המאשרים שהפגישה אכן התקיימה.

באותה פגישה, שאותה ניהל דוקטור שייד, אוברגרופנפיהרר ב־ס.ס., נאמר לקברניטי התעשיה הגרמנית ש"מעתה על התעשיה הגרמנית להבין שלא ניתן לנצח במלחמה ושעליה לנקוט בצעדים לקראת מתקפה מסחרית לאחר המלחמה." צעדים אלה כללו הברחת למעלה מ־100 מיליון דולר בזהב לשווייץ.

כך הצליחו הבנקים השווייצים להמשיך ולהחזיק הן בנכסים שהיהודים הצליחו להבריח החוצה והן ברוב הנכסים שהם לא הצליחו להבריח. אלה האחרונים, נבזזו על־ידי הגרמנים והופקדו בשווייץ. מסתבר שלא רק מוסדות כלכליים שווייצים נהנו מסבלם של היהודים, אלא גם חברות מסחריות ותעשיתיות שווייציות. לדוגמה, נראה שבאלי, חברת הנעלים השווייצית המהוללת, רכשה בגרמניה חנויות שהוחרמו מיהודים. יהלומים שנגנבו מלמעלה מ־1000 חברות בבלגיה הכבושה נמכרו לסוחרים שווייצים וספרדים.

סוחרי אמנות שווייצים סחרו בחפצי אמנות שנגנבו מיהודים ומאחרים. החוקר הבריטי הראשי לאמנות שדודה פרסם דוחות קשים אודות פעילותם של הסוחרים השווייצים. הן השלטונות האמריקנים והן השלטונות הבריטים הפעילו לחץ להעמדתם

לדין של העבריינים הכבדים ביותר. אך נראה שכלום לא יצא מזה.

מאמצי הקונגרס היהודי העולמי להכריח את שווייץ לבדוק את נושא החשבונות הרדומים של נפגעי השואה הובילו לחקירה נרחבת יותר שגילתה את היקף תפקידה של שווייץ כמחבוא של רכוש שנבזז הן מיהודים והן מבעלות הברית. כתוצאה מכך אנו יכולים להבחין בין מספר סוגים של נכסים שהתגלגלו לידי השווייצים ושעתה תשומת הלב הבינלאומית ומספר ועדות חקירה מתמקדים בהם:

- חשבונות בנק וכספות רדומים של אישים פרטיים ושל חברות.
- זהב מוניטרי שנשדד מהבנקים המרכזיים של המדינות הכבושות.
- זהב פרטי ומתכות יקרות אחרות ותכשיטים, ובכלל זה זהב שמקורו בשיניים שנעקרו, שרובו הותך ועורבב בזהב המוניטרי.
- נכסים, "חוקיים" ושדודים, כולל יצירות אמנות, שהוחבאו בשווייץ על־ידי פקידים ואנשי עסקים גרמנים.
- נכסים גנובים שנקנו על־ידי אישים ומוסדות שווייצים לצורך מכירתם בשווייץ או מחוצה לה.
- תעודות ביטוח.

לשלם תשלום סמלי

חוק משנת 1962 חייב את הבנקים לעשות ניסיון כביכול לאתר חשבונות רדומים השייכים לקרבנות השואה על הבנקים השווייצים עצמם היה מוטל להחליט אם החשבון הוא אכן חשבון רדום או לא. יתר־על־כן, לא היה כל פיקוח על פעולות הבנקים, והבנקים לא היו צריכים להכין מסמכים לביקורת חיצונית. כסף ממזרח אירופה (ביתם של רוב קרבנות השואה), שעבר לשליטת הקומוניסטים, או כסף שהופקד תחת שמן של חברות (שלא יתכן היה, לפי השווייצים, שהן נפלו קרבן לרדיפה גזענית) לא נחשב. הבנקים היו מחויבים לטפל אך ורק בפניות – דבר שביטל מיד את המקרים שבהם היורשים לא ידעו על קיום החשבון או נבהלו כל־כך מהביורוקראסיה שהם לא פנו כלל. סך של 7.5 מיליון פרנקים שווייצים מ־961 חשבונות הועבר לתובעים ועוד 2 מיליון פרנקים שווייצים ניתנו לקהילות היהודיות בשווייץ ולארגון פליטים שווייצי. אך רק אחוז קטן מ־7000 המקרים שהתקבלו בתגובה לקריאה שווייצית להגשת תביעות הושפעו מפעולה זו. כספות לא נכללו בחוק וכך גם נכסים אחרים שפורטו לעיל.

לפני כתשע שנים, תרם בנק האיחוד של שווייץ, בניסיון להרגיע מותחי ביקורת, 40 מיליון דולר לצלב האדום הבינלאומי כפיצוי סמלי על כל חשבונות הבנק של

קרבנות השואה שלא הוגשה תביעה לבעלות עליהם. קשה להתעלם מהאירוניה שבעובדה שהארגון שקיבל את הצדקה מהבנקים השווייצים היה אדיש במיוחד לסבלם של יהודי אירופה במשך המלחמה – כפי שהודה בפומבי נשיא הארגון, קורנליו סומארוגה. בדברו בירושלים אל הוועד הישראלי ליחסי חוץ – שממומן על־ידי הקונגרס היהודי העולמי – ביוני 1995, הביע סומארוגה את "חמלתו למיליוני קרבנות השואה... הכישלון שלנו ביציאה כנגד התופעה באותו הזמן הוא תבוסה מוסרית." המזכיר הכללי של הקונגרס היהודי העולמי, ישראל זינגר, תיאר את הכסף שניתן לצלב האדום כ"מתנה של כסף מאלה שלא היו בעליו לאלה שלא הגיע להם לקבל אותו."

במשך שנים עמדה הקהילה הבנקאית השווייצית על כך שהכסף ששילמה ב־1962/3 יישב אחת ולתמיד את כל השאלות בדבר נכסים יהודים שלא הוגשה תביעה לבעלות עליהם. אך בשנה שעברה החלה חומה זו להיסדק. התקשורת הבינלאומית, כולל עתונים פיננסיים מובילים כגון ה־"וול סטריט ג'ורנל", "ביזנס ויק" וה־"פיננשל טיימס", הקדישו תשומת לב רבה לסוגיה הזו. שני בנקים שווייצים חשובים – בנק האיחוד של שווייץ (Union Bank of Switzerland) והחברה הבנקאית השווייצית (Société de Banque Suisse) – נאלצו להודות ש"כנראה" עדיין יש להם חשבונות של קרבנות שואה. העובדה שהבנקים השווייצים השתמשו בחשבונות הרדומים כדי להעשיר את עצמם הוכחה עתה מעבר לכל ספק. בשנה שעברה כבר היו מספיק הוכחות לכך כדי לגרום לחבר הפרלמנט השווייצי אוטו פילר לקיים חקירה לגבי ההאשמות ולהביא את הסוגיה בפני הפרלמנט השווייצי. הממשלה השווייצית פרסמה תגובה שאמנם לא הודתה שהבנקים אכן עושים דבר כזה, אך קראה לבנקים לשתף פעולה ולעזור בטיפול בתביעות בעלות. מנהל ועדת הבנקים הפדרלית, קורט האורי, הכריז ש"הכסף נשאר רכושם של המפקידים ושל יורשיהם החוקים" והוסיף שההאשמות שהבנקים החרימו כסף כזה "פוגעות בשמו הטוב של המוסד הכלכלי השווייצי."

הפרת אמונים

בשנה שעברה, מול מתקפה מתואמת שנועדה לגרום לשווייצים לטפל בסוגית הנכסים מתקופת השואה שנמצאים בשווייץ. הודה נשיא ה־ס.ב.א. (S.B.A), גאורג קרייר שהבנקים מחזיקים בנכסים יהודים והודיע על מציאת חשבונות רדומים בסך של 32 מיליון דולר. אמינותו של סכום זה הוטלה מיד בספק וחוקרים עצמאים האמינו שהוא קטן בהרבה מהסכום האמיתי.

אך כבר מההתחלה הבהיר הקונגרס היהודי העולמי שללא קשר לסכום הכסף

שיוחזר, מדובר בעיקרון. לא יתאפשר לבנקים השווייצים או לכל גוף אחר ליהנות מרצח מפקידי הכסף. נשיא שווייץ, ויליגר, הכיר בעיקרון זה בפגישה עם נשיא הקונגרס היהודי העולמי אדגר מ. ברונפמן בספטמבר 1995. כתוצאה מכך הסכים לבסוף ה־ס.ב.א. להקים ועדה מיוחדת לחקור את הסוגיה הזו ומינה נציב תלונות לפקח על הוועדה. משרד מרכזי הוקם כדי לענות לפניות. חשיבות מיוחדת היתה להתחיבות להקים מרכז מחקר שיאסוף את התיעוד הדרוש כדי לקבוע את זהותם של היורשים ושיטפל בתביעות במינימום של ביורוקראטיה. גאורג קריר קובע ש"הסודיות הבנקאית לא מפריעה לחיפוש אחר נכסים בשום אופן." בעיה נפרדת לחלוטין היא זו של נכסים שהופקדו אצל עורכי דין שאמורים היו לשמור על הכסף ועל חסכונות שהופקדו בתכניות ביטוח.

ההיסטוריון השווייצי ז'ק פיקארד ייחס את נכונותם של הבנקאים השווייצים לטפל בסוגיה זו להתפשטות הבין־לאומית של הבנקים שלהם: "המשמעות של הבין־לאומיות היא שעל הבנקים לנהוג לפי סטנדרטים עולמיים של אתיקה עסקית." הקונגרס היהודי העולמי עמד על כך שתבוצע בדיקת חשבונות עצמאית וגלויה והשווייצים הסכימו.

הבנקאים השווייצים כנראה חשבו שהם יוכלו לשלוט באירועים לפי ראות עיניהם. בפברואר 1996 בניגוד מוחלט להבנות עם הקונגרס היהודי העולמי, הודיע ה־ס.ב.א. באופן חד־צדדי שהוא כבר קיים בדיקת חשבונות משלו (לא־עצמאית) ו"גילה" בקרב המוסדות החברים בו חשבונות רדומים בסכום של 32 מיליון דולר, מעולם לא הובהר אם הסכום הזה כולל את הריבית שנצברה בחשבונות הרדומים. הערכות שמרניות קבעו כי הסכום צריך לעמוד על כמה מאות מיליוני דולרים. "סכום זה הוא בלתי אמין," קבע מר ברונפמן. "בכל מקרה אמרתי להם שאנחנו לא מעוניינים בכסף, אלא בתהליך. לא יכול להיות שהבנקים השווייצים ירוויחו מהשואה."

וואשינגטון מתערבת

בסוף אפריל 1996, ניהל הסנאטור הניו־יורקי אלפונס ד'אמאטו שימוע בנושא הבנקים השווייצים בפני ועדת הבנקאות של הסנאט. בינתים, הביע הנשיא קלינטון את תמיכתו במאמצים של הקונגרס היהודי העולמי במכתב אישי למר ברונפמן. למען האמת, המימשל האמריקני תמך במאמצים לגרום לשווייצים לנהל חקירה יסודית ופומבית. משימת יצוג ארצות הברית הוטלה על השליח המיוחד לעיניני שילומים, תת־שר המסחר סטיוארט אייזנשטט.

תחת לחץ גובר ומתוך רצון למנוע פגיעה קשה בתדמיתם (דובר אפילו על חרם

על מוסדות כלכליים שווייצים כדוגמת החרם שנערך כנגד חברות שסחרו עם דרום־אפריקה בתקופת האפרטהיד) נכנעו השווייצים. ב־2 במאי 1996 חתמו נציגי המימסד הבנקאי השווייצי על הסכם עם הקונגרס היהודי העולמי ועם ארגון השילומים היהודי העולמי לפיו הפקדותיהם של קרבנות השואה תחקרנה. ההסכם הכין את התשתית להקמתה של ועדה בת שישה חברים, "ועדה עצמאית של אישים בולטים", שתבצע חקירת חשבונות יסודית שתזהה ותפרע חשבונות רדומים. גוף חדש זה מורכב משלושה נציגים יהודים ושלושה נציגים של המימסד הבנקאי השווייצי. הצד היהודי מיוצג על־ידי נשיא הקונגרס היהודי בדרום־אמריקה, ראובן ברכה, יושב־ראש הסוכנות היהודית, אברהם בורג וגזבר הקונגרס היהודי העולמי, רונלד לאודר. נציגי שווייץ הם הפרופסורים אלין הירש, קלאוס ג'קובי וקורט גטסיגר. יושב־ראש הוועדה הוא יושב ראש האוצר הפדראלי של ארצות־הברית לשעבר, פול וולקר.

ועדת וולקר אמורה לסיים את עבודתה עד 1998.

העלילה מסתבכת: "מיבצע מקלט בטוח"

חקירתו של הקונגרס היהודי העולמי בנושא הפעילות הבנקאית השווייצית הובילה לגילוין של הוכחות מרשיעות בדבר שיתוף הפעולה הגס של שווייץ עם גרמניה הנאצית. חוקרי הקונגרס היהודי העולמי שחקרו בארכיון הלאומי של ארצות־הברית גילו מסמכים לא מסווגים לשעבר אודות פרויקט מודיעין אמריקני בשם "מיבצע מקלט בטוח". מטרת המיבצע הזה היה להחזיר נכסים שהוחרמו על־ידי גרמניה ונשלחו לשווייץ ולמדינות נייטרליות אחרות.

כפי שכבר צוין, במשך כל המלחמה, אבל במיוחד לקראת סופה, כשנעשה ברור למנהיגים הגרמנים שהרייך יכבש, הוברחו כמויות גדולות של רכוש שדוד לשווייץ. אפילו לפני סוף המלחמה, באפריל 1945, הודיעה המשלחת האמריקנית בברן לוואשינגטון כי "השווייצים הסכימו לקבל מהגרמנים 3000 קילו זהב תמורת 'שירותים' דיפלומטיים." ישנן הערכות שונות לגבי ערכו של הרכוש השדוד. אך מיסמך אחד מעלה את האפשרות שהגרמנים הצליחו לשדוד 587 מיליון דולר בזהב, שמתוכם 402 מיליון דולר "הועברו לשווייץ או דרכה" – הלבנת כספים שלא נראה כדוגמתה מבחינת גודל והיקף.

לאחר המלחמה, כשהמודיעין האמריקני תיחקר את מנהל מחלקת סחר החוץ של משרד הכלכלה הגרמני, נעשה ברור שבעוד שכל המדינות הנייטרליות, מתוך התחשבות במעמדן כנייטרליות, סירבו לקבל זהב ישירות מהרייכסבנק, ניהלה שווייץ עסקאות זהב עם ברלין עד תחילת 1945. עם תום הקרבות באירופה, ניסו ארצות־הברית

ובעלות בריתה להבטיח את החזרת הרכוש הזה. אך השווייצים לא התלהבו מרעיון החזרת העושר הלא־צפוי החדש שלהם. לבסוף, כעבור מספר שנים של עמידה איתנה מצד ברן, הסכימו בעלות הברית לקבל את הסכום הצנוע של 60 מיליון דולר, או כ־12 אחוז מערכו של הזהב שנשלח לשווייץ. הסדר זה קבל תוקף רשמי בהסכם ואשינגטון משנת 1946. סכום זה הועבר לוועדת הזהב התלת־לאומית של בעלות הברית, שנוסדה במטרה להחזיר זהב מוניטרי לבנקים המרכזיים שמהם הוא נשדד, ומאוחר יותר חולק בין עשר מדינות מקרב בעלות הברית. כך שחלק הארי מן השלל העשיר את אוצרותיהם של המוסדות הכלכליים השווייצים. באופן מעשי שווייץ קיבלה פרס נאה עבור יחסיה הטובים עם גרמניה הנאצית. חוקרים מאמינים שחלק גדול מהזהב השדוד שהגיע לשווייץ נמכר לצד שלישי, בעיקר פורטוגל.

בעקבות הגילויים האחרונים קראו הסנאטור ד'אמאטו ואחרים לבעלות הברית לשנות את הסכם ואשינגטון משום שהשווייצים הסתירו מידע לגבי ההיקף האמיתי של העסקאות שלהם עם הגרמנים.

שאלות שטרם נענו

נותרו שאלות לגבי מיקומו העכשווי של הזהב שהוחרם על־ידי שר החוץ הגרמני, ריבנטרופ, שהבריח 15 טון של זהב מברלין לפני נפילתה בידי הצבא האדום. מסמכים שסיווגם הוסר לאחרונה מרמזים ש־6.5 טון מהזהב הזה נמסר לכוחות ארצות־הברית ושכ־2 טון הגיעו לידי הצבא הבריטי בשלזויג־הולשטין. היתר הובחר למדינות נייטרליות כגון שוודיה, פורטוגל, ספרד, טורקיה ושווייץ. חלק מהנכסים האלה, כולל חלק ממה שהגיע לידיהם של כוחות בעלות הברית נעלם – לפחות לעת עתה – ללא זכר. מפקד ה־ס.ס., הינריך הימלר, גם הצליח להבריח רכוש גנוב לשווייץ. מיקומו העכשווי אינו ידוע עד היום.

חלק מהשלל כלל לא הגיע לשווייץ. לדוגמה, במכרות המלח שבמרקרס בגרמניה, מצאו חיילים של בעלות הברית מחבוא של דברי ערך שכלל שקיות של מטבעות כסף וזהב, כמויות עצומות של פמוטים, כוסות קידוש, סתימות, תכשיטים, משקפות לאופרה וחפצים נוספים רבים. הגנרל דוויט ד. איזנהאור העיר בתזכיר כי "האוצר הזה עלול לשמש הוכחות... בהעמדתם לדין של פושעי מלחמה." מה שידוע לבטח הוא שרק חלק קטן מאוד מהנכסים האלה הועמד לרשות הארגונים שפעלו לשיקומם של הניצולים עצמם. הרוב המוחץ הגיע לידיה של ועדת הזהב התלת־לאומית. כפי שאמר מר ברונפמן: "לאף־אחד לא היה איכפת מהרכוש היהודי. לא רק השווייצים. זה היה היחס של כולם – של האמריקנים, של האנגלים, של הצרפתים. היה זה כאילו שהם אומרים 'היהודים מתים, אז לעזאזל איתם.' באמת לא היה איכפת להם שהרבה

אנשים התעשרו מנכסיהם של אנשים מתים."

בגלל נסיבות אלה קרא תת־שר המסחר אייזנשטט לארצות־הברית לבדוק בתיעוד שלה כדי לגלות בדיוק מה נעשה עם 60 מיליון הדולר שממשלת ארצות־הברית קיבלה משווייץ ומדוע בעלות הברית לא היו תקיפות יותר במשא ובמתן שלהן עם השווייצים. בדברו בירושלים באוגוסט 1996, הוא הסביר: "אנו יודעים שב־1946 העבירה ממשלת שווייץ סכום ניכר לממשלת ארצות־הברית, שיתכן שהוא כסף שדוד. אנו מאמינים שהסכום חולק. חלק נשאר באוצר של ארצות־הברית, חלק חולק לשאר בעלות הברית. מה שאנו כן יודעים הוא שאף פרוטה מהכסף לא הועברה לידיהם של אלה שמהם הוא נשדד. כשם ששווייץ עשויה לעבור חקירה כואבת בנוגע לתפקידה, כך גם ממשלת ארצות־הברית עשויה לעבור חקירה כזאת."

מאז התברר שחלק מהזהב שהועבר לארצות־הברית, 2 טונות למען האמת, יושב עמוק בתוך בנק האוצר הפדרלי של ארצות־הברית בניו־יורק קרוב לחמישים שנה. בתארו את הגילויים האחרונים כתב מר אייזנשטט: "אנו מקלפים בצל."

שאלות התעוררו בבריטניה, שגם היתה שותפה למשא ומתן עם השווייצים ושקיבלה תשלום גדול אחד. תחילה הכחישה הממשלה הבריטית שידוע לה משהו בנושא. אך תחת לחץ חבר הפרלמנט גרביל ג'אנר, שגילה את קיומם של מסמכים מסווגים לשעבר אודות העסקאות, פתחה הממשלה בחקירה. מימצאיה של החקירה הזאת הדגישו את סירובה של ברן להחזיר יותר ממה שה"טיימס"הלונדוני כינה "חלק קטן מתוך הסכום הבזוז העצום שמוסתר בכספות השווייצים." הדו"ח הממשלתי אישר שגרמניה שדדה יותר מ־550 מיליון דולר בזהב (השווים עתה יותר מ־6 מיליארד דולרים) והעבירה את רובם לשווייץ – ורק חלק קטן הושב מעולם לממשלות בעלות הברית. מסתבר שחלק מהסכום שהושב, (3 טונות) עדיין יושב בכספות של הבנק אוף אינגלנד. ה"טיימס" תיאר את דו"ח משרד החוץ כ"תיאור מרתק של תאוות בצע, הונאה ורמאות. הוא לא מודה בשום קנוניה בריטית להסתיר גושי זהב שהושגו בדרכים לא כשרות בבנק אוף אינגלנד. אך הוא כן מצביע על עיכוב בלתי־נסבל כמעט בהתגברות על המכשולים החוקיים והביורוקראטים שעמדו בין קרבנות הנאצים, או יורשיהם ונציגיהם, לבין הכסף שנשדד מהם כדי לממן את מכונת המלחמה של היטלר." יחד עם הזהב שבבנק האוצר הפדרלי שבניו־יורק, נותר לחלק עוד כ־65 מיליון דולר לאלה שמהם נשדד הכסף, או לפחות ליורשיהם.

גם הבנק להתישבות בינלאומית לא יצא נקי מהפרשה. היסטוריונים גילו שהבנק היה ציר חשוב בהלבנת הכספים של הרייכסבנק. הבנק קנה זהב מהשווייצים בידיעה מלאה שהוא נשדד על־ידי הגרמנים ונמכר לשווייצים. יותר מזה, הבנק פעל לעזור לעסקאות הזהב של הרייכסבנק עם מדינות נוספות, ובכך עזר ישירות למאמץ המלחמה הגרמני.

לגנוב מפיטר על-מנת לשלם לפול

נראה שאין סוף לגילויים המרשיעים בדבר פעילותה הכלכלית של שווייץ בזמן המלחמה ומיד לאחריה – ולמידה שבה השווייצים מוכנים לכסות את עקבותיהם. לדוגמה, תשומת הלב הופנתה לכך ששווייץ חתמה לאחר המלחמה על הסכמים עם משטרים קומוניסטים בפולין ובמדינות אחרות במזרח אירופה. בהתאם להסדרים אלה העבירה שווייץ את הרווחים מחשבונות בנק רדומים של אזרחים פולנים לאנשי עסקים שווייצים כדי לספק את תביעותיהם לאדמה שהולאמה בפולין. הסדר כספי מעשי זה הקל מאוד על אישור תביעות שווייציות לגבי רכוש שווייצי שנתפס על־ידי הקומוניסטים. על־אף שהסכם זה לא היה חסוי, ונדון בפרלמנט השווייצי הכחיש משרד החוץ השווייצי עד לא מזמן את קיומם של הסכמים כאלה. אך הכחשה זו הוכחה כלא נכונה כאשר תיעוד מפורט המגולל את הפרשה התפרסם בתקשורת השווייצית והזרה.

רכוש ללא יורשים: בעקבות תקדים

שאלת החשבונות ללא יורשים בעייתית במיוחד. היו יהודים שהצליחו להבטיח את הונם בבנקים שווייצים, אך הם וכל בני משפחתם הושמדו ולכן לא הוגשו תביעות בעלות לרבים מהחשבונות האלה. כאן כבר יש תקדים. במקרה של רכוש במרכז ובמזרח אירופה הוכרו מדינת ישראל והעם היהודי כיורשיהם החוקיים של אלה שנספו ולא הותירו יורשים. ב־1992, בעקבות התקדים של הוועידה על התביעות החומריות של היהודים מגרמניה, הקימו ארגונים יהודים מובילים, וביניהם הקונגרס היהודי העולמי, בני ברית, הג'וינט, הסוכנות וארגוני ניצולים את ארגון השילומים היהודי העולמי. פעולות הארגון מתמקדות בתיאום תביעות להחזרת רכוש ציבורי ובהעברת נכסים ללא יורשים לעם היהודי. נשיא הקונגרס היהודי העולמי ויושב ראש ארגון השילומים, אדגר מ. ברונפמן, ושר האוצר הישראלי דאז, אברהם שוחט, חתמו על תזכיר בנובמבר 1992, שבו הושתת העניין המיוחד של מדינת ישראל בהשבת הרכוש היהודי. התזכיר ציין ש"המדינה רואה בעצמה היורש הטבעי והעיקרי לרכוש היהודי הציבורי ובמקרה שאין יורש אחר, לרכוש היהודי הפרטי, יחד עם הקהילות היהודיות המקומיות והעם היהודי."

סיכום: "התנהגות לא-מוסרית"

בחודשים האחרונים הותקפה שווייץ קשות על־ידי הקהילה הבין־לאומית על התנהגותה במהלך המלחמה ולאחריה. ה"טיימס" הלונדוני כינה את שווייץ "הנהנית

העיקרית ממאמץ הזהב הגרמני" ואת סירובה להשיב את הכסף הזה "מחפיר". שווייץ, כך קבע, הראתה באופן עקבי, "מנהג נוח של הסתרת אירועים מביכים מהעבר" ושהתנהגותה הנוכחית "לא מוסרית, אנוכית ולא יאה לדמוקראטיה."

תזכיר של ממשלת ארצות־הברית משנת 1946 בדבר "המדיניות של בעלות הברית בדיונים על שאלת הזהב השדוד" ציין: "על נציגי בעלות הברית להבהיר לפקידים השווייצים שהעובדה שזהב שדוד מסוים אינו נמצא יותר בידי השווייצים לא מבטל את התביעה של בעלות הברית או מפריע להעברה של כמות שווה של זהב." יש לישם את העיקרון הזה היום, ביחוד עתה כשישנם אנשים בשווייץ הטוענים שהזהב שעליו מדברים הועבר כבר למדינות אחרות ולכן שווייץ לא מחויבת יותר לשלם פיצוי כלשהו.

לאור גילויים אלה יש לבדוק מקרוב את הנייטרליות של שווייץ במלחמת העולם השניה. אסור להרפות מהלחץ הבינלאומי. עליה לפתור את סוגית חשבונות הבנק של קרבנות השואה והשבת הרכוש שנשדד על־ידי הגרמנים. מספר ניצולי השואה קטן במהירות ועל־כן יש לפעול במהירות אם ברצוננו שהם יהנו מההטבות שעשויות לצמוח מהפיצוי. אסור לנוח עד שיעשה הצדק – גם אם, לצערנו, פירותיו הם בעיקר פירות שלאחר המוות.

המקרה של שווייץ מאיר את העובדה שלא רק מדינות שפעם הוסתרו מאחורי מסך הברזל נהנו מרכוש יהודי שנשדד. בחודשים האחרונים התגלו עדויות רבות לכך שרכוש שנשדד מיהודים בנורבגיה, הולנד, צרפת, אוסטריה ומקומות נוספים לא תמיד הושב לבעליו. יש ללחוץ על מדינות ששמשו מקום מקלט ומחבוא לרכוש גנוב שיתירו לחקור בתוך הארכיונים שלהן.

על השווייצים להתמודד עם הצד השפל של ההיסטוריה שלהם, בלי קשר עד כמה הוא עלול להיות מביך או יקר, כשם שמדינות אחרות באירופה נאלצו לעשות. יש אנשים בשווייץ שהבינו זאת ואמרו כן. חברת הפרלמנט השווייצי, ורנה גרנדלמאיר, הובילה את המאמצים לפתוח בחקירה רצינית. לילי נבהולץ, נשיאת הוועדה לעניינים משפטיים של הבית התחתון, אמרה לחבריה בפרלמנט: "מה שאנו עושים אנו עושים מאוחר, אבל אף פעם לא מאוחר מדי." חבר פרלמנט נוסף, פול רכטסטיינר, אמר שהחקירה נותנת "הזדמנות מיוחדת לשווייץ לצייר דיוקן קרוב למציאות של עצמה" והוסיף שהדיוקן הנוכחי מבוסס על "הונאה עצמית ושקרים."

חמישים שנה עברו מאז האסון שתבע את חייהם של שני שליש מיהודי אירופה, שליש מיהדות העולם. הצדק קובע שלאור העדויות הגוברות בדבר שיתוף הפעולה השווייצי הנרחב עם הגרמנים, יוחזרו נכסיהם של הקרבנות ליורשיהם – ואם אין כאלה – אז לישראל ולעם היהודי.

נספח: "מורה נבוכים"

כרגע חוקרות מספר ועדות חקירה את נושא העסקאות השווייציות בזמן המלחמה ולאחריה. חלק מוועדות אלו הוקמו על־ידי ממשלות, אך לא כולן הופעלו. הבולטות ביותר מבין אלו הן:

• ועדת וולקר, שעל יסודה הוחלט בהסכם בין איגוד הבנקאים השווייצי, הקונגרס היהודי העולמי וארגון השילומים היהודי העולמי.

• כוח המשימה של משרד החוץ השווייצי לנושא הנכסים של קרבנות הנאצים, שהוקם כדי לקיים חקירה מלאה בנושא. ראש כוח המשימה, הדיפלומט תומס בורר הכריז, "המטרה האסטרטגית שלנו היא לשמר את תדמיתה של שווייץ בחוץ־לארץ."

• צוות חוקר של משרד החוץ השווייצי על ההסכמים הדו־צדדיים של שווייץ עם פולין ועם מדינות מזרח אירופאיות אחרות מסמיך שני היסטוריונים שווייצים לעבור על הסכמים לפיהם הועברו חשבונות בנק שווייצים רדומים לידיהם של אזרחים שווייצים כדי לישב תביעות על רכוש שהולאם.

• ועדת החקירה הפרלמנטרית של שווייץ, המורכבת מקבוצה של היסטוריונים שמונו לערוך סקירה מקיפה של עסקאות שווייץ בזמן המלחמה. יחד עם הקמת הגוף הזה העביר הפרלמנט השווייצי חקיקה חדשה שהקפיאה את הסודיות הבנקאית השווייצית המסורתית למשך חמש השנים הקרובות בכדי לעזור לפעולות הוועדה.

• משרד נציב הקבילות הבנקאי השווייצי, עוסק בתביעות בודדות לחשבונות בנק רדומים. גוף זה זכה לביקורת על כך שהוא אינו פועל במהירות לחקור את תביעותיהם של ניצולי שואה מזדקנים.

• צוות חקירה של משרד המדינה האמריקני, בראשותו של ההיסטוריון ביל סלייני, הוקם על־מנת לחקור את ההשבה והחלוקה של נכסים שדודים.

• צוות חקירה בין־משרדי, בראשותו של תת־שר המסחר האמריקני סטיוארט אייזנשטט, שהוקם על־מנת לבצע סקירה של ההתנהגות השווייצית.

• ועדת הבנקאות של הסנאט האמריקני, קיימה ישיבות בנושא הנכסים השדודים בשווייץ.

• ועדת הבנקאות של בית הנבחרים האמריקני החליטה אף היא לקיים ישיבות בנושא זה.

• משרד החוץ הבריטי קיים חקירה במטרה לאתר זהב שהוחבא בשווייץ.

• משרד החוץ הפולני פתח בחקירה של החוזה עם שווייץ לפיו חשבונות בנק רדומים של אזרחים פולנים שימשו לישב תביעות של אזרחים שווייצים לרכוש שהולאם בפולין.

◦ בבית המשפט הפדרלי בניו־יורק נבדקות שתי תביעות לרווחים מחשבונות בנק רדומים של קורבנות שואה שהוגשו כנגד בנקים שווייצים. באחת מתביעות אלה התובעים דורשים פיצוים בסך 20 מיליארד דולר.

(מאנגלית: איתי רפל)

עדויות ותעודות

שירים שנכתבו במחנות העבודה של "אירגון שמלט" ומחנה הריכוז גרוס־רוזן (Gross-Rosen)*

מן הארכיון של "משואה"

בלה גוטרמן

מחנה הריכוז גרוס־רוזן (Rogoznica), מחוז ולדנבורג (Walbrzych) בדרום שלזיה התחתית, במרחק של 60 ק"מ מברסלאו (Wroclaw), נוסד תחילה כמחנה משנה (Nebenlager) של מחנה הריכוז זקסנהאוזן במאי 1940, וכעבור שנה היה למחנה ריכוז עצמאי.

למן הקמתו נמצא מחנה גרוס־רוזן בתהליך של התרחבות מתמדת. הוא זכה להתעניינותם של שלטונות ה־ס.ס. רק בשנת 1943, כאשר הוחלט למסור להנהלתו שורה ארוכה של מחנות עבודות כפייה ליהודים (Zwangsarbeitslager für Juden). מחנות אלה השתייכו בעבר ל"אירגון שמלט", מיסודו של היינריך הימלר. למן שנת 1944 ועד סמוך לסיום המלחמה, הוקמו עשרות מחנות עבודה חדשים שהוכפפו אף הם למחנה הריכוז גרוס־רוזן. הרשת מנתה מעל ל־100 מחנות, שהשתרעו על־פני שטח נרחב בשלזיה התחתית, סכסוניה וחבל הסודטים. במחנות אלה יושמה תוכנית "ההשמדה באמצעות עבודה", שהביאה למותם של אלפי יהודים. רבים אחרים שרדו הודות לשילובם במערך העבודה במפעלי החימוש בגרמניה.

* השירים פורסמו בחיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" שאושר ע"י סנט אוניברסיטת תל אביב בנובמבר 1996: בלה גוטרמן, גשר צר אל החיים – יהודים ברשת מחנות העבודה של מחנה הריכוז גרוס־רוזן (1940־1945). העבודה נכתבה בהדרכתה של ד"ר דינה פורת.

אסירים יהודיים נכלאו במחנות העבודה של הרשת בשלושה פרקי זמן שונים.

א. יהודים שהובאו משלזיה העלית־המזרחית ונכלאו במחנות לעבודות כפייה ליהודים של "אירגון שמלט" בשנים 1940־1943.

ב. יהודים שהובאו בשנת 1944 ממחנה הריכוז פלאשוב ומגיטו לחדז', ולאחר שעברו מיון באושוויץ־בירקנאו נשלחו למחנות הרשת. יחד עימם הגיעו קבוצות קטנות של יהודים ממדינות אירופה המערבית ומיוון.

ג. יהודים הונגריים שגורשו לאושוויץ בשנת 1944, ולאחר שבועות אחדים נשלחו למחנות העבודה בגרמניה.

מאות אלפי אסירים, שפונו מאושוויץ־בירקנאו בסוף שנת 1944 ובראשית 1945, הובאו ב"צעדות המוות" אל מחנה גרוס־רוזן, שנועד לתפוס את מקומו כמחנה השמדה. ממנו הועברו האסירים למחנות הרשת, שהיו בין האחרונים לשחרור במאי 1945.

חיי האסירים היהודיים במחנות העבודה של הרשת הם סאגה שלא נחקרה עד כה, וחיבור זה מתעד לראשונה את קורותיהם. החיים במחנות היו שורה של מאבקים בלתי פוסקים לשרוד סלקציות אכזריות, התמודדויות עם קשיי העבודה המפרכת, עם הדרישות הקשוחות של המעבידים ועם יחסם האכזרי של צוותי המשגיחים. מלחמת הקיום של האסיר היהודי במחנות גרוס־רוזן נתמשכה על־פני היממה כולה, ושלטו בה אימה וטרור שחייבו גיוס כל כוחות הנפש. אחת הדרכים העיקריות שעזרו לאסיר לקיים משמעת עצמית ולשמור על צלם אנוש היתה הפעילות התרבותית. השירים שנכתבו על־ידי האסירים והאסירות, סאטירות, עיתונים מחתרתיים ויומנים אישיים ששרדו בדרכים נפתלות, הם מקור היסטורי רב־ערך שאין להתעלם ממנו. האותנטיות שביצירות אלה, התיאור המדויק והמפורט של החיים במחנה וחשיפת נבכי הנפש, תורמים תרומה חשובה לבניית תמונה שלמה יותר של עולם המחנות.

בארכיון "משואה" (ע"ד 9/14) מצויים שירים שנכתבו על־ידי נשים צעירות ונערות שנכלאו במחנה העבודה פטרסוולדאו, שסופח לרשת גרוס־רוזן. שירים אלה, והפזמונים הקלילים שנכתבו לציון ימי הולדת, מציירים פרטים מחיי המחנה, תפקודן של האסירות הממונות ומתארים את אופי העבודה שבה הועסקו הצעירות. על אף העיסוק בנושאים יום־יומיים, ניתן לחוש בייאוש הרב הטמון במלים, ומתגלים בהם יסורים, געגועים וחוסר אונים לצד כוח חיות חזק ותקווה.

לבלומקה ליום ההולדת מקדישה אנני

יום הולדת עם יום חג מתקשר,
והיום של בלומקה עם יום פולין מקביל.
ותוהה בלומקה: האם את ביתי עוד אראה?

כאותו קיץ
אז ועתה – כמה שונה.
בחג ה־11 בנובמבר
או בעת חגיגת הולדת בבית – כמה נעים,
סרבה להאמין למכת גורל כה אכזרית.

היום רק עצב עוטף, צער
על יופי שעבר.
לשווא מביטים קדימה
בציפיה לתבוסתם.
אין דרך אחרת,
גם אם חיינו חסרי תוחלת,
אותם אנו ממתיקות
בקיומנו במחנה זה

בחמישיה המקודשת שלנו מסתדרות נפלא.
סיסמתנו בהווה ובעתיד: אווה.
היא נמצאת אף על המגבות,
ופירושה: אין נכנעים בפני איש,
כי כך הוא רצון האלוהים.

תרגום: **סוניה רסקין**

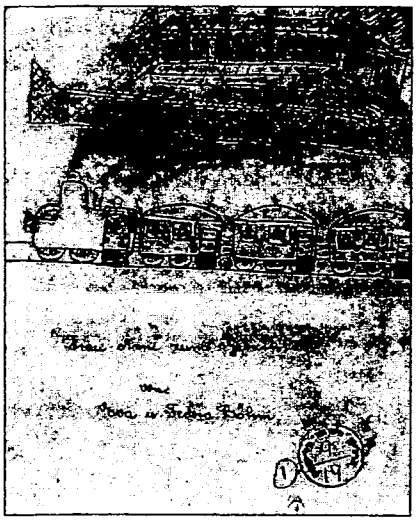

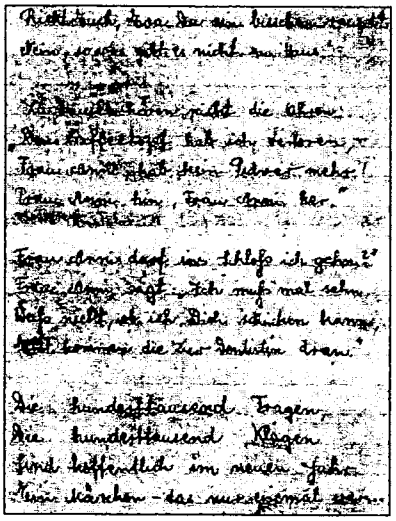

רצינו היום להעניק מתנה,
מנהג ישן, הנהוג כאן,
רקמת יד – בכל מחיר.
אולם החריצות לא נשאה פרי.

כיוון שלא הצלחנו,
נשיר לך היום שיר,
ונאחל לך ליום הולדתך,
כל טוב – הטוב ביותר.

אנו מאחלות שמחה ורוב אושר,
והלוואי שתחזור במהרה,
השנה הבאה, ללא דאגה,
וללא מסדר בוקר.

שכחי מהר את הצעקות:
"להתייצב בשתי שורות
להתיישר, חווה, את בולטת".
לא, מצב כזה לא יהיה בבית.

בבית אין האוזניים שומעות:
"איבדתי את סיר הקפה
גברת אנני, אין לי יותר אבקה".
גברת אנני כאן, גברת אנני שם.

גברת אנני, האוכל ללכת למצודה?
גברת אנני עונה: "עלי לבדוק,
איני יודעת אם להתיר לך זאת
ראשונות הולכות מי שלרופא שיניים זקוקות".

מאה אלף שאלות,
מאה אלף תלונות,
לוואי ובשנה הבאה
ייזכרו רק כאגדה: זה היה!

במחנה עולות שאלות רבות,
ובמפעל נשמעות תלונות.
גברת פ. מה יהיה?
התוצרת מצומצמת מדי.

כמה מאיתנו בחשאי עוצרות
את הנול לפני השעה שש,
ועל כך נדרשת תגובה:
זה לא יכול להימשך כך.

אך התופעה הקשה ביותר
היא השהייה בשירותים.
הרי זה לא יתכן
לשהות שם זמן כה ממושך.

כן, שתיים עשרה דקות, ברוך השם,
כן, ש. יקרה,
עליך לדאוג למשמעת.
ובערב בדרגשים, אוי,
אנני ממטירה צעקות.

היא דורשת שנעבוד היטב,
ונתאמץ כמיטב יכולתנו,
ומתעכבת גם על עניין השירותים.

מוטב לבכות ולא לצחוק,
כי על מעשינו הרעים,
אנני נדרשת לעזור ולייעץ.

אנו מאחלות, שבמהרה יבוא היום,
שכולנו נשתחרר ממצב זה,
והיא יחד עם משפחתה,
חיים נורמליים תחיה.

תרגום: **אברהם גולדברג**

על המחתרת בגיטו וילנה

משה קלכהיים

הערת המערכת:

אנו מביאים כאן קטע מתוך עדותו של משה קלכהיים ז"ל. עדותו נגבתה ב־8.11.1964. המראיין היה פרופ' דב לוין. הקטע מתאר את הצטרפותם של חמישה חברי "עקיבא" (שרידים אחרונים מתוך קבוצה של כ־80 חברים, אשר הגיעו לווילנה, רובם מגליציה, לאחר פרוץ מלחמת העולם) ל"ארגון המאבק של יחיאל".

בגטו וילנה פעלו שתי קבוצות מחתרת. הגדולה שבהן, פ.פ.או. ("פאראייניקטה פארטיזאנער ארגאניזאציע") התבססה עם יסודה בעיקר על חברי השומר הצעיר, הנוער הציוני, חלק מאנשי בית"ר וקומוניסטים.

בראש הקבוצה השניה עמד יחיאל שיינבאום ועם חבריה נמנו רוב חברי דרור, עקיבא וקבוצת שוטרים יהודים.

בה בשעה שפ.פ.או. דגלה בלחימה בגיטו – "קבוצת יחיאל" שמה דגש על רציפות הלחימה הפרטיזנית ביער.

הקטע המובא כאן מעדותו של משה קלכהיים, מתאר את השתלבותם של "העקיבאים" ב"קבוצתו של יחיאל" לאחר שובם ממחנה העבודה (במחצית 1943), מניעיהם ותפיסתם לגבי דרך הלחימה.

בסוגריים מרובעים [ ] מובאות הערות המערכת.

מ.ק.: ... כשהגעתי לגיטו, אחרי ביאלה וואקא[1], כשחיסלו את המחנה גם אני גרתי בסטראשונה.[2] הבחורות שלנו שנשארו בגיטו – זו היתה הכתובת שלהן. אבל בתור קבוצה ארגונית ורעיונית חדלנו מלהתקיים בגיטו. לא היו עוד חברים בגיטו... היה חילק (הלל) זיידל, אשר התקשר עם קבוצת יחיאל, לא עם הפ.פ.או. בכל פעם, כשהגענו לגיטו (מביאלה וואקא) תמיד דיברנו על הצורך לצאת משם, כי ביער הרגשנו יותר חופשיים. אומנם הפחד היה אותו הפחד, אבל לא ראינו יום יום את הגרמנים. עשרות קילומטרים הלכנו ביער, אמנם בלילות, ולא ראינו אותם. בהשוואה לחיים בגיטו – היער היה גן עדן.

ד.ל.: התנגדתם ללחימה בגיטו?

מ.ק.: בהחלט, גם מבחינה נפשית וגם מבחינה הגיונית. אלה שישבו בגיטו לא ידעו באיזה כלוב הם יושבים. כשהגענו לתוך הגיטו ראינו איך אנשים נחנקים שם מצורת החיים שלהם. ידענו שאנשים לא יתחילו ללחום את מלחמת הפ.פ.או.[3] בתוך הגיטו. אני בטוח שזאת גם הסיבה להצטרפות הלל זיידל לקבוצת יחיאל. זה לא היה מקרי שגם אני התקשרתי עם יחיאל שיינבאום ולא עם פ.פ.או.

ד.ל.: למרות ששם היה לכם חבר נאמן וטוב שדאג לכם אישית – ניסן רזניק.

מ.ק.: הבט, לנו לא דאג, אני לא אומר שלא רצה, אבל הוא לא היה צריך לדאוג לנו. אנחנו היינו באים לתוך הגיטו בשבת אחרי הצהרים וביום ראשון, לפעמים אחרי הצהרים, היינו חוזרים, כי צריך היה להיות ביום שני בעבודה; כך שנשארנו ללון בגיטו בדרך כלל רק לילה אחד.

ד.ל.: ניסיתם גם להתווכח עם אנשי פ.פ.או.?

מ.ק.: אני זוכר שפעם אחת היה לנו ויכוח... הגעתי אז חולה לגיטו, לבית חולים, ובא אלי לביקור ידיד של "הנוער הציוני", שכבר לא נמצא בחיים. אני זוכר שהיה לנו ויכוח – ויכוח, לא שיחה, שיחות היו לנו הרבה – ויכוח ראשון על מטרת הפ.פ.או. אני שללתי בהחלט כל יכולת של לחימה בתוך הגיטו. זה היה עוד לפני פרשת ויטנברג. אז כולם נוכחו לדעת כי ה"שטארקע", כפי שקראו להם בגיטו, לא ילכו אתנו.

ד.ל.: הכוונה לאונטערוועלט,[4] להמונים?

מ.ק.: עם ה"שטארקע" נמנו לא רק אנשי האונטערוועלט, כי אם גם כל אלה שלא היו קשורים עם התנועה הציונית והחלוצית, כל אלה שחשבו שחיי היום יום יימשכו עד לאין סוף וכי רק מישהו אחר ולא הוא בעצמו ילך לפונארי.

ד.ל.: עכשיו ככה – בגיטו אתם הייתם בעצם בפריפריה, בין פ.פ.או. ובין הקבוצה השניה?

מ.ק.: לא בדיוק – כשחזרנו לגיטו התקשרנו עם יחיאל שיינבאום, לא עם הפ.פ.או. כי אז עוד היה הוויכוח.

ד.ל.: בין פ.פ.או. לקבוצת יחיאל?

מ.ק.: כן, ואני חושב שדווקא השתתפותנו השפיעה על הקמת הקשר.[5] מצד אחד היינו מאוד קרובים לניסן רזניק. גם אבא קובנר התחיל קצת להתחשב בנו. למה? כי אנחנו באנו מהיערות, אנחנו הכרנו את הדרכים, היו לנו קשרים עם האיכרים. דווקא בגלל עמדתנו התקיפה – לא להישאר בגיטו... התחילה ההידברות הראשונה...

ד.ל.: איך אתה רואה את ההבדלים בין שתי הקבוצות האלה? האם זה היה רק עניין של אידיאולוגיה...?

מ.ק.: אני לא חושב שהיה איזה שהוא הבדל אידיאולוגי. אם אתה שואל לדעתי, אני חושב שאנשי הפ.פ.או. היו הרבה יותר חזקים מבחינה רעיונית, ציונית, אבל אנשי

יחיאל שיינבאום היו הרבה יותר מעשיים. הם ראו את העניינים, לא שיחקו בפרזיאולוגיה, כי בפ.פ.או. היתה פרזיאולוגיה גדולה.

ד.ל.: אתה יודע למה? כי שם היו הרבה אנשי צבא.

מ.ק.: נכון, נכון [לעומת זאת] אנשי הפ.פ.או., בעיקר אבא קובנר והקבוצה שלו, חיו באיזה שהוא עולם סגור ומסוגר, עולם של הווי "השומר הצעיר", שכולו יופי, של עונג שבת יפה ויופי שבפגישת חברים. אני חס וחלילה לא שולל את זה. זה היה חשוב מאוד. אם אני קורא ב"יומנה של יוסטינה" ושומע מה סיפרו החברים בקרקוב ובוורשה, אני רואה שאותו ההווי היה גם שם. אצלנו לא היה הווי כזה, כי אנחנו חיינו רצוצים, אנחנו נשברנו כולנו, הקבוצה שלנו לא נשארה עוד בשלמותה. יכול להיות, כי אילו נשארנו כולנו, או הרוב מאיתנו [היינו גם אנו נשארים מלוכדים] כמו שהקבוצה של "השומר הצעיר" היתה מלוכדת. היא נכנסה לתוך הגיטו כקבוצה שלמה והמשיכה בחיים תנועתיים בגיטו. הייתי אומר, כי זה יצר אותה אווירה של חיים לא מציאותיים. הם לא ראו את החיים היום יומיים. הם חיו במסגרת התנועה, כאילו דבר לא קרה. אולי אני מגזים קצת, אבל זה היה היסוד.

ד.ל.: זה אתה אומר עכשיו, אבל מה אז חשבת עליהם?

מ.ק.: אני התיחסתי לקבוצת "השומר הצעיר" בביקורת ... אני ראיתי איש אחד שאתו היה לי קשר אז, אבא קובנר. יכול להיות שהייתי הרבה יותר מעשי מאלה שאתם דיברתי. אני זוכר כי בשיחות שקיימתי עם ניסן רזניק ועם חברי "הנוער הציוני" דיברנו הרבה על היחס הזה של קבוצת "השומר הצעיר" לאנשי תנועות אחרות. אבל לא זה העיקר. העיקר היה שדווקא ב"קבוצת יחיאל" אנחנו הרגשנו הבנה, ראינו שהם מוכנים ולהם הרבה יותר קל לצאת ליער מאשר לאנשי פ.פ.או. ... אנחנו לא פחדנו מהיער. היער בשבילנו היה מקלט... אם אני מנתח היום מה היתה הסיבה שאנחנו התקשרנו עם יחיאל שיינבאום ולא עם הפ.פ.או...

ד.ל.: למרות ששם היה ניסן רזניק...

מ.ק.: למרות שהיה שם ניסן רזניק והיו לנו קשרים אישיים עם עוד כמה חברים – לא מצאנו את מקומנו שם. כשדברנו עם אנשי פ.פ.או. זה היה כאילו דיברנו אל קיר אטום. הם לא הבינו אותנו. והאירוניה הגדולה ביותר...

ד.ל.: אני יודע מה שאתה רוצה להגיד...

מ.ק.: כן, אם אתה יודע...

ד.ל.: הצטלבו שני סמלים – גלזמן' מת ביער ושיינבאום מת בגיטו...

מ.ק.: אכן, גלזמן שהיה בעד לחימה בגיטו – נפל ביער ושיינבאום שהיה בעד לחימה ביער, נפל בגיטו...

הערות

1 מחנה עבודה – במרחק 10־12 ק"מ מווילנה לשם הועברו מ.ק. וחבריו ממחנה בזדאני.

2 הכוונה לבנין בו פעל מטבח ציבורי בניהולו של סלמון אנסין, מאנשי "הנוער הציוני" ושימש כמרכז תנועתי.

3 הכוונה כנראה לציבור היהודי בגיטו שלא יצטרף ללחימה.

4 עולם תחתון.

5 בין שתי הקבוצות.

6 ראש בית"ר בווילנה.

"הבריחה" מצ'כוסלובקיה

אלחנן גפני*

יום אחד אני מקבל מברק לבוא לשיחה בתל־אביב, חתום שאול, ואני איני זוכר אלא שאול אחד, חבר קיבוץ שהכרתי כמה שבועות לפני כן באופן מקרי בנסיעה באוטובוס של העמק. תחכה לה אפוא השיחה הזאת עד שאזדמן לתל־אביב בעניין חשוב יותר, גמרתי בלבי, וכך לא נודע לי מי הוא שאול שהבריק לי אלא לאחר זמן, כשביקרתי במזכירות "חבר הקבוצות", ונוכחתי לדעת שעלי להתייצב לפני שאול מאירוב (אביגור), ראש ה"הגנה". זה כל אשר ידעתי עליו בעת ההיא. על "המוסד לעלייה ב"", ששאול עמד בראשו, לא ידעתי ולא כלום.

מה לי ולו? תהיתי בדרכי אל המטה הסודי של ה"הגנה" בבניין הוועד הפועל של ההסתדרות שברחוב אלנבי. שאול ניגש מיד לעניין, והציע לי לצאת – בדרכי מחתרת ובתוך שלושה עד ארבעה ימים (הלא איחרתי לבוא אליו) – אל צ'כיה, ותפקידי יהיה לכוון את היהודים הבורחים מפולין אל מדינות בחופי הים־התיכון – אולי יוון, אולי איטליה, גם זו וגם זו, פרטי הפעולה אינם ידועים, אבל כשאהיה במקום אראה מה אפשר לעשות ואיך. כהלום־רעם הייתי, ובו במקום השבתי שמימי לא התעסקתי בכגון זה, ועלי לשקול בדעתי. שאול בעצמו הוליך אותי אל חדר קטן, לפגוש – כך אמר לי – שליח מוכשר, אהוד איבראל (אבריאל) שמו, שעתה זה השלים מלאכה דומה בקושטא. צעיר נאה למראה קיבל את פני, ובקול נמוך מעט, בעל חיתוך וינאי מובהק, אמר: "יהיה עליך להקים שם מחתרת, כלומר יהיה לך עסק עם מבריחי־גבול, אנשי העולם התחתון, פרוצות וכיוצא בהם אנשים שלא היית מקבל לקבוצתך." לא החכמתי מן הדברים הקצרים האלה. כסהרורי התהלכתי ביום ההוא ברחובות תל־אביב, נרגש ומלא לבטים. סוף־סוף הגעתי אל המנוחה ואל הנחלה, והנה "המולדת קוראת לי". לסרב בימים שכאלה לא אוכל, אבל מה לי ולתפקיד העלום הזה, שאינו נראה לי כתואם לא את נטיותי ולא את ניסיוני. לאחר כשעתיים חזרתי אל שאול ואמרתי לו: "יש לי ספקות אם אני מתאים לתפקיד" – וכאן מניתי את ספקותי – "אבל אם בכל זאת תחליטו שעלי לצאת – אצא", שאול יצא מן החדר, ולאחר שעה קלה נכנס והודיע לי: "החלטנו שתצא. ספקותיך נראים לנו כדבר חיובי, סימן לאחריות"

* פרק מתוך ספר בכתובים.

שאלתי אותו מה לדעתו עיקר הקושי בתפקיד שכזה, והוא הרהר רגע ואמר לי: "מניסיוני שלי, קשה יותר מכול לשבת חודשים תמימים במלון בארץ זרה ולהמתין באפס מעשה לשעת הכושר." הוקל לי, ואף־על־פי־כן ביקשתי ליטול ממנו עצה קודם שאצא לדרך. "לאחוז בשעת־הכושר הראשונה ולא לצפות לטובה ממנה", אמר לי. את העצה הזאת, שבאותה שעה לא עשתה עלי רושם – קלה היא בעיני מי שהרפתקה גדולה מזומנת לו – למדתי להוקיר בשעת מעשה, וגם עשרים שנה לאחר מכן בזמן ששימשתי שגריר ישראל באחת ממדינות אפריקה.

בדרכי אל אירופה

יומיים לאחר הדברים האלה כבר הייתי על חוף קיסריה. היתה שעת ערב ואנחנו ציפינו לבואה של ספינת המעפילים, הראשונה מן הספינות שבאו לאחר מלחמת העולם השנייה, זו הספינה "סיריוס", שלאחר זמן נקראה "דלין" לזכר שמו המחתרתי של מפקד ה"הגנה" אליהו גולומב. בספינה הזאת, הסנונית הראשונה של עלייה ב' המתחדשת (בזמן המלחמה נהרס כליל המפעל של עלייה ב', שאני עצמי עליתי בו לארץ לפני המלחמה, לאחר שהצוות המאומן של מוליכי הספינות נספה במשימה ימית בשירות בעלות־הברית). בספינה הזאת, בדרכה לשוב אל אירופה, אמרתי להפליג אל איטליה בדרכי אל צ'כיה. לילה היסטורי היה הלילה הזה בתולדות עלייה ב' ובתולדות מלחמת היישוב על פתיחת שערי הארץ, ואנחנו – ארבעה בחורי "פלי"ם" (פלמ"ח ים) היוצאים אל אירופה ללוות ספינות בדרכן ארצה, וארבעה שליחים, שלושה מהם מדריכים היוצאים לעבודה חינוכית בתנועות הנוער באירופה, ואני, שליח היוצא לעבודה "מעשית" יותר באירופה (כבר הייתי גא לא מעט בתפקידי "התכליתי" מתפקידם אף־על־פי שקודם שקיבלתי אותו עלי לא ביקשתי להיות אלא מדריך חינוכי, אולי מורה) – אנחנו ישבנו על החול הרטוב, סמוך לגחלים העוממות, והקשבנו לנקישות הנשק הנטען של בחורי הפלמ"ח, זה הנשק החדש הסודי, הסטן, שבלילה ההוא ראיתי בפעם הראשונה. תיאור נאמן לרגעים ההם מצאתי בספר "עם דור ההגנה" (חלק ב' עמ' 197־198). שאול אביגור מתאר שם את בואה של ספינת מעפילים אחרת אל חוף קיסריה. וזה לשונו:

"הלילה היה חשוך. רבוע הייתי ליד יצחק שדה, ולא הרחק מחוף הים, אי־שם בין הדיונות שבסביבת קיסריה. חוליות מזוינות של ה"הגנה" והפלמ"ח היו פזורות בשטח והקיפו בטבעת רחבה את אזור ההורדה. המנצח על המבצע היה מטבע הדברים דוידקה (דוד נמרי). כרגיל בוששה הספינה ולא באה בשעה היעודה. התחלתי לדאוג ולהתעצבן קמעה, ויצחק שדה הרגיעני. מזמן לזמן היה קופץ אלינו דוידקה והיינו

מחליפים מלים בלחש. סוף־סוף הבחין דוידקה בצללית של גוש גדול וחשוך 'רוכב על הגלים' וקרב לחוף. כרגיל היה דוידקה הראשון או בין הראשונים שהבחין בזה. מתוך הזדהות מוחלטת עם המעשה, מתוך מתיחות וריכוז – פיתח בעצמו מעין חוש מיוחד להבחין בכלי שיט הקרב באפלת הלילה... 'המכונה' החלה פועלת בדייקנות מופלאה. סירות החלו מגיעות לחוף דחוסות זו בעקבות זו והבחורים מסייעים בידי המעפילים הנרגשים (כל אחד תרמילו עמו) לעלות ליבשה... ומכוונים אותם אל מכוניות המשא המחופות בברזנטים ונכונות לקלטם... משימת אותו לילה היתה כפולה: לבצע הורדת מעפילים ולשגר קבוצת שליחים לאירופה שיסייעו שם בפעולת ההעפלה והבריחה ויפעלו בקרב ניצולי השואה והתנועות החלוציות. עמדתי להיפרד מהשליחים וידעתי גם ידעתי את המבחנים, ההרפתקאות, הסכנות והמלאכה המפרכת העומדים לפניהם. הלב היה מלא, רוגש וכבד. רובם היו חברי האישיים או לפחות מכרי הטובים. לחצתי ידי כל אחד מהם לפני עלותם לסירות הנעות על הגלים שנועדו להסיעם אל הספינה העוגנת בריחוק מהם, ובירכתים ברכת 'חזק ואמץ'. לעת כזאת לא היה בידי לעשות למענם יותר, לומר להם יותר..." עד כאן דברי שאול אביגור.

אותנו בירך יצחק שדה, ברכת חייל וברכת אב כאחד (שאול לא היה במקום), ובספינה שציפינו לבואה לא היו אלא כשלושים מעפילים. ספינת דיג־חופים קטנה היתה – קיבולה 17 טונות, אורכה מקצה אל קצה כ־17 מטרים ורוחבה במקום הרחב ביותר כ־5 עד 7 מטרים. על סיפונה שני רבי־חובלים, האחד יהודי איטלקי, והאחד איטלקי נוצרי רב־הרפתקאות, ועמם ארבעה מלחים איטלקים.

הים סער והיה חושך מצרים, ולפיכך קשתה מלאכת הורדתם של המעפילים אל החוף וקשתה ממנה מלאכת הטעינה של הספינה במזון לשבוע ימים ובדלק להפלגה עד איטליה. בשעת הטעינה נפלו כמה ארגזי מזון לים והיו טרף לגלים, וכיוון שעלינו על סיפון הספינה המרקדת על ראשי הגלים מיד התחלנו מקיאים.

נאחזתי בשתי ידי בעמוד אחד, באזני עדיין מהדהדים קולותיהם החרישיים של אנשי הפלמ"ח, הלוחשים פקודות בחושך, וצליל טעינת נשקם, ובעיני שבות ועולות צלליות הגופים הזוחלים לתפוס להם עמדות בחוף הקודר. לשווא אני טורח לסדר את מחשבותי, ושוב אני תוהה איך תפליג הספינה הקטנה הזאת אל המרחקים ומה בכלל נמל היעד שלה ומה צפוי לנו ולארץ. החשכה הגדולה רק מעמיקה את התעלומה שלאחר־כך, בשנתיים שישבתי באירופה וקראתי על המאבק הגדול של היישוב בבריטים, הוקנתה לאווירת ליל ההפלגה ההיא משמעות סמלית בעיני, והייתי רואה בה סימן מוקדם לפיצוצי הגשרים, לחיפושים ולמעצרים, ל"שבת השחורה", ללכידתן האכזרית של ספינות המעפילים ולגירושן מחופי הארץ.

הגענו אל נמל באַרי באיטליה והסתננו אל המקום המיועד לספינות־דיג. ושוב אנחנו מסתתרים בבטן הספינה ומצפים לבאות. בלילה ירד אלינו מישהו ואמר לנו ללבוש חליפות ועניבות וללכת אחריו ולא להוציא הגה מפינו. לשואל נשיב שבאנו מאפריקה.

פעילותנו באיטליה נמשכה זמן רב ובמהלכה התרשמתי יותר מכל מאישיותו הייחודית והמיוחדת של יהודה ארזי. מאיטליה עברנו דרך אוסטריה והונגריה לצ'כוסלובקיה.

הבריחה מצ'כוסלובקיה 1945 — 1946

Displaced Persons (ובקיצור .D.P) היה הכינוי הטכני למיליוני בני־אדם שנעקרו מארצם בימי המלחמה, ר־Repatriation כונה המבצע שנועד להחזיר את העקורים אל מולדתם, זה המבצע ששלטונות הכיבוש של ארה"ב ושל בעלות־בריתה באירופה ראו בו צורך ראשון בתום המלחמה. לטיפול בכל בעיות הפליטים הקימו את סוכנות הסעד והסיוע "אונרר"א".

בין כל אלה שאמורים היו לשוב אל ארץ מגוריהם היו גם ניצולים יהודים, אלא שליהודים לא היה עוד דבר להיאחז בו ולחדש את חייהם במקום שחשבו אותו למולדתם. לא בני משפחה, לא ידידים, לא בית, לא רכוש, לא עסק ולא פרנסה. היטלר מת, אבל האנטישמיות לא מתה עמו. ודווקא בפולין, הונגריה וסלובקיה, שגם עמיהן שלהן היו טרף להיטלר, הוסיפה שנאת ישראל להשתולל. נראה שבפולין לבדה נרצחו בשנה הראשונה שלאחר המלחמה כאלף יהודים, רובם אנשים שבאו לתבוע את רכושם שנגזל במלחמה. בארצות שכבר כונן בהן המשטר הקומוניסטי, כגון רומניה, אמנם לא נפרעו פרעות ביהודים, אבל עקב דיכוי המעמד הבינוני נהרס מעמדם הכלכלי. ליהודי ששב אל ארץ־מוצאו, וביחוד יהודי ששב אל פולין, אל סלובקיה או אל הונגריה נותר לעשות אחת משתיים: או להיות חבר פעיל במפלגה הקומוניסטית המוקמת בארצו ולייחל למשרה במנגנון הממשלתי החדש (את זאת יכול היה לעשות יהודי צעיר ומשכיל בלבד) או להיכנס בעסקי השוק השחור ולעשות כסף עד שיימצא מקור פרנסה אחר (המצב הכלכלי המעורער, השער הנמוך של הדולר הרשמי, לעומת שערו בשוק השחור, המחסור הגדול במוצרי צריכה והאינפלציה הדוהרת – כל אלה היו קרקע פוריה לצמיחת שוק שחור במטבע־חוץ, בסיגריות, במשקאות חריפים, בבדים, בזהב וביהלומים, ועד מהרה השתלטו היהודים על העסקים האלה, אלא שעקב־כך גדלה השנאה ששנאו אותם האזרחים והשלטונות החדשים כאחד). גם לברוח ולחפש רווח והצלה במקום אחר יכול היהודי, ובסופו של דבר בחרו הרוב בדרך הזאת, לעתים

לאחר שניסו את שתי הדרכים האחרות.

הבריחה מפולין

עוד בימי המלחמה החלה הבריחה מפולין, והיא נסתייעה בקשריהם של הפרטיזנים ואנשי המחתרת וביזמתם של ראשי תנועות־הנוער החלוציות. כאשר כפשע בינך ובין המוות אין הגבול מהווה מכשול. ב־1944, בזמן שהתחילו ערי פולניה משתחררות מן הכובש הנאצי, חיפשו ראשי התנועות החלוציות דרכים אל רומניה, וממנה אל ארץ־ישראל, ומשהופיעו אנשי הבריגדה הראשונים בגרמניה ובאיטליה ונקשרו אתם קשרים, פנו רוב הבורחים מפולניה אל גרמניה ואל איטליה.

צ'כיה – פרשת־דרכים

צ'כוסלובקיה החדשה גבלה ממזרח ומצפון ברוסיה הסובייטית ובפולין, מדרום – בהונגריה ובאוסטריה, וממערב – בגרמניה המזרחית ובגרמניה המערבית (בגרמניה המערבית היו צבאות הכיבוש של בעלות־הברית, וצבא ארה"ב בראשם). מן הבחינה הגאוגרפית נצבה אפוא צ'כיה בתווך, בין שני קצוות פוליטיים, בין מדינות מזרח אירופה – פולין ורוסיה, ארצות היציאה של היהודים – לבין מדינות מערב אירופה ודרומה – גרמניה, אוסטריה ואיטליה, ארצות הקליטה הארעית של היהודים. נקדים כאן מאוחר למוקדם ונאמר שכיוון שנפתח ליהודים פתח להיכנס אל צ'כיה מן המזרח נפתח להם פתח לעזוב את הארצות שמאחורי מסך הברזל ולצאת אל המערב. הידיעה הזאת עשתה לה כנפיים והגיעה אל מקומות נידחים ברחבי רוסיה – אל טשקנט ואל סיביר ואל שאר המקומות המרוחקים שהיהודים ברחו אליהם בימי המלחמה – וכדי להיכנס אל צ'כיה ולצאת ממנה אל מערב אירופה ואל דרומה היו היהודים מוכנים ומזומנים לחזור מיד אל פולין. בפתיחת הגבול שבין צ'כיה לפולין מזה, ובין צ'כיה לגרמניה ולאוסטריה מזה היתה תלויה אפוא כל תנועת ההגירה של היהודים ממזרח למערב, צ'כוסלובקיה היתה למנגנון הוויסות של נהירת היהודים בנתיבים של אלפי קילומטרים, מגבול סיביר ועד מינכן ובארי.

המשטר הפוליטי בצ'כוסלובקיה בשנות 1945- 1946

כשנפגשו רוזוולט צ'רצ'יל, וסטלין בטהרן הסכימו בעל־פה שלאחר המלחמה תעבור

צ'כוסלובקיה – כמו פולין, והונגריה ורומניה ובולגריה ויוגוסלביה – לתחום ההשפעה של הסובייטים. אלא שלבנש, ראש הממשלה הגולה של צ'כיה בלונדון, לא נמסרה ההחלטה והוא הוסיף להאמין בצ'כוסלובקיה משוחררת ועצמאית שיישמר בה שיווי משקל פוליטי בין מזרח למערב. עוד בימי המלחמה נסע בנש, שהיה מקובל על המערב, מלונדון אל רוסיה להציע ברית־ידידות לסטלין כדי לקדם את "שיווי המשקל". הוא האמין כנראה שסטלין יכבד את העצמאות של בעל ברית שבא אליו מרצונו החופשי. ב־1945 הוקמה בצ'כוסלובקיה ממשלה זמנית שלמפלגה הקומוניסטית היתה בה השפעה מכרעת. לפני המלחמה לא היתה המפלגה הקומוניסטית אלא מפלגת אופוזיציה קטנה ולא חשובה, ואילו עכשיו התחילה לשלוט בצבא, במשטרה, בענייני פנים, בתעמולה ובחינוך, ומלבדה אושרה פעילותן של שתי מפלגות בלבד: המפלגה הסוציאל־דמוקרטית והמפלגה הסוציאליסטית־לאומית (זו מפלגתו של בנש, שהיה לנשיא).

בעצם יכול היה הצבא של הגנרל האמריקני פאטון לכבוש את פראג מידי הגרמנים, אבל לפי בקשת הרוסים נעצר צבא ארה"ב סמוך לקרלובי־וארי ולקו פילזן – בדיוביצה, ולא עזרו כאן תחנוניהם של הצ'כים שבקשו מהגנרל להתקדם ולשחרר את פראג מהגרמנים. ב־5 במאי 1945 החלה התקוממות כללית של תושבי פראג נגד הגרמנים. ב־8 במאי נכנע המפקד של העיר לפני התושבים, ולאחר יום אחד הגיעו צבאות בריה"מ לפראג.

חיילי ברית־המועצות, שעברו בסלובקיה ובצ'כיה בקיץ 1945 נהגו בתושבים כאילו הם אויבים, וכיוון שהפקיעו מידיהם כל מה שנדרש להם – מכלי־רכב ועד יבולים – הבינו הצ'כים שהדרך האחת והיחידה להציל את רכושם היא להצטרף אל המפלגה הקומוניסטית. כך עשו גם בעלי המקצועות החופשיים, הסוחרים והספקים שעד כה שירתו את הגרמנים, וגם חברים לשעבר במפלגות הימין. ל"וועדים הלאומיים" המקומיים שהוקמו בצ'כיה נבחרו יושבי־ראש קומוניסטים. בדצמבר 1945 יצאו צבאות ארה"ב ובריה"מ מצ'כיה.

השלטון החדש היה קואליציה של שלוש המפלגות שנזכרו לעיל, ולמזלנו הופקדו המשרדים החשובים לענייננו, כגון משרד החוץ ומשרד הרווחה, בידי שרים לא קומוניסטים. בעצם עד המהפך הפוליטי מ־1948 לא היה המשטר בצ'כיה טוטליטרי. במפלגה הקומוניסטית לא היתה סקציה של יהודים והיהודים אף לא התארגנו במסגרות קומוניסטיות נפרדות. הנשיא בנש ושר־החוץ יאן מאסאריק (בנו של תומס מאסאריק, הנשיא שייסד את רפובליקת צ'כוסלובקיה לאחר מלחמת העולם הראשונה) נהגו פתיחות והבנה רבה בבעיית היהודים ובציונות, ויאן מאסאריק אף היה המדינאי הראשון בעולם שנתן ביטוי נרגש בעצרת האו"ם לאסון שפקד את העם היהודי בימי המלחמה. האנטישמיות הפרועה היתה זרה לצ'כים, שלעומת העמים הסלביים השכנים,

לרבות הסלובקים שבמזרח המדינה, נהגו סובלנות בזרים.

לפני המלחמה ישבו ברפובליקה של צ'כוסלובקיה כ־356,000 יהודים, מהם כ־122,000 יהודים בצ'כיה ובמוראביה, והשאר בסלובקיה ובקרפאטורוס. לאחר המלחמה (ב־1948) נותרו בצ'כיה ובמוראביה כ־18,000 יהודים – ובהם יהודי קרפאטורוס, שנמלטו לשם ובסלובקיה נמנו עוד כ־24,000 יהודים. מהיום שהגרמנים כבשו את צ'כיה ועד סוף 1941 – כאשר הוקם הגיטו בטרזין והיה לתחנת המעבר של יהודי צ'כיה אל מחנות ההשמדה – הצליחו להימלט כ־26,000 מיהודי צ'כיה אל ארץ־ישראל, אל ארה"ב ואל דרום אמריקה. כ־74,000 יהודים ואולי אף יותר הועברו אל טרזין, וכ־80% מהם נשלחו משם אל מחנות ההשמדה. לפי הנתונים של שלטונות צ'כיה הושמדו בכל מחנות ההשמדה 77,297 יהודי צ'כיה ומוראביה. היהודים המעטים ששרדו מן השואה ושבו אל מקומות מגוריהם בצ'כיה ובמוראביה היו טרודים לאחר המלחמה בענייניהם שלהם, ובייחוד בהשבת רכושם. עדיין היו שרויים בהלם מוראות ההשמדה בשואה ואובדן בני משפחותיהם. הם לא שמשו חומר אנושי מתאים לפעולת הבריחה בצ'כיה.

השלב הראשון – מהתרת הבריחה בצ'כיה

כמין אנקדוטה על תחילת הבריחה של היהודים מפולין אל גרמניה דרך צ'כיה סיפר לי קצין־הקישור של שלטונות צ'כיה לצבא האמריקאי. הקצין, בן למשפחת אצילים בעל אילן־יוחסין בהיסטוריה הצ'כית, היה מוסמך, בתוקף תפקידו, להמליץ לפני צבאות הכיבוש על מתן אישור לרפאטריאציה בגרמניה, באזור שבשליטת האמריקנים. והנה זמן קצר לאחר שנכנסה לתוקפה שביתת הנשק בא אל הקצין הזה יהודי אחד שמלבושו – מעיל־עור ארוך, ומגפיים – ניכר בו שיהודי מפולין הוא, וביקש המלצה "לשוב" אל גרמניה. תעודות לא היו לו. וכך תיאר לי הקצין את שיחתם: "איך בין פין היידלברג" (אני מהיידלברג), אמר היהודי לקצין ביידיש. "בגרמנית אומרים פון היידלברג" – תיקן אותו הקצין "כדי שאשתכנע שאתה מהיידלברג" – ממשיך הקצין, "תאמר לי, בבקשה, מהו צבעם האופייני של הבתים בהיידלברג?" "לבן," אמר לו היהודי, ובלבו אמר מן הסתם: שאלה טיפשית של גוי טיפש. "אבל הרי היידלברג ידועה באבן הוורודה שלה," אמר לו הקצין, "אולי שכחת. אשאל אותך עוד שאלה. מהו הבניין המפורסם ביותר בהיידלברג?" "בניין הכנסייה" מנחש היהודי. "לא. בניין האוניברסיטה! אילו ידעת את התשובות, הייתי נותן לך את האישור המבוקש." יצא היהודי ממשרדו של הקצין, ודעתו נחושה לשוב לשם מוכן לבחינה על היידלברג. בספריית הקהילה היהודית בפראג פתחו לפניו אנציקלופדיה גדולה, וכיוון שלמד את הערך "היידלברג",

שב והתייצב לפני הקצין ודקלם לפניו את תולדות העיר מזמן שנוסדה ועד פרטי פרטים, כגון שטח השיפוט של העיר והרכב תעשייתה. הקצין עמד בדיבורו ונתן ליהודי המלצה לעבור אל גרמניה. כבר למחרת היום התמלא משרדו של הקצין יהודים מפולין המבקשים "לשוב" אל גרמניה, וכשהקצין ראה שאין האמריקנים מערימים קשיים בענין הזה, הוא מוסיף ומנפיק אישורים ל"עקורים" מגרמניה, ואולי יש בה באנקדוטה הזאת שמץ של אמת אשר לראשיתה של יציאה ספונטנית ולא מאורגנת של אנשים בודדים.

כשבאתי אל פראג נוכחתי לדעת שהקדים אותי שם חבר קיבוץ אחד למרות שלפני יציאתי לא נאמר לי דבר על הימצאותו שם או על תוכנית לשלוח שליח נוסף. כבר הוא מנצח על הבריחה שהתארגנה במסווה של הג'וינט אשר נתן לה את חסותו, בידיו קופת הבריחה, ומנהל הג'וינט בפראג, יהודי אמריקאי, אף העמיד לרשותו את משרדי הג'וינט בעיר ואיפשר להשתמש בשמו של הג'וינט בכל פעולות הבריחה. לא ייפלא אפוא שהשליח לא שש לקראתי. כשביקשתי ממנו להציג אותי לפני מנהל הג'וינט, הציג אותי בתור "חבר מן הארץ" ולא הזכיר את תפקידי בבריחה. כשביקשתי לשמוע מפיו על הנעשה, פטר אותי ב"קודם כול תסתדר, תמצא לך דירה, תשיג לך ניירות, ואחר־כך נשוחח". הבנתי מיד שאין כאן סיכוי לשיתוף פעולה וכשם שאין בדעתו כאיש "המוסד" למלא את חובתו הקולגיאלית הראשונה ולסייע לי "להסתדר" במקום, כך אין בדעתו להכניס אותי בסוד העניינים.

לא הניירות ולא הדירה – הם העיקר כאן, אלא הידיעות על הנעשה בגבול, אמרתי בלבי, אחרי השיחה המאכזבת עמו, קמתי ונסעתי אל העיר נאכוד, שבגבול פולין, שהבורחים נכנסים בה אל צ'כיה. ביום חורף נאה לפני הצהריים באתי אל נאכוד, אך כיוון שירדתי מן הרכבת מיד נתתי את דעתי על המעשה הפזיז שעשיתי. הלוא אין לי כל כתובת ללכת אליה, חרים ברחוב אי־אפשר לשאול שאלות שעניינן פעילות מחתרתית שכזו. הסתובבתי אפוא בלא תכלית בכיכר העיר, ולבסוף נכנסתי אל בית קפה אחד. המקום נראה ריק מאדם. הזמנתי לי כוס בירה, ופיללתי שאצליח לקשור שיחה עם המלצר, אבל הוא הסתלק לו קודם שהספקתי לפצות פה. פתאום ראיתי שבפינת בית־הקפה, מאחורי עמוד, יושב לו איש אחד, בעל־מלאכה או איכר, לפי מראהו, וכותב. במצוקתי תליתי בו את עיני והמתנתי שיזקוף את עיניו ויקשור עמי מבט וכשראה אותי סוף־סוף הרמתי את כוס הבירה בתנועה של ברכה, והוא החזיר לי ברכה בהרמת כוס אף הוא. לא עבר זמן רב וכבר היינו יושבים אל שולחן אחד ומשוחחים. "אני מורה לשפות בגימנסיה", עניתי לשאלותיו (ואכן הייתי מורה לשפות לפי השכלתי הפורמלית) "מיד עלה על דעתי שהאדון משכיל." אמר לי בשמחה, והתחיל מספר לי על עצמו. בימי המלחמה היה נגר (או סנדלר, איני זוכר אל־נכון),

ומיד לאחר המלחמה הצטרף אל "המפלגה" (המפלגה הקומוניסטית כמובן) וקיבל תפקיד בשירותי הביטחון שבעירו. כחודש לפני פגישתנו העבירו אותו אל המטה בפראג ומיד הטילו עליו לצאת אל נאכוד ולבדוק מה נעשה בגבול. "יהודים או יוונים עוברים כאן מפולין אל צ'כיה", אמר לי. זה לו שבועיים שהוא אוסף ידיעות ועכשיו עליו לחבר את הדו"ח, אלא שהוא מתקשה בכתיבתו, סגנונו אינו מלומד דיו לעשות רושם טוב על הממונים החדשים. קודם שסיים דבריו התנדבתי לעזור לו לערוך את הדוח, ומיד ניגשתי לעבודה. בשעת עריכת הלשון והסגנון שידלתי אותו להכניס כמה תיקונים בתוכן הדברים, ונמצא שגם לענייננו שלנו עשיתי. שתינו עוד כוס בירה, ונפרדנו לשלום.

מבית־הקפה הלכתי הישר אל הגבול. פניתי אל מרַכֵּז הבריחה בשמו, ולאחר שהצגתי את עצמי "שליח ההגנה" שאלתי שאלות של בקי בעניינים וחזרתי אל פראג במצב־רוח מרומם. לבי אמר לי שמכאן ואילך לא יעמוד עוד איש בדרכי.

נוסף לשני השליחים של "הבריחה" בפראג היה שליח נוסף בברטיסלבה, בירת סלובקיה הסמוכה לאוסטריה שדרכה יצאו היהודים לווינה. כמובן שהיציאה מצ'כיה היתה קלה מן הכניסה אליה, ולשליח שם היה פנאי לבוא מפעם לפעם אל פראג כשלמדתי את המצב, הצעתי ששלושתנו נקים בינינו "ועדה מתאמת" של שליחים ושהשליח בברטיסלבה ירכז אותה – כדי לרכוש לי בעל־ברית – הצעתי נתקבלה, אך הוועדה לא הופעלה כי במהרה התברר לי שאין לי צורך בה לשם כניסה ממשית לתפקיד – כמרכז "הבריחה".

"היוונים"

בימים ההם היו עדיין בפולין שבויי מלחמה ועובדי עבודת־כפייה לשעבר מבני־עמים שונים, ואנשי "הבריחה" בפולין שהיו מנוסים בפעולות מחתרת עוד מימי המרד בגיטאות, ביקשו להיבנות מזכותם של העקורים האלה לרפאטריאציה. מיד החלו אפוא מכינים ליהודי פולין תעודות רפאטריאציה של "יוונים" – הלא היוונים מולדתם בדרום־אירופה, זה כיוון הבריחה, ושפתם אינה ידועה לפולנים. וכך היו חברי תנועות־נוער חלוציות מיהודי פולניה (רובם פליטי מחנות ופרטיזנים שהתנועה לא היתה לחלק מהם אלא מסגרת ארגונית ליציאה מפולין). לפי מושגי אנשי "הבריחה" כל שם יווני חייב להסתיים ב־אוס. וכך אפשר היה למצוא בתעודות "יוונים" בשמות כגון: אלכסנדרוס יום־כיפורוס, יום־טובוס, נשקינוס בתוחוס וכד'. התעודה הודפסה על נייר ורוד זול, ומתחת השמות היוונים התנוססה חותמת גדולה של הקונסוליה הצ'כוסלובקית בקאטוביץ', היא ויזת הכניסה אל צ'כיה. כל־כך היו מורגלים שוטרי

הגבול בתעודות האלה עד שפעם אחת – כך סיפר לי אנטק צוקרמן – גירשו מעל פניהם קבוצה של יוונים אמיתיים, בעלי תעודות רפאטריאציה אמיתיות, (נייר לבן קטן חתום בחותמת קטנה של הקונסוליה הצ'כוסלובקית). העוברים נתבקשו שלא להשיב על שאלות השוטרים, ולמלמל כמה מלות תפילה בעברית כדי להראות "שליטה ביוונית"... בנאכוד רוכזו הבאים במחנה קטן, ואחר־כך הועלו על הרכבת אל פראג. את הוצאות הנסיעה – כך סברו ואמרו הכול – תשלם אונרר"א לממשלת צ'כוסלובקיה. (אלא שבמטה אונרר"א בניו־יורק לא ידעו על כך דבר). ונמצא שבינתיים נסעו חינם. פקחי הרכבת מילאו טפסים על כל קבוצת נוסעים ושלחו אותם אל משרד התחבורה בפראג.

נפתרו אפוא בעיית הכניסה אל צ'כיה ובעיית כיסוי הוצאות הנסיעה אל פראג, ועכשיו עמדו לפני אנשי הבריחה עוד שתי בעיות: האחת – מניין יקחו מזון לנוסעים, בימים ההם שרר משטר צנע חמור בצ'כיה. ואפילו הלחם נמכר לפי תלושים לאזרחי המדינה בלבד. הישועה באה מחברת צדקה קתולית ידועה ("קריטאס"). אחד מאנשי "הבריחה" – בחור שומר מצוות, קשר קשרים טובים עם נציגי הארגון הזה, וקיבל מהם מדי יום ביומו חבילות־מזון מיובאות, ארוזות יפה, ובהן נקניק, שוקולד, לחם, גבינות ועוד. החבילות האלה כלכלו והזינו את ה"יוונים" שלנו עד שיצאו מצ'כיה. נראה שנציגי הארגון שמחו שיש להם פתרון קל ונוח לחלוקת המזון ללא טרחה רבה מצדם.

מחכים לרכבת

הבעיה האחרת היתה איך לצאת מצ'כיה ולהיכנס אל גרמניה. כשבאו אל פראג הסירו העוברים את "יוונותם" מעליהם ושבו והיו ליהודים פולנים שנוסעים אל גבולה המערבי של צ'כיה, הוא גבול אזור הכיבוש האמריקני בגרמניה. בעיירת הגבול אַש ובכמה מקומות סמוכים אליה הוקמו מוקדי בריחה, ובמוקדים האלה הוצבו כחצי־תריסר עד תריסר בחורים מיהודי פולין עצמה. הבחורים האלה – פרטיזנים וניצולי מחנות שבזכות זריזותם ותושייתם וכושרם להסתגל לכל מצב נותרו בחיים, ומחמת סבלם הרב נתחשלו ונתכשרו לעשות כל עבודה קשה, הם גיבוריה האמיתיים של ראשית הבריחה מצ'כיה אל גרמניה, גבורי הבריחה במחתרת.

הבחורים האלה היו מוליכים בלילות, בשבילים נסתרים קבוצה קבוצה של פליטים, אל גרמניה, ילדים וחולים על גבם ומזוודות ותרמילים של זקנים וחלשים בידיהם. בתוך זמן קצר למדו צ'כית ומעט אנגלית, התמצאו בסבך ההוראות הביורוקרטיות של הצ'כים ושל האמריקנים כאחד, הכירו את עולם המושגים וההשקפות של החיילים וידעו איך לקנות את לבם ולהטות את דעתם. עם חיילי משמרות הגבול של הצבא האמריקני קשרו עד מהרה קשרי ידידות, ובמשך הזמן הצליחו לשדל אותם בדברים וגם בסיגריות ובמשקאות, להתיר לפליטים לעבור. מלאכה לא קלה היתה מלאכת השידול הזאת, שכן המשמרות היו מתחלפים לעתים קרובות ורבים מן החיילים דבקו בהוראה מפורשת למנוע את מעבר הפליטים. באַש הצטיינה במיוחד בחורה אחת מרים פריד שמה, ועד מהרה היתה למפקדת מוקד הבריחה במקום. לאחר זמן גם היינו שולחים אותה מפעם לפעם אל פאריז להעביר לנו משם כסף על גופה. בין העוברים מצ'כיה אל גרמניה היו גם מבריחים יהודים, שניצלו את דרכי הבריחה שלנו לצורכי פרנסתם. בדרך־כלל היה קשה להבדיל בינם ובין היהודים הבורחים, שגם בכיסיהם נמצאו דולרים שקבלו בתמורה על רכושם, אבל כשהיו המבריחים האלה נתפסים בגבול היו נגרמות לנו צרות צרורות מן המוכסים, ולא ייפלא אפוא שבחורי "הבריחה" היו מכים מכות הגונות את מי שפניהם היו זכורות להם מהעברות קודמות. כ־40 עד 80 איש היו עוברים כמעט יום־יום או לילה־לילה בדרכי המחתרת האלה. אל גרמניה, אבל מספרים אלה היו כטיפה בים העקורים.

כששבתי מנאכוד אל פראג סידרה לי תנועת "מכבי הצעיר" ניירות, קיבלתי תלושים ופנקס עבודה, נרשמתי במשטרה בשם אחר, שכרתי לי שתי דירות (בשני שמות) ופתחתי במשא־ומתן עם השליח שבמקום על חלוקת התפקידים בינינו. תחילה מסר לידי את הפיקוח על הגבולות והשאיר בידיו את הקשרים עם הג'וינט ואת קופת הבריחה, אבל לאחר זמן קצר התחלף המנהל האמריקאי של הג'וינט, ידידו של השליח, ועקב חיכוך בין השליח לעובד אחר נמסרה גם הקופה לידי, כעבור זמן קצר פרש השליח מן הפעולה.

פעולת הבריחה באירופה התנהלה לפי שיטת העבודה של "המוסד" – שיטה של

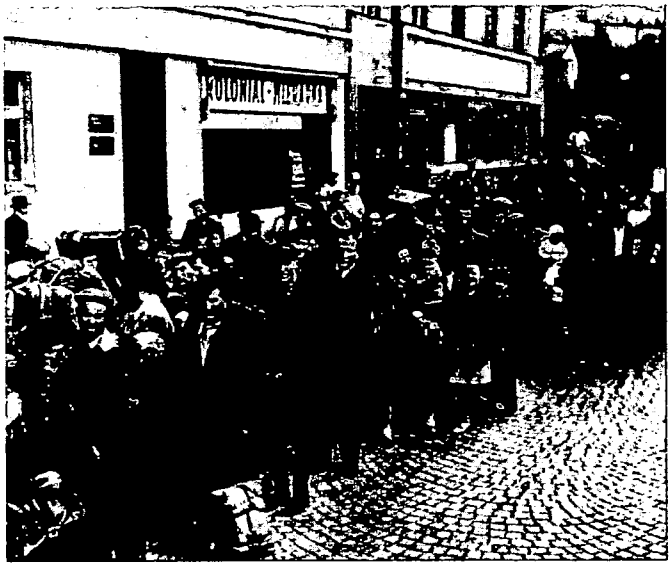

בריחה לגאלית. הולכים מהגבול לרכבת

רכבת מיוחדת עבור ילדים

דצנטרליזציה. בכל ארץ וארץ היה שליח הבריחה אדון לעצמו ופעל לפי הבנתו שלו. "המוסדות הלאומיים" היו עסוקים בעת ההיא במאבק המדיני עם הבריטים, והאחריות לבריחה הוטלה כולה על שכמם של שליחי "המוסד". אמנם באביב ביקר באזור הבריחה ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, אליהו דובקין, וכינס בברטיסלבה את השליחים ומינה בעקבות הדיון את מרדכי סורקיס, איש הבריגדה, למרכז "הבריחה" באירופה, אבל גם המינוי הזה לא היה בו כדי לשנות את שיטות הפעולה. בגלל התנאים השונים בכל מקום ומקום היתה הדצנטרליזציה מחויבת־המציאות.

נקודת־האור הגדולה בפעולתנו היה הג'וינט. ארגון העזרה הזה של יהודי ארה"ב, שהוקם עוד בימי מלחמת העולם הראשונה, היה משוחרר מכבלי הביורוקרטיה הכובלים מוסדות למיניהם והיה פורש את חסותו על כל פעולה שעשינו. הג'וינט העמיד לרשות "הבריחה" תקציב, משרדים, ומכוניות ובשליחי "הבריחה" ראה עובדים שלו, אך לא התערב במעשיהם. נראה שכל מוסד ציוני רשמי (ואני הכרתי כמה מוסדות ציוניים מעבודתי בהם לאחר שובי ארצה) היה נמנע מלקבל עליו את הסיכונים שקיבל עליו הג'וינט מתוך ראייה רחבה ומתוך נדיבות. מלבד נציגי הג'וינט, היה בפראג איש אחד, סלמנוביץ שמו, שייצג את "הוועד הבין־לאומי לענייני הפליטים" – ארגון בין־לאומי שקם בהמלצת ועידה בין־לאומית לענייני הפליטים. אחרי היכרות בינינו נתן לי הנציג הזה את נייר־המכתבים ואת החותמת של הארגון לעשות בהם כרצוני.

הצ'כים נתקשו להבחין בין המוסדות הזרים לשמותיהם – שגרירות ארה"ב, אונרר"א, הג'וינט והוועד הבין־לאומי לענייני הפליטים – ולפעמים הפקנו תועלת מאי־התמצאותם. פעם אחת ביקשתי להיפגש באופן דחוף עם פקיד בכיר במשרד הפנים הצ'כי כדי לשחרר מבית המעצר שליח שקנה בצ'כיה כלי־נשיפה לתזמורת. המוכסים עצרו אותו בגבול בעוון הברחה. לשוער המשרד אמרתי שאני בא בשם הג'וינט האמריקני. מיהר השוער אל הפקיד והודיע לו ששגריר ארצות־הברית בא לראותו, וכיוון ששמע זאת הפקיד מיד שילח את היושבים בחדרו, ויצא לקראתי מבוהל ונרגש. משרד הפנים בצ'כיה השתייך אל המפלגה הקומוניסטית, הפקיד מסתכן בעצם הפגישה עם שגריר ארה"ב בלי הוראה מהממונה, וכשאמרתי לפקיד שאיני השגריר, נגולה אבן מעל לבו ומרוב שמחה אמר לי שייעשה כמיטב יכולתו למלא אחרי בקשותי.

מכוניותינו, בעלות התוויות הכתובות אנגלית הקנו לנו מעמד כמעט אקסטריטוריאלי, אבל, על דרך הפראדוקס, יכול כל פקיד זוטר – שוטר או בלש ואפילו כרטיסן רכבת – לגרום לנו צרות צרורות בעיסוקנו, כי בתור ג'וינט חייבים היינו להצטמצם בסעד ולא בעיסוקים בהם הם נתקלו בנו. בוקר אחד התעוררתי בחדרי השכור, והנה יושב לו גבר זר סמוך למיטתי. כמאליה נשלחה ידי אל השידה, אבל קודם שהנחתי את ידי על האקדח, הראה לי האיש תעודת בלש ואמר לי באדיבות:

"לא רציתי להעיר אותך משנתך וחיכיתי שתתעורר." עוד אני שוכב על מיטתי והוא יושב לצדי כרופא המבקר חולה, התחיל חוקר אותי ושואל אותי שאלות משאלות שונות. כל־כך שונה השאלה האחת מחברתה עד שאני מתקשה לנחש מה מכל הדברים הלא־חוקיים שעשיתי עומד כאן לחקירה. פתאום הוא שואל אותי שאלה מה אכלתי אתמול לארוחת־הצהריים, איזה תחכום מצדו כדי לבלבל אותי ולהסיח את דעתי מן העיקר – אני מהרהר בליבי, אבל בשום פנים איני מצליח להיזכר מה אכלתי אתמול על שולחנה של בעלת־הבית, ואני מתנצל. חסל סדר החקירה. אין זאת אלא שבעלת־הבית שלי חשודה שקנתה עופות בשוק־השחור, ואני שאיני זוכר מה הגישה לי לאכול הצלתי אותה מצרה.

יום אחד נודע לי שמשטרת הגבולות בנאכוד פנתה אל הקונסוליה היוונית בפראג וביקשה לשלוח מתרגם אל הגבול, לסייע לשוטרים לחקור את היוונים הרבים העוברים מפולין אל צ'כיה. מיד טלפנתי אל הקונסוליה היוונית, הפעם בשם אונרר"א, ואמרתי שהארגון נתבקש להסיע את המתרגם אל הגבול, כי גם חבר הארגון הוזמן לבוא לשם. משנתקבלה המחווה ברצון ביקשנו מאונרר"א להשאיל לנו (לג'וינט) מכוניות באמתלה שהמכוניות שלנו במוסך. בשעות אחרי־הצהריים של יום חורף סוער הסעתי את המתרגם אל נאכוד והכול כדי להשהות את בואו אל הגבול ביום אחד לפחות, ובינתיים לעמוד על טיבו ולטכס עצה. היווני היה איש פשוט, פקיד טכני בקונסוליה, בעל ידיעה מוגבלת באנגלית והיה קשה לדובב אותו.

בנאכוד בחרתי לנו מלון קטן, שנודע בארוחה הדשנה המוגשת בו, ארוחה ממטעמי השוק השחור. מלבדנו לא היו אורחים במלון, החשמל לא פעל, ולמראה הפרוזדורים הצרים והתקרות הנמוכות היה דומה עלינו המלון בליל הסערה הזה כסירה רדופה שדים ורוחות. בשעת הארוחה, בין משקה למשקה, הכנסתי בלבו של היווני שלעתים קרובות מתחוללים בגבול קרבות־יריות: הצבא הקומוניסטי הפולני רודף אחרי כנופיות של הצבא הפולני הפאשיסטי, והכנופיות חודרות אל שטח צ'כיה. קיצורו של דבר: שליחותנו מסוכנת מאוד. פתאום, כמו נחלצו השמים לעזרתי, נשמעו כמה רעמים רחוקים. "מה זה?" שאל אותי בבהלה. "כנראה הקרבות בגבול", אמרתי לו בשלוות־נפש (והרהרתי ביהודה ארזי). אחר־כך אמרתי לו שגם אני איני מבקש להסתכן וללכת אל הגבול, ואולי ראוי לנו שנחפש דרך להתחמק מן השליחות הזאת. היווני שמן הפחד ומן היין נתבלבלה עליו דעתו, הציע מיד שנשוב אל פראג ושנחזיע שם שהעבודה נעשתה ורק ביקש וחזר וביקש שאשמור סודנו זה. בבוקר שבנו אל פראג. מאז לא שמעתי עוד על הצורך במתרגם מיוונית בגבול.

ואולם עד אותה שעה כבר היה ברור שימיה של "תחבולת היוונים" ספורים, ועל־כל־פנים אין בה משום שיסה להציל את שרידי עמנו. שבו ועלו החששות שמא הבריטים יודעים עלינו ועל מעשינו. זמן קצר מאד לאחר הדברים האלה באה אזהרה

ברורה. אחד מאנשי "הבריחה" נכנס אל חדרי ובפנים חתומות הודיע לי שאדם זר, היודע את שמי, מבקש לראות אותי. שמי האמיתי לא היה ידוע אלא לאנשי שלומנו. בחור בלונדי, בעל תווי־פנים סלאבים־צ'כים, הניח על שולחני בלי אומר ודברים תעודת רפאטריאציה של יוונים מתוצרת הבריחה בפולין, ושאל אותי בחיוך אם אני מכיר את המסמך הזה. משלא השבתי לו, אמר לי: "הלא אתה יודע צ'כית יפה. הבט בחותמת הקונסוליה שלנו, הרי יש בה שגיאת כתיב. הבט באריה, סמלה של צ'כיה, הרי חסרים בזנבו שני הקצוות המסמלים את כוח־הגברא שלו, הבט נא בטיב הנייר, הרי ממשלת צ'כוסלובקיה עדיין אין ידה משגת נייר משובח מזה, לא כן?" משסיים את דבריו הציג לפני תעודה של שירות ביטחון הפנים של צ'כיה. כבר ראיתי את עצמי מובל כבול באזיקים, לעיני חברי לעבודה, היישר אל בית־הכלא. "זוכר אני אותך עוד מלפני המלחמה," הוסיף ואמר לי, "באת אל עירנו להרצות לפנינו, חברי "המכבי הצעיר" ... אני בא להזהיר אותך, עליכם לחדול מיד מן העסק הזה, אתה מבין?" הבינותי, אך לא היה ברור לי אם מיוזמתו שלו בא או לפי פקודה. עד שאני מהרהר בפשר דבריו הסתלק לו האיש מן החדר.

צ'ארטר לבריחה

מכאן ואילך נשתלשלו האירועים במהירות. גם בפולין "הנייר היווני" ירד מהפרק. מאז שיחרורה היתה בפולין למעשה מלחמת אזרחים בין השמאל – הממשלה ובין הימין. פורמלית היתה גם שם קואליציה של כמה מפלגות אבל לכולם היה ברור שזהו משטר בו שולטים הקומוניסטים עושי דברם של הסוביטים. בעיני הפולנים – קומוניזם פירושו השתלטות הרוסים שהיו שנואים עליהם. הימין הפולני שהפך לטרוריסטי ליווה את מלחמתו במשטר בתעמולת שיטנה נגד היהודים. היהודים באמצעות המשטר משעבדים את העם הפולני וחיצי התעמולה הופנו נגד מספר יהודים שתפסו עמדות בשלטון החדש כהוכחה לטענה זו. לא היתה זו תופעה חדשה, אנטישמיות היתה נחלת שכבות רחבות, אם כי היו כמו בכל עם גם יוצאים מהכלל. באביב פשטה פתאום שמועה שאזור מסוים של פולין שנלקח מצ'כיה יוחזר לצ'כיה מיד והחלה נהירת היהודים לאותו אזור גבול, אך המאורע הקריטי היה הפוגרום בקיאלצה, עיירה פולנית. ביום 3.7.1946 נרצחו 41 יהודים ונפצעו למעלה מ־50 בסכינים וגרזינים על־ידי אוכלוסיה מקומית ובעזרת צבא ומשטרה שהצטרפו לפורעים. פוגרום זה שלא היה היחידי זכה להד עולמי. בעקבות הזעזוע שעורר המעשה גם בחוגי השלטון הפולני נרקם הסכם חשאי בין אנסק צוקרמן מנהיג מרד גטו ורשה ובין אנשי שירות הביטחון הפולני שיאפשר פתיחת גבולות לקבוצות מאורגנות לצ'כוסלובקיה. אנשי

"הבריחה" בפולין שדנו בדרכי ביצוע ההסכם החליטו שהעוברים יופנו למעברים נאכד ובראומוב בצ'כיה. בינתיים, התרכזו אלפי יהודים על גבולות פולין־צ'כיה בציפיה לבאות ובתקוה לפתיחת הגבולות.

אחרי ביקור איש שירות הביטחון הצ'כי הגיעה לפראג משלחת של אנשי "הבריחה" מפולין ובראשה שמעון, הוא איסר בן צבי, שהיה ראש שליחי "הבריחה" בפולין. שמעון דיווח על המצב החמור, תגבור משמרות בגבול, ועל־כך שלא פעם פותחים באש על קבוצות היהודים הנעות לקראת הגבול. ענין היוונים נגמר גם שם. אויבי המשטר החדש הקומוניסטי הם שרידי הצבא של גנרל אנדרס, אשר בעבר שיתף פעולה עם המערב, כעת ירדו אנשיו למחתרת והפכו לטרוריסטים והם עורכים פוגרומים ביהודים. אפשרויות הבריחה לצ'כיה פוחתות ובקרבת הגבול מצטופפים כעת בין 3000 ל־6000 יהודים בבתים עזובים עם תרמיליהם ומצפים להודעת אנשי "הבריחה" לעבור את הגבול. אם לא תימשך היציאה מפולין, הדבר יודע גם ליהודים ממוצא פולני היושבים עדיין בברית המועצות, לפי הערכתם כ־120,000 נפש, והם יעדיפו להישאר שם מאשר לחזור לפולין. מטרת ביקורה של המשלחת בפראג למצוא מעברים סודיים נוספים ורבים ולפתח פעילות מחתרתית ענפה ביותר להברחת היהודים. היה שוני רב בין האווירה והתנאים בהם אנחנו עבדנו בפראג ותנאי עבודת "הבריחה" בפולין. הדבר בלט אפילו בצורה החיצונית. אנו, אנשי "הבריחה" בפראג, ישבנו כפקידים מהוגנים בחליפות ועניבות במשרדי הג'וינט, מוסד מכובד ומוכר, לידי שלושה טלפונים ובחדר השכן מזכירה לשירותי. השליחים מפולין באו במעילי עור כבדים של פרטיזנים, אקדחים תחת המעילים, נעלי עור גבוהות, כאילו יצאו זה עתה מהיערות. הופעתם, התנהגותם ודרכי חשיבתם היו מין תערובת של אנשי פלמ"ח ופרטיזנים.

בתשובתי טענתי שלא ניתן עוד להמשיך בשיטה הקיימת. הממשלה הצ'כית משתלטת על העניינים ומנהיגה סדר במדינה. המשטרה סיימה את הגירוש של שלושה מיליון הגרמנים מהסודטים וידה פנויה לטפל בסוגי זרים אחרים ובנו בכלל זה. אנו נמצאים במעקב שלהם. רק לפני זמן מה ביקר אצלי איש שירותי ביטחון (נוסף על זה מהסיפור הקודם) והגיש לי תדפיס של דו־שיח שניהלתי עם עובדינו בגבול וביקש לדעת פירוש שתי מלים המופיעות בשיחה: המלה העברית "גבול" והמלה "סטפאנים" (מלת כיסוי לדולרים לפי שמו של סטפאן וייז, מנהיג ציוני בארה"ב). עלינו לבנות את הבריחה על יסודות גלויים. בלתי אפשרי להציל עם שלם ולהעביר עשרות, ואולי מאות אלפים של בני אדם, בדרכי מחתרת עם ניירות מזוייפים ובתחבולות דומות. עלינו להתחיל בפעולות הסברה נרחבות כדי להשיג הסכמת הרשויות לכניסה לצ'כיה כי הרי כל פעולת המחתרת שלנו ידועה בלאו הכי. חברי המשלחת הפולנית לא הסכימו לדעתי, האשימו אותי בחיפוש אחרי נוחות וחוסר גמישות, ב"יקיות" (דביקות בגישה ליגליסטית) וחוסר הבנה למצוקתם. נפרדנו ללא סיכום תוך הרגשה קשה

בשני הצדדים. עד עתה היה המגע הישיר עם השלטונות הצ'כיים בדרג הבינוני ומעלה. כעת באתי למסקנה שצריך להגיע לדרגים בכירים יותר. פניתי לג'קובסון, מנהל הג'וינט בפראג והוא נענה מיד והתגייס לפעולת הסברה פוליטית בדרג הבכיר שכללה גם מפגש עם שר החוץ יאן מאסאריק. לג'וינט כספק דולרים לאוצר הצ'כי היה מעמד מכובד. לזכותנו עמדה העובדה שידענו לשמור על יחסים קורקטיים עם משרדי הממשלה אתם היינו במגע, גם כשהפעולה לא היתה חוקית.

ואז נפל דבר בצ'כיה – צ'ארטר לבריחה. ב־25.7.46 החליטה הממשלה הצ'כית החלטה מהפכנית ביחס לנושא זה שפורסמה רק כעבור כמה ימים. זו תוכנה: הממשלה, לאחר ששמעה על פרטי הדו"ח של המיניסטריון לטיפול סוציאלי על זרם הפליטים היהודים מפולין למדינה הצ'כוסלובקית, בגלל תקריות דמים ורדיפות בפולין, מצהירה בזאת: א. שהיא מטילה על המיניסטריון לטיפול סוציאלי להגיש לפליטים אלה עזרה ראשונה. ב. שהיא מטילה על המיניסטריון לטיפול סוציאלי לדאוג – בשיתוף פעולה עם שר הפנים – לאמצעי ביטחון הנחוצים, ביחוד מבחינת הקהילה, נגד אלמנטים בלתי רצויים ושינקטו בכל האמצעים שיבטיחו שכל הפליטים האלה ירוכזו במשך זמן שהותם הארעית בצ'כוסלובקיה במרכזים מיוחדים, באופן שלא יוכלו להתפזר בתוך האוכלוסיה המקומית ושלא ינסו להתישב באופן קבוע. ג. שהיא מטילה על שר החוץ ועל השר לטיפול סוציאלי לחקור ולהודיע בהקדם האפשרי מהי גישת ממשלת פולין לענין זה, ומה יחסה לשאר כוונותיה של ממשלת צ'כוסלובקיה, וכן מטילה היא עליו, במקרה וממשלת פולין לא תתנגד לכך, לפנות לארגון הבין־לאומי אונרר"א (סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם) בדרישה שבמסגרת פעולתו למען ה"עקורים" ישלם גם את הוצאות החזקת הפליטים האלה, יספק מזונם וינקוט בצעדים מתאימים למען יוכלו לצאת את צ'כוסלובקיה בהקדם האפשרי. ד. שהיא מטילה על שר החוץ להתקשר עם באי כוח הארגונים היהודיים הבין־לאומיים ולדרוש שיתחייבו לתמוך בצעדים אלה ושייעשה על־ידי אונרר"א לטובת הפליטים הללו שבמידת האפשר ישפיעו על ממשלות בריטניה וארה"ב שיתנו לפליטים הללו את האפשרות לעזוב את צ'כוסלובקיה בהקדם האפשרי ולצאת לארצות שבהן יוכלו להתיישב.

היתה זו החלטה שמעל ומעבר לכל ציפיותינו. היתה זו מין "הצהרת בלפור" ומתן צ'ארטר לבריחה על אדמת צ'כוסלובקיה ועוד מלווה בפנייה לממשלות אחרות ללכת בעקבותיה. הפנייה הייתה מופנית באופן קונקרטי לפולין, לבריטניה ולארה"ב. בריטניה קבלה כאן סטירת לחי גלויה כי ברור לכולם ש"הארץ בה היהודים יוכלו להתיישב" היא ארץ־ישראל. ההחלטה לא פסחה על ארגונים יהודיים הנדרשים לסייע בביצוע והארגון המבצע את ההעברה הוא "הבריחה" שהיא חלק מהג'וינט, "ארגון יהודי בין־לאומי" כמוזכר בהחלטה אתו יש לבוא בדברים. היה זה שינוי מצב מקצה לקצה. ממשלת פולין נתנה את הסכמתה לפנייה הצ'כית והגבולות נפתחו לרווחה. כולם היו

אופטימיים ושמחים, אך השמחה היתה קצרה. פתאום סגרו הצ'כים את הגבול מחדש. מאוחר יותר סופר לי שהסיבה לסגירה היו תלונות המשרדים השונים. משרד הבריאות טען שהיהודים מביאים מגיפות, משרד המזון והכלכלה טען שהם צורכים את הלחם הדרוש לאזרחים, משרד התחבורה טען שהם תופסים מקומות ברכבות המועטות הפועלות, שר המשטרה סיפר שהם מבריחים ומספסרים ועוסקים בהוצאת סחורות אסורות לשוק השחור. ולכל זה מצטרפות הפניות של ממשלת בריטניה למנוע מעבר יהודים לצ'כיה כי הם מועמדים לעלייה בלתי חוקית לפלסטינה ומגבירים בזה מהומות וטרור במזרח התיכון. הסיבה לסגירה לא היתה ידועה לנו, כי הכל היו שמועות. ובכל זאת, כיצד נודע לנו שהגבול סגור? בראש אונרר"א בצ'כוסלובקיה עמד אנגלי בשם ריס, נאמר עליו שבעבר היה קצין משטרה בממשלת המנדט בארץ, והיתה לו מזכירה יהודיה מריאנקה, אתה התידדתי. היא סיפרה לי שמלבד תפקידו הרשמי הוא גם ראש שירותי המודיעין הבריטיים ובין היתר הוא עוסק גם במעקב אחרי הברחת היהודים. (מריאנקה התחתנה מאוחר יותר עם סקוטי חוקר דג הסלמון (אילתית) וחיתה עמו באלסקה. עמדנו בקשרי מכתבים ובמשבר הבטחוני לפני מלחמת ששת הימים הציעה שילדי יבואו אליה).

מריאנקה טלפנה אלי ומסרה שלידי הבוס הגיעה ידיעה שקבוצת צעירים יהודים נתפסה בגבול נאכוד והיא נמסרה לידי הצבא העומד להחזירה לפולין. מיהרתי לגבול

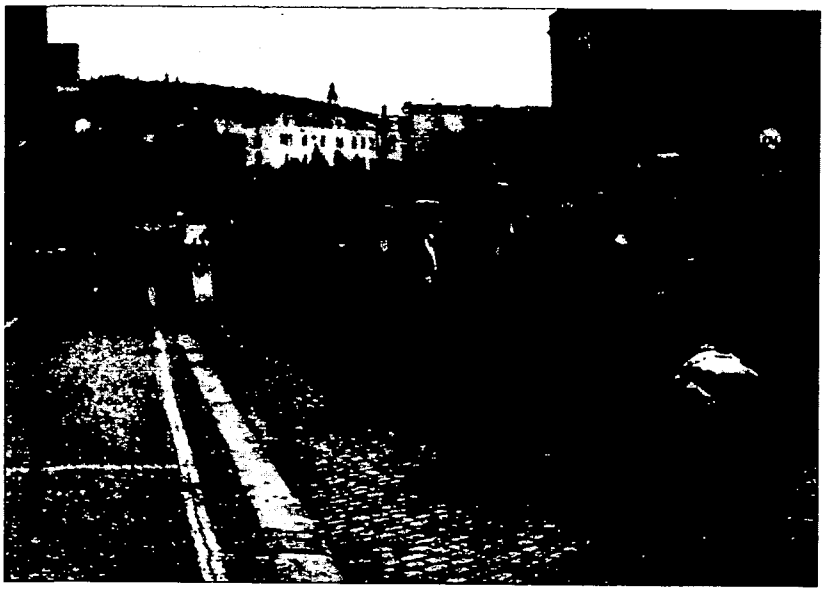

בעיר הגבול נאכוד

ומצאתי במחנה שלנו שתי קבוצות, אחת של "השומר הצעיר" והשנייה של "גורדוניה", כל אחת מונה כ־30 בחורים, מוקפות בגדר חוטי תיל וצבא חמוש שומר עליהם. להפתעתי היתה במקום גם ועדה של הפרלמנט הצ'כי בת 3 חברים כשבראשה לא פחות מרודולף סלנסקי המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית, שנחשב לאדם החזק ביותר של המשטר במדינה. ברור היה לי שאם הבחורים יוחזרו לפולין אורבת להם סכנה ואולי אף סיכון חיים, תלוי בידי מי הם יפלו. חיילים (או שוטרים) ניסו לסחוב אותם בכוח בידיים וברגליים, ירו יריות באוויר כדי להפחידם, הבחורים נאבקו והתנגדו, הוחלט להזעיק תגבורת צבא, וכל זה לעיני הוועדה שבאה לחקור את הבעיה. מישהו, דומני שהיה זה מפקד המשטרה המקומית שהכיר אותי, הצביע עלי לפני סלנסקי ואמר לו שאני בעל סמכות אצל הבחורים ויכול להשפיע עליהם שיחזרו לפולין. סלנסקי, אדום שיער לפי זכרוני, שעשה רושם של אישיות חזקה, היה אנטי־ציוני כמו רבים מהמנהיגים הקומוניסטיים, הוא ניגש אלי לשוחח. השיחה התנהלה רק בין שנינו, שני חברי הפרלמנט מהמפלגות האחרות של הקואליציה עמדו במרחק, לא העזו להתקרב והביטו עלינו בקנאה. אמרתי לסלנסקי שלבחורים אורבת סכנת מוות אם יוחזרו לפולין והם יעדיפו שהפוגרום בהם יערך כאן מול עיני העולם. סלנסקי טען שכבוד השלטון הצ'כי מוטל על כף המאזניים כי זאת החלטת הממשלה. הוא שוחח בטלפון עם ראש הש.ב. הצ'כי אבל התשובה נותרה – רק הממשלה יכולה לבטל פקודת הגירוש. אמרתי לו שאנו נזעיק את אנשי אונרר"א, הג'וינט וגורמים בין־לאומיים נוספים, צלמים ועתונאים כדי שכל העולם יראה כיצד נוהגת ממשלת צ'כוסלובקיה בניצולי מחנות המוות שנה אחרי שיחרורה על־ידי בעלות הברית. ליהודים בפולין כיום אין ברירה. אחרי פוגרומים הם חייבים לברוח כי שולטת שם הפקרות. וגם אם אלה שכאן ימותו בזה לא ייגמר הדבר. באין ברירה יבואו חדשים בתקווה שהתקרית לא תחזור על עצמה. עמדנו שנינו בפינת המחנה כשכל המחנה משותק ללא תנועה ועיני כולם נעוצים בנו, הבחורים השוכבים מאחורי גדרי התיל, השוטרים והחיילים ושני חברי הפרלמנט, ואנו ממשיכים במשא ומתן. סלנסקי שוב ניגש לטלפון, שיחה ארוכה אבל ללא תוצאות. הצעתי לו שהבחורים יעצרו כאן בצ'כיה ודינם יתברר מאוחר יותר. הוא גיבש הצעה אחרת: הוועדה הפרלמנטרית תעבור לצד הפולני ותבטיח שם שהבחורים ישארו רק 100 מ' מהגבול ומשמר הגבול ישמור על בטחונם. "אני אדאג לכך שהבחורים יעברו ללא אלימות מצדם." הוא, סלנסקי מתחייב במלת כבוד שלו שהממשלה הצ'כית תדון תוך 48 שעות בנושא מחדש, וההחלטה תהיה שאנשים אלה יוכלו לחזור לצ'כיה. השיחה שלנו היא סודית.

לבי היה כבד. האם אפשר לתת בו אמון? הרי אני מסכן את חייהם של הבחורים ולא את חיי. הגעתי למסקנה שלמעשה אין לנו ברירה אחרת. נגשתי לבחורים, סיפרתי להם על ההחלטה ועל ההבטחה שלא יאונה להם כל רע, ראיתי את הפחד בעיניהם

אבל הם הסכימו להיות מובלים לגבול. חזרתי לפראג בציפיה עצבנית. לעיר הזדמן השליח לוי מברטיסלבה, סיפרתי לו על הסיכום. הוא רץ מיד לדואר לטלגרף לפאריס ולדבריו תוכן המברק היה שהגיע טרנספורט אי־ליגלי מפולין ואני החזרתיו באופן ליגלי לפולין. אינני בטוח שזה היה כל תוכנו של המברק. סופו של דבר, סלנסקי עמד בדיבורו וכעבור יומיים הגבול נפתח.

הבריחה הליגלית

ג'ון ודוד קמחי נדרשו להחלטת ממשלת צ'כוסלובקיה בספרם "דרכי סתר" (הוצאת **ג'רוסלם פוסט**, תשמ"ז עמ' 90 הוצאה אנגלית: The Secret Roads, הוצאת סקר וארבורג 1954), ואלה דבריהם:

"מטה ה'מוסד' בפראג צהל ושמח, כך גם המנהיגים בפאריס, כשבן־גוריון התארח אצלם. הדבר הועיל להרים את הרוח הנופלת, שעדיין היתה מדוכדכת מתגובת ההתקפה הטרוריסטית על משרד ממשלת ארץ־ישראל במלון המלך דוד בירושלים. למעלה מ־90 פקידים בריטים וערבים נהרגו והדבר נסך על המנהיגים היהודים תסביך אשמה וספק דיכאון. בארץ עברה ההחלטה כמעט בלי שים־לב בתוך מעצרים וחיפושים, מאסר ראשי הסוכנות היהודית והתקפות הטרוריסטים, אבל באירופה המזרחית נודעו החדשות עד מהרה. ההחלטה של ממשלת צ'כוסלובקיה הועלתה על נס, בחינת "צ'ארטר לפליטים". היא שינתה את מעמדם של סוכני הבריחה בכל מקום, ועל הכול בפולין. ממשלת האחדות הלאומית בפולין, שבה היו עדיין מיקוליצ'יק, גומולקה, וסטנצ'יק מיניסטרים בזמן ההוא, קיבלה ממאסאריק הודעה על ההחלטה הצ'כית. תוך כדי חודש ימים ביטלה פולין את פקודותיה הקודמות על סגירת הגבול. עכשיו לא היתה להם שום תואנה. היא אמרה ליהודים כי הרוצים בכך, יכולים לצאת. ליהודים בפולניה לא היה להם אמון רב בממשלתם. הם חשדו שמא בקרוב תחזור בה שוב ותשנה את מדיניותה. לפיכך יצאו בחיפזון באלפיהם. על מספרם נוספו עוד 150,000 היהודים שחוזרים היו לפולין מברית־המועצות ואצו גם הם להמשיך בדרכם". עד כאן דברי ג'ון ודוד קמחי.

הגבול נפתח לרווחה. המיניסטריון לרווחה סוציאלית קיבל עליו לדאוג להסעה, לכלכלה וללינה של הפליטים; מיניסטריון החוץ טיפל בצד המדיני, "הבריחה" בצ'כיה זכתה למעמד של ארגון מוכר והיתה לשותפה במגעים רשמיים. דבר אחד שבו והדגישו נציגי המיניסטריונים במגעים אתנו והיה ברור לי שעל הדבר הזה ההסדר עומד או

נופל: הפליטים אסור שייכנסו אל פראג ואסור שיתפזרו בצ'כיה. יש להעבירם מגבול הכניסה אל גבול היציאה תוך 48 שעות כן הוטל עלינו להבטיח שלא יהיו מסתננים (לא יהודים) בין הפליטים, וכמה מעובדי הבריחה אף קיבלו תעודות של שוטרי־חרש, כדי שיוכלו לחפש בכליהם של חשודים. ממיני השליחויות שהצ'כים ביקשו מאתנו למלא בעבורם בשטח פולניה – התחמקתי.

הממשלה הקימה מחנה־צריפים בנאכוד, והעמידה לרשותנו כשמונה רכבות. את רוב הפליטים הוליכו הרכבות אל אֵש שבגבול גרמניה, ואת מקצתם אל ברטיסלבה שבגבול אוסטריה. על־פי דיווחי ממשלת צ'כיה, עברו בצ'כיה בשנת 1946 209,697 פליטים יהודים ברכבות המיוחדות וברכבות רגילות. רובם עברו באוגוסט, בספטמבר ובאוקטובר. אלפיים עד שלושת אלפים איש נכנסו ויצאו מדי יום ביומו, ואלפי יהודים פרצו את גבול פולניה עוד קודם שהחליטה ממשלת פולין לפתוח אותו. עַם שלם – אמהות ותינוקות בזרועותיהן, זקנים ומטלטליהם על גבם – היה יוצא מגלות לחרות. תמונה שכזאת לא זכינו לשוב ולראות אלא כשש שנים לאחר־מכן בשעת העלייה ההמונית מאירופה ומארצות המזרח אל מדינת ישראל הצעירה.

הממשלה הצ'כית סיפקה את התשתית – כלומר רכבות ומחנה, הטיפול בעוברים היה מוטל על מנגנון "הבריחה", ועד מהרה גדל מנגנון זה. הייתי מעכב בצ'כיה כל בחור וכל בחורה שנראו לי מתאימים לעבודה, ועד מהרה היו בצוות 150 עובדים. עמדו לפנינו בעיות ארגוניות ולוגיסטיות ששבועיים־שלושה לפני כן לא היינו מעלים אותן בדעתנו: להשיג בגדים ולחלק מזון לאלפי פליטים, להגיש עזרה רפואית לחולים וליולדות, לקבור מתים וכיו"ב.

ושוב היה לנו הג'וינט למושיע. בזריזות מופלאה צייד את מחנות המעבר שהוקמו במחסני הלבשה, והקים בהם מערך של שירותי רווחה, ובו צוותים של עובדים סוציאליים שהורכבו מבחורות יהודיות מארה"ב. העבודה נעשתה בהתלהבות גדולה, ועד מהרה משכו אליהם מחנות המעבר כתבים, סופרים וצלמים של עיתונים מחו"ל וביחוד מארה"ב, והתחילו מתפרסמים מאמרים וכתבות על הצלחת המחתרת היהודית באירופה במלחמתה בממשלת בריטניה. גם ממשלת צ'כיה יצאו לה מוניטין בעולם על חלקה בפרשה זו, ובימים ההם עדיין היה להם לשלטונות צ'כיה ענין במוניטין הזה במערב.

כיוון שנודע דבר פתיחת הדרך אל המערב, התחילו אלפי יהודים עוקרים מושביהם ברחבי בריה"מ ובתוך כחודש ימים התחילה, כמו מאליה, תהלוכת המונים לאורך אלפי קילומטרים מן הרפובליקות שבדרום רוסיה ובמזרחה, דרך פולין וצ'כיה, אל אוסטריה ואל גרמניה ואל איטליה ואל צרפת ואל בלגיה – מן הארצות שמעבר למסך הברזל אל ארצות המערב ומהן – אל חופי הים התיכון. בתהלוכה הזאת אנשים נולדים ומתים, מתחתנים ונפרדים; הילדים לומדים בגני־ילדים ובבתי־ספר מאולתרים

והנערים מתארגנים להם בתנועות־נוער למיניהן. המעבר מן הבריחה במחתרת אל הבריחה הליגלית בצ'כיה, היה מעבר חד וחלק ביחוד כשהדברים אמורים במטה "הבריחה" בפראג.

כאן עמדו לנו האחווה, הידידות הנאמנה בין הפעילים במנגנון – זו אחוות הדבקים במטרה, שאין דעתם נתונה לחיכוכים מפלגתיים – וההגינות, מידת היושר, שעליה העמדנו את קשרינו עם פקידי הממשל עוד בימי המחתרת, בייחוד בזכותו של בובו למדא, הוא האיש שנשאר־ונתן עם השלטונות על דברים שבעשייה. הצ'כים ידעו להוקיר בעת ההיא את העומדים בדיבורם. יחסי רעות ואמינות היו קיימים בתוך צוות עובדי "הבריחה" עצמה והודות להם וגם בינינו לבין השותפים שאתם באנו בדברים, וכך קנתה לה "הבריחה" את מעמדה בצ'כיה. יום אחד טלפן אלי המנהל הכללי של אחד ממשרדי הממשלה וסיפר לי שדודתו של השר הממונה על משרדו (היהודי) נתקעה בגרמניה. כבר הבטיחו לו לשר במשרד החוץ, גם בצלב האדום הבין־לאומי וגם באונרר"א להשיב את דודתו אל צ'כיה, השבועות חולפים והדודה איננה. ידיד יהודי של השר יעץ לו לבקש את עזרתה של "הבריחה", "אין היום באירופה ארגון יעיל ממנה בעניינים שכאלה," ובשם השר הוא פנה אפוא אלינו. רשמתי את שמה של האשה ואת כתובתה ולא עברו יומיים־שלושה והשליח המיוחד ששלחתי אל גרמניה הביא עמו את האשה בדרכינו שלנו.

אפילו בפולין נהגו בנו כבוד וכשעברתי את הגבול מצ'כיה אל פולין, בדרכי לפגישת תיאום עם "הבריחה" שם, לא זו בלבד שלא נזקקתי לוויזה, אלא שבתחנת הגבול המתין לי, להפתעתי, מסדר של חיילי משמר הגבול של פולניה ודיגל את נשקו לכבודי, כאילו הייתי ראש מדינה ולכל הפחות שגרירה.

באותו זמן היו רוב מנהיגי היישוב היהודי כלואים בלטרון וחלה הפוגה במאבק נגד הבריטים בארץ. "הבריחה" נעשתה, לפחות בחלק זה של אירופה, לנציגת העם היהודי הנוטש את מקומות מגוריו ונע ונד לכיוון ארץ־ישראל. בזמן של אפיסת־כוחות רגעית שכך גל המרי בארץ, והתחיל מתרומם גל ענקי של מרי בגולה, שנישא על־ידי אנשי הגולה עצמם. שארית הפליטה אספה את כוחותיה למאבק נגד הגורל היהודי בגולה, ומאבק זה מצא את ביטויו באותה נדידת המונים בדרכים של אלפי קילומטרים והתרכזותם במחנות פליטים ארעיים תוך ציפיה לעלייתם לארץ־ישראל.

הרעיון המופשט שבציונות – מולדת ליהודים – הפך לעיני הצופים הגויים לחיזיון חזותי ודרמטי, ומראהו הניע אותם להרים את ידם בהצבעה ההיסטורית בבוא העת למען הקמת מדינה ליהודים.

כשלושה חודשים נמשך מבול הבריחה במלוא העוצמה. באוגוסט בלבד נכנסו אל צ'כיה כ־35,000 איש. "היום אלפיים וחמש מאות, אתמול אלף וחמש מאות...", היינו סופרים בהנאה את העוברים מדי יום ביומו.

יום אחד הוזעקתי אל הגבול. הבחורים שלנו תפסו קבוצה של גויים שהתחפשו ליהודים – כנראה מאנשיו של הגנרל אנדרס, שביקשו להציל את עצמם מידי הצבא הפולני הקומוניסטי. היה עלי להחליט את אחת ההחלטות הקשות בחיי: להניח להם לעבור ולהציל את חייהם או להחזיר אותם אל פולין שם צפויה להם סכנת מוות. הסתגרתי בחדר אחד ושקלתי את האלטרנטיבות וההשלכות האפשריות: הצלת נפשות מצד אחד וסיכון המפעל כולו על־ידי הסתננויות נוספות מצד שני.

במקרים אחרים היה חשש שבין המבקשים לעבור יש עריקים לא יהודים מצבא ברית־המועצות וסוכנים סובייטים. גברים אפשר לבדוק ולראות אם הם יהודים, אבל נשים איך בודקים אותן? זכורה לי בחורה אחת בלונדית נאה, בעלת פנים סלאוויות, שאמרה שהיא יהודיה ממוסקווה והיא מבקשת לברוח. הבחורים שלנו טענו שהיא גויה, ואף חשדו בה שהיא פרובוקטורית. הסיפור שסיפרה היה בעיניהם מפוברק מתחילתו ועד סופו, סיפור סטראוטיפי: אביה, קומוניסט פעיל, נפרד מאמה, ובזמן הטיהורים הוצא להורג. אמה נעלמה בבתי הסוהר, והיא הבחורה, לא גילתה שהיא יהודיה אלא בגיל הבגרות. אמרתי לה: "שמע ישראל...", והיא לא ידעה להשלים את הפסוק. ואף־על־פי־כן הנחתי לה לעבור. הלוא הרוסים לא היו בוחרים להם סוכנת שמראה סלאווי כל־כך, ואפילו היא סוכנת, אנחנו חזקים דיינו להניח לה ליהנות מן הספק.

גם מצבים מעוררי חיוך לא חסרו. העוברים בנאכוד, היו מטעינים את מטלטליהם על מכוניות־משא קודם שפנו ללכת ברגל אל המחנה. והנה השגחתי ביהודי זקן אחד, בעל הדרת־פנים, שכל מטענו היה כינור בתיבה של עץ. בשום־פנים לא מוכן היהודי למסור את הכינור למעמיסים. יהודי זקן ועני, שאין לו בחייו אלא הכינור הזה, והוא נושא אותו עמו בדרכי נדודיו, אמרתי בלבי, והייתי גאה בבני עמנו. "הפידל (הכינור) הזה כל־כך יקר לך?" שואל אני אותו בתמימות רבה, "ש... הוא מפסיק אותי ברוגז; כמובן שהוא יקר לי, ער איז פול מיט לוקשן (הוא מלא דולרים)";

ואולם קשה מכל היה להבטיח שתישמר הבטחתנו לממשלת צ'כוסלובקיה שהעוברים לא יכנסו אל פראג ולא ישתהו בשטח צ'כיה יותר מן הזמן הנדרש למעבר.

בפראג ישב נציג של "אגודת ישראל", שייצג גם את "פועלי אגודת ישראל". איש־שיחה נלבב היה. ל"פועלי אגודת ישראל" היה הסכם עם הסוכנות בדבר הקצאת מקומות לאנשיהם ב"בריחה". "אגודת ישראל" לא שיתפה פעולה עם הסוכנות היהודית והיתה מבריחה את אנשיה, ונראה שלא רק אותם, אל פראג, ומושיבה אותם בבתי־מלון להמתין שם חודשים לוויזות לארה"ב. לרב אחד, שבכרטיס הביקור שלו נרשם התואר "רבנד", היו מהלכים בקונסוליה של ארה"ב והוא שטיפל בהשגת הוויזות ורשיונות הכניסה לארה"ב. כשהתלוננתי לפניו על פעילותו זו, פעילות שיש בה כדי לסכן את מפעל "הבריחה" כולו, בו הם נעזרים, הרים הרב את ידו האחת ואמר לי:

"היד הזאת פועלת בשם פאג"י והיא מושטת אליך לשיתוף פעולה" ואחר־כך הרים את ידו השנייה ואמר לי: "והיד הזאת פועלת בשם אגודת ישראל בלעדיכם, ואני איני בא ללחוץ את ידך אלא ביד אחת."

מלבד האנשים שנכנסו אל פראג בעזרת הרב, הסתננו אל פראג יהודים עשירים שהיו משחדים את בחורינו בגבול לחסוך מהם את מחנות המעבר ולסייע להם להגיע אל פראג בדרכם אל צפון־אמריקה, אל מרכזה ואל דרומה. ידם השיגה לשבת שבועות וחודשים תמימים בבתי־מלון, ואפילו ביקרים שבהם, ולתת שוחד לשוטרים שבאו לסלקם. יום אחד בא אלי מפקד המשטרה בפראג והבהיר לי שמאחר שהאנשים האלה גורמים להשחתת־המידות של המשטרה ומאחר שיש כאן הפרה מפורשת של ההסכם, שהרי מדובר בכ־8000 איש, לא תהיה ברירה אלא להפסיק את העברת הפליטים כליל. שוב נשקפת סכנה למפעל כולו. אם ייסגר הגבול תעצר הבריחה עוד בברית־המועצות, והיהודים האלה יאבדו לנו. שוב עמדתי לפני החלטה קשה, לאחר לבטים קשים שלחתי אליו שליח עם הצעה כיצד לפתור את הבעיה ולהוציא את המשתהים מהעיר. מאז לא עלתה עוד הבעיה הזאת.

באחד הימים הגיעה אל נאכד קבוצה גדולה של חסידי הרבי מלובביץ, ונשארה במחנה המעבר. החרדים חיכו למברק מן הרבי בניו־יורק שיורה להם לאן להמשיך בדרכם, והמברק בושש לבוא. ובינתיים מיאנו לגעת במזון שבמחנה, בטענה שכל מתקני המחנה הקשורים במזון לא הוכשרו על־ידי רבם. לא הועיל כאן כל דיבור על פיקוח נפש. ראיתי אותם יושבים או שוכבים על הרצפה במחנה, קבוצה גדולה של יהודים מזוקנים, הצמים ימים שלמים עד שלבסוף שלחתי בעצמי מברק בהול לרבי, ועד מהרה נתקבל ממנו ההכשר.

והנה שבה ועלתה בעייה חדשה. תשלום הוצאות הנסיעה של מאות אלפי היהודים שעברו בצ'כיה במשך השנה. הנושא הדאיג אותי בשקט מאז שהגעתי לצ'כיה כי הדעה המקובלת על כולם שאונרר"א תשלם לא שיכנעה אותי. רצה המקרה ודווקא בימי פריחתה של "הבריחה" באה סגניתו של מנהל אונרר"א העולמי לביקור בצ'כיה, והצ'כים הגישו לה חשבון, שהגיע לפי זכרוני, לסך של כ־140 מיליון דולר בעבור כרטיסי הנסיעה שניתנו ליהודים. הגברת הנכבדה הודיעה לממשלת צ'כיה שאונרר"א מעולם לא נתחייבה לשלם את ההוצאות האלה, שכן אין הדבר מתישב עם נהליה, ולא תשולם אף לא אגורה שחוקה אחת. מיד הזעיק אותי הפקיד הממונה על נושא זה במשרד התחבורה, אל משרדו, ובפנים חיוורות כסיד רמז לי שצפוי לו וגם לשר הממונה עליו הגרוע ביותר על המחדל הזה. האיש – שהיה אחד מעוזרינו הנאמנים עוד מראשית הפעולה מימי "היוונים" – ביקש ממני שאשדל את הג'וינט לשלם את החשבון ורמז שיהיה אפשר להפחית את הסכום. אמרתי לו שאין הג'וינט מסוגל לשלם סכום גדול כזה והוא הוליך אותי אל אולם מלא ארונות של תיקים שבהם

המיסמכים על כרטיסי הנסיעה הקולקטיביים של כל הקבוצות שעברו במשך למעלה משנה את צ'כוסלובקיה. "מה אעשה בכל המסמכים האלה?" שאל, והפחד ניבט מעיניו. למראה העדות החותכת הזאת לכרטיסי הנסיעה הקולקטיביים שניתנו לנו חינם, לא עלה על דעתי אלא לסייע לו לברוח אל גרמניה, אבל היה ברור לי שמעשה שכזה רק יחמיר את המצב. הוא "שרוף", אמרתי בלבי, ופתאום נפלט לי מפי: "שרוף את כל זה!" להפתעתי נאחז האיש בתשובת ההתחמקות הצינית שלי ותגובתו הפתיעה אותי: "זה רעיון". למן היום ההוא לא שמעתי עוד על העניין הזה. אבל ייתכן מאוד שבסכום הגדול (כ־230 מיליון דולר) ששילמה אונרר"א בסופו של דבר לממשלת צ'כוסלובקיה בשנת 1946 נכלל גם פיצוי על הוצאות הנסיעה של הפליטים היהודים.

יהודי קרפאטורוס

בשלב אחד של פעילותנו טיפלנו גם ביהדות המקומית. לפני המלחמה ישבו כ־100,000 יהודים בקרפאטורוס, חבל הארץ המזרחי של צ'כוסלובקיה. היה זה שבט יהודי מיוחד במינו בתוך יהדות צ'כוסלובקיה, גיטו יהודי אופייני שסימני התבוללות לא נראו בו. רובם חי בכפרים על עבודת־כפיים ועל חקלאות דלה. גימנסיה עברית פעלה בעיר הבירה של החבל, מונקאץ', אבל רבים מהיהודים השתייכו ליהדות החרדית בהשפעת רבנים קנאים. מן המחנות שבו רק 10,000 יהודים. לאחר המלחמה סופח החבל אל רוסיה הסובייטית, והיהודים מיהרו לעבור אל מערב הרפובליקה הצ'כוסלובקית תוך תקווה, וכנראה גם הבטחה כלשהי, שתינתן להם אזרחות הרפובליקה הצ'כוסלובקית החדשה. בעת ההיא גירשה ממשלת צ'כוסלובקיה יותר מ־3 מיליון מתושביהם הגרמנים של חבל הסודטים, אזור תעשייתי מפותח ועשיר ביותר, אל גרמניה. הם וצ'כים רבים יושבו באזור הנטוש מגרמנים ונכנסו לבתיהם המרווחים ועסקיהם הנטושים. היהודים, דוברי ידיש ברובם, בלטו בזהותם בסביבה החדשה, אבל החלו להתאקלם במהירות רבה תוך ציפיה לקבלת האזרחות. וביום בהיר אחד צצה הבעיה. משום מה נזכרו הרוסים שיהודי קרפאטורוס הם אזרחי ברית המועצות מכוח סיפוח חבל מוצאם אל רוסיה, ודרשו את החזרתם אל "המולדת". הגיעו אלינו שמועות ששוטרים מופיעים בחנויותיהם ובדירותיהם של היהודים, חוקרים ורושמים ושבפראג מקימים מחנה־מעבר בלָיטנה לטרנספורטים של היהודים אל קרפאטורוס. יום אחד הופיע במשרדי "הבריחה" בפראג מיור סובייטי במדים – זו בפעם הראשונה שזכינו לביקור כזה – וביקש רשימת כתובות של כל יהודי קרפאטורוס רק כדי לנסות לשכנע אותם בדברים – כך אמר – לשוב למולדתם, ומי שלא ישתכנע יוכל להישאר בצ'כיה. רשימות כאלה לא היו לנו.

מיד לאחר הביקור הזה שלחנו משלחות של אנשי "הבריחה" אל חבל הסודטים, להכניס בליבם של יהודי קרפאטורוס שחרב חדה מונחת על צווארם, ועליהם למהר ולצאת אל גרמניה. שוחחנו עם בעלי ההשפעה שבהם, הלכנו את בתי־הכנסת שלהם, ואף ביקרנו בבתיהם אלא שעד אותה שעה כבר דבקו רבים מהם ברכוש הנטוש שירשו מן הגרמנים. זכור לי שיהודי אחד שביקרתי בביתו ביקש ממני, משסיימתי להרצות לפניו את דברי, להיכנס עמו רגע אל חדר השינה. הבינותי שהוא מבקש לשוחח עמי ביחידות שלא בנוכחות אשתו, אבל כל רצונו היה שאראה לו איך מדליקים את מנורת הלילה שעל השידה... לא ידעתי אם לצחוק או לבכות. אבל על־פי־רוב הכריע כאן הפחד מפני הרוסים כל שיקול אחר, ובתוך כמה שבועות עברו כ־6,000 יהודים את הגבול אל גרמניה. הצ'כים הניחו להם לעבור אף־על־פי שלא היו "פליטים יהודים מפולניה" כאמור בהסכם, ואף־על־פי שרבים מהם לקחו עמם מן הרכוש הנטוש. בעיני ראיתי יהודי אחד הצועד לו אל הגבול בראש משפחתו ובידיו נברשת ענק עשויה זכוכית עדינה. מה יעשה בה במחנה הפליטים?

רכבות רפאטריאציה מיוחדות מגבול פולין אל ארצות החוץ

הצלב האדום בצ'כיה הועיד רכבת מיוחדת לרפאטריאציה ובה 15 קרונות וסידורי לינה ומטבח, וגם משמר־ליווי וסגל מיוחד. בשביל לנסוע ברכבת הזאת נדרש לך אישור מיוחד ממשרד התחבורה, ונדרשו לך ויזת־מעבר, וכן ויזת כניסה אל ארץ היעד. מפעם לפעם הצלחנו להשיג את כל המסמכים האלה (בייחוד בעבור קבוצות של ילדים) ולהסיע את הפליטים בנסיעה נוחה ולכאורה חוקית מגבול פולניה היישר אל ארצות החוץ (צרפת, בלגיה או איטליה) כל נסיעה שכזאת היתה בעינינו מבצע מפואר של "הבריחה".

אין הסדרנו את כל הניירות הנדרשים? פעם אחת, למשל, טילפן אלי אהוד אבריאל מפאריס והודיע לי שאנחנו עומדים לקבל ויזה קולקטיבית לאיטליה בעבור כ־350 ילדים ומלוויהם. הלכתי אפוא אל קונסול איטליה בפראג, אך לא דובים ולא יער. שוב טלפונים לפאריס, עצבנות משני צדי הקו, לבסוף מאשר הקונסול שקיבל הוראה לתת ויזות בעבור ארבעים ילדים בלבד. שלחתי אל הקונסול צעירה יפהפייה, מתנדבת מהונגריה, לקבל את הוויזות בשבעה העתקים חתומים "אחד לג'וינט, אחד לאונרר"א, אחד לוועד הפליטים, אחד למשרד התחבורה ועוד ועוד...," אמרה הצעירה לבושה "קיצית" לקונסול בחן רב (לאחר חזרות ואימונים שעשתה במשרדי) והצליחה במשימתה. את ההעתקים האלה פיזרנו בין המדריכים שנתלוו אל קבוצות הילדים. על "בלופים" ועל אלתורים של הרגע האחרון עמד כל מבצע שכזה, וכל זמן שלא

עזבה הרכבת את שטחה של צ'כוסלובקיה, המתח היה עצום. פעם אחת הלכתי מעט אחרי רכבת שכזאת לאורך הרציף של התחנה בפראג ונופפתי לשלום לנוסעים, ופתאום נגלתה לעיני מאחורי קרון־משא אחד מכונית קטנה ועליה לוחית זיהוי דיפלומטית (C.D.). שני ברנשים, אנשי שגרירות בריטניה לפי מראם, ישבו במכונית ועקבו אחרי הרכבת. לא יכולתי לעצור ברוחי וסימנתי להם באצבעות את סמל הניצחון של צ'רצ'יל (V).

סוף דבר

בתוך שלושה חודשים מיום שנפתחו גבולות צ'כיה ליהודים, נתמלאו מחנות הפליטים בגרמניה ובאוסטריה עד אפס מקום. שנה לאחר הניצחון על היטלר הצטופפו בהם כרבע מיליון נפשות, שאין להן לאן ללכת – עדות זועקת שאין עתיד לעם היהודי על אדמת אירופה.

לנוכח המצב הזה עוררה מדיניות "הספר הלבן" של הבריטים התנגדות קולנית של דעת הקהל בעולם ואפילו בבריטניה עצמה. אילו נענתה ממשלת בריטניה לפנייתו של הנשיא טרומן בשנת 1945 ומתירה את כניסתם של מאה אלף יהודים לארץ היה עוקץ הבעיה מוקהה לפרק זמן, ייתכן שהענינים היו משתלשלים אחרת. אבל עיקשותו של בווין היתה בסופו של דבר לטובתנו. עיתונאים ומדינאים שראו את מחנות הפליטים באו לידי מסקנה שהפיתרון המעשי היחיד הוא עלייתם של יושביהם לארץ־ישראל.

הוועדה האנגלית־האמריקאית שהוקמה כדי להציע פיתרון מוסכם על שתי המעצמות לא יכלה גם היא למצוא פיתרון אחר למרות ההנחיות שקיבלו חבריה הבריטים משר־החוץ שלהם. אני עצמי הופעתי בפראג לפני ועדת משנה של הוועדה הזאת שהיו בה שני חברים – אמריקאי, ב. קראס, שהיה ידידותי והבריטי, לוויט, הקשיב מצוברח ומדוכדך. הם שמעו מפי מה ששמעו בכל מקום: אנחנו רוצים רק ארץ־ישראל, אירופה אכזבה אותנו.

בסוף אוקטובר החל זרם הפליטים להתמעט. היה ברור שמפעל "הבריחה" דרך צ'כיה קרב לסיומו. בדצמבר עמד להתכנס הקונגרס הציוני הכ"ב בבאזל, ואני החלטתי שמועד מתאים הוא לסיים את פעולתי בצ'כיה ולשוב ארצה. הנחתי שמרכז הפעילות יעבור למוקדים חדשים: ארץ־ישראל כמוקד ראשי והארצות בהן מרוכזים הפליטים כמוקד משני. דחיתי את הצעת המוסד לעבור לבלגיה, כי לאחר שהודעתי שבצ'כיה אין עוד מה לעשות חששתי שמא בבלגיה אצטרך לעסוק בקטנות. ביום 22 בפברואר 1947 סגרו הפולנים את גבולם עם צ'כיה (ראה "ספר ההגנה", ג' עמ' 1047), בפולין נשארו רק מי שלא רצו לצאת ממנה. גם מ. סורקיס סיים את תפקידו ובמקומו נתמנה

אפרים דקל. בהכתבה בשנת 1950 הכתבתי בשביל ארכיון ה"הגנה" את הדברים האלה:

"פרשת הבריחה היא אפופיה, פרק בתולדות השגת העצמאות. היא אחד השלבים הפחות מוכרים בין הפעולות המפורסמות יותר, כגון הצנחנים מאחורי קווי האויב, הבריגדה היהודית, ההעפלה והמאבק עם הבריטים. אך מגיע גם לה מקום נכבד בתולדות מאמצי העם להשגת ריבונותו המדינית בתקופתנו. הפרשה הזאת פחות ידועה, כי כולה התנהלה על אדמת הגולה ובתקופה שהיישוב בארץ היה שקוע במאבקו על עצם סיכוי קיומו כגוף עצמאי, וגם משום שהגיבור האמיתי של עלילה היסטורית זו הוא יהדות הגולה. נושאי הבריחה הם יהדי פולין. יהדי פולין כנראה תמיד היו רגישים יותר למתרחש פוליטי סביבם וידעו להגיב במהירות רבה יותר על אירועים המאיימים עליהם. הדינמיות שלהם וחריזותם היו תכונה אופיינית לכל מפעל הבריחה. מְבַצעו האמיתי היה העם היהודי בהמוניו. היתה זו התפרצות יאוש של המוני יהודים מלומדי נסיון וסבל שנות המלחמה שהתמרדו נגד גזרת הגורל הנמשכת נגדם והחליטו על אי־שיתוף כללי עם סדרי העולם של אירופה – חוקיה, נימוסיה, כללי התנהגותה, המוסר הכפול שלה. היתה זו התקוממות נגד המשך הגורל היהדי של שנות המלחמה, בהם רבים מהם אז נהגו להאמין בחוקים אלה.

... הבריחה הביאה לראשונה ממד חדש לתוך ההגשמה הציונית – הממד הכמותי. עד קום הבריחה היתה ההגשמה הציונית עניין של קבוצות קטנות, עליות של אדיאליסטים חלוצים שהתחנכו בדרך ארוכה לקראת ההגשמה הציונית, שכבה דקה בתוך המוני העם היהדי. עם הבריחה נכנסו לתהליך ההגשמה המונים, על הטוב ועל הרע שבהמונים, צעירים מבטיחים, זקנים תשושים וחולים, צדיקים ומושחתים, כל אלה קיבלו על עצמם את מצוות העליה לארץ־ישראל.

בתקופת מלחמת העצמאות ומיד אחריה בתקופת העלייה ההמונית וקיבוץ הגלויות הגל הזה של הבריחה ששטף את אירופה בשנים 1945־1946 הגיע לשערי הארץ ופרץ לתוכם. מחזות שראינו בגבול צ'כיה־פולניה ליד נאכוד בקיץ 1946 חזרו על עצמם בשנות החמישים במדינת ישראל הצעירה..." בריחת המוני היהודים מארצות אירופה היתה המבוא להיערכות הכוחות העיקרית לקראת המערכה הגדולה שנתחוללה שנתיים מאוחר יותר – מלחמת העצמאות וקיבוץ הגלויות."

דפי יומן של נערים – מעפילי "אקסודוס"

יצחק גנוז

קבוצת הנוער "ניצוץ" – אירגונה של קבוצת ילדים לאחר השואה והגעתם ארצה

באביב 1946 הגענו מרוסיה עם זרם ה"רפטריאציה" לפולניה לעיר שצ'צ'ין. היינו קבוצה קטנה של יהודים־פולנים שחזרו בשיירת קרונות ארוכה למולדתם. העיר בה נולדתי ברוסיה הלבנה, בה עברו שנות ילדותי עד לגיל שלוש עשרה, היתה חרבה. לא עצרנו בה ואף לא רצינו לבקר שם. ידענו כי כל קרובינו, ידידינו ומכרינו נטבחו על־ידי הנאצים ובתינו הפכו למאכולת אש. כל מאווינו היו להגיע לארץ־ישראל. תקוה שפיעמה בנו עוד משחר ילדותנו וחיזקה אותנו בשנות הרעב, עבודת הפרך והכפור בסיביריה. הודות לאמי ז"ל לא נפרדנו כל שנות המלחמה ועברנו את כל הסבל ביחד, אמי ז"ל, אחי ישראל ז"ל ואחותי חיה תבל"ח.

כבר ביום הראשון לבואנו לשצ'צ'ין, נודע לנו שקיימים מקומות בעיר בהם מתרכז נוער יהודי שמגמת פניו לעלות לארץ. "קיבוץ" כזה, מטעם "גורדוניה", נמצא ברחוב סטראיסלבה.

למחרת השכם בבוקר, הלכנו לשם, קבוצה קטנה של צעירים שהגיעו אתנו מרוסיה. המפגש הראשון עם נוער יהודי שהתרכז באותו בניין לבנים שעמד בין הריסות, לא ישכח מלבי. הבית היה נעול מסביב כאמצעי נגד פורעים פולנים, אך בתוכו נשטפנו פתאומית בזרימת חיים חדשים, אמונה ותקוה גדולה שבקעו מכל חדר ופינה. הבשורה בפניה עמדנו והאביב שבחוץ הרנין לבבות במסדרונות האפורים של הבית ובנוסף לכך, הרי כאן אוכל לשובע לחם ככל שאחפוץ.

"איך נעשית מדריך?" נשאלתי ברבות הימים.

בעברי במסדרון ליד החדר שאמור היה להיות מזכירות, שמעתי צלילי השפה העברית ומשהו זע בי פנימה. הטיתי אוזני לעבר הדלת הפתוחה למחצה, וגדל אשרי, בהרגישי שהדיבורים מובנים לי. לשאלה שהופנתה אלי ביידיש על־ידי גבר גבוה ורזה, עניתי לפליאתו הגדולה בעברית.

עוד לפני פרוץ המלחמה הספקתי לסיים שש כיתות של בית ספר עברי עממי "תרבות". אבי היה מורה לעברית ובבית שלטנו יפה בשפה. ביוזמתו של המנהל (ברוך שטרנברג הי"ד. לפי מיטב ידיעתי לא נשאר אף אחד בחיים ממשפחתו העניפה), התארגנה בבית הספר אגודת "בני יהודה". כל אחד מחבריה התחייב לדבר רק עברית. "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך, ובשכבך ובקומך". דבר זה הוא פרק פלאי בסיפור תחייתה של השפה העברית, הדורש עיון לכשעצמו.

האדם שפנה אלי הזמין אותי פנימה. על דש בגדו היה צמוד תג של "גורדוניה". לאחר שיחה קצרה סיפר לי שלילדים ולבני הנוער המגיעים מדי יום ביומו למעון, אין מדריך, ודרוש מי שידריכם, יחנכם וידאג להם. "אנא קבל את זה על עצמך". לא היססתי לרגע. "יש לתת שם לקבוצה" אמר מהורהר. ולאחר רגעים ספורים הוסיף "אולי ניצוץ". נזכרתי בקטע משירו של פושקין שידעתיו בעל פה: "מניצוץ תהיה להבה" ומילמלתי "שם יפה, יפה מאד". כך נולדה קבוצת "ניצוץ".

בחדווה, בהתלהבות רבה ובמסירות אין קץ, נרתמתי לעבודה ויחד עמי אחותי חיה שטיפלה בבנות ובענייניהן וכן בקבוצת הילדים הצעירה יותר. נטלתי את הטיפול בבוגרים ובהם בני נוער שהיו כמעט בגילי. והמלאכה רבה. שמירה על סדר יום קפדני, שיחות, לימודים, ניקיון, שירה ותרגילי סדר. במעון לא היה אף ספר וגם לא נייר כתיבה. את מה שלמדתי פעם בבית הספר העברתי לתלמידי, שכמוני היו צמאים לחדש ולבשורה הגדולה שהתדפקה על דלתנו. ברוסיה לא היה עמי אף ספר עברי פרט לסידור תפילה. אך זכרוני לא בגד בי באשר לגירסא דינקותא.

העבודה היתה רבה. משעת בוקר מוקדמת עד מאוחר בלילה – למרות שכולנו היינו מורעבים, וללא לבוש מתאים. במיוחד הכבידו החיכוכים בין החבר'ה עד שמצאו ביניהם לשון אחידה ומשותפת. זכורני ריב בין שני אחים קטנים, כבני עשר, שישנו באותה מיטה (לא היו מספיק מיטות). בלילה היה אחד מהם עובר למיטתי ורוטן: המדריך! איתו אי אפשר לחיות, הוא אח מופרע.

רוב הבנים ואני בתוכם, ישנו באולם אחד גדול. השמירה על פתח הבית היתה בכל שעות היממה. שמועות על רציחות יהודים על־ידי פולנים הגיעו אלינו מדי יום. גם הרצח ההמוני בעיר קילצ'ה. חיכינו בקוצר רוח לעליה.

אמרנו – עליה. היינו אופטימיים למדי. חשבנו שהדרך לארץ תהיה קצרה. חלומנו קרוב להתממש ("הגשמה" – מילה שנקלטה מהר בפי החבר'ה). אך המציאות היתה שונה מהחלום.

סוף־סוף הגיע הזמן ובבוקר אחד יצאנו לתחנת הרכבת כדי להגיע לוורוצלב. הייתי מודע לאחריות המרובה שהוטלה עלי, כחמישים ילדים ובני נוער, למסע בדרכים שאינן מודעות לי. היות והיינו שלושה בני משפחה בקבוצה, איפשרו גם לאמי להצטרף

אלינו. כמר כן הצטרפו אישה נוספת שלה שתי ילדות בקבוצה וחבר מקבוצה בוגרת, אברהם שר שהיה לנו לעזר.

בלילה הראשון הסתופפנו באחד המבנים שבתחנת הרכבת של פחנן, מצפים לרכבת בוקר שתובילנו לוורוצלב וחרדים מעיניהם הבולשות של הפולנים. צעדה ארוכה ברחובות החרבים של ורוצלב ביום גשם שוטף וקר. לילה באחד הבתים שם איש "הבריחה" מצווה עלינו "להתפרק" ממעט חפצינו ואנו יוצאים משם בטרם הנץ השחר כשבידנו המעט שבמועט: מגבת, חולצה, חתיכת סבון...

לפנות בוקר הגענו לקלאבסקו, עיירה סמוכה לגבול הצ'כי. שם נגרמה לילדי ולי אחת האכזבות המרות וכאב רב. איש "הבריחה" האחראי לנקודת האיסוף (בית של שתים־שלוש קומות) דרש ממני להיפרד מעשרה ילדים. הוא טען לפני, שהלילה נצא לכיוון הגבול, ושבמשאית שתיקח אותנו לא יהיה מקום לכולם. "בעוד מספר שעות, סמוך לגבול, תפגוש אותם." נעתרתי לו בלב כבד מאד.

עם רדת החשיכה, הגיעו לבנין מאות אנשים מבוגרים עם חבילות ומזוודות וכן מספר משאיות. הצפיפות בתוך המשאית בה נסענו באותו לילה בלתי נשכח, היתה איומה.

במסע רגלי ארוך, מייגע, בשיירה ארוכה, צעדנו לתוך הלילה בשטח הררי בתוך יערות. חיפשתי את הילדים שהופרדו מאיתנו, אך לא מצאתים וכאב מר כירסם בלבי. לעומת זה צעדו אתנו אנשים רבים ועל כתפיהם חבילות ומזוודות. לא נותר לנו אלא להיעתר לבקשתם ולעזור לשאת משאם.

הגענו לעיירה זאכוב, והמשכנו למחנה כליובטון ליד פראג. התגוררנו כולנו בצריף אחד כשבועיים, ואני מכתת רגלי מדי יום ביומו אל בניין הסוכנות היהודית שבבירה הצ'כית, עצבני ומדוכדך, דורש שימצאו את הילדים. עושה דרכי ברגל כי אין לי כסף לשלם בעבור נסיעה בחשמלית. אני טוען טענתי בפני הפקידים ומאיים שלא נזוז מתוך תחומי מחנה כליובטון בלעדי הילדים שנלקחו ממני והמחנה משמש רק לצרכי מעבר. בסופו של דבר מאתרים אותם בעיר בראטיסלבה ואנו נפגשים במקרה ברחובות פראג ההומים. שמחה ובכי אופפים אותנו.

הדרך נמשכת. לילות ונקודות מעבר: אֵש, ראהו, גבול צ'כיה־גרמניה שהיה ממושכת במחנה עקורים (D.P.), של העיר הוף. משם נסענו לבאד רייכנהאל. נאמר לי על־ידי האיש שנשלח מטעם "הבריחה": "תגיעו למחנה מסודר ומשם כבר לארץ."

במחנה העקורים של באד רייכנהאל מצאנו מנוחה ארעית. שיכנו אותנו לא בבניינים שבמחנה, שכפי שנאמר לי כבר תפוסים, אלא באחד מצריפי העץ שמחוצה לו. עזובה גדולה שררה בצריף. החלונות, הדלתות והאינסטלציה שבורים והרוסים. אך כאן רווח לנו מהדרך והתחלנו להתארגן. הנוער המבוגר פינה את האשפה וההריסות. תיקנו את מה שאפשר היה לתקן. האמהות והבנות המבוגרות אירגנו את המטבח. החלה עבודה

תרבותית. שיחות, לימודים, בית ספר. בליל שבת – עונג שבת. חיה, אברהם שר, האמהות – משקיעים מכוחם ומרצם.

בבוקר אחד, בעודי ישן על שולחן שבחדר אותו יעדנו למחסן ולמזכירות, וטפיחת יד אבהית מעירה אותי. לפני עמדו שני אנשים. אחד מהם במדי הבריגדה היהודית. היה זה צבי גרשוני והשני – ישראל זילבר. שניהם מההנהגה הראשית של "נוחם" (נוער חלוצי מאוחד) במינכן. הראשון, איש קיבוץ ניר־עם. חיבה וחביבות גדולה שפעה מהם. אותו יום הם נשארו במחיצתנו עד שעת לילה מאוחרת. הרגשתי שיש מי שדואג לנו.

במשך קיץ 1946 היינו בבאד רייכנהאל. סדר החיים, הבעיות שהתעוררו, קשיי ההסתגלות בתחומי המחנה – כל זה חומר לפרקים נפרדים.

הסתיו הגיע. הגג דולף. קור עז ורוחות חודרות פנימה. אין מספיק מצעים, חסר ביגוד. המצב הופך קשה מנשוא.

בבוקר גשום וקר הגיע אלינו גרשוני. הוא סיפר לי על המעון בבייריש גמיין והציע לי שנעבור לשם. "תהיה לך שם בעיה" אמר. "שם דוברי הונגרית, אך אני סומך עליך שתדע להתגבר על זה." קבלתי את הצעתו בשמחה רבה ולמחרת "זזנו" לשם.

המעון בבייריש גמיין היה גן עדן לעומת מה שהכרנו עד כה. החדרים, השירותים, המיטות, המקלחות, חדר האוכל – כמו עולם חדש נתגלה לנו. עשינו היכרות עם המדריכים, עם מנהל המעון. אירגנו מחדש את הלימודים, השיחות, סדר היום. אך כאן צצה בעיה שלא חזיתי קודם לכן את ממדי חומרתה. החל מהמנהל הקפדני של המעון (ואמרתי את זה בעדינות רבה) עד לטבח, כולם מדברים רק הונגרית, ואנחנו כמו זרים בבית שהוּעד גם לנו.

הילדים ובני הנוער באים אלי בטענות שמקפחים אותם בכל השטחים. לא משתפים אותנו בכלל בבעיות של המעון. אברהם שר שעשה יחד אתי את הדרך משצ'צ'ין עד הנה, והשקיע כה הרבה באירגון הקבוצה, לא סבל את האווירה המדכדכת אליה נקלענו, והסתכסך תכופות עם מנהל המעון. הלה גירש אותו מתחומי הבית. כאב וצער היה מנת חלקנו כשנאלצנו להיפרד.

ניחמתי את החבר'ה ככל שיכולתי. נעבור את החורף ובאביב יגיע תורנו לעליה. עבדתי קשה ובמתח רב באותה תקופה. לימדתי גם את הילדים יוצאי הונגריה ונקשרו בינינו יחסי ידידות עמוקים. כמו כן עם אחדים ממדריכיהם.

בהתחלת קיץ 1947 עזבנו או המעון לקראת העליה לארץ. התרכזנו במחנה פונקזרנה ליד מינכן. כאן נפגשנו עם קבוצה גדולה של ילדים ונוער משאונשטיין. כולם היו יוצאי פולין. הכרתי את מדריכיהם: יעקב המר, ברכה גולובינציל, ישראל זוברמן, וחיש מהר נוצרו בינינו יחסי ידידות והבנה.

בטרם יציאה, הגיעו אלינו לפונקזרנה יוכבד פריימן ז"ל, שליחה מהארץ ומנהלת

המעון של שאונשטיין וכן דוד לוי ז"ל. הוחלט על איחוד שתי הקבוצות לקבוצה אחת שתקרא "אחוה".

ממינכן יצאנו ברכבת לצרפת. היינו במחנה בנדולי שעל שפת הים, בריווירה הצרפתית. מכאן עלינו על "אקסודוס" – יציאת אירופה תש"ז.

על דרכה של "אקסודוס" סיפרתי בספרי "כיסופים וסער" – בהוצאת משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשמ"ה.

בעת שהותנו בספינת הגירוש "אוישן ויגור", בדרך מחופי הארץ אל נמל המבורג שבגרמניה, התחברה אל קבוצתנו קבוצה אחרת של חברי "גורדוניה". כעשרה בני נוער ואתם מדריך שיצאו מאחד המעונות שבצרפת. בין חברי קבוצה זאת לבין חברי "אחוה" נתרקמו יחסי ידידות הדוקים והם נעשו לבני בית במחיצתנו. מדריכם ביקש ממני לצרפם אלינו, כי קשה עליו המשימה מסיבות משפחתיות (הוא היה אדם נשוי, בעוד שכולנו רווקים) והוא מבקש להשתחרר מהעול שנטל על עצמו בצאתו מצרפת. יעקב המר ואנוכי הסכמנו לכך בלב שלם. הקבוצה נקלטה בתוכנו, ואת המשך הדרך עשתה אתנו יחד.

חניכי קבוצת הנוער, בהגיעם ארצה, השתלבו במערכות צה"ל ולקחו חלק פעיל בקרבות מלחמת השחרור ולאחר מכן בכל תחומי העשיה ושטחי הפעולה של המדינה.

חלק מהם נפל במלחמות ישראל, ביניהם גם טייס. אחדים נפלו במעשי הטרור הערבי ואחדים גם נפטרו באיבם. בריאותם שנפגעה בתקופת הילדות נתנה אותותיה בהתבגרותם.

יהי זכרם ברוך.

כתבי ילדים ניצולי השואה לאחר הפלגתם ב"אקסודוס" – עדות ועיון

בתחילת חודש נובמבר 1947 הועברו מעפילי ספינת "אקסודוס" – יציאת אירופה תש"ז מהמחנה הארעי שלהם (פפנדורף ע"י ליבק, גרמניה) אל מחנה אחר שבתוך העיר אמדן איזור הכיבוש הבריטי.

הייתי מדריך ומורה של חברת נוער גדולה ויחד עם עוד מדריכים עשינו דרכנו מהעיר שצ'צ'ין שבפולין, דרך צ'כיה, גרמניה לעבר חופיה הדרומים של צרפת. בפורט סט עלינו על ה"פרזידנט גרפילד" לימים "אקסודוס" ועברנו את כל שלבי מסעה ונדודיה עד לגירושנו בחזרה לגרמניה לנמל המבורג.

שמחנו לעזוב את מחנה הפחונים של פפנדורף עקב החורף הקרב, ובמבנים הגדולים של אמדן, בסיס צבאי גרמני לשעבר, מצאנו מקלט ארעי לחורף עד שיגיע תורנו ונצא

שוב בדרכים המובילות לארץ־ישראל. השתדלנו להעניק לחיינו, במידת האפשר, צביון של יציבות, למרות, ועל־אף, תנאי הצפיפות של המחנה.

בעלית הגג של אחד הבלוקים הריקים והזנוחים איתרנו מקום לכיתות בית ספר, ועם עוד כמה ידידים התחלנו במתן שיעורים לעברית, תנ"ך ומולדת. על אירוע זה שהיה לו חשיבות מרובה לנוער בחיים החדגוניים והקודרים של המחנה, רשמתי בזמנו ביומני:

16 בנובמבר 1947. התחילו השעורים בבית הספר, כל זה תודות ליוזמה של מ. גלזר, המורה העברי הקשיש. הוא מגלם בדמותו את האישיות האידיאלית של המחנך העברי. מעטים מהם נשארו בחיים. הם היו הנכשלים במאבק הפיסי לקיומם, והראשונים שחוסלו בחרבו של המשחית. אני מסתכל על המורה גלזר ועולים בזכרוני קווי האופי של אבי היקר, המורה והמחנך שאבד למשפחתו ולא רק לה. גלזר אירגן את עבודת הניקוי של החדרים, במו ידיו התקין את המנעולים לדלתות. הוא זה שהולך מכיתה לכיתה להודיע על תחילת השיעור ועל סיומו. הוא זה שמלמד.

היום היה רק שיעור אחד, עברית. לתלמידים הקבועים שלי נוספה קבוצה גדולה מ"הנוער הציוני". רבים מהם עמדו על רגליהם כי הם לא הביאו עמם ספסלים.

ילדי בית הספר היו מכל גוני הקשת של התנועות הציוניות שאיכלסו את "אקסודוס" וגם ילדים שהיו עם הוריהם ולא השתייכו לתנועה מוגדרת כלשהי אך אלה היו מועטים.

ינואר 1948. החורף בעיצומו, אני רושם ביומני:

שלג מכסה את שטח המחנה ואת המרחבים שמחוצה לו. קורה שבזמן ההפסקה בבית הספר, אני בחדר הכיתה שבעלית הגג של הבניין, מסתכל רגעים ארוכים באשנב על שטחי הלובן שבחוץ, על מראה החורף הגרמני באוסט פיצרלאנד. הוא אחר מאשר החורף הסיבירי. קורה ואינני ידע למה עוגמה ממלאת לבי.

באחד השעורים ביקשתי מתלמידי לכתוב "עבודה מחלקתית" קצרה. הנושא "דף מיומני" והוא על מקרה שקרה, שנחרת בזכרון. לא הגבלתי אותם בזמן. שליטתם בלשון העברית לא היתה שווה אך הם למדו אותה כבר בתקופה שלפני עלייתם ל"אקסודוס" וגם בספינה גופה ובספינת הגירוש הבריטית תופעה מעניינת לכשעצמה הדורשת התייחסות נפרדת. הקורא בכתביהם יווכח בקלות בשוני שברמת ידיעותיהם, דבר שהכביד מאד על עבודתו של המורה. ביניהם הם דיברו בבליל לשונות. יידיש, פולנית, רוסית, הונגרית ורומנית, אך העברית הסתמנה כמגשרת ומאחדת.

תאריך כתיבת החיבור, כפי שרובם מציינים על דף הנייר שקיבלו (היה מחסור גדול במחברות), הוא 2 בפברואר 1948. מאז הורדת המעפילים על־ידי הבריטים בנמל המבורג עברו פחות מחמישה חודשים.

החוויות של המסע בים, מראה הארץ שנגלתה בפניהם ואליה לא באו, הטראומה של ההורדה בהמבורג והחוויות שבדרך, עדיין חיו בזכרונם והאפילו על סיוטים ומאורעות אפלים בחייהם שקדמו למסע הזה. נראה שהתנתקנו מהם ולו זמנית. מכאן ברור שחלקם הגדול בחר בנושא שרק לאחרונה התנסו בו.

לאחר קבלת העבודות מהתלמידים תיקנתי את שגיאות הכתיב שנפלו בהן, אך כמעט ולא נגעתי בשיבושי הסיגנון והלשון. בהכללתן במסגרת מאמרי זה אני מגיש אותן כמקורן.

כחמישים שנה שמורים דפים אלה אצלי ולא ידוע לי בעת כתיבת דברים אלה על גורל רוב מחבריהן. ברור לי כי רובם ככולם הגיעו לישראל תוך כדי מלחמת העצמאות ובשנה הראשונה להקמת המדינה, כפי שהובטח לנו על־ידי שליחי ה"הגנה" בעת שהותנו במכלאות הספינות הבריטיות בחופי דרום צרפת. הם הגיעו ילדים, נערים ונערות והשתלבו במערכות העם והמדינה, בכל שטחי פעולותיה ושלבי צמיחתה. חלקם נפל במלחמות ישראל. לא כולם הגיעו עד הנה. יהיו נא דברי אלה ציון לזכרם היקר של כל אלה הידועים לי ושאינם ידועים לי.

להלן הרשימה של מחברי "דף מיומן" בפירוט שמותיהם והגדרת הנושא כפי שהם צויינו בכותרת העמוד.

"דף מיומן"

נכתב על־ידי ילדים בתחילת חודש פברואר 1948 במחנה "אקסודוס" באמדן, גרמניה.

1. איינהורן שמואל – עליה לארץ ישראל.
2. אפלבאום משה – על חופי ארצינו.
3. אסתר – דף מיומן.
4. איינשטיין צבי – הזמן שביליתי בפריס.
5. בוימן בינה – מימי ילדותי.
6. בוימן צבי – היום הראשון של המלחמה.
7. ביליק ציפורה – דרכנו באנייה יציאת אירופה תש"ז.
8. בונסובר מרים – המקרה הכי חשוב בחיי.
9. בוגיביץ הניה – בנמל חיפה.
10. ביבר מיכאל – טיול למוזיאון של פסלים צבאיים.

11. גוטמן דוד – זכרונות מימי ילדותי.
12. גוטליב לאה – זכרונותי מהדרך באקסדוס.
13. גנוזוביץ ישראל – זכרונותי מהדרך לארץ (אכזריותה של הממשלה האנגלית).
14. גרדזנסקה חביבה – חיי בגלות עד היום.
15. בולמן בצלאל – הלאה, הלאה.
16. ברגשטיין רות – דף מיומן.
17. הופמן יהודה – כף גריסין.
18. זליכובסקי אברהם – זכרונות.
19. טלר – נוסע אני לארץ.
20. ליכטנפכט אביגדור – הירידה בהמבורג.
21. לוי יעקב – נסיעתנו על אניית מעפילים "יציאת אירופה תש"ז".
22. לובשבסקה רחל – רגשותי על חופי מולדתי.
23. מונק צבי – דף מיומני.
24. מקלר אלי – בדרך לארץ זבת חלב ודבש.
25. מקלר חנה – יום אחד שנשאר בזכרוני מהנסיעה על פני הים.
26. פוטשניק מרים – צעקה בלילה באניית אוישן ויגור.
27. פיינשטיין אלתר – לאן? (הגירוש האחרון).
28. פייר מרדכי – אסוני.
29. ציפר ציפורה – הפרידה העצובה.
30. קרנצבורג מרים – רגשותי מימי העפלה.
31. רזו עדה – יום אחרון על אנית הגירוש.
32. רויזנר שלמה – דרכי לארץ ישראל.
33. רחל – המקרה הכי חשוב בחיי.
34. שמואל רייך – הרגש שלי ביום הגדול.
35. שטוק שרה – מה שעברתי בזמן שלטון הגרמנים.
36. שרייבר אליהו – תקופת המלחמה 1939 – 1948.
37. שכטר טומה – הלילה האחרון ביציאת אירופה תש"ז.
38. שלכטר מרים – הזמן שביליתי במונתליסון.

ציפר ציפורה
דף מיומן – "הפרידה העצובה"

בחיי היו ימים עליזים וגם ימים עצובים, כמו לכל אדם. אני זוכרת את הימים העליזים אשר הם היו בילדותי והם זכרונות נחמדים בשבילי. הם מחזירים אותי לזמן שעוד כל משפחתי חיתה באושר והעצבות לא שלטה בביתנו, כל הימים היו לי לשמחה.

כאשר אבי בא הביתה מהעבודה הקשה, כל ילדיו רצו אליו חיבקו ונישקו אותו מכל צד ואני ביניהם. אבי היה עייף וזיעה ירדה מעל פניו השזופים מחום השמש, אך בראותו את הילדים העליזים, צחוק קל עלה על שפתיו וברגע כשראה את ילדיו הרבים מסביבו אמר לנו: "אתם חושבים שאני דל, אך אתם טועים עד שאראה אתכם אני עשיר ואין אחר".

אלה היו זכרונותי היפים וכאשר אחשוב עליהם תמיד אשמח. אך אני לא אכתוב כמה הימים הטובים היו נהדרים למרות זה אכתוב מימי העצובים.

היום הכי עצוב בחיי כאשר נפרדתי מאבי. הוא התחייב ללכת לצבא. ביום הפרידה השכמנו משנתנו עם שחר ועזרנו לאמא להכין את התרמיל של אבא היקר. אמי בישלה את הארוחה לאבא ודמעות פרצו מעיניה. אני, ילדה קטנה, עוד לא הבנתי את פרוש הפרידה, אבל בראותי את הדמעות על פניה של אמי, גם אני פרצתי בבכי. הגיע הרגע הנורא, אבא לקח את תרמילו חיבק ונישק את כולנו ואמר: "אל תעציבו את אמא היקרה ואהבו אותה".

לא ידענו מה קרה, רק הבטנו אל הפלא אשר עוד לא ראינו בחיינו: כי גם אבא בכה! מרגע זה הבנו שהפרידה הזאת ארורה מאד, כי אבא ילך לסכנה. בכינו מאד בראותנו את הורינו העצובים, אבא נישק את אמא והלך לדרכו הארוכה והמסוכנת.

ככה נפרדנו מאבי היקר. לבי כאב מאד ורגשותי ניחשו: לא תראי יותר את אבא, הוא הלך ולא ישוב. מיום זה הבית התמלא עצבות, אמא נאנחה מרה אך לא בכתה, לא רצתה להראות לילדיה את יסוריה, אבל גם היא הרגישה כי אבא לא ישוב. היא עבדה כל יום וכל לילה, כיבסה ותפרה, אף־על־פי שידעה כי תהיה אלמנה לכל חייה, לא איבדה את תקוותה.

המלחמה נגמרה וחשבנו שאבא יבוא הביתה, אך תקותנו היתה לשוא. רגשותי לא רימו אותי, אז החלטנו לעזוב את הארץ אשר בה איבדנו את אבינו ואת קרובינו.

עתה הנני פה מחכה לעליה ואני חפצה מאד לראות את אמי ואחיותי היקרות, כי הן כבר בארץ ואני חושבת שבארץ נהיה מאושרים עוד הפעם כקודם, כי שם נמצא את מולדתנו, וגם עכשיו יש לי התשוקה לראות את אבי שאיננו, אך מספיק לי לראות אותו בחלומותי היפים וכאשר הוא מופיע בחלומי אז אני תמיד מאושרת.

שטוק שרה
דף מיומן – מה שעברתי בזמן שלטון הגרמנים

בשעת המלחמה עם הנאצים הגרמניים משנה 1942־1944 התחבאתי במחבוא מתחת לדירת הפולנים : על שטח קטן של המחבוא שלנו היינו שלושים ותשעה אנשים ולכן האוויר היה חם ומחניק מאד. בכל הבית הזה גרו גרמנים והיה גם כן משרת גרמני וזה לא היה טוב בשבילנו כי הם יכלו בכל רגע לגלות את המחבוא שלנו וזה היה מסוכן. כל יום בשעה אחת עשרה בערב האישה הפולנית הגישה לנו אוכל דרך החור אשר היה בריצפה. גם כן כל לילה אשה אחת יצאה מהמחבוא לחדר הפולנים ושם שמעה את שידור הרדיו ואחר־כך סיפרה לנו את כל החדשות. פעם גרמני אחד הלשין לאנשי ה־ס.ס. שבבית איפה שגרים הפולנים האלו מסתתרים יהודים. כאשר הדבר הזה נודע לנו אז היינו מוכנים בכל רגע ללכת למות. אבל הם לא מצאו אותנו ואנחנו נשארנו בחיים. אבל כוחותינו התחילו לעזוב אותנו ובקוצר רוח חיכנו על היום הזה שיביא לנו את החופש. אבל אחרי שתי שנים שישבנו עם פסק דין למות לא האמנו שעוד יבוא היום הגדול הזה.

וברגע של יאוש מר בא החופש. ביום 6.8.1944 הרוסים כבשו את עירנו והצילו אותנו מידי הרוצחים הגרמניים.

בונסובר מרים
דף מיומן – המקרה הכי חשוב בחיי

נדמה לי שזה היה לפני הרבה הרבה שנים, כי עברתי בזמן המלחמה הרבה מאד. לפני 9 שנים הייתי עם משפחתי בפולניה, שם עוד כילדה קטנה לא ידעתי שום דבר אחר מלבד דברים יום יומיים שעברו במהירות, גם עם ימים אלו עבר היופי של ילדותי. פרצה מלחמה, באו הגרמנים וגרשו אותנו באופן אכזרי מביתנו. מסיבות אחדות באתי עם כל משפחתי לרוסיה, שם עברו עלי כל שנות המלחמה, זמן קשה מאד, ימים של דלות ועבודה קשה. שם הייתי בסביבה זרה, בסביבה של רוסים ופולנים וכמעט שכחתי את השפה היהודית. השמועות שהיו אז בין היהודים על ארץ ישראל ומדינה עברית נראה לי כדבר מצחיק, הבנתי שמדינה עצמאית יכולה להתקיים רק עם כל שכבות העם כמו פירמידה שהבסיס שלה, זאת אומרת, השכבה הכי ארוכה של האיכרים, אחר כך פועלים ואחוז הכי קטן של העם, כמו קדקוד בפירמידה של סוחרים. ובעם העברי הפירמידה הזו היתה הפוכה. וכשבאנו שוב לפולניה הבנו את המצב של היהודים בפולניה "הדמוקרטית". אז נכנסתי לקבוצה אבל עוד בלי שום מטרה. אחרי שיחות

ראשונות בקבוצה ואחרי לימוד תולדות עמנו מחשבותי נשתנו, ראיתי שהתנועה החלוצית הזאת היא דור חדש, דור בריא של עמנו. ישנם עוד כאלו שעולים ארצה רק מפני שראו כי אין בשבילם מקום בעולם. רק ארץ ישראל מחכה, עלינו ועל כולם לקבל אותנו בסבר פנים יפות.

כל בני עמנו מוכנים יד ביד להתייצב לכל צו ולהגן על מולדתנו.

השינוי הרוחני שלי זה הוא המקרה הכי חשוב בחיי.

חנה מקלוף

דף יומן – יום אחד שנשאר בזכרוני מהנסיעה על פני הים

אחרי שנים ארוכות של הגולה זכיתי לבלות שעות אחדות על פני הים התיכון על יד ארצנו. בקוצר רוח חיכיתי לרגע המאושר שיוביל אותי ארצה ישראל. בלכתי ובשכבי חלמתי על אודותיה. והנה אחרי שנתיים שהלכנו בדרך זו נתקרבנו ארצה למרות המכשולים. אניתנו הלכה קדימה. מרגע לרגע התרחקנו מהגלות הארורה. עם כל תנועת האניה הרגשתי דפיקות לבי המתגעגע אליה. 8 ימים ארכה נסיעתנו על פני הים והנה ה־18.4. בשעה הראשונה אחר הצהריים עגנה האוניה בנמל חיפה שהיה סגור מפני הישוב היהודי ונשמר על־ידי חיילי בריטניה. אהבת קרני השמש הארצישראליות אלינו לא הגיעו כי הבריטים סגרו אותנו במרתף של אוניותיהם. בערב עליתי על הספון והנה לפני הר הכרמל הנהדר המואר על־ידי פנסי החשמל של חיפה, כאילו משתוממת, אחזתי בכתלי הברזל של הכלוב שהגביל את דרכנו אליה, גם את ידי הושטתי מאחורי לכתלים. פתאום הגיעה לאניתנו הידיעה שהודיעו לנו שעוד רגע יש לנו הזכות להתבונן מקרוב על ארצנו האהובה והאניה הבריטית המשיכה את דרכה שוב לאותם מקומות שנמלטנו על נפשנו משם.

היום של 18.4 נחרת במוחי לעד כי בפעם הראשונה ראיתי את ארץ ישראל אשר שאפתי אליה.

חומר ל"ספר השחור" שלא ראה אור עד כה

שמואל קרקובסקי

"הספר השחור" שהוציאו לאור איליה ארנבורג ו־ואסילי גרוסמן מבוסס על חלק קטן בלבד, אם כי חשוב מאוד, של מסמכים, שהוועד האנטי־פאשיסטי היהודי, להלן – JAK – ריכז בבריה"מ בשנים 1942־1948. ארנבורג וגרוסמן היו חברי ההנהגה של ועד זה, ומן הפעילים והבולטים בו.

המסמכים שריכז JAK – חליפת מכתבים, מכתבי קוראים, זיכרונות, יומנים, דו"חות על פעולות שונות וכו', הנם אסופה רבת היקף ומיוחדת במינה.

כידוע, פיזרו השלטונות הסובייטים בנובמבר 1948, את הוועד האנטי־פאשיסטי היהודי. רוב חבריו נאסרו, ורבים מהם הוצאו להורג. החומר שנאסף נגנז אך לא הושמד, אלא נמסר לארכיון הממשלתי המרכזי של מהפכת אוקטובר, במוסקבה (כיום הארכיון הממשלתי של חבר העמים הרוסי). כאן הוא שמור כקבוצת מסמכים נפרדת שסימנה P-8114.

מדובר בקבוצת מסמכים שיש בה חומר רב ואשר כללה במקורה 1261 מסמכים שרובם השתרעו על פני כמה מאות דפים. 36 תיקי מסמכים הוחרמו שוב על־ידי הק.ג.ב. ונמצאים, ככל הנראה עדיין בארכיונים שלו. 1225 מסמכים נמצאים בארכיון הממשלתי של חבר העמים. ביניהם 27 קבצים (ניירות שמספרם 940־966) ובהם 6300 דפי מסמכים שהוכנו במיוחד ל"ספר השחור". כלולים בהם כתבים של חברי JAK, מכתבים, עדויות של עדי ראייה, זיכרונות ויומנים שנשלחו לוועד או לחבריו לרבות לאיליה ארנבורג[1]

חלק אחר, חשוב ביותר, מהווים המימצאים השמורים בארכיונו של כתב העת היהודי "אייניקייט" שהיה עיתונו הרשמי של JAK. חשיבות רבה נודעת גם לחליפת המכתבים עם האירגונים היהודיים הרבים הפזורים ברחבי העולם.

איליה ארנבורג הצליח להחביא חלק מן המסמכים, ככל הנראה כדי למנוע החרמתם בידי הק.ג.ב. אף אחרי שנת 1948 החביא ארנבורג מכתבים חשובים, ששלחו לו יהודים מרחבי ברית המועצות. את כל החומר הזה העבירה, בחשאי, ל"יד ושם" אירינה ארנבורג, בתו של הסופר.

באותם הימים לא שיער איש כי תגיע עת ה"גלאסנוסט" והגישה לארכיונים בתחום בריה"מ לשעבר, תהיה אפשרית. ניירות־ארנבורג שמורים כעת בארכיונו של "יד ושם" והם מסודרים כאוסף נפרד שסימנו – P21. באוסף 409 מסמכים הכוללים 2800 דפים.

כאשר ביקרנו במוסקבה, בספטמבר 1989, יו"ר הדירקטוריון של "יד ושם" ד"ר יצחק ארד ואני, ניתנה לנו הרשות לעיין באוסף הניירות של הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי שעד אז היה סגור ומסוגר. שנינו החלטנו שיש לקדם את פירסומם של המסמכים הללו, שמלכתחילה נועדו ל"ספר השחור". לשם כך נעשו העתקים של 27 קבצים (מסמכים מס' 940־966) והועברו לארכיון של "יד ושם".

בשנה שעברה פורסם "ספר שחור" שני, ברוסית, תוך שיתוף פעולה בין "יד ושם" והארכיון הממשלתי של חבר העמים.[2] שמו של הספר "הספר השחור הבלתי ידוע".

בספר מצוי חומר שלא נכלל ב"ספר השחור" שהוציאו לאור ארנבורג וגרוסמן. יש בו 93 מסמכים, (עדויות, זיכרונות ומקצת מחליפת מכתבים) שנבחרו לפירסום חדש זה. הנושאים הנדונים בהם הם האירועים באוקראינה, בבילו־רוסיה, בארצות הבלטיות, בקרים ובשטחים שנכבשו על־ידי בריה"מ. הוסכם בינינו שיש לפרסם את המסמכים הללו כפי שהם, בלי עריכה או תיקוני סיגנון ודרכי ההבעה של המחברים. שכן, הכוונה היתה לא רק לשקף נאמנה את האירועים, אלא באותה מידה גם את הרגשות והלכי הרוח של המחברים.

באותו זמן פירסם "יד ושם" בהשתתפות המרכז לחקר ולתיעוד של יהדות אירופה המזרחית הפועל במסגרת האוניברסיטה העברית בירושלים – ספר נוסף, אף הוא ברוסית, שכותרתו "יהודי בריה"מ כותבים לאיליה ארנבורג 1943־1966." יש בספר זה 76 מכתבים, כולם מן החומר שהצליחה אירינה ארנבורג למסור לארכיון של "יד ושם"[3] אולם כל שלושת הספרים הנ"ל, לרבות "הספר השחור" של ארנבורג־גרוסמן מכילים רק חלק קטן של מסמכי JAK. חלק הארי לא נחקר, לא מויין ולא פורסם עד עתה. על פי האומדן פורסמה עד כה רק מחצית החומר שבאותם 27 קובצי מסמכים שהוזכרו לעיל. יש בהם עדויות שלא נודעו עד כה, זיכרונות וטיוטות ליומנים, אך באופן כללי אין הם שונים בהרבה מן החומר שכבר ראה אור.

אולם יש לציין, כי המסמכים הרבים שבאסופת "אייניקייט" הם בעלי חשיבות רבה יותר. רק חלק קטן מאוד מהם נבחר אל "הספר השחור" המקורי, או מצא את דרכו אל המאמרים שפורסמו ב"אייניקייט" וגם זאת לאחר שעבר שינויים מטעם המערכת, שהתחשבה בדרישות הצנזורה הסובייטית רוב רובו של החומר המקורי לא זכה עד כה לראות אור. לעיתון "אייניקייט" היו כמאה כתבים ששלחו למערכת חומר מכל רחבי בריה"מ בחומר זה נדונו, בעיקר, האירועים בשטחי הכיבוש הגרמני והרומני, כמו כן הלחימה של חיילים יהודים המשרתים בצבא האדום, הקרבות של הפרטיזאנים

היהודים, וגם גורלם של הניצולים הנאבקים בקשיים עצומים ברצותם, לאחר ששוחררו עם תום המלחמה, לשוב ולחיות חיים נורמליים.

אלה הם גם הנושאים המרכזיים של מאות המכתבים ששלחו הקוראים ל"אייניקייט". נוסף על כך, מצויים בארכיונו של העיתון טקסטים רבים שרב ערכם הספרותי, בפרוזה ובשירה, שנכתבו בימי השואה, פרי עטם של סופרים נודעים, הקשורים עם "אייניקייט" ועם JAK. ביניהם – איציק פפר, רחל קובנטור, לב קביטקו, פרץ מרקיש, אברהם סוצקובר ועוד רבים. חומר זה כלול ברובו המכריע בניירות I-576 ויש בו למעלה מ־100,000 דפי תיעוד ביידיש, וכ־80,000 ברוסית.

חשיבות רבה למחקר ההיסטורי נודעת לכמה תריסרים של ניירות שיש בהם תיכתובת של הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי (JAK). אף אלה לא מוינו עדיין מבחינה היסטורית, ואין ספק שהם עשויים להוות מקור ל"ספר שחור" נוסף. על פי תוכנם אפשר לחלק אותם לשלוש קבוצות שונות:

א) חליפת מכתבים עם אירגונים יהודים רבים ועם אישים מפורסמים בחו"ל, בעיקר בארה"ב, בארץ ישראל (אז פלסטינה תחת המנדט הבריטי), עם ארגנטינה וארצות אחרות.

ב) מכתבים הפונים למנהיגים ולמוסדות סובייטים.

ג) העתקי מכתבים של יהודים רבים אל הרשויות הסובייטיות.

כידוע, הוקם JAK על פי דרישתה של הממשלה הסובייטית לאחר הפלישה של גרמניה לבריה"מ. המשימה שהוטלה עליו היתה להשיג את תמיכתם של יהודי העולם החופשי בצבא האדום הנלחם בגרמניה הנאצית. הוועד מילא את תפקידו זה במלוא המסירות וחבריו באו במגע עם אישים ואירגונים יהודים רבים. היהודים בעולם החופשי עשו מעל ומעבר, בלי הבדל זרם או השקפה פוליטית, על מנת לתמוך בצבא האדום במלחמתו בגרמניה הנאצית, שהיתה הפורענות הגדולה ביותר לאנושות כולה והיוותה סכנת השמדה לעם היהודי.

אולם, כאשר נסתיימה המלחמה היו המגעים הללו בעיני השליטים הסובייטים, ובעיני הדיקטטורה הסטליניסטית – לאות קלון. הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי, שהיה האירגון היהודי היחידי שהוכר רשמית בבריה"מ, השתדל לפעול למען ניצולי השואה ולהשיג עזרתן של הרשויות, אך ללא הצלחה.

להלן דוגמה אחת הלקוחה ממסמך והיא העתק של מכתב ללא תאריך, שנשלח לויאצ'סלב מולוטוב, אז מיניסטר לעניני חוץ וסגן ראש הממשלה. החתומים על המכתב – יו"ר JAK, מיכאלס, ואפשטיין, עורך "אייניקייט" ומזכירו של הוועד:

"יום יום מקבלים אנחנו מן המחתות המשוחררים דו"חות הזועקים לעזרה ליהודים ניצולי טבח ההמונים שביצעו הפאשיסטים. הניצולים הללו סובלים מתנאי חיים

קשים שאין כדוגמתם. יש מקומות, כגון ברדיטשב, מוגילב פודולסק, באלטה, חמרינקה, רפאחובקה באיזור רובנו ועוד, שבהם חיים רבים מן הניצולים בשטח הגיטו לשעבר. אין הם רשאים עדיין לשוב אל בתיהם הקודמים, ואין מחזירים להם את רכושם שנשדד. הרשויות המקומיות לא זו בלבד שאינן מתענינות במצבם של ניצולי הקטסטרופה, אלא אף מתעלמות, בגסות, מן החוקים הסובייטים בכך, שאינם עוחרים במאומה להחזיר אותם לתנאי חיים נורמליים.

עוחריו של היטלר, הגרים עדיין במקומות הללו, שנטלו חלק ברציחות ובביזה, פוחדים מן הניצולים, שהיו עדי ראייה לפשעיהם, ומונעים בכל דרך שהיא, שינוי במצב הקיים...

בהתחשב במצבה הנואש של האוכלוסיה היהודית במחוזות המשוחררים, היה זה רצוי להקים, במסגרת JAK או במסגרת רשות יהודית אחרת, ועדה מיוחדת שתטפל בסעד ובעזרה ליהודים שעבר עליהם סבל כה רב בשנות המלחמה..."[4]

בקשה זאת, כמו גם אחרות הדומות לה, לא זכתה למענה.

עם הקמתה של מדינת ישראל, ולאחר הפלישה של צבאות ערב לתחומה, הגיעו מכתבים הדורשים עזרה פעילה למדינה היהודית הנבנית ולעצמאותה. והנה עוד דוגמה של קטע מתוך מכתב שנשלח ב־22 במאי 1948 מאת זלמן טויביג מסברדלובסק אל הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי:

"חברים יקרים,

בפלסטינה מתקיפים ערבים יהודים חפים מפשע ושופכים את דמם...

אנחנו, אזרחי בריה"מ היהודים אל לנו לקבל בשיוויון נפש את האירועים הללו. לא די בתמיכה מוסרית. עלינו לפתוח בקמפיין רב היקף כדי שנוכל להעמיד לרשות אחינו הלוחמים עזרה חומרית. מוכרחים להשיג הסכמה מצד הממשלה שתאפשר לאותם יהודים הרוצים לעזור לאחיהם בנשק ביד – שיוכלו להגשים את מבוקשם.

ואלה הן הצעותי:

א) על הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי לפנות אל הממשלה בשמם של האזרחים היהודים של בריה"מ ולדרוש היתר לאיסוף כספים וחפצי ערך עבור היהודים הלוחמים בפלסטינה.

ב) כל מי שירצו להתיצב לימינם של אחיהם הלוחמים, יורשו לנסוע לפלסטינה ולהתגייס לצבא (היהודי).

ג) יורשה לרכוש נשק וציוד צבאי אחר ולהעבירו לממשלה היהודית.

ד) הוועדים האנטי־פאשיסטים בכל הערים והאיזורים של בריה"מ המוכנים לפעול לפי ההצעות הנ"ל, יורשו לעשות כן.

לצערי הרב, בהיותי חייל נכה המלחמה, אין מצב בריאותי כעת מאפשר לי ליטול חלק פעיל בקרבות. עם זאת אעשה הכל לפי יכולתי ואתרום את שכרי החודשי בסך 700 רובל. אני קורא לכל היהודים בבריה"מ ללכת בעקבותי ולעזור לאחינו הלוחמים ככל שמשגת ידם..."[5]

JAK קיבל גם העתקי מכתבים ששלחו יהודים לשלטונות הסובייטים. להלן כמה קטעים מאחד המכתבים האלה. כנראה מתוך אי־ידיעה גמורה עד כמה מוטעה הוא המען, שלח אותו ישראל בוריסוביץ קליונסקי, רופא מלנינגרד אל סטלין. גם כאן התאריך הוא 22 במאי 1948:

"יוסיף ויסריאנוביץ היקר,

ברגעים אלה ניטשת מלחמת גבורה של העם העברי בפלסטינה, למען תרבותו, כבודו ועצמאותו... בריה"מ, בהנהגתך הנבונה, היתה אחת הארצות הראשונות שהכירו במדינת ישראל החדשה והדמוקרטית, הנלחמת על עצמאותה...

על כן אני פונה אליך, מנהיג אהוב ומורה של העמלים והנדכאים בכל העולם, ומבקשך לתמוך בהושטת עזרה מידית ללוחמים (בישראל) חאת על ידי מגבית מרצון, בארצנו, של אמצעים לרכישת נשק בשביל הצבא הצעיר של מדינת ישראל.

בקשתי המיוחדת אליך היא, יוסיף ויסריאנוביץ, שתתמוך בכך שבכסף שייאסף יצויד להק של מטוסים, ותיאות להעניק לו את שמך שהנו, כמו תמיד, סמל של צדק. השם שלך ישמש ערובה לנצחונם של אלה הנלחמים למען מטרה צודקת. אני אישית, תורם לשם כך את תרומתי הצנועה בסך אלף רובל וקורא לאזרחי ברית המועצות הגדולה לעשות כמוני..."[6]

כידוע, עוררו מכתבים מסוג זה תגובה שלילית ביותר מצד השלטונות הסובייטים, והתוצאות לכותביהם היו גרועות מאוד.

טרגית היא ההיסטוריה של הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי. בשנות המלחמה פעל לפי מיטב יכולתו, כמובן בברכתו המלאה של השלטון, וגייס תמיכה לצבא האדום הלוחם.

מלחמתה של גרמניה הנאצית שכמותה לא נודעה בתולדות האנושות, היתה מלחמת חורמה להשמדתו המוחלטת של העם היהודי, וזאת במסגרת "הפיתרון הסופי של הבעיה היהודית". את המפלצת הזאת היה הכרח להכניע. הצבא האדום היה אחד הכוחות של שיחרור במלחמת העולם השניה. והנה לאחר השיחרור נכונה אכזבה מרה מצד יחסן של הרשויות הסובייטיות.

הידיעות על מצוקתם הנוראה של היהודים הושתקו והועלמו. המגמה השלטת

היתה להתיחס יחס שווה לשאר הקורבנות הסובייטים, אף כי היהודים היו קורבנותיו של רצח המונים מתוכנן מראש, לא נעשה כל מאמץ להכיר בצרכיהם המיוחדים של הניצולים היהודים, חסרי בית, ולהתחשב בהם.

על אף גישתן זו של הרשויות הסובייטיות, עלה בידי הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי לרכז מספר גדול של מסמכים. הודות לכך הוקם ארכיון גדול וחשוב, שיש לראות בו אחת התרומות בעלות הערך הרב ביותר של ועד זה. רובו של הארכיון מהווה עדות על פשעי הנאצים ועוזריהם לגבי העם היהודי. החלק הזה של התיעוד נחקר, עד עתה, רק בקטעים נבחרים, ועדיין לא יצא לאור.

הנקודה המרכזית בחלק האחר של האוסף, היא – תיאור מצבם של יהודי בריה"מ לאחר גמר המלחמה, במיוחד תיאור מצוקתם של הניצולים.

(מגרמנית – רינה נזר)

הערות

1 איליה אלטמן, "לתולדות חיבורו של 'הספר השחור'", יד ושם – קובץ מחקרים, כ"א (תשנ"א), עמ' 177־198.

2 Tczornaja Kniga Njeiswjestnaja, ירושלים־מוסקבה 1993 464 דפים.

3 Sowjetskije jewrei Piszut Ilje Erenburgu 1943 – 1966, ירושלים 1993 540 דפים. בהשתתפות מ. אלטשולר, י. ארד, ש. קרקובסקי.

4 הארכיון הממשלתי של חבר העמים הרוסי, קובץ P-8114 ניירות 792, דפים 164־166. העתק בארכיון של "יד ושם", מיקרופילם JM/11.156

5 שם, דף 136־137

6 שם, דף 131־132

קוֹרוֹת חַיָּיו שֶׁל עָלֶה

חיבור מאת: **משה'לה יפה** בן 11. נספה בפונאר, ליד וילנה,
בספטמבר 1941, בגיל 12

נולדתי בין עצי־פרי בבוסתן. אבינו המשותף שלי ושל כל אחי ואחיותי העלים, היה עץ האדר. היה זה העץ היחידי בבוסתן אשר לא נשא פרות. הגיעו ימי האביב, כאשר יצאתי לעולם מתוך הניצן שבו שכבתי מכורבל ומכווץ במשך כל ימות החורף. הרגשתי מצוין בין אחיותי ואחי, העלים הקטנים והצעירים. רוח קלה היתה חודרת מדי פעם בין הענפים ומנענעת אותנו למרבה השמחה, כשאנו מפטפטים וצוחקים.

הזמן חלף במהירות רבה והגיעו ימות הקיץ. לעתים קרובות יותר החלו לבקר בבוסתן ילדים, בנות ובנים, מלווים על־ידי הוריהם. אחד הילדים, כבן שמונה או תשע, אהב תמיד לשבת מתחת לעץ, ולהאזין לרחש־לחש שלנו כשהוא שקוע בחלומותיו. הוא חלם בהקיץ, ושפתיו לואטות בדממה. אולם הילדים האחרים העדיפו להתרוצץ ולשחק.

כך חלפו חודשים אחדים. בבוסתן החלו להופיע גננים עם סלים בידיהם, כשהם מנערים את הפירות מהעצים. הילדים היו מבקרים עכשיו לעתים רחוקות יותר, ומקצתם חדלו לבוא לגמרי. אולם אותו הילד המשיך לבקר בבוסתן מדי יום ביומו, ובמיוחד פקד את עץ האדר.

והנה הגיע הסתיו, הרוח והצינה גברו, והעננים המטירו יותר ויותר גשם. אחדים מבין אחי ושכני כבר הצהיבו, וגם אני שמתי לב בתדהמה, שפני הולכים ומצהיבים. באחד מימי העננה והגשם החלה לנשוב רוח חזקה. רבים מאחי שכבו כבר מוטלים על הקרקע צהובים ויבשים. גם אני התחלתי להרגיש שרגלי אינה מחוברת עוד בחוזקה לענף, ולאחר רגע הטיל אותי משב רוח חזק על הקרקע.

והנה הגיע לגן הילד, כדי להיפרד מהבוסתן. וכאשר הוא ניגש לעץ האדר התמלאו עיניו דמעות בהביטו על מראהו, כשהוא ניצב במערומיו, ורק עלים צהובים אחדים על ענפיו. הוא החליט ללקט מהקרקע עלים אחדים לזכר עץ האדר האהוב. בין המאושרים הייתי גם אני.

נלקחתי העירה, ועכשיו אני שוכן בתוך אלבום של עלים יבשים בחברת אחת מאחיותי מאותו עץ האדר. וכאשר הילד מביט בנו הוא נזכר בוודאי באבינו, מכיון שמפיו נשמעת אנחה: עץ האדר המסכן...

חסידי אומות העולם

מתוך הספר
קול קטן וחרישי

"מצפון ואומץ – מצילי יהודים בתקופת השואה"
ספרי ANCHOR, הוצאת DOUBLEDAY, ניו יורק, 1994

אווה פוגלמן

התעשיין הגרמני אוסקר שינדלר היה רודף שמלות ותככן שלא היסס לשחד ולהונות; הדיפלומט השוודי ראול ולנברג היה שקרן וזייפן; קצין המשטרה ההונגרי לאיוס מיהלצ'יק היה יועץ לפושעים; הנרי ריינדירס היה אנטישמי וקטרינה וו – זנזונת. הסטודנטית ההולנדית לעבודה סוציאלית מריון ואן בינסברגן פריטצ'רד הרגה אדם.

יכולתי לנקוב בשמות של רבים אחרים שהיו גנבים, מבריחים, חוטפים, סחטנים ורוצחים, רבים מהם ראיינתי לצורך ספרי. המכנה המשותף להם, באופן אישי, כמשפחות, ואפילו כפרים שלמים, הוא השימוש שעשו ביכולתם לחבל תחבולות ובכישוריהם הטבעיים, כדי להציל יהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה.

אנשים אלה, אשר הפרו במקרים רבים את החוק וסיכנו חייהם למען זרים, הינם יורשיהם הרוחניים של "למד וו הצדיקים" אותם אלמונים שעל־פי המסורת היהודית, מסתתרים בכל דור ומשימתם היחידה היא להיטיב עם אחיהם. בעברית הם קרויים "חסידי אומות העולם", ובלשון של יום־יום "המצילים".

הם היו כפריים פשוטים, או בני אצולה, אנשי עסקים וכמורה, אומנים, רופאים, עובדים סוציאלים, דיפלומטים או נפחים. הם בני לאומים רבים, ממעמדות חברתיים שונים, בעלי השכלה מגוונת, ושונים זה מזה במינם ובגילם. גם מזגם אינו דומה, וכך גם אמונותיהם הדתיות והפוליטיות. היו ביניהם שהאמינו בכל מאודם בקיומו של האל, ואילו בשביל אחרים היתה השואה הוכחה ניצחת לכך שאלוהים אינו קיים.

אם כיחידים אם בקבוצות, נענו המצילים לקריאה לעזרה, ניצלו את ההזדמנות

שנקרתה בדרכם ופעלו. כאשר נקשה יד זרה על דלת ביתה של מגדה טרוקמה בכפר הצרפתי לה שמבון סור־ליניון, נענתה אשת הכומר הצרפתייה לאשה בבלויי סחבות שסיפרה כי היא נתונה בסכנה. הפליטה היהודיה מצפון צרפת ביקשה רשות להיכנס לבית. "בוודאי, היכנסי!" השיבה מגדה טרוקמה, ללא היסוס.

אחרים גילו מידה של זהירות ואפילו הסתייגו. הפסיכואנליטיקנית ההולנדית ז'ופי ד., שכרה נערה יהודיה בת שמונה־עשרה שתעבוד בביתה כמשרתת, כשהיא מזהירה אותה: "אם יאיימו הגרמנים על חיי או חיי בתי, אינני יכולה להבטיח לך דבר."

בין אם נבעה פעולתם של המצילים ממניעים דתיים או מתחושות אחרות, היא הרחיקה לכת, הרבה מעבר למעשיו של השומרוני הטוב. בברית החדשה מסופר על כהן ולוי שנתקלים על אם הדרך באיש פצוע, אשר שודדים הפשיטוהו והיכו אותו עד זוב דם. השניים מפנים לו עורף. רק שומרוני שנקרה למקום, נכמרו רחמיו על האומלל "ויחבוש את פצעיו ושמן זית ייצק עליו, וירכיבהו על בהמתו ויביאהו אל המלון ויחש לו לכל מחסוריו". למחרת, בעזבו את המלון, הפקיד השומרוני בידיו של בעל המלון שני דינרים כדי שיטפל בפצעיו של האיש שנפל לידי השודדים. אף כי הסיפור הזה מעודד בני אדם לגלות מעורבות ולפעול למען הזולת, היו המצילים מודעים לכך שלהחלטתם לעזור עשויות היו להיות השלכות מרחיקות לכת על גורלם. זו הייתה החלטה תובענית ומסוכנת הרבה יותר מחבישת פצעיו של זר על אם הדרך.

הוראות הגרמנים היו נחרצות. מי שיסייע ליהודים ייענש בחומרה. פולני שנתפס מוכר לחם ליהודים מחוץ לחומות גטו ורשה, נשפט אוטומטית לשלושה חודשי מאסר ועבודת פרך. יאן קובאליק, צעירה בת תשע־עשרה, הסתירה שבעה יהודים בביתה בכפר הפולני הקטן בו התגוררה עם אמה. יאן למדה על בשרה כי איומי הגרמנים אינם איומי סרק. לאחר הפלישה לכפר הפולני זורוטוויצ'ו הפכו כל מצרכי המזון לרכוש הרייך השלישי. גידול בקר או תרנגולות ולו גם לצריכה ביתית, היו עבירות שדינן מוות. דודתה של יאן נתפסה כשהיא מגדלת ירקות עבור תשעת ילדיה, ונשלחה למחנה ריכוז, מקץ שבועות אחדים הגיעו רק בגדיה בחזרה לכפר.

השומרוני הטוב נדרש לגלות נדיבות וחסד למשך לילה אחד בלבד. לגבי המציל מפני הגרמני היה הזמן מושג בלתי־ידוע. איש לא יכול היה לחזות מראש מתי וכיצד תסתיים המלחמה. במקרים רבים התארך ליל המקלט למשך חודשים, ואפילו לשנים מורטות עצבים. תנאי המצוקה של המלחמה הקשו על המצב המתוח בלאו הכי. החשש מהסגרה העיב על ראשי המצילים ורדף את מחשבותיהם יום ולילה. מה שהחמיר את המצב הייתה העובדה כי בני חסותם שחיו בתנאים קשים ביותר, התלוננו לא אחת על

גורלם ואף הציקו למציליהם. לעתים היו אף המצילים אנשים בלתי־נסבלים.

המתחים הבין־אנושיים הללו רק מדגישים עד כמה שמו המצילים את נפשם ואת נפש בני משפחותיהם בכפם. המציל מצא את עצמו מתלבט: האם עלי לקצץ במנות המזון המצומצמות לבני משפחתי, רק כדי להאכיל את אלה שבמסתור? האם עלי להמשיך ולסכן את חיי ילדי? עם השאלות הקשות הללו התמודדו המצילים, כאשר קשת רגשותיהם נעה כמטוטלת. הפחד היה לגורם עיקרי בחייהם. ההולנדית מריון ואן בינסברגן פריטצ'רד שיירתה בשוטר נאצי, כדי להגן על חייהם של בני חסותה – אב ושלושה ילדיו, הודתה: "היו ימים שבהם השתלט עלי הפחד ולא פעלתי כפי שנדרשתי. ניסיתי לחשוב בהיגיון... אסור לי להסתכן יותר מדי, אחרת יקרה משהו לשלושת הילדים שבאחריותי. אם יקרה לי משהו... אבל תמיד ידעתי מתי אני מנסה לחשוב בהיגיון."

המעמסה הנפשית של חיים כאלה הייתה כבדה עד מאד. אחדים מהמצילים הצליחו לשאתה רק בקושי. לקראת סוף המלחמה, כשהייתה כבר מורעבת ונפחדת עד מוות, שלחה ז'ופי ד. את הנערה היהודיה ששירתה בביתה, לדרכה. היא ביקשה ממנה לעלות על האופניים ולנסוע אל קרובים במזרח הולנד. שתי הנשים ידעו שזו נסיעה מסוכנת, שכן הנערה היתה אמורה לנוע בשטחים שנשלטו בידי חיילים גרמנים. בסופו של דבר ניצלה הנערה היהודיה, ואולם תחושות הכישלון והאשם שלא עמדה במשימה עד תומה רובצים על ז'ופי עד עצם היום הזה.

לעתים נתגלו אותות מעמסה זו רק מאוחר יותר. כזה הוא מקרהו של המציל הדני סוון אאג הולם־סורנסן. כאשר נשאל האיש שהנהיג בדנמרק רשת הצלה, מדוע אינו כותב את זיכרונותיו השיב: "בלתי־אפשרי בשבילי לשוחח על התקופה ההיא. כל הגוף שלי מתחיל לרעוד. גוש כבד חונק פתאום את הגרון ואני לא מסוגל לפצות את הפה."

גברים, נשים וילדים אלה, אשר סיכנו את חייהם על מנת להציל אחרים, היו בשר ודם. הם ניחנו בסגולות ובמעלות, כמו גם בחולשות ובפגמים. אף כי ראו לפניהם בני אדם שונים מהם, נענה ליבם למה שמאחד אותם כבני אנוש. כאשר מרבית בני האדם בתקופה ההיא ראו ביהודים תת־אדם, ראו בהם המצילים אחים לגזע האנושי. תגובתם ההומניטרית של המצילים נבעה מסולם ערכים עמוק שהיה טבוע עמוק בתוכם. ערכים אלה, אשר כללו קבלת בני אדם באשר הם, גם אם הם שונים, היו מוצקים וללא עוררין. במרכז אמונתם עמדה התחושה כי מה שעושה אדם, או שאינו עושה, יש לו חשיבות עליונה. המצילים הבינו כי ההכרעה שייטול עליו אותו צופה מן הצד פירושה לגבי יהודים רבים גזר דין של חיים או מוות.

בנסיעותי הרבות ברחבי ארצות הברית ובארצות אחרות, כאשר אני מרצה על חסידי

אומות העולם, עולה שוב ושוב השאלה מדוע עשו המצילים את מה שעשו? מדוע סיכנו את חייהם וחיי אהוביהם על מנת להציל אחרים?

לתשובתי המורכבת קמים תמיד מתנגדים בקהל. מטבע הדברים אנשים מבקשים תשובה פשוטה ובהירה, והם מתקשים לדמיין את עצמם נוהגים כמו אותם מצילים. בעודי מדברת הם מתחילים לחשב חשבונות, ואולם תמיד ישנם אלה שמרגישים כי מעשי ההצלה נעשו ללא פניות ומעבר לכל חישוב.

אני חשה בעת ובעונה אחת הזדהות, אך גם מגיבה בתרעומת כלפי הרעיון הרומנטי של מסתורין בלתי ניתן לפענוח. ההתנהגות האנושית הינה, ללא ספק, מורכבת, בלתי־עקבית ונתונה לשינויים. להיגיון אין כלים כדי לפענח הכל. תגובתם האנושית של המצילים הייתה תלויה בצירוף נסיבות מיוחד, באישיות ומזג מסוימים, ובקורות חייו של המציל – כל אלה התגבשו לרגע יחיד של פעולה.

גם המצילים עצמם לא תמיד מסוגלים להסביר את הנימוקים והסיבות מדוע פעלו באופן אלטרואיסטי. כאשר שאלתי אותם "מדוע נהגתם כפי שנהגתם?" התעוררו בהם לא פעם תחושות של אי־נוחות ואפילו תגובה נרגזת. מלבד רגשות אשם בלתי־מוסברים על כך שיכלו לעשות יותר, חשו רבים מהמצילים מבוכה. ההסברים הפשוטים "כך היה צריך לעשות", או "לא הייתי יכול לחיות עם עצמי אילו הייתי נותן לאנשים האלה למות", אינם מספקים מנקודת מבטו של המראיין. אף־על־פי כך התייחסו החוקרים להסברים כפשוטם וסיווגו את חסידי אומות העולם בקטגוריה יחידה – בני אדם שהאמינו כי כל האנשים שייכים לאחווה אנושית אחת ולכן נהגו כפי שנהגו.

פסיכואנליטיקנים נוטים להאמין שפעולות המצילים נובעות ממניע בלתי־מודע של "אני" המרוכז בעצמו. לגבי אזרחים רבים למשל, הייתה פעולת ההצלה ביטוי לזעם ומחאה כלפי הרייך השלישי. הצלת יהודים העניקה להם סיפוק נרקיסיסטי, הן מפני שכך הצליחו לגבור על מדכאיהם הנאצים, והן מפני שאדם אחר היה תלוי בהם באופן כה מוחלט. רוב הפסיכואנליטיקנים יעדיפו את המניע של סיפוק עצמי על־פני אלטרואיזם טהור. אנה פרויד, למשל, לא האמינה כלל שקיים מניע אלטרואיסטי בנפש האדם. על פי תפיסתה, אנשים שעוזרים לאנשים אחרים, עושים זאת מפני שהם זוכים לתמורה רגשית בעקבות התנהגותם.

מניעים שבתת־מודע ממלאים ללא ספק תפקיד בהפיכת צופה סביל מן הצד למציל בפועל. עם זאת, אסור לשכוח שהסיפוק האישי ושיפור הדימוי העצמי היו תמורה זעומה בהשוואה לסיכונים שאנשים אלה נטלו על עצמם.

באמצעות מחקר אמפירי וניתוח התוו החוקרים דפוסים חברתיים ופסיכולוגיים, מעבר לתת־מודע. המצילים חולקו לחמש קטגוריות:

1. **קטגוריה מוסרית** – אנשים אשר הצילו יהודים בשל מודעות מוסרית ומצפונית.
2. **קטגוריה יודופילית** ("אוהבי יהודים") – אנשים בעלי זיקה מיוחדת ליהודים

יחידים או יחס אוהד כלפי העם היהודי כולו.

3. **קטגוריית מחתרת** – אנשים שהיו אנטי־נאצים בהשקפותיהם והצטרפו לאחרים שגילו התנגדות פוליטית לריך השלישי.
4. **קטגוריית בעלי מקצועות שדואגים לזולת** – רופאים או עובדים סוציאלים שהיבט העזרה לזולת במקצועותיהם קיבל מימד נוסף.
5. **קטגוריית ילדים מצילים** – אלה עזרו להציל יהודים בהוראת בני משפחותיהם.

לא כל מי שראיינתי התאים במדויק לקטגוריה זו או אחרת. המניעים הם מורכבים ולעתים חופפים יותר מקטגוריה אחת. האם האומנת שהצילה את בת חסותה האהובה תוכנס לקטגוריה "יודופילית"? או שמא תסווג כ"בעל מקצוע שדואג לזולת"? האם תרזה ווירסטרה שהצילה ילדה קטנה והפכה במרוצת הזמן לחלק מרשת של הצלה, תוגדר בקטגוריה "מוסרית", או "מחתרת"? והאם הגבר שהציל את אשתו היהודיה ואחר כך המשיך להציל עוד ועוד יהודים, יסווג תחת כל הקטגוריות?

במציאות נמשכו מעשי ההצלה משעות ספורות עד לשנים ארוכות, והכילו יחסים משתנים. רבים מהמצבים עומדים בסתירה לדפוסי המחקר הנוקשים. אבל למרות המקרים הרבים של יוצאים מן הכלל, הרי שחמש קטגוריות היסוד הללו אפשרו לי צפייה לתוך טבעה של הנפש האלטרואיסטית. חמש הקטגוריות גם סייעו לי להסיר את מסווה המסתורין מעל פעולות ההצלה, כאשר בתוך מסגרות אלו נראות פעולות המצילים מובנות יותר, אם כי לא פחות מדהימות.

הקטגוריות שופכות אור לא רק על מניעי היסוד של המצילים, אלא במידה רבה מעידות גם על תמצית אישיותם. המצילים ראו את עצמם כבני־אדם בעלי יכולת וכישורים, אשר נטלו על עצמם את האחריות להציל יהודים. אבל לכל אחד מהם היו גם סיבות אישיות. הם היו מוסריים, אידיאולוגים, או בעלי מקצוע – שהצילו חיים. הם היו אוהבי העם היהודי, או ילדים שסייעו למשפחותיהם במלא כת ההצלה. ואולם ל"אני המציל" הייתה גאווה נסתרת על יכולתו לשמור על עמוד־שדרה מוסרי, אמונה אידיאולוגית, אמת מידה מקצועית גבוהה וזיקה אנושית. מאבחנה זו נבעו גילויים נוספים. מצאתי שהקטגוריה בתוכה סווג המציל השפיעה לא רק על ביצוע פעולות ההצלה, אלא גם על הדרך שבה המשיך ה"אני המציל" לחיות את חיי היומיום שלו אחרי סיום המלחמה. אנשים מוסריים המשיכו להיות חדורי אמונה דתית, או פעלו תחת קוד מוסרי אחר. בעלי המקצוע המשיכו לסייע לאנשים בדבקות. מצילים אידיאולוגים העבירו את פעילותם למסגרת אידיאולוגית אחרת, ואילו יודופילים – "אוהבי יהודים" שמרו על מערכת יחסים קרובה עם ניצוליהם, או עם הקהילה היהודית. ילדים מצילים המשיכו להושיט יד מסייעת גם בחייהם הבוגרים. בכל אשר עשו המצילים לאחר המלחמה, הם המשיכו לבטא בחייהם את סולם הערכים

הפנימי שלהם.

סיווג המצילים באחת מחמש הקטגוריות הבסיסיות היה בשבילי יותר מאשר טריפת קלפים אינטלקטואלית. יתר על כן, בחינה מדוקדקת של הנסיבות והמניעים שדחפו את המצילים למעשי ההצלה שלהם מצביעה בבירור על ההיבט המשמעותי ביותר שבטבע המציל. ההיבט הזה – מוסרי, יודופילי, אידיאולוגי, מקצועי, או חובת ילד – המשיך להוות אחרי המלחמה יסוד עיקרי בחייהם של אנשים אלה.

זהו אותו רכיב ב"אני המציל" שהעניק לרבים מהם תחושת סיפוק עצומה וכיוון דרך בחיים.

המניע – מוסר

מיהם המצילים המוסריים? אלה שכאשר נשאלו מדוע סיכנו את חייהם על מנת להציל יהודים, השיבו בדרך כלל: "כיצד יכולתי לנהוג אחרת, כאשר חיי אדם היו מוטלים בכף?"[1] תפיסת הרע והטוב הייתה מרכיב כה עמוק באישיותם, עד כי דומה היה שנשאלו מדוע הם נושמים.

האבחנה הברורה בין טוב לרע כונתה בפי הפסיכולוג הנודע וחוקר התפתחות הילד ז'אן פיאז'ה, "מוסר אוטונומי". למוסר, על־פי פיאז'ה, יש מימד אינטלקטואלי כמו גם מימד רגשי. לילדים מגיל ארבע עד שמונה יש מוסר "הטרונומי" – כלומר התנהגותם מוכתבת על־פי חוקים של אחר. החוק, לגבי ילדים, נובע מכוח הסמכות של המבוגרים. מתוך הכבוד שהילד רוחש למבוגר מתעצבת תפיסתו את הטוב והרע. פעולות שליליות הן אלה שהמבוגרים מעניישים בעטיין, ואילו החובה נתפסת על ידי הילד כציות לסמכות.[2]

לגבי המציל, מוסר היה מושג יהסי יותר מאשר מושג מוחלט, ואילו צדק היה עניין של זכויות וחובות הדדיים בתוך מסגרת חברתית.[3] זהו המוסר האוטונומי שפיאז'ה תיארו כהתפתחות המתרחשת מעבר לגיל שמונה ואשר נובע מכבוד הדדי שחשים אנשים שווי ערך זה כלפי זה.

החוקר אלי סאגאן מה־New School for Social Research צועד צעד נוסף בעקבות התיאוריה של פיאז'ה, וטוען כי מוסר או מצפון הינם פונקציות נפשיות עצמאיות. לעומתו טען זיגמונד פרויד כי אשמה, בושה ופחד מעונש מווסתים את ה"אני העליון" של האדם, שהוא החלק בנפש שמעצים, או מחזק, את אמות המידה המוסריות וחוסם דחפים של הבלתי־רצוי והבלתי־מקובל. ה"אני העליון", לדעת פרויד, הוא מקום האחסון של ערכי הורים – חיובים או שליליים. זהו הקול הפנימי שמצווה על ה"אני" לומר את האמת ולכבד אחרים, ובה בעת להתיר לו לשנוא שחורים, לתעב

נשים ולהדחיק הנאה מינית.

סאגאן סבור כי ה"אני העליון" של פרויד אינו נותן הסבר מספק להתנהגות מוסרית. מה קורה כאשר הערך "כל בני האדם נולדו שווים" מתנגש עם מציאות שבה בני אדם הם עבדים. מה קורה כאשר הדחפים של ה"אני העליון" נמשכים לכיוונים סותרים ומנוגדים, וכיצד מיישב ה"אני העליון" את הסתירות? סאגאן טוען כי המצפון פועל כישות אוטונומית בעלת עוצמה בתוך הנפש. בגיל הינקות הוא מתפתח בנפרד מהדחפים הנפשיים, באמצעות הכוונה מגבוה מצד דמות המטפל. לפיכך המצפון עומד בפני עצמו.

סאגאן סבור כי המצפון אינו שולט באמצעות פחד מענישה או סירוס, כשם שסבר פרויד, אלא באמצעות אהבה. ילד שמקבל אהבה מבקש להחזיר אהבה ואילו סאגן סבור שמציל מוסרי היה אדם שביקש להשיב אהבה לה זכה כילד.[4]

ואולם מצילים מוסריים עשו הרבה מעבר להחזרת רגשות אהבה. הייתה להם הכרה ברורה באשר לזהותם. סולם הערכים שלהם עמד איתן ולא היה תלוי באישורם של אחרים. בראש הסולם עמדה התנהגות שתאפשר להם לשמור על היושר הפנימי שלהם. באותם צופים מן הצד שהיו בסופו של דבר למצילים גמלה ההכרה כי אם לא יפעלו, ייגזר דינם של בני אדם למות.

קשה לומר שהמצילים המוסריים זינקו על כל הזדמנות שנקרתה בדרכם על מנת לתקן עוולות. נהפוך הוא. מצילים בקטגוריה זו מיעטו ליזום פעולה. שלא כמו מצילים מקטגוריות אחרות, כגון אלה שהיו חברים ברשת הצלה ומתתרת ונדחפו לפעול מתוך תיעובם את הרייך השלישי, הרי שפעולתם של המצילים המוסריים החלה רק לאחר שנתבקשו לעזור, או בעקבות מפגש עם ייסורים ומוות שהעיר את מצפונם. מעשי האכזריות להם נחשפו נגעו בליבה הפנימית של המצילים והפעילו את סולם ערכי היסוד שלהם, סולם אשר התגבש והתפתח בשלב מוקדם בחייהם.

במרבית המקרים בהם נתבקשו לעזור, לא היו המצילים המוסריים מסוגלים להשיב בשלילה. מגדה טרוקמה פתחה את הדלת לפליטה האומללה במלים: "בוודאי, היכנסי!" טרוקמה לא ראתה אותה מימיה. לגביה זה היה הדבר הנכון לעשותו. תושבי האזורים הכפריים של הולנד, פולין וצרפת לא נתקלו ביהודים עד לכיבוש הנאצי.

את מוסר המצילים ניתן לסווג לשלושה: מוסר אידיאולוגי, מוסר דתי ומוסר רגשי. מוסר אידיאולוגי התבסס על האתיקה של המציל ועל נטיותיו לצדק. חפיפה בין אמונה מוסרית ופעולה מוסרית הייתה תמיד חלק מחייהם. הם היו מגויסים מראש למען אמונותיהם, ולכן כאשר נתבקשו לעזור נענו מיד. קרוב לוודאי שהיו גם מעורבים פוליטית. אחדים השתייכו למפלגות הסוציאליסטיות או הקומוניסטיות, ובמקרים בודדים למפלגות לאומיות.

מצילים בעלי מוסר דתי תיארו את תפיסת הטוב והרע שלהם בראש ובראשונה

במושגים דתיים ופחות במונחים אתיים. ביסוד המוסר שלהם עמדה האמונה "מה ששנוא עליך, לחברך אל תעשה", וממנה נגזרה ההכרה כיצד לנהוג בזולת. ערכים דתיים, לרבות סובלנות כלפי השונה והאחר, היו אצלם מוצקים ובלתי־ניתנים לערעור. בתקופת המלחמה וגם אחריה, כאשר ניצבו אנשים אלה מול מצבים של מצוקה מוסרית, הם פנו אל הדת כמקור של סעד. המלחמה מילכדה אותם במחויבות כפולה. פעולת ההצלה העמידה אותם בהתנגשות חזיתית מול השלטון, ולא אחת נאלצו להתעמת גם עם מקור הסמכות הדתי שלהם, קרי המוסד הכנסייתי העליון. הקרע בינם ובין השלטון נפל בחשיבותו לעומת הנתק מן המוסד הכנסייתי. אחרי הכל, השלטון היה אמנם חוקי, אך ביסודו עמדה זיקה אמורפית, ואילו קרע עם הכנסייה גבה מהמצילים מחיר יקר. פעולות ההצלה גרמו להם להיות מנוכרים לקהילה הדתית שלהם, אשר לגבי רבים מהם היוותה מעין משפחה מורחבת. לעתים קרובות נאלצו המצילים לנתק את הקשרים עם כומר אהוב ששיתף פעולה עם הנאצים, או עם מורה רוחני. בשל פעולות ההצלה נמנע מהם ליטול חלק בדיאלוג הדתי השגרתי, כגון וידוי, או כיתות ללימוד כתבי הקודש, שכן אלה היו עלולים להסגיר את מעשיהם. בדומה ליהודים להם נתנו מסתור, חשו אף המצילים מנותקים מן החלק המשמעותי ביותר בחייהם.

כתות פרוטסטנטיות אדוקות וקלוויניסטים הורו כי היהודים הם "העם הנבחר של אלוהים". אין זה מקרי שרבים מהמצילים ההולנדים היו חברים בתנועה דתית מסוג זה, שחבריה ראו את היהודים באור חיובי. באמצעות סיפורי התנ"ך ומעשי ישו נוצרה זיקה רוחנית בינם ובין היהודים, בהם ראו אחים ואחיות, ולא מזע זר. תחושותיהם של המצילים הדתיים לא הוגבלו רק לערכי הדת המסורתים. דבקות עמוקה בעקרונות של פעולה בלתי־אלימה הניעה גם פציפיסטים. ההולנדי וילטו שורטינגנויס ואשתו נמנו עם צאן מרעיתם של מהטמה גנדי ואלברט שוויצר, עוד לפני הפלישה הנאצית. כאשר שאלתי את ההולנדי מדוע החביאו הוא ורעייתו עשרים יהודים בחוותם, השיב: "לגבינו החיים הם דבר מקודש." מצילים שסווגו כמצילים רגשיים הם הסוג הנדיר יותר של מצילים מוסריים. הם נחלצו לעזור מפני שחשו הזדהות רגשית עמוקה עם קורבנות הרדיפות הנאציות, והתגייסו לפעולה מתוך חמלה, לאו דווקא מתוך תפיסה אידיאולוגית של טוב ורע. עמדתם המוסרית התבססה על עזרה לזולת ואחריות. קרול גיליגן, פסיכולוגית מאוניברסיטת הרווארד, שיבחה סוג מוסריות זה בספרה החלוצי "בקול אחר". גיליגן טענה שמוסריות הנשענת על חמלה וחסד שכיחה יותר בקרב נשים מאשר בקרב גברים.[5]

מרבית המצילים הרגשיים ביצעו למעלה מחמש פעולות הצלה. אנשים אלה סייעו לילדים, הרבה מעבר למצילים בכל קטגוריה אחרת. אדם כזה היה אלכסנדר רוסלן שהתגנב לגטו ורשה, רק כדי להציץ, ולאחר מכן לא יכול היה לשכוח את מה שראו

עיניו. דאגתו ואהבתו של רוסלן לילד יעקב ואחר כך לילדים שלום ודוד, הרחיקה לכת מעבר לרצון לעשות את המעשה הנכון. כמו אצל מצילים רגשיים אחרים, נבעה פעולתו של רוסלן מרגישות לצרכיו של הזולת. במרוצת הזמן הפכה דאגתו לקשר רגשי עמוק שהתגבר על כל מכשול.

המצילה אירן גוט־אוֹפּדייק היא דוגמה מצוינת למצילה מוסרית. כאשר נחשפה לייסורי היהודים, החליטה לעזור להם ויהיה המחיר אשר יהיה. במשך שנים היו מעשי ההצלה הנדבך המרכזי בחייה ובישותה של מי שהייתה אז נערה בת תשע־עשרה, תלמידה בבית ספר לאחיות. למחייתה עבדה אירן כמלצרית ועוזרת במלון שבשליטת הנאצים בעיר ראדום שפולין, תחת פיקודו של רב־סרן רוֹיגמר. ביום בו הסיטה את וילונות חדרה שבמלון השתנו חייה. מבעד לחלון ראתה את סבל היהודים בגיטו שממול, ושוב לא יכלה להיות צופה מן הצד. היא ואחותה נהגו להשאיר מצרכי מזון ליד גדר הגיטו, אך כאשר חסמו הנאצים את כל פתחי הגישה, צפו אירן ואחותה בנעשה מעבר לרחוב בתחושת חוסר אונים נוראה. באחד הימים נשמעו יריות. רב־סרן רוֹיגמר שנוכח לדעת עד כמה זועזעו אירן ואחותה ממה שנגלה לעיניהן, שיחרר אותן מעבודה. בעודן צועדות לביתן נשמעו שוב יריות. השתיים החליטו לעקוב אחרי אנשי הגסטאפו שפנו לעבר שולי העיר. שם התגלה לאירן ולאחותה חיזיון מבעית. אנשי הגסטאפו הציבו אנשים לפני הקברים הפתוחים וירו בהם למוות בתת־מקלעים. "האדמה רעדה באותו רגע בנשימתם של אלה אשר זה עתה נקברו חיים", נזכרה אירן גוט. למן אותו יום קשרה אירן ברית עם אלוהים. "ביקשתי מאלוהים אחריות, שייתן לי הזדמנות לעזור, אפילו במחיר חיי שלי."

פעולת החסד הראשונה של אירן גוט – השארת מזון ליד גדר הגיטו, נבעה מאמפתיה ומתחושה עמוקה שמדובר בבני־אדם כמוה ולא ב"אחרים". אין ספק כי סבלם של בני־האדם נגע לליבה והפעיל את הרגש האנושי. המקרה של אירן גוט ממחיש עד כמה סיווגם של מצילים הוא עניין מורכב. למרות היותה אדם דתי, סיווגתי את אירן גוט בקטגוריה האידיאולוגי. אף כי מעשי הזוועה של הגסטאפו גרמו לאירן גוט להתפלל לאלוהים שיעניק לה הזדמנות לעזור, הרי שהדחף לפעולתה היה בעיקרו אידיאולוגי.

כאשר הועבר הקצין הגרמני רויגמר מתפקידו בראדום ונתמנה לעמוד בראש מפעל תחמושת בטרנופול שליד הגבול הרוסי, ניתנה לאירן גוט ההזדמנות המיוחלת. היא ואחותה התלוו אל הרב־סרן במשימתו החדשה, ועד מהרה גילתה גוט כי שלוש מאות יהודים מועסקים במפעל שבטרנופול. בשעת ארוחת הערב נהגה אירן לצותת לשיחותיו של הרב־סרן עם אנשי הגסטאפו המקומיים, ולמדה כי יהודים צעירים וחסונים נלקחים מן הגיטו לעבודה במפעל. במכבסת המפעל יצרה קשר עם אחדים מהם. תחילה נהגו בה היהודים בחשדנות, ואילו אירן עשתה הכל כדי לרכוש את אמונם. כאשר ביקשה

אחת הנשים היהודיות לשוב אל בין חומות הגיטו כדי לבקר את הוריה, הצליחה אירן להשיג תעודת מעבר מידי רב־סרן רויגמר. היא סיפרה למעבידה כי האשה היהודיה תופרת שמלות לשתי מזכירות גרמניות והיא חייבת להיכנס לתחומי הגיטו כדי להכין לולאות לכפתורים. למחרת, כאשר לא שבה האשה למפעל, ביקשה אירן גוט מהקצין רשות לחפש אחריה בגיטו.

"זה קרה ביום שאחרי פשיטת הגרמנים. לא יכולתי להאמין למראה עיני... התחושה הייתה נוראה. דם בכל מקום. הרגשתי שאנשים צופים בי, אבל אני לא יכולה לראות אותם. הלכתי לבית הוריה... איש לא היה שם. אחר כך התחלתי לקרוא בשמה. מצאתי אותה מסתתרת מתחת למדרגות. אמרתי לה שהפשיטה הסתיימה וביקשתי שתלך איתי, אבל היא סירבה. מכיוון שהוריה נלקחו, איבדה האשה את הרצון לחיות. אספתי חפצים מכל הבא ליד, תחבתי לתוך שק, ובעזרת תעודת המעבר יצאנו מהגיטו. אני העמדתי פני עלמה גרמניה צעירה ואמרתי לשומר בשער שהיא הסבלית שסוחבת בשבילי את השק."

מאז אותו יום התאמצה אירן גוט לצותת לכל שיחות הגסטאפו, כך שתוכל להזהיר את היהודים במכבסה מבעוד מועד על הפשיטות הצפויות. אלה העבירו את הידיעה לבני משפחותיהם בגיטו. באחד הימים הודיע ראש הגסטאפו לרב־סרן רויגמר כי הגיטו יחוסל ביוני. אירן הייתה חסרת אונים. היא לא הכירה איש שיכול היה להסתיר את שנים־עשר ידידיה מהמכבסה. ימים ספורים לפני המועד נמסר לרב־סרן כי הוא עובר למקום מגורים חדש. בראותה את הווילה המיועדת חשה אירן גוט כי אלוהים נענה לתפילותיה. באותו לילה, בעת שהגרמנים היו שקועים בתרדמה עמוקה לאחר ליל הוללות ושתייה, גנבה אירן את מפתחות הווילה והגניבה את ידידיה מבעד לארובה אל המרתף. למחרת הורה לה הקצין הגרמני לפקח על פועלים שעמדו לסייד את הווילה ואירן זינקה על ההזדמנות. היא ירדה למרתף ומצאה את ידידיה "כמו עדת ילדים מבוהלים". מבלי להסס העבירה אירן את היהודים לעליית הגג. זה היה בשלהי חודש יוני ובעליית הגג שרר חום נורא. אירן נעלה את היהודים, בהבטיחה לשוב עם מזון וסיר לעשיית הצרכים. היום ההוא זכור לה כאחד הנוראים בחייה. "אני זוכרת את עצמי מגישה ארוחת צהרים ובאותו זמן עושה תרגילים כדי להרחיק את הפועלים מהמחבוא", כך סיפרה לי. "אחר כך גילינו כי האדריכל שבנה את הווילה היה בעצמו יהודי. מכיוון שניבא את מה שעתיד להתחולל, הכין מראש מקום מסתור מתחת לביתן שבגן הווילה." על מנת להגיע למחבוא נדרשו האנשים לזחול מבעד למחילה צרה שנחפרה מתחת לארובה. אירן ארזה את המצרכים וליוותה את הקבוצה למקום המסתור החדש.

באחד הימים קבע איש גסטאפו פגישה רומנטית עם נערתו בגן. אירן חששה שהמסתתרים יתגלו, שכן אחד מהם לקה בהצטננות קשה ונעזר בכרית כדי להבליע

את שיעוליו. להזהירם מראש לא יכלה ולכן החליטה לסלק את הזוג הרומנטי מהמקום. היא הפריעה להם באמצע המפגש, מגישה להם ארוחה קלה שלכאורה הכינה לכבודם. איש הגסטאפו רתח ואולם קול צעקותיו שימש אות אזהרה למסתתרים. למרבה המזל לקח המחזר הגרמני את נערתו למקום מבודד יותר והמסתתרים ניצלו.

מלבד האחריות לשנים־עשר היהודים המסתתרים בעליית הגג סיפקה אירן גוט באופן קבוע מזון למאתיים יהודים שהצליחו להימלט מהגיטו אל היער. היא הייתה מודעת היטב לכך שסיוע ליהודים כרוך בסיכון נפשות, בספטמבר אותה שנה הייתה עדה לגזר הדין המבעית על עבירה כזו. בשעה שקנתה מצרכים במרכז השוק ראתה כיצד משפחה פולנית – אב אם וילדיהם – מוצאים להורג בתלייה, יחד עם זוג יהודים ובנם הפעוט, להם סייעו. התלייה הפומבית הייתה אות האזהרה של הנאצים מהו הגורל הצפוי לאוהבי יהודים.

אירן גוט נקטה משנה זהירות. את דלתות המטבח נהגה תמיד לנעול מבפנים, כדי שאורחים ייאלצו לצלצל בפעמון בטרם שהם נכנסים. באחד הימים נותרה הדלת פתוחה בשוגג ורב־סרן רויגמר נכנס במפתיע למטבח, מגלה כי עוזרתו המסורה ועוד ארבע יהודים שוקדים על הכנת הארוחה. לאירן לא נותרה ברירה אלא להשליך עצמה לרגלי הקצין הקשיש ולבקש רחמים. "אלה הם ידידי", התחננה, "הייתי חייבת לעזור להם. לא יכולתי להניח להם למות. איש אינו רשאי ליטול חיים. אם לא תסלח לי, אתאבד." הקצין פטר את אירן באמרו כי יברר איתה בערב את התקרית. בשובה מצאה אירן את ידידיה על סף סירוף כשהם מבקשים להתאבד. היא התחננה שימתינו. באותו לילה ציווה הקצין על אירן לבוא לחדרו. הוא אילץ אותה לקיים איתו יחסי־מין ואיים שאם תתנגד יסגיר את ידידיה. בסופו של דבר הבטיח כי ישאיר את היהודים במקומם. אירן מעולם לא גילתה לידידיה מה נדרשה לעשות בתמורה ואיזה מחיר נאלצה לשלם למען ביטחונם. במרוצת הזמן התרגל הקצין לנוכחותם של היהודים בווילה, ואף החל לקרוא להם בשמותיהם הפרטיים. המסתתרים מצידם כינו אותו "סבא".[6]

עד לחודש בפברואר 1944, התגוררו היהודים עם רב־סרן רויגמר בווילה. הצבא האדום כבר חצה את גבול פולין והוראות פינוי הגיעו מהמיפקדה בברלין. הקצין הגרמני היה מתוח ונסער ואילו אירן סירבה לנטוש את היהודים בווילה. "במלחמה לעולם אין לדעת מתי יגיעו המשחררים", הסבירה. היא גם הגנה על חייו של תינוק ברחם אמו. אחת הנשים הרתה ואירן סירבה לשמוע על הפלה. "ראיתי כל כך הרבה תינוקות נרצחים," אמרה לאם לעתיד, "עוד תראי, שתוכלי ללדת את התינוק כשאת כבר חופשיה." במקרה זה הנשימה הנבואה את עצמה. הרוסים שחררו את העיר וכל היהודים, לרבות העובר שברחם, שרדו.

בדומה למצילים אחרים, לא חרגה התנהגותה האלטרואיסטית של אירן גוט־

אופדייק בתקופת הנאצים מן הדרך שקבעה לעצמה כאדם. נהפוך הוא, פעולות ההצלה שלה ושל מצילים אחרים התעצמו, כשהן ניזונות ושואבות תעצומות מתוך הטבע הבסיסי של המצילים, סולם הערכים והדימוי העצמי שלהם. כאחות לעתיד ראתה אירן גוט את עצמה כאדם אמפתי שהיעד שלו בחיים הוא עזרה לזולת.

בתקופת המלחמה התחוללה תמורה בדימוי העצמי שלה ומסתם אדם איכפתי שבחר מקצוע סיעודי, הפכה אירן לדמות של מצילה מטעמים מוסריים ואידיאולוגיים. העובדה שנחשפה לזוועות הנאצים, הפכה אותה מצופה מן הצד לאדם שנקט בפועל עמדה מחייבת, וזאת בתהליך גורף כאשר כל משאבי הנפש מגויסים למען המחויבות האנושית. ביעדיה הקודמים של האישיות נוצקה משמעות חדשה. התמורה ב"אני" היוותה התפתחות של ה"אני" הקודם, כאשר התחושות הבסיסיות שהיו לאירן באשר לאנושיות וצדק באו לידי ביטוין במלוא התוקף והעוצמה. אירן חשה אחריות כלפי אחרים, והדבר הפך להיות תמצית קיומה. בד בבד עם מוסר שנבע ממחויבות אידיאולוגית, נותרה תקפה גם אמונתה של אירן באחווה משותפת וסעד הדדי של כל בני הגזע האנושי עלי אדמות. שילוב הגורמים הללו הגיע לשיאו בהתרסה אמיצה נגד הסמכות הנאצית ובגילויים של מסירות עצומה במשימה להצלת יהודים.

המשטר הגזעני של היטלר כפה דילמות מוסריות על כל אדם באשר הוא, לא רק על מצילים דתיים. הדוקטרינה הנאצית דגלה בענישה קולקטיבית וכל גילוי של אנושיות כלפי יהודי, גרר אחריו איום במוות על המציל ועל בני משפחתו. האם חובתו של המציל איננה בראש ובראשונה כלפי משפחתו? איזו מין אהבה היא זו, כשאתה מעמיד את אהוביך בסכנה מתמדת? בנפשו של ה"אני המציל" התחולל מאבק פנימי קשה. אילו צרכים יעמדו בראש סולם העדיפויות? למי נתונה חובתו העליונה? האם לבני המשפחה, או שמא כלפי זרים מוחלטים? התשובות השתנו מאדם לאדם, וגם בחוג המשפחה עצמו.

ז'וטייה ווֹס זוכרת היטב את שיחות השכנוע שניהלה עם אמה. זמן קצר לאחר שבני הזוג ווס החלו בפעולות ההצלה שלהם במסגרת המחתרת ההולנדית, הגיעה אמה של ז'וטייה לביקור ועמדה מיד על המתרחש בבית. האם נתקפה בהלה. היא טענה שאין לז'וטייה שום זכות לסכן את חייה, לא כל שכן את חיי ילדיה. ואולם ז'וטייה ווס ראתה את הדברים אחרת: "בעלי ואני אמרנו לה: חשוב יותר שיהיו לילדינו הורים שנהגו כפי שהיו חייבים לנהוג, אפילו במחיר חייהם. אני רוצה שילדינו ידעו שהעדפנו למלא את חובתנו האנושית, על פני ביטחוננו שלנו. לבסוף שוכנעה אמא בצדקת דרכנו."

את פעולות ההצלה שלהם החלו בני הזוג ווס "עם מזוודה, ילד ופסנתר", כך העידה ז'וטייה. מניעיהם היו שונים. את ז'וטייה, שהיתה מיודדת עם יהודים, סיווגתי

בקטגוריה "יודופילית", ואילו בעלה אַרַאט ווס נזעק למשימת ההצלה מתוך תחושות של חמלה כלפי הסבל האנושי אליו נחשף. גם רחמיו של אלכסנדר רוֹסלן כלפי הילדים הגוועים בגיטו וורשה גרמו לו להתגייס לעזרתם. אראט ווס ואלכסנדר רוסלן מסווגים אפוא כמצילים רגשיים. הם פעלו משום שרגשותיהם התעוררו. ווס העיד: "זה היה כמו הגיאות. אחרי שעובר הגל אתה מרגיש בר־מזל שנותרת בחיים ושאתה בעצמך יכול להציל אנשים. אתה קם ועושה. אתה לא יושב בחיבוק ידיים ושואל את עצמך: האם אפעל? הרצון הוא חלק מגופך. אתה מרגיש ופועל." רבים מהמצילים הרגשיים נתנו מחסה לילדים. שכנתה של המצילה הפולנייה מריה בִּירְצַ'ק הביאה אליה תינוקת בת חמישה חודשים. מריה הבינה כי היא הסיכוי האחרון של האם הנואשת להציל את חיי בתה הפעוטה. דמויות כאלכסנדר ומריה היו, לדאבוננו, מעטות.

באופן מוזר, דווקא באותם מצילים בודדים שהצילו ילדים מתוך חמלה, הוסל דופי והם נחשדו במניעים נסתרים; כאילו עשו את מה שעשו בגלל בצע כסף, והעסקת כוח עבודה ללא שכר. או שהיו אנשים ערירים שביקשו לאמץ ילדים, או שראו הזדמנות להעביר נפש רכה לדת הנוצרית. אין ספק כי לא כל אלה שהצילו ילדים פעלו ממניעים רגשיים ומוסריים, כשם שלא כל מצילי היהודים פעלו מתוך מוסר. היו גם אנשים שמניעים אופורטוניסטים עמדו בראש מעיניהם. הם החביאו ילד כל עוד הכסף זרם, או מכיוון שנזקקו לכוח עבודה, ולעתים על מנת למלא חלל משפחתי. תחילה נטו היסטוריונים וחוקרים להכליל את כל מצילי היהודים תחת אבחנה גורפת – כאילו ביצעו את מעשי ההצלה מתוך מניעים אופורטוניסטים. לטעמי, זוהי אבחנה חסרת רגישות, שאיננה מביאה בחשבון את אותם מצילים שזכאים וראויים ליחס הוגן.

פעולותיהם של מצילים רגשיים אינן שונות מפעולות של מצילים מוסריים שפעלו מתוך אידיאולוגיה של צדק חברתי, או חובה דתית. חיוני לאפיין מצילים אינדיווידואלים בכך שהם לא נותרו פסיביים נוכח ההכרעה הקשה. מצפונם התעלה מעל לחברה האכזרית שסבבה אותם, מפני שהמצפון היה עצמאי, בלתי־תלוי ושורשיו נעוצים בילדותו המוקדמת של המציל.

(מאנגלית: נאוה סמל)

מראה מקום והערות:

1 32 אחוזים מהראיונות לפרוייקט "חסידי אומות עולם" סווגו בקטגוריה של מצילים מוסריים: 14 אחוזים היו מצילים אידיאולוגים; 12 אחוזים היו מצילים מטעמי דת ו־6 אחוזים היו

מצילים רגשיים. באופן כללי, מספרם של מצילים רגשיים ומצילים מטעמי דת שעסקו בהצלת ילדים, אינו עולה על אלה שהיו מצילים אידיאולוגים.

2 Piaget, J. (1965; originally 1932) The Moral Judgment of the Child. New York, Free Press

3 הפסיכולוג לורנס קולברג מאוניברסיטת הרווארד תיאר את השלב המפותח ביותר בהכרה כהסכם עם אחרים לשמירה על זכויות היחיד.

Kohlberg, L. (1985). The Psychology of Moral Development. New York, Harper-Collins

4 Sagan, E. (1988) Freud, Women, and Morality; The Psychology of Good and Evil. New York, Basic Books.

תפיסתו של סאגאן בדבר מצפון נפרד שמגביל את ה"אני העליון", השפיעה מאד על עבודתי. אני שותפה לרעיון שלו על מצפון המעביר ביקורת ושיפוט באשר לכיוונים הסותרים ב"אני העליון".

5 Gilligan, C. (1982). In Different Voice: Psychological Theory and Women's development. Cambridge: Harvard University Press.

6 בשנת 1981, לאחר מותו, זכה רב־סרן רויגמר, לתואר "חסיד אומות העולם" מטעם "יד ושם". זהו מקרה נדיר מאד שבו קצין נאצי זוכה לכבוד הזה, ואולם היהודים שניצלו הם שכתבו ל"יד ושם" והעידו למענו. מעולם לא נודע להם כי שיתוף הפעולה שלו בהצלתם נבע מהסכמתה של אירן גוט־אוֹפְדַייק לקיים איתו יחסי מין בכפיה. היהודים הכירו אותו רק בתור "סבא" – נאצי שלא הסגיר אותם לידי הגסטאפו. בעדותם טענו הניצולים כי רב־סרן רויגמר שילם מחיר על עזרתו וכי איבד את דרגתו ומשרתו בצבא, לאחר שהואשם בידי סמל ביחידתו כי הוא מקיים קשרים עם יהודים. בשנת 1992 נתקבל מכתב ב"יד ושם" ובו מחאה על הענקת תואר הכבוד לרב־סרן רויגמר. ועדת חסידי אומות עולם ב"יד ושם" מנסה כעת לאמת את העובדות.

* ד"ר אווה פוגלמן היא פסיכיאטרית, פסיכולוגית חברתית ויוצרת סרטים בעלת שם. היא עומדת בראש "הקרן למען מצילים נוצרים", אותה ייסדה, מטעם "הליגה היהודית למניעת השמצה" בארצות הברית. ד"ר פוגלמן מתמחה זה שנים בטיפול בין־דורי של השואה וטראומות נלוות, והיא משמשת חוקרת במרכז למחקר חברתי באוניברסיטת ניו יורק.

חסידי אומות העולם החיים בישראל

שושנה רצ'ינסקי

זה עתה חזרתי מבית־הקברות קרית שאול בתל־אביב, לאחר שהשתתפתי בלוויה של "חסיד אומות העולם", נוצרי אשר חי בישראל שנים רבות.

אל־נא תתפלאו, אל תחשבו שאני טועה או משקרת! אכן, כן, בבית הקברות היהודי בתל־אביב, ליד קברותיהם של יהודים, נמצאת בגוש 32 חלקת "חסידי אומות העולם". שיש להם חלק "לעולם הבא" כפי שכתוב באותיות גדולות בשלט שבפתח החלקה.

עד יום כתיבת מאמר זה נקברו בחלקה זו תשעה "חסידי אומות עולם" – נוצרים – והוקמו להם מצבות שיש נאות ומכובדות. גם פרחים ועצים נשתלו שם והחלקה מטופלת יפה על־ידי אנשי חברה־קדישא.

אין ספק, יש להם חלק בעולם הבא. אך מה באשר לחלקם בעולם הזה – במדינת היהודים?

אנסה לענות על השאלה כמיטב יכולתי וידיעתי.

בישראל חיים כיום 48 "חסידי אומות העולם" – נשים וגברים – פולנים, בולגרים, הונגרים, רוסים, אוקראינים, ליטאים, יוגוסלבים, הולנדים, אלבנים, רומנים, אשר הגיעו לארץ בשנות החמישים, השישים, השבעים והשמונים וממשיכים להגיע עד היום הזה. כן ירבו!

הם מתגוררים ומפוזרים בכל רחבי המדינה, מעכו ועד באר שבע. לרבים משפחות – בני זוג, ילדים, נכדים.

טקס הענקת המדליה והתעודה שהם ההכרה בפועלם עם הזכות לנטוע עץ על שמם בשדרת "חסידי אומות העולם" ב"יד ושם", הינו מרשים ביותר ומציין שלב אחרון בתהליך ארוך. לאחרונה, מסיבת חוסר במקום, הוחלפה נטיעת העץ בחריטת השם על לוח מיוחד. הענקת תואר "חסיד אומות העולם" אינה פשוטה וכרוכה בהעלאת זיכרונות, לעיתים לא נעימים, תחילה מסירת עדות ע"י ניצולים, אחר־כך אימות העדויות על־ידי ועדה ציבורית מיוחדת "ועדה לציון מעשיהם של חסידי אומות העולם", שבראשה עומד שופט בית־המשפט העליון בישראל. שלב זה נמשך לפעמים

חודשים ארוכים ואף שנים ובסופו לאחר מתן ההכרה הוא מרשים וחגיגי מאד ובו מושמעים דברי שבח והערכה למקבלי התואר ובו מפרטים הנואמים את מעשי גבורתם ומעלים אותם על נס. כל הדברים הללו יש בהם כדי לעורר בלבותיהם של מקבלי התואר תקווה וציפיה שממשלת ישראל לא תזניח ולא תשכח אותם ותדאג לקיומם ההולם – אך לא! ככל שהציפיות גדולות יותר, כך גם גודל האכזבה. לא הממשלה ולא כל מוסד אחר ציבורי או ממלכתי, דואג או מטפל באנשים נפלאים אלה, שהם גיבורים אמיתיים ושאת מעשי גבורתם שיבחו והעלו על נס. חסידי אומות העולם אלה מוזנחים לנפשם, שכן לא יהודים הם ולא חל עליהם חוק השבות וגם את השפה העברית לא ידעו ולא למדו, ולא פעם אף סבלו מאי־סובלנות הסביבה כלפיהם, כמו, ידוי אבנים על ה"גוי" הזה, או ציור של צלב קרס על חלונו של "גוי" אחר ואף שוד וביזה בביתה של "גויה" אחרת... ובנוסף לכך לא תמיד היתה בידם אפשרות להתפרנס בכבוד... הם גם לא הכירו אחד את השני כי לא היה קיים כל גוף חברתי שיקשר ביניהם.

חשיפה תקשורתית

עניינם של חסידי אומות העולם בישראל ניתן לחלוקה לשתי תקופות: הראשונה – לפני שידור ה"כלבוטק" והשניה לאחריו.

השידור הגורלי שנערך בזכות התעניינות תקשורתית של עתונאים וכתבים אשר גילו את הבעיה והכירו אישית כמה מ"חסידי אומות העולם" שודר בטלוויזיה ביום האחרון של שנת 1985. הוא גרם למהפכה בחייהם של "חסידי אומות העולם" ב־180 מעלות! כל עם ישראל, אשר היה רגיל לצפות בשידור הכלבוטק שהיה הפופולרי ביותר בין שידורי הטלוויזיה, קם על רגליו ובראשו נשיא המדינה בכבודו ובעצמו. לא אשכח את דבריו של הנשיא: "אני בוש ונכלם ודורש תיקון מידי של העיוות ואי־הצדק הזה!" ואכן, בני ישראל הרחמנים וביניהם הרבה ניצולי שואה, התחילו להציע עזרה וידידות, שלחו לאנשים המסכנים בגדים משומשים או כסף או עזרה במציאת עבודה וכו'. ראשי העיריות, ובראשם ראש העיר תל־אביב, חיפשו ומצאו את "חסידי אומות העולם" המתגוררים בעירם על מנת להכיר אותם ולדאוג לתיקון תנאי חייהם – והרי היה מה לתקן! החברה להגנת הטבע סניף הרצליה אירגנה לכל "החסידים" טיול וסיור ברחבי הארץ; בית מלון ערך להם ארוחת ערב מפוארת עם מוסיקת רקע; קיבוצים הזמינו אותם לביקור ולארוחה – במילה אחת – מהפכה!

אך ההישג האמיתי היה הדיון בכנסת בנושא זה. חברי הכנסת, אחרי דיונים והתיעצויות, קיבלו החלטה שיש להעניק ל"חסידי אומות העולם" בישראל תגמול כבוד חודשי השווה לשכר הממוצע במשק, וסיוע בכל צרכיהם, כמו – דיור, בריאות

וכו' – וכל זאת דרך המוסד לביטוח לאומי בישראל. מחודש מרץ 1986 ועד היום חיים האנשים האלה בכבוד הראוי להם, מקבלים פנסיה חודשית המאפשרת להם לחיות בנוחות יחסית, זוכים להכרה ולהוקרה מהסובבים אותם וכן בעיני עצמם ויש להם יכולת לתת מתנה לנכדים – ואולי זה הדבר החשוב מכל. בשנת 1995 הפך הנוהל הזה ל"חוק חסידי אומות העולם" בכנסת ישראל.

ברצוני לציין כאן אירוע מיוחד ומרשים ביותר, אשר התקיים בתיאטרון "הבימה" בתל אביב ביום ה־18 בינואר 1987 והוקדש להצדעה ל"חסידי אומות העולם" בהשתתפות טובי האמנים. לאירוע זה כתב המשורר חיים חפר מקמה, אשר התפרסמה ברחבי העולם. נכחו באולם כל "חסידי אומות העולם" החיים בישראל, חברי כנסת ומוזמנים רבים. מן הבמה נקראו "חסידי אומות העולם" בשמם והם התבקשו לקום ממקומם לאור הזרקורים והתשואות.

הנה כמה שורות מיצירתו של חיים חפר:

"אני שומע את הכינוי "חסיד האומות" ואני מנסה
אני מנסה לחשוב על האנשים שנתנו לי מסתור ומחסה
אני מנסה לחשוב ושומע ושואל: לו הייתי במקומם, מה הייתי עושה?
אם אני בתוך אוקינוס של שנאה מול עולם מתמוטט ובוער
אם אני הייתי נותן מסתור לבן עם אחר?
... וכל זאת מבלי לבקש שכר מן הקורבנות, רק את לחיצת ידם
וכל זאת רק מפני שאדם לאדם חייב להיות אדם!
בתוך המלחמה הנוראה – הם הם שעמדו יום יום בקרב
והם הצדיקים בסדום שבזכותם העולם לא חרב
הם בתולדות עמי הרצוח, החנוק, הירוי והמת
היו עמודי החסד והרחמים שעליהם העולם עומד
ובפניהם, בפני גבורתם שהיא עדיין לנו חידה
אנחנו היהודים מרכינים את ראשינו בתודה

אין אפוא פלא, שכל הקהל היה נרגש ונסער מאד ופה ושם אף זלגו דמעות מהעיניים...

בעקבות הדיון הציבורי הוקמה בסוף שנת 1987 עמותה רשומה כדין בספר העמותות ושמה "ארגון חסידי אומות העולם בישראל" שבראשה עומד "חסיד אומות העולם" ולכותבת שורות אלו יש הזכות והכבוד להיות סגניתו וחברת ההנהלה יחד עם חברים אחרים שנבחרו באסיפה כללית. משרד העמותה נמצא בתל־אביב עובדי המשרד עובדים בהתנדבות והעמותה מתקיימת מדמי חבר.

מטרות העמותה הן: להוות גוף מייצג את כל חברינו "חסידי אומות העולם"

בישראל, לשמור על מימוש זכויותיהם, לתווך בין החברים והמוסדות, לקיים קשר אישי עם כל חבר וחבר ובני משפחתו, לשמור על קשר שוטף עם "יד ושם" ולעדכן את רשימת ה"חסידים" על כתובותיהם ומספרי הטלפון שלהם, לבקר אצלם בבית ולא פעם אף בבית־חולים במקרה של מחלה ואישפוז ולאחרונה, לצערנו, אנו גם מצווים ללוות לבית הקברות את מי שהלך לעולמו. והרי חייבים אנחנו לזכור שהגיל הממוצע של "חסידים" אלה נע בין 70 ל־80 שנה.

עיריית תל־אביב, ממשיכה לפעול למען "חסידי אומות העולם" ופעמיים בשנה מארגנת מפגש ואירוח בבית מלון מפואר ואף מזמינה אותם לאירועים חברתיים ותרבותיים, וכך גם עושות עיריות אחרות. גם בנק לאומי לישראל – בל"ל – על־ידי הלשכה לבוגרי בל"ל, אימץ את "חסידי אומות העולם" בישראל, מארגן פגישות ומפגשים, מעניק שי לחגים ויצר קשר הדוק עם העמותה.

בשם העמותה יוצאים החברים לפגוש בני נוער, סטודנטים וחיילים ומספרים להם על התקופה ההיא ועל המעשים שצריך היה לבצע כדי להציל נפש יהודי.

הנה סיפרתי על קצה המזלג על חייהם ומעשיהם של "חסידי אומות העולם" החיים במדינת ישראל; ומה באשר לשאר המדינות, אשר בזמן מלחמת העולם השניה היו תחת הכיבוש הנאצי ובהן נמצאו "חסידי אומות העולם" ועדיין גרים שם?

ידוע מדפי הסטטיסטיקה של "יד ושם", שבאותן ארצות רשומים מעל 13,000 (שלושה עשר אלף!) "חסידי אומות העולם", אך לא ידוע כמה מהם עדיין בחיים; אך ידוע לנו שתנאי חייהם של אלה אשר נותרו בחיים ירודים ועלובים, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה נפשית.

לכן, הרשו לי מכאן לצאת בקריאה לכל גדולי העולם – אנא, עשו ליצירת קרן, אשר תבטיח לכל "חסידי אומות העולם" באשר הם, שיבה טובה, הוגנת ומכובדת, כל עוד הם בחיים – ויפה שעה אחת קודם.

"חסידי אומות העולם" ברומניה

יעקב גלר

ארבעים אזרחים רומנים הוכרו עד כה כ"חסידי אומות העולם", וקיבלו את האות המעיד על כך מ"יד ושם" בירושלים, בזכות פועלם להצלת אלפי יהודים ברומניה בתקופת מלחמת העולם השניה.[1] נספר כאן על שישה מהם, שתי נשים וארבעה גברים. חובתנו המוסרית לתאר את מעשיהם האציליים, כדי שייזכרו ויירשמו בספר הזהב של תולדות ההצלה.

המלכה האם הלנה (Regina Mamă Elena), אמו של המלך מיכאי הראשון (Mihai), גרושתו של המלך קארול השני (Carol), השפיעה על הרודן, המרשל יון אנטונסקו (Ion Antonescu) ועל ממלא מקום ראש הממשלה, פרופ' מיכאי אנטונסקו, לדחות את גירושם של שלוש מאות אלף יהודי רומניה (שכללה את "רומניה הישנה" וטרנסילבניה הדרומית) למחנות ההשמדה בפולין, בקיץ ובסתיו 1942.

כמו־כן מנעה את ההוצאה לפועל של הגזירה לגרש את יהודי יאסי (Iaşi) ויהודי מולדובה (Moldova) לטרנסניסטריה (Transnistria), ארץ גזירה, מעבר לנהר ניסטר שבאוקראינה.

בעקבות בקשתו של הרב הראשי ד"ר **אלכסנדר שפרן**, פעלה המלכה הלנה למען הקלת מצבם של היהודים מדורוהוי (Dorohoi), מבוקובינה (Bucovina) ומבסרביה (Basarabia), שגורשו לטרנסניסטריה, והשיגה אישור מהממשלה לשגר להם סיוע הומאניטרי במזון, רפואות, ביגוד וכספים. היא אף שלחה את שלישה האישי באחד מלילות החורף הסוערים אל הרב שפרן כדי להודיעו, שהמנהיגים היהודים קיבלו היתר להחיש את משלוח העזרה לגיטאות ולמחנות בטרנסניסטריה.

כן סייעה המלכה בהחזרתם של כאלפיים יתומים ממחנות טרנסניסטריה לקהילות רומניה. בפעולתיה נעזרה בידי בנה המלך מיכאל הצעיר, שלימד זכות על יהודי רומניה אצל הרודן יון אנטונסקו ואצל גוסטאב ריכטר (Gustav Richter), "היועץ לעניני היהודים" בשגרירות הגרמנית בבוקרשט Bucureşti ונציגו של אייכמן ברומניה.

במכתב ששלח הרב שפרן אל המלכה בתחילת אוקטובר 1944, בסוף מלחמת העולם השניה, העלה על נס את עזרתה המוסרית והמעשית ליהודי רומניה, ואת יחסה הטוב ליהודים, וכינה אותה "האם האמיתית", "אם כל חי".

בזכות מעשיה להצלת יהודים, הוענק לה, לאחר מותה, אות "חסיד אומות העולם", ב־4 בנובמבר 1993.[2]

ויוריקה אגאריצי (Viorica Agarici) הצילה ממוות למעלה מאלף יהודים, שהיו כלואים בתוך קרונות־רכבת אטומים. לאחר הפוגרום האיום שאירע ביאסי ב־29־30 ביוני 1941, הוכנסו אלפי יהודים משרידי הטבח לעשרות קרונות רכבת, ש"טיילו" במתכוון במשך ימים אחדים על פסי הרכבת, מאות מהם גוועו בגלל חום נורא, חוסר אוויר והעדר מזון ומים לשתייה. אחדים מהם שתו את מי רגליהם, יצאו מדעתם ואף התאבדו.

המלכה הלנה ובנה המלך מיכאי ה־1
על מדרגות ארמון המלוכה בבוקרשט

רכבת אחת ובה אלפיים וחמש מאות יהודים, שיצאה לכיוון מחנה־הריכוז קאלארשי־יאלומיצה (Călăraşi-Ialomiţa), עברה דרך תחנת הרכבת בעיר רומאן (Roman).

ויוריקה אגאריצי, שעמדה בראש ועד נשים, שהגיש עזרה מטעם "הצלב האדום" הרומני, שמעה זעקות קורעי־לב, שבקעו מהקרונות הסגורים. היא דרשה מהז'נדרמים ששמרו עליהם, לפתוח את דלתות הקרונות. בעקבות סירובם הפצירה במפקדם, הקרונות נפתחו, ונתגלו תמונות איומות: גוויות מוטלות בתוך שלוליות דם, שתן וצואה, ליד אנשים ערומים, שדעתם נטרפה עליהם. הגוויות הורדו, והנותרים בחיים טופלו בידי הצוות הרפואי, נוקו, הולבשו, והובא להם אוכל על־ידי נציגי קהילת רומאן. הודות לטיפולה המהיר, ניצלו ממוות 1,013 יהודים, מתוך 2,500 שהיו ברכבת.

ניצולים אלה הועברו למחנה ריכוז קאלארשי־יאלומיצה. בזכות מעשי ההצלה של אישה רחמנית זו, הוענקה לה קיצבה חודשית על־ידי קהילת בוקרשט במשך שנים רבות (לאחר שפוטרה מעבודתה ברומאן), עד לפטירתה ב־1979, בגיל 93. ביולי 1983 הוענק לה, לאחר מותה, תואר "חסיד אומות העולם", על־ידי "יד ושם" ירושלים.[3]

דומיטרו בציאנו (Dumitru Beceanu), רוקח, בעל בית־מרקחת ביאסי, קצין מילואים בדרגת סרן, החביא בביתו בימי הפוגרום בעיר זו, בסוף יוני 1941, (ראה לעיל), עשרים יהודים, ביניהם שלוש משפחות של רוקחים. הוא לא נכנע לכנופיות של ה"ליגיונרים" הפאשיסטיים, הרוצחים, שצרו על ביתו, ודרשו להסגיר את היהודים, החזיקם במשך שבועיים, דאג למחסורם, וכך הצילם ממוות.

בציאנו הגיש עזרה רפואית ליהודים שנפגעו בפוגרום, ואף שלח תרופות ליהודים במחנות עבודה. בזכות מעשי ההצלה, הוענק לו על־ידי "יד ושם" בשנת 1987, שבע שנים לאחר פטירתו, אות "חסיד אומות העולם". הטקס נערך בנוכחות בני־משפחתו, ב־26 במאי 1988, בירושלים.[4]

פרופסור ראול שורבאן (Raoul Sorban) מקלוז (Cluj), סייע באביב ובקיץ 1944 לעשרות יהודים לברוח משטח טרנסילבניה הצפונית, שסופח להונגריה, לטורדה (Turda) שבטרנסילבניה הדרומית, שבשלטון רומני. על־ידי הברחתם ניצלו מגירוש לאושוויץ. הוא סיפק תעודות מזוייפות למאות פליטים יהודים ותעודות המרת־דת, משני אנשי־כמורה מקלוז, (הבישוף הקאתולי־יווני אשטלייאנו (Aşteliano) והכומר האורתודוכסי פלוריאן מורסאן (Florian Morsan) מקלוז), עבור עשרות יהודים, וכך הצילם ממוות. השלטונות חשדו בו, ולכן נאלץ להסתתר ולישון כל לילה במקום אחר, עד תחילת סתיו 1944, כששוחררה רומניה על ידי הסובייטים. בזכות פעולותיו להצלת יהודים, הוענק לו אות "חסיד אומות העולם" על־ידי "יד ושם" בירושלים, בשנת 1986.[5]

ד"ר טראיאן פופוביץ (Traian Popovici), ראש העיר צ'רנוביץ (Cernăuţi), בירת איזור בוקובינה, שנכבשה בתחילת יולי 1941 מידי הצבא הסובייטי, ששלט באיזור במשך שנה. פרופ' אלכסנדרו ריושיאנו (Rioşianu Alexandru) מושל האיזור, הורה לו להקים גיטו בעיר. אולם, הוא הצליח לדחות את הקמתו בתואנה, שמבחינה טכנית אין עדיין אפשרות להקימו. פופוביץ דרש מהמושל להתיר לו לצאת בלוויית משלחת עירונית לפולין, כדי ללמוד את פרשת הקמת הגיטאות, וזאת כדי לדחות שוב את הקמתו. המושל החדש של בוקובינה, הגנרל קורנליו קאלוטסקו (Corneliu Calotescu), שמונה לאחר מותו הפאומי של המושל הקודם ריושיאנו, שהיה כמו קודמו מיועציו הקרובים של הרודן יון אנטונסקו, לא התחשב בְּעמדתו של ראש העיר פופוביץ, והקים את הגיטו בצ'רנוביץ ב־14 באוקטובר 1941, ודחס בו כחמישים אלף היהודים שהתגוררו בעיר.

למחרת הקמת הגיטו, הוחל גירוש היהודים לטרנסניסטריה. בישיבה שכונסה על־ידי המושל קאלוטסקו, היה פופוביץ היחיד מבין 18 המשתתפים שהתנגד לגירוש, בטענה שיגרום להתמוטטות כלכלית של העיר והאיזור, ודרש להשאיר במקום בעלי מקצועות חופשיים, רופאים, מהנדסים, רוקחים, טכנאים, ובעלי מלאכה, פועלים ואחרים. הוא טען שגירושם של המומחים היהודים יגרום לשיתוק הכלכלה, התעשייה, המלאכה והמסחר, והביא לדוגמא שרק פחח נוצרי אחד נמצא בצ'רנוביץ. כמו כן דרש שלא לגרש את 1,500 היהודים המומרים מהמקום, מפני שהמיסיון הינו מוסד חשוב בנצרות.[45א]

המושל קאלוטסקו שוכנע במקצת, והתיר לפופוביץ להכין רשימה של כמאתיים בעלי־מקצוע חיוניים שיושארו במקום. במלאכת עריכת הרשימה נועץ ראש העיר עם פרנסי הקהילה. בסופו של דבר תפחה הרשימה לכמה אלפי יהודים. ד"ר פופוביץ הנפיק רשיונות עבודה (שכונו על שמו "אישורי פופוביץ"). המושל, הגנרל קאלוטסקו, הנפיק אף הוא רשיונות (שכונו על שמו "אישורי קאלוטסקו"). וכך נותרו בצ'רנוביץ 20,000 יהודים, בעלי רשיונות עבודה, יחד עם בני משפחותיהם, שניצלו מהגירוש. קבלת רישיון העבודה היתה כרוכה בתשלום שלמונים ושוחד לפקידים, קצינים ואנשי קשר.

בבית העיריה זכה היהודי ליחס הוגן, ומשרדו של **ד"ר פופביץ** היה פתוח בפני כל נצרך ונרדף. הוא המשיך לשלם משכורות לגימלאי העיריה, לא גירש מבתיהם יהודים שלא שילמו שכר דירה, והושיט בחשאי עזרה לעניים.

אחרי גירושם לטרנסניסטריה של 5,000 יהודים נוספים בקיץ 1942, נותרו בצ'רנוביץ כ־15,000 יהודים, שניצלו מהתופת של הגיטאות, מחנות הריכוז וההשמדה שבטרנסניסטריה. בשל יחסו הטוב ליהודים, אמרו הנוצרים על פופוביץ שהתייהד ("Jidovit"), והעיתון "Bucovina" כינה את היהודים: "Poporul Lui Popovici", (העם

רומַניָה, סתיו 1940

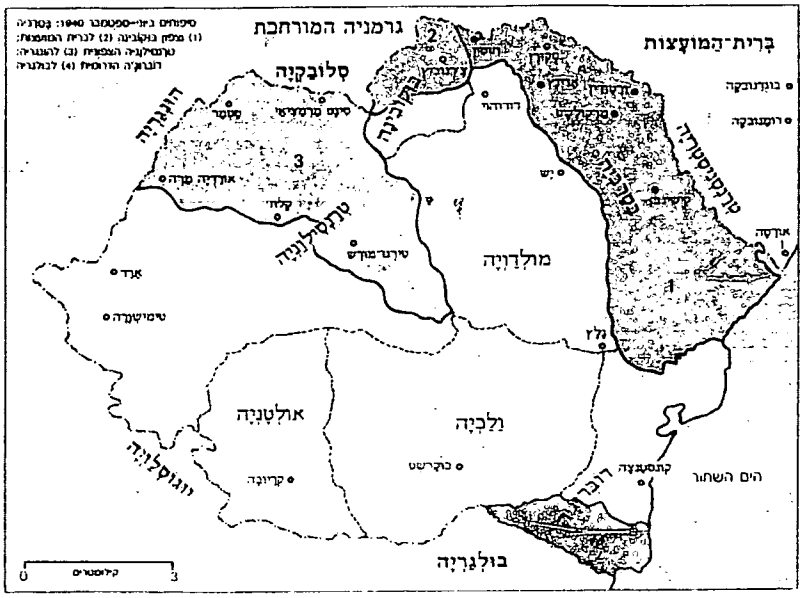

של פופוביץ). קאלוטסקו כינהו "סניגורו של ישראל". לבסוף, בגלל השתדלויותיו למען היהודים והעזרה שהגיש להם, הודח מתפקידו בקיץ 1942, לאחר שכיהן בתפקידו שנה אחת בלבד.

כהוקרה על פועלו, העניקה קהילת בוקרשט עזרה כספית לאלמנתו ולאחיו, במשך שנים רבות, משנת פטירתו 1946. בינואר 1969 הוענק לו על־ידי "יד ושם" בירושלים, פוסט מורטום, אות "חסיד אומות העולם", על פעולותיו האמיצות להצלת אלפי יהודים בצ'רנוביץ. ניצולים רבים, שעלו לישראל, חייבים לו הוקרה על השארותם בחיים.[6]

הקולונל סאבין מוטורה (Sabin Motora) מונה במאי 1943 כמפקדו הרביעי של מחנה הריכוז וואפניארקה (Vapniarca) שבטרנסניסטריה, שנכלאו בו בספטמבר 1942 כ־1,500 יהודים קומוניסטים, "חשודים" בקומוניזם ויהודים שעברו "כביכול" עבירות שונות. שלושת מפקדי המחנה שקדמו לו, היו אכזריים. מוטורה היה אדם בעל אופי טוב, מתון, היה לו יחס אנושי לכלואים, ונהג בהם בהגינות. הוא שיפר את התזונה במחנה הריכוז, אישר פתיחת קאנטינה עבור האסירים שחלו בשיתוק, התיר להם להתארגן, להקים להקת תרבות חמר, לערוך הצגות, קונצרטים, הרצאות, טקסי נישואין

ותפילות בשבת ובחגים, בניהולו של הרב האסיר בנימין וילנר. אישה שחלתה נשלחה על ידו, במכוניתו הפרטית, עם נהגו האישי לבית החולים. הוא שיחרר אסירים והעבירם לרבניצה (Râbniţa), מחנה קרוב יותר לגיטאות טרנסניסטריה.

לאחר כשישה חודשים, כשנסגר מחנה וואפניארקה, העביר את האסירים למחנה־ריכוז גרוסולובו (Grosolovo), שעליו המשיך לפקד. לכאן הובאו גם אסירים שהיו במחנה־ריכוז סליוויניה (Slivina), שניהם בטרנסניסטריה. בגרוסולובו דאג הקולונל מוטורה שהאסירים יעבדו עבודות חקלאיות, ויקבלו תמורת עבודתם מצרכי מזון ותנאי קיום טובים יותר. הוא התיר להם לארגן גם כאן קאנטינה עבור כולם, כולל המשותקים, שלא יכלו לעבוד, הירשה להם להקים הנהגה פנימית, שתנהל פעולות תרבותיות וחלוקת הסיוע שהגיע מ"וועדת העזרה" מבוקרשט וחבילות אישיות שהגיעו מקרוביהם מרומניה, והגן עליהם מפני פגיעות מבחוץ.

ב־15 במרץ 1944 הועברו כשש מאות אסירים ממחנה גרוסולובו למחנה ריכוז טרגו־זיו (Târgu-jiu), שבתוך רומניה, דרך טיראספול (Tiraspol). האסירים היו צריכים לעבור מרחק של 35 ק"מ ברגל, ולכן העמיד לרשותם קולונל מוטורה עגלות רתומות לשוורים, שהחרים מאוקראינים, ביחוד עבור זקנים וחולים, והעבירם דרך שדות, במקום הכביש אודסה־טיראספול, כדי להימנע מפגישה פנים אל פנים עם צבא גרמני נסוג. מוטורה ציווה על הז'אנדרמים המלווים: "תפקידכם לשמור על האסירים, שלא יותקפו, ושלא ייפגעו על־ידי חיילים גרמנים וה־ס.ס. הנסוגים, וכן על־ידי אוקראינים במדים כחולים"!

בדרך לטיראספול הלין אותם בבית עזוב, ובבוקר העביר את האסירים מעל הגשר טיראספול־טיגינה (Tighina) ושם דרכו לראשונה, לאחר שלוש שנים, על אדמת בסרביה – רומניה. כך עזר להם לעבור את איזור הכיבוש הצבאי הגרמני ברוסיה, בו נרצחו עשרות אלפי יהודים.

בטיגינה איכסן מוטורה את האסירים בבית קולנוע על גדות הניסטר, התקין להם מטבח צבאי ומקלחת חמה בתוך קרון רכבת, והתיר להם לכבס את בגדיהם ולבניהם. כך, בפעם הראשונה הם חשו כאנשים חופשיים. הוא הגן עליהם מפני הרוצחים האוקראינים, העלה אותם לקרונות בהמות ומשא, והעבירם מטיגינה לטרגו־זיו, שם היו בטוחים יותר בחייהם. מוטורה נפטר ב־12 בדצמבר 1978 בגיל 78, בטרגו־מורש (Târgu-Mureş) בטרנסילבניה (Transilvania).

על פעולותיו להצלת 600 יהודים מעינויים ומרצח, על מתן הטבות לאסירים במחנות ריכוז וואפניארקה וגרוסולובו, על שיפור תנאי־חייהם, ועל שסירב למלא פקודות המנוגדות למצפונו, וסיכן את עצמו בהגנת האסירים היהודים, הוענק לו אות "חסיד אומות העולם", ב־1983 בירושלים, על־ידי "יד ושם", בהשתדלותם של פרופ' יחיאל בנדיטר ואסירים אחרים, שנכלאו במחנות שהיו תחת פיקודו.[7]

בסיכום: מתוך כ־13,000 לא יהודים, שצויינו עד כה כ"חסידי אומות העולם",[8] רק 40 קיבלו עד כה אות זה ברומניה. מדינה זו עומדת במקום השלושה עשר במספר מקבלי תעודות ההוקרה לאחר פולין, הולנד, צרפת, בלגיה, ביילורוסיה ואוקראינה, גרמניה, הונגריה, איטליה, צ'כוסלובקיה, יוון, יוגוסלביה ואוסטריה. הארבעים הללו, הסתכנו מאד למען הצלת היהודים, והודות למעשי ההצלה שלהם ניצלו לפחות כעשרים אלף יהודים. המדליות הוענקו להם בהתאם ל"חוק זכרון השואה והגבורה יד ושם תשי"ג" על ש"שמו נפשם בכפם להצלת יהודים."

רוב הניצולים עלו לארץ־ישראל, ובחלקם חיים עדיין עמנו עד היום.

ברומניה היו עוד עשרות פקידים ומנהלים, כמרים, רופאים, קצינים, חיילים ואזרחים פשוטים, שהצילו יהודים במישרין או בעקיפין, ואיפשרו למוסדות יהודים לפעול ולהגיש סיוע לאחיהם הסובלים, ועל־ידי־כך הצילום, עליהם נדון בהזדמנות אחרת.

הערות

1 ראה רשימה חלקית של מקבלי התואר "חסיד אומות העולם":

Revista Cultului Mozaic (R.C.M.) 1/7/1990; Mai, II 1994; Realitatea Evreească: Evească: 43-44 1-2/1997: Martiriul Edreilor diu România, Bucureşti 1991, p. 317.

2 אלכסנדר שפרן, אל מול פני הסערה, "יד ושם" ירושלים, תשנ"א, (להלן שפרן), עמ' 22, 62, 72, 94; 23.4.1993; 2.4.1993; 26.3.1993; Viaţa Noastră (V.N); מנפרד רייפר, מסע המוות, ת"א, עמ' 61־62;

J. Ancel, Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust (להלן אנצל) אנצל, 6, עמ' 49; שם, 10, עמ' 663.

3 שפרן, שם, עמ' 49; Marius Mircu, Treizeci Şi Şase Stilpi Ai Lumii, Glob T.A. 1994, p.p. 48-53.

Viaţa Noastră (V.N.): 13.5.1983; 15.6.1983; 28.6.1983; 21.7.1983; 19..6.1987, R.C.M.; 1.3.1990 1.7.1990; סוני מערבי, ימים של כאב, ת"א, תשמ"ו, עמ' 112; יעקב גלר, "יאסי עיר ההריגה", צמיחתה ושקיעתה של קהילה, ת"א, תשנ"ה, עמ' 326־332; עדות מפי אנדרי קאלאראשו (מפיק סרטים בטלוויזיה) שניצל על־ידי ויוריקה אגאריצי ברומאן, והועלה לדכבת שיצאה למחנה־ריכוז קאלארשי־יאלומיצה;

Realitatea Evereească, no. 38 (838) Noienbril (1) 1996.

4 Israel Marcus (Marius Mircu), Din Nou Şapte Momente, 1987, (להלן מאריוס מירקו) Askelon p.p .20-22); V.N.: 20.5.1988; R.C.M.: 728. Dec 1991; על הרוצחים הליגיונרים ראה: יעקב גלר, צְמִיחָתָה ושקיעתה של קהילה, ת"א תשמ"ה עמ' 321־325;

5 שפרן, שם, עמ' 86; ספר זכרון ליהודי קלוז (קולוזוואר), בעריכת ד"ר משה כרמלי (ווינברגר),

ניו־יורק, תש"ל, עמ' קמ"א־קמ"ח; מאריוס מירקו, שם, עמ' 88־90; R.C.M.: 1.7.1996 .Minimum
V.N.: 26.4.1987; 15.4.1988 "הצופה" 4, No. ;38. Mai 1990

5א. על המומרים ראה: יעקב גלר, "המרת דת ברומניה ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה", סיני, קט"ו (תשנ"ה) עמ' פ"ב־פ"ח;

6 R.C.M (להלן קארפ) ;R.C.M. . Matatias Carp, Cartea Neagră, 3, Bucureşti, 1946, p.p. 158-182
Februarie 1993; Mai 1994. אנצל, שם, 5, עמ' 277־287; 8, עמ' 461־473;
עדות הפלינג זאב, (פסח תשנ"ד), יליד צ'רנוביץ 1915, ועדות אשתו חיה הפלינג, ילידת צ'רנוביץ 1920, שנשארו בגיטו צ'רנוביץ, וקיבלו "אישורי קאלוטסקו". הם עבדו בבית חרושת לטקסטיל "הרקולס" כמומחים, ולימדו פועלים רומנים את מלאכת הטקסטיל: תולדות, 14 (תשרי, תשל"ז – 1976), עמ' 27: יוסף סנגבוים, מלכות הגזע והרשע, הריך השלישי ומעלליו, ירושלים תשכ"א, עמ' 159־161; אריה באומינגר, "דוקטור טראיאן פופוביץ, ראש עיריית צ'רנוביץ", חסיד אומות העולם, ת"א תשל"ח, עמ' 159־161;

7 יעקב גלר, "מחנות ריכוז ברומניה בתקופת מלחמת העולם השנייה", ילקוט מורשת, 60 (תשנ"ו – 1996), עמ' 70־72; יחיאל בנדיטר, "המאבק להישרדות במחנה ההסגר וואפניארקה", דפים לחקר תקופת השואה, (אונ' חיפה), ז', (תשמ"ט), עמ' 127:
IHIEL BENDITER,VAPNIARCA, T.A. 1995, pp. 51, 68-74, 78, 81-85, 124-125, 133, 145, 171-172; Adalber Rosinger, Minirepublica Totalitară Vapniarka, Minimum, 9, (1987) p.p. 45-46
מאריוס מירקו, שם, עמ' 130־133; פנקס קהילות רומניה, 1, עמ' 417, 432; V.N.: 20.4.1995 .

8 משה בייסקי, "חובות העם היהודי כלפי חסידי אומות העולם", משואה, כ"ד, (תשנ"ו), עמ' 11־21;

"ילדת היער" של עשי*

נאוה סמל

"אבא נהרג ולא השאיר לי שום דבר מלבד סיפור."

שנים רבות המתינה פרשת חיים מרתקת למועד הנכון כדי לעלות על הכתב. לאיטו התגבש המטען הפנימי של עשי ויינשטיין, באותה מגירה מסתורית שבה מתרוצצים קרעי עבר והווה ומחפשים מוצא.

המושג "זכרונות" מכיל במקרה של עשי ויינשטיין, גם את הדרמה שקדמה ללידתה. זו התחוללה במשך שנות מלחמת העולם השניה, מטילה אור, כמו גם צל, על חייה. לפני חודשים אחדים ראה הספר **ילדת היער** אור בהוצאת "**מעריב**", ושמה המקורי עשהאֵלָה ביילסקי קיבל תוקף חדש.

ילדת היער הוא לכאורה ספר לילדים בגיל הרך. אותיות גדולות מנוקדות, איורים חביבים בשחור־לבן. הקורא־הילד ייסחף אחרי סיפור הרפתקאות שובה לב, ואילו המבוגר יחוש מיד שאין מדובר בבדיה, אלא באירועים שהתרחשו באמת. הקלישאה על המציאות שעולה על הדמיון, מהדהדת כל מהלך הקריאה.

סוניה בת השבע נלקחת לפתע ליער. את שלוש השנים הבאות בחייה תבלה בחברת בני משפחתה שנמלטו מאימי הכיבוש הנאצי ברוסיה הלבנה, במקום מסתור עמוק בלב היער. בלה, אחותה הפעוטה של סוניה, נמסרה להשגחתם של זוג נוצרים טובי לב, עד יעבור זעם. תחת פיקודם של האחים טוביה, זוסיה ועשהאל ביילסקי הפכו אלף ומאתיים יהודים, בינהם נשים, קשישים וילדים, לפרטיזנים יהודים. עשהאל, למי שעדיין לא הבין, הוא אביה של עשי.

סוניה שבספר היא בת דודתה של עשי במציאות. רק מפני שאי־אפשר היה למסור אותה לידי גויים, נלקחה עם המבוגרים ליער. הילדה הראשונה. ילדים אחרים באו בעקבותיה. מבעד לעיניה של סוניה בחרה הסופרת למסור את סיפורה של ילדה

* בעקבות ספרה של עשי וינשטין "ילדת היער" בהוצאת "מעריב".

יחידה בעולם של מבוגרים. כאילו התמזגו השתיים בין דפי הספר לישות אחת.

הבית הוא חיק הטבע היפהפה, גזעים, ענפים ועלים, בעלי חיים ושלג שמתחתיו מחופרים אנשי המחנה, כאילו היו תפוחי אדמה. סתירה מזעזעת בין היופי השליו ובין הרוע האנושי. במרוצת החודשים, שהפכו לשנים, נהרו עוד ועוד יהודים ליער למצוא חסות במחנה ה"ביילסקים". האחים עמדו בראש הלוחמים שדאגו להביא מזון ליער, יצאו לפעולות נגד הנאצים וביצעו מעשי נקם במסגירי יהודים, למען יראו ויירא.

"ששש. הצחוק הופך לבכי והבכי הולך וגובר. זה הרגע שסוניה יודעת שאסור להגיד מלה, רק לשתוק ולהיות קטנה יותר מתמיד."

הדומיה השוררת בספר היא בחירה מודעת של עשי. במקום הקולות הדרמטיים – פיצוצים, צעקות ובכי – רצתה שהשתיקה תדבר. "שקט זה להתחבא. שקט זה לחכות שהכל יעבור. ויש השקט שאחרי המלחמה. לשתוק ולעכל עד שאפשר יהיה לתת לזה ביטוי." חיה'לה, אמה של עשי, והגיבורה השניה בספר, זו שמלווה את סוניה הקטנה ביער, לא כיחדה מבתה דבר. עשי זוכרת את עצמה ואת אחותה יושבות בלילות החורף של שנות החמישים ליד תנור הנפט, ובולעות בצמא את עלילות הימים ההם. ואולם בספר שזורה השתיקה כחוט דק, וסוניה נדרשת ללמוד בגיל שבע כי זה אמצעי ההגנה הטוב ביותר. אסור לשאול שאלות. יש רגעים שבהם צריך להקשיב. היא רגילה לראות מבוגרים בוכים. הם מדברים ברוסית ובפולנית במקום ביידיש, כי הם בטוחים שסוניה לא מבינה. כשסוניה חושבת על המלחמה היא תמיד חושבת על שקט מוחלט. "אחרי המלחמה נסביר לך הכל", אומרים הגדולים.

הדברים אמנם סופרו אחרי המלחמה, אבל מבעד למעטה הגבורה וההרפתקה, חילחלו גם הכאב והייסורים, מבלי שנאמרו במפורש. עשי נולדה ביום בו קיבלה אמה חיה'לה את ההודעה שעשהאל בעלה נהרג. האם היתה אז בחודש השמיני להריונה, פליטה במחנה עקורים בגרמניה. באותו מחנה פגשה גבר שרעייתו ושתי בנותיו נספו ונקשרה אליו.

"מגיל צעיר ידעתי הכל", אומרת עשי ויינשטיין, "אמי נישאה שוב כשהייתי בת שנתיים. חיינו בקיבוץ גבעת השלושה, שם היה לאמא אח, ממקימי הקיבוץ לפני המלחמה." עשי זוכרת את אחיו של עשהאל מבקרים אותה ונותנים לה מתנות. "היתה לי תחושה שאני יחידה ומיוחדת, ולא ידעתי למה."

בעוזבם את הקיבוץ נועצה האם בפסיכולוגית וזו המליצה לספר לילדה את הסיפור האמיתי על נסיבות הולדתה, שכן בעיר הגדולה תיאלץ להתמודד עם שני שמות המשפחה שהיא נושאת. עשי זוכרת סיול לחיפה, ושם, ברציף תחנת הרכבת, סיפרה חיה'לה לבתה מיהו אביה האמיתי.

"שנים הדחקתי, אבל זה רבץ אי־שם. בכיתה ח' נתבקשנו לכתוב חיבור על המשפחה, משהו בנוסח 'שורשים'. בכיתה שלי למדה עוד ילדה שהוריה היו פרטיזנים בקבוצה

של ביילסקי. הילדה סיפרה לכל הכיתה. אני זוכרת אותם מתלחשים: 'יוצאת דופן. היא אחרת.'" רעד קל עובר בעשי כשהיא נזכרת כיצד קראה את החיבור שלה בפני הילדים בעיניים דומעות.

במרוצת השנים ליקטה עשי ויינשטיין כל בדל מידע. בספר הפרטיזנים קראה אינספור פעמים. ידידים ומכרים פקדו את הבית לעתים מזומנות, מעין משפחה מורחבת ששמרה כל השנים על קשר. "אבא שלך היה גיבור. אבא שלך היה איש טוב. אבא שלך היה הראשון שחשב שאפשר לחיות ביער ולהינצל. האיש עם העיניים הכחולות." אלה המשפטים ש"הדודים" נהגו להשמיע באחזניה. ואמה הייתה נפתחת ומדברת. "זה היה סיפור הנעורים שלה, עם הגבורה והכאב." עד היום מתקשה עשי להאמין כיצד הצליחו יהודים לגלות תושיה בנסיבות האיומות ההן. "יש לנו שליחות, אמר טוביה דודי, אנחנו חייבים להציל כל יהודי. להיות עיר מקלט. ביחד נישרד." כאשר הגיעה השמועה על יהודי שמסתתר, נשלח מישהו להביאו ליער. לא אחת פשט טוביה את מעילו ומגפיו ונתן לנזקק.

גם במחנה היו מעמדות. אלה שלא היה במשפחתם לוחם שיספק את מחסורם, כונו "מלבושים". ואולם חסד וסעד הדדי היו תמצית רוחו של המחנה. מזקן ועד נער, איש לא נשאר רעב או יחף.

פרק אחר פרק מגוללת סוניה הקטנה את קורותיה. בצלילות, ובלא פאתוס. זה כוחו של הספר. אינו מועד במלכודת של רגשנות יתר, ועם זאת חודר לעומק. "כל הזמן המלחמה. מתי כבר יפסיקו הגדולים לדבר כל הזמן רק על דבר אחד: המלחמה!"

הילדה, כדרכם של ילדים, מסתגלת למציאות הבלתי נורמלית, מגוננת על עצמה ומקבלת את הסובב אותה לכאורה בטבעיות. בדרמת החיים והמוות שזורים פולקלור היער ואגדות הטבע. אלומות החיטה שקוצרות נערות הכפר ויוצרות מהן בובות קש ענקיות. גנב הסוסים שיודע לרכוב עם הפנים לאחור. גשם הפיות הלוחשות קסמים לפטריות ולתותים. "מזל שהמלחמה לא נכנסה עדיין למחשבות ואפשר לחשוב בשקט על מה שרוצים", אומרת סוניה.

הספר מגיע לשיאו בפרק שבו סורקים הגרמנים את היער. מנהיגי המחנה מובילים את צאן מרעיתם לעבר ביצה מצחינה במעבה היער, ושם הם מסתתרים שלושה ימים על אי זעיר. "אם נלך יחד, יש לנו סיכוי, ואם לא, נמות יחד", אמר אז טוביה ביילסקי. "ממש משה בהר נבו", אומרת עשי היום. שנת תשעים ושבע. בית־קפה בתל אביב. את הילדים והישישים נשאו על הכתפים, בוססו ברפש עד צוואר. שלושה ימים רבצו באפלה, מקשיבים לירי הגרמנים ולנביחות הכלבים הרודפים אחריהם.

ועדיין בוששו המלים, והספר חיכה בתוכה. לפני שנים אחדות נסעה המשפחה, על ענפיה המסועפים בארץ ובחו"ל, לרוסיה הלבנה. מרחק שמונה־עשרה שעות מסנט פטרסבורג. הגיעו לכפר בו נולדו הביילסקים. הסיפורים קרמו עור וגידים; טחנת

הקמח, שדות הדגן, עצי הלבנה, הסבך העבות. לפתע יכלה עשי לדמיין את בדידותם הנוראה של הוריה ואת חוסר האונים שחשו, כשהם שוהים קילומטרים על גבי קילומטרים בתוך השטח הכבוש בידי הגרמנים. טריטוריה עויינת שבה שווים חייו של יהודי פחות מגרם סוכר. לראשונה הבינה מדוע היה היער המקום הטבעי להימלט אליו. "היער," אומרת עשי, "היה חבר." שם חוותה אותו שקט מדהים. לא ג'ונגל מלא קופים, כי אם ממלכת דומיה.

האם האמינו באמת שיישרדו?

"אמא אמרה שלפחות יחליטו איך ימותו. העדיפו למות במלחמה ולא בבורות. הם ידעו על הטבח. ארבעה מאחיה נרצחו כך."

ועדיין עשי אינה מבינה כיצד הצליחו סבה וסבתה בני השבעים, לחיות במינוס חמישים מעלות, במעבה השלג שלושה חורפים תמימים. למרבה הפלא, איש במחנה לא לקה בבריאותו ולא מת ממחלה. האם זה נס? אנחנו, הישראלים החדשים, שאימת מלחמת הסקאדים החרידה אותנו עד כדי כך שעזבנו את בתינו, מתקשים להבין את דפוסי הזמן ההוא. חיים כנגד כל הסיכויים. בנו לעצמם אי קטן. חגגו את מועדי ישראל, שרו ורקדו. הקימו בית־ספר מתחת לעצים.

"לא רציתי עוד סיפור לילדים. זה בעיני משהו חד־פעמי ולא רציתי לבזבז את זה. אולי חיכיתי להגיע לבגרות אישית אמיתית, כדי לדעת שאני עומדת מאחורי זה."

הזמן החל לדחוק. אחרי הטיול לרוסיה ידעה שתכתוב. הדחף הסופי היה מחקר על הפרטיזנים ביער שראה אור בארצות הברית. החוקרת פרופ' נחמה טק ראיינה את אמה של עשי ואת קרוביה במשך ששה חודשים. לבסוף ביקשה רשות לעשות סרט. "סירבתי. רציתי להיות מעורבת. הייתי מוכנה להגיש קפה. רק להיות על ה'סט'. פרופ' טק הטיחה בי: "למה את לא כותבת בעצמך?"

עשי השיבה: "בשבילך זה עוד ספר. בשבילי, אם אכתוב, אולי לא אוכל לחיות יותר. זה כל מה שיש לי להגיד בעולם. אני מפחדת שאם אכתוב נדמה יהיה לי שסיימתי את תפקידי בחיים."

זמן קצר אחר כך נפטרה סוניה האמיתית בארצות הברית. עשי עלתה לקבר. היא זוכרת את המצבה מכוסה שלג ואת הכתובת שחקק בנה של סוניה על האבן: "הפרטיזנית הצעירה ביותר". "המשפט הזה סידר לי את הכל. כאילו הניח את כל הסיפור בשלוש מלים. ידעתי שאכתוב מבעד לעיניה של סוניה."

מעטים הספרים לילדים רכים בנושא השואה. עשי חששה שיהיה מי שיירתע. "המטרה שלי היא לא לזעזע, אלא לספר סיפור גדול מהחיים."

זו היתה שעתם היפה ביותר של הגיבורים שלה. קורותיהם אחרי המלחמה הם במידה לא מעטה "אנטי־קליימקס". אותו טוביה, מנהיג ולוחם, עזב את ישראל והתפרנס כל ימיו כנהג מונית באמריקה. אף־על־פי־כן, ברגע המבחן נתגלו בהם תעצומות נפש

וכושר מנהיגות נדיר. ליהודי הגיטאות באיזור היתה כתובת. "המחנה של ביילסקי" נתן תקווה. גם אלה שהלכו למוות ידעו שיש מי שינקום את דמם.

"בעיני כל מי ששרד חצי שעה הוא גיבור. חשוב לי להראות את הפרטיזנים היהודים כי הם היו מיוחדים. לנשים ולנערות היה תפקיד חשוב, רבות מהן לחמו, אחרות ניצלו את יופיין להשיג עוד בגד חם, רק כדי לעבור את החורף בשלום."

באותו טיול משפחתי לרוסיה היסס פינק, בן דודה של עשי, אם לגלות לאיכרים את זהותם, מחשש של נקמה ישנה. לעומתו, ביקשה עשי להיכנס לכפר בראש מורם. "לא חזרתי כדי לנקום. חזרתי לחפש אנשים שעזרו לנו ולהחזיר להם טובה." ואולם הדילמה נחסכה. ישישה בת שמונים זיהתה את חיה'לה מיד. גם הדמיון בין עשי ואביה עשהאל לא השאיר מקום לספק. עוד סיפרה הזקנה כי שושלת הביילסקים נודעה בכל האיזור וכל הנערות התחרו על ליבם. גלגולו המתעתע של הגורל. בכפרים בסביבה, כך מסתבר, חיים שארי בשר נוספים, פרי קשרי אהבתם של הביילסקים בעבר הרחוק.

בלה, אחותה של סוניה, אותה פעוטה שנמסרה לנוצרים, הצטרפה אף היא לטיול. מילדותה לא זכרה דבר. חיפשו את הבור שבו הוחבאה בחודשים הראשונים, שם דאגה הנוצריה להשכיח ממנה כל מילה באידיש שהייתה עלולה להסגירה. בבית חיים כיום דיירים אחרים. איש לא ידע היכן הבור. ואולם דווקא בן הדוד פינק זכר. גם הוא מצא מסתור באותו בור. הוביל את המשפחה למקום והרים את מכסה העץ. הבור היה שם, עמוק ושחור. הריח שאפף את בלה היה הדבר היחיד שדבק בזכרונה. "הטחב הזה מלווה אותי כל חיי," סיפרה לעשי בהתרגשות. "כשאני נתקלת בו אני מתעלפת ולא יודעת למה."

איך הגיבה אמך לספר?

"למרות שאין בו הקדשה, הוא כולו מוקדש לה. אמא היא כל עולמי. אשה שידעה לבחור נכון. כשאבי הביא לה אקדח במתנה החליטה להינשא לו. הבחירה שלה היתה אקטיבית. איש אינו יודע מראש מה טמון בקצה מנהרת הבחירה שלו. רק בדיעבד מסתבר שבחרה נכון. כשאני עומדת בפרשת דרכים, אני שואלת תמיד מה היתה אמא שלי עושה? היא המגדלור שלי."

"אל תשכחו שאנחנו היהודים האחרונים," אומר בספר טוביה לאנשי המחנה. "אנחנו חייבים לחיות. מאיתנו יצמח העם היהודי. לא הנקמה היא העיקר, החיים הם העיקר." ספר לילדים על תקופת אימים, והלקח שבו איננו גמול נקם, אלא עמדה הומניסטית ומוסרית. "שום דבר לא חזק מהחיים עצמם", אומרת עשי ויינשטיין. "זה סוד ההישרדות. הם באמת האמינו שהם היהודים האחרונים ושמהם יצמחו פעם היהודים החדשים."

ילדת היער נפתח בפרק "לפני הכל" ומסתיים ב"אחרי הכל". הרי ה'לפני' וה'אחרי' כרוכים זה בזה, ואי אפשר להפרידם.

"סוניצ'קה למדה הרבה דברים ביער. אף אחד לא יכול לסדר אותה, אפילו לא חיה'לה. היא לא נפרדת מהמנפים שלה. גם לא ממעיל הפרווה. ביחוד בגלל הכיסים העמוקים שפעם, לפני המון זמן הצילו את חייה. אבל היא מוכנה לדרך, ואם יעזבו אותה במנוחה, היא תהיה בסדר."

גם עשי תהיה בסדר. היא סיפרה את הסיפור. בין אם לילדים, או למבוגרים, עוצמתו קיימת. היהודים בספרה יצאו מנצחים. בלי שלל, בלי חפץ, זולת חייהם. וראה זה פלא, לא זו בלבד שתפקידה של עשי לא תם כפי שחששה, אלא הוא רק מתחיל. היא כבר יודעת שהספר הזה איננו סוף פסוק. כמו פקעת הדוקה, עשי כבר טווה עוד ועוד חוטים. בסוף פברואר ניצבה על הבמה, בערב עיון מיוחד של **"משואה"** שהוקדש לספרות השואה לגיל הרך, וסיפרה בפומבי על ילדת היער שלה. "התום ניצב בעימות עם האכזריות הנוראה ביותר", אמרה באותו ערב **ד"ר מירי ברוך**, חוקרת נודעת של ספרות ילדים ונוער.

ילדת היער הוא ספר על אֵין־ילדות. אצל סוניה, כמו גם אצל הילדים האחרים שמצאו מקלט ביער, נשאר חלל ריק. ילדה שלא ידעה מה זה שוקולד ואיזה טעם יש לתפוז. "ישראל הפכה להיות פיצוי לאֵין־משפחה ולאֵין־ילדות," אומרת עשי ויינשטיין. "הארץ מילאה חלק מהחור השחור. אבל אנשים שנדונו לאֵין־ילדות, זו גזירה לעד. לעולם אי אפשר לכפר על זה."

גשר של נייר*

משה בייסקי

צבי גיל הוא השם העברי שאימץ לעצמו הנער העשייק גלזר לאחר שהגיע ארצה בשנת 1945 עם קבוצת בני־נוער ניצולי השואה אל המוסד החינוכי־חקלאי על שם מוסנזון במגדיאל. כמאתיים וחמישים ילדים ששרדו מהתופת, לאחר שעברו ייסורי המלחמה, בגיטאות ובמחנות הריכוז הנאציים, נקלטו במוסד. המורים והמדריכים, כולל אלה אשר בעצמם עברו את זוועות מלחמת־העולם השנייה, עמדו בפני בעיות חינוכיות שטרם נתנסו בהן אף מחנכים מנוסים וותיקים – כיוון ששנות הסבל, ההתבגרות המוקדמת, היתמות, תלאות המלחמה במשך שנים כדי לברוח מהגורל ולהישרד, הטביעו את חותמן על הנפשות הצעירות. לא רק חיי הילדות והבחרות נגזלו מהם אלא אבדה להם גם האמונה באדם, ולא בקלות עלה בידם להשתחרר מהפחדים.

ואולם היו להם, לילדים אלה, זיכרונות, מהם זיכרונות המהולים בגעגועים אל היפה שבבית הורים ובבית סבא, אל ההווי של העיירה היהודית, כשזיכרונות העבר מתערבבים בגעגועים אל מה שהיה ואיננו ולא יהיה עוד. ייתכן כי ההתרפקות על פרק זה של העבר מפרה את הדמיון ומייפה את הנוף והסביבה, כפי שכותב המחבר בפרולוג: "...ילד קטן רואה הכול גדול, וכך הוא זוכר את נוף ילדותו. הבתים היו יפים יותר, הדשאים רחבים יותר, העצים גבוהים יותר, האבא גדול וגם הסבא אדם בעל מידות."

ובטרם בגרות מתערבבים זיכרונות אלה עם הזוועות שעברו על ילד יהודי מאז פרצה המלחמה האיומה ההיא, כשעליו להתגלגל בגיטאות, לחזות בגרדומים עליהם נתלו פרנסי העיר, לחוות אימי האקציות, כולל זו האחרונה ש'ניקתה' את העיירה מיהודיה, והילד מחפש ברחבי בית־הקברות בייאוש דמותה של האם העשויה להימצא בין המועמדים לגירוש ועובר את הזוועה של פירוד מהמשפחה כשהוא נותר לבד. כל אלה יצרו טראומה שאין להשתחרר ממנה.

חמישה־ששה עשורי שנים עברו מאז האירועים ועד שצבי גיל החליט להעלות על הנייר את קורותיו של העשייק גלזר, שהן למעשה קורותיה של קהילה יהודית אופיינית שבמקרה שלנו נקראת זדונסקה־וולה, אבל יכלה להיקרא בכל שם אחר משום הדמיון במבנה ובאופיה עם קהילות אחרות; וגם במקום השם העשייק גלזר יכול היה לבוא

* מתוך דברי הקדמה לספרו של צבי גיל, **גשר של נייר**, משרד־הביטחון – ההוצאה לאור, 1996.

כל שם אחר של ילד יהודי בתקופת השואה, באשר לכל ילדי ישראל נועד מסלול ייסורים דומה וגורל זהה נועד לכולם. אלה המעטים שנותרו לפליטה הם העדים האותנטיים למה שעבר על ילדי ישראל בתקופה אכזרית וזוועתית אשר שום כישרון תיאורי אין בו מן הסתם כדי לשחזר את המציאות האיומה דאז.

ספרו של צבי גיל, שני שערים מרכזיים לו: בחלקו האחד מציב המחבר יד ושם לעיירה זדונסקה־וולה היהודית על המבנה האופייני ל"שטעטל" מזרח־אירופי, אשר גם אם נכתב רבות עליהם ויש דמיון רב ביניהם, מתוספים תמיד חידושים ותיאורים כיד כישרונו של המספר. הילד העשייק גלזר ניחן בשניים: ביכולת הסתכלות וקליטה של כל הסובב אותו בתחום משפחתו והעולם היהודי הסגור שבעיירה, על היופי של דפוסי החיים והמיוחד שבהווי שנוצר במשך דורות. ועוד ניחן הנער בזיכרון מופלג שבו נחרתו הדמויות, האירועים, הפולקלור, המחלוקות בין חצרות החסידים, הפרנסות האופייניות, הטיפוסים המיוחדים שהוסיפו נופך לחיי הקהילה. שניים אלה, כושר התבוננותו וזיכרונו המופלג של העשייק גלזר, הם שאפשרו לסופר צבי גיל להקים מצבה לזדונסקה־וולה שכקהילה יהודית שוב אינה קיימת.

כאשר הגעגועים הובילו אותו כעבור כמעט יובל שנים לעירו לא ציפה למצוא בה יהודים; אך גם העיירה עצמה מאומה מן העבר לא נותר בה. "העיירה זדונסקה־וולה, עיירת לוויין לעיר לחז', היתה גם בשנת 1985 רחוקה מרחק אסטרונומי כמעט מן המציאות כפי שהיתה באמת בשנות השלושים המאוחרות של המאה הזאת. היו כאן יהודים? על האנדרסה מוזכרים רק פטריוטים פולניים."

עיירות יהודיות נידחות וקהילות קטנות לא מעטות הונצחו והתפרסמו, לעתים, ברבים הודות לסופרים גדולים שהעמידו אותן במרכז יצירתם ובכך הנציחו אותן כאילו עמדו במרכזו של העולם היהודי. העיירה בוצ'אץ' עלולה היתה להישכח אלמלא פיאר אותה בכתביו ר' שמואל יוסף עגנון; העיירה בילגוראי ייתכן שרק מעטים היו שומעים עליה אלמלא נולד בה יצחק בשביס־זינגר ותיאר אותה ואת דמויותיה וטיפוסיה. דוגמאות נוספות אינן חסרות. ואכן צבי גיל הנציח את עירו זדונסקה־וולה ואף שיהודיה נשאו בגורל מרבית יהודי אירופה בימי השואה – היא לא תרד לתהום הנשייה. והוא עשה זאת בכשרון רב, באהבה, בגעגועים ובצער על המציאות שעברה מן העולם ורק זיכרונות נותרו ממנה...

... היד שהציב צבי גיל לעיירת הולדתו היא אוטוביוגרפית; אך משקוראים את התיאורים הנפלאים של הווי העיירה, של בעלי הבתים, פרנסותיהם, הטיפוסים המיוחדים (כולל המשוגע שנמצא בכל עיירה), העיסוקים של השכבות השונות, הנגדים המעטים והאביונים המרובים, המחלוקות בבית־הכנסת ואפילו המאכלים האופייניים בכל בית יהודי – הנה נדמה לך שלא רק את זדונסקה־וולה הוא מתאר לפניך אלא גם את העיירה שלך והנך מרגיש עצמך כאילו חזרת למקום ילדותך שגם הוא נעלם

מהמפה היהודית ואיננו. והכול מתואר בעדינות כבמשיחת־מכחול עדינה, רישום קל של קווים המשרטטים דמויות – ובכך כוחו של התיאור.

ובשער האחר בספר, הוא שער הגיהינום, דרכו עבר לא רק העשייק גלזר אלא כל ילד יהודי, כמיליון וחצי מהם קיפחו חייהם מידי הנאצים ורק קומץ נותר לפליטה כדי לספר קורותיו ואשר עוללו לו.

לנער טרם מלאו 12 כאשר התחילה פרשת הבריחה והנדודים ושורה ארוכה של אקציות שלאחר כל אחת מהן פחת מספר יהודי העיירה וצומצם מספר בני המשפחה כשאחרים נלקחו בלי שוב. דומה כי מאומה מדרך הייסורים לא נחסך מהמחבר ומאומה לא נשתכח ממנו. הצווים והגזירות היומיומיים לא רק הקשו על החיים וגרמו סבל בל־יתואר אלא שההשפלה והדיכוי כל מטרתם לא היתה אלא הכנת הקורבן לאותה תוכנית שטנית אשר לא רק ילד אלא שום בן־תמותה לא יכול היה להעלותה על הדעת.

חלק זה של הספר הוא עדות אותנטית על התנאים הבלתי־אנושיים של החיים בגיטאות, והיא אמינה ביותר מפיו של ילד אשר ראה, הרגיש וחי את הזוועות. והעשייק גלזר היה ילד רגיש מאוד, והנה מה מתרחש בנפשו כשהוא מסתכל משער הגיטו על הבית שלהם מעברו השני: "...ככה אני עומד ובוהה, מכיר בגורלי העכשווי, מחד, ומסרב להאמין, מאידך, וזה גורם לי לתהפוכות בקיבה, ליובש בפה, להאצה בדופק. מר לי, כה מר לי. צרת רבים אינה שמינית של נחמה ואני רוצה לבכות, לשחרר את הלחץ בשסתום ואיני יכול, איני יכול, ואין לי כלי שאוכל לרסק אותו ואילו היה לי כזה זמין, גם כן לא הייתי עושה זאת. אני לא שובר כלים. החישוקים לוחצים מבפנים ועוד מעט ואתפרק. אדרבא, שזה יקרה ובכך יושם קץ לסבל. וכי אין גבול לכאב שאדם מסוגל לשאת? כך אני עומד כולי, נתון בפקעת של רחמים עצמיים שבהם אני מצטיין מאז שאני עומד על דעתי. אולי יקרה נס, אולי אעוף מכאן כמו פיטר פן או על איזה מרבד קסמים. אולי היהודים באמריקה יפדו אותנו ואוט־אוט נקבל הודעה לארוז חפצים ולהיות מוכנים. ואם זה יקרה, מעניין אילו חפצים סבתי תרצה לקחת עמה. חא, חא, חא... איזה חפצים יש לנו בכלל בבקתה העלובה הזאת בגיטו?"...

... הכול הוביל לייאוש ואפילו הילדים חשו כי מתקרב הקץ ובכל־זאת ביקשו להאמין כי יתרחש נס, אולי תבוא הגאולה בזפות הימים הנוראים המתקרבים; אבל בינתיים הכול מעורפל, אין נקודת אור. "...אתה הולך בלי מקל עיוורים, עקב בצד אגודל, ומתקדם בלי לדעת לאן. אתה ממשש חושך. גם עדר לא יודע כאשר מובילים אותו לטבח. הוא הולך." והגרוע מכול טרם הגיע. צמרמורת עוברת בגופך למקרא תיאור האקציה האחרונה והחיסול הסופי של זדונסקה־וולה היהודית, שאחריו תישאר העיירה "יודנריין" – נקייה וחופשית מיהודים. בבת־אחת וכהרף עין והעשייק מוצא עצמו מרוחק מאביו, מאחיו, מסבו – ואלה הובלו ונעלמו בתוך ההמון המיועד לחלמנו.

דמך קופא למקרא הדפים המתארים זאת עד כי קשה להאמין כי כך אירעו הדברים. האכזריות שבה בוצע החיסול, קשה לעכלה; אולי משום כך קל יותר למכחישי השואה היום לנסות ולטעון להד"ם. אולם הדברים הרי קרו בדיוק כפי שמתאר צבי גיל, גם בעיירה שלו ובאלפי ערים ועיירות אחרות, ופרק זה של הספר הינו עדות חיה ואמינה נוספת על אלה שפורסמו או נמצאות בארכיונים לעולמי־עד.

דרך הייסורים של העשייק גלזר הובילה אותו כתחנת־ביניים אל גיטו לודז', שהיה אחד הגדולים והאחרונים על אדמת פולין שסופח לרייך השלישי. רבות נכתב על גיטו זה בעדויות, במחקרים ובספרי זיכרון ומבחינה זאת מיתוסף הפרק על גיטו לודז' בספר זה כעדות אותנטית על שהתרחש שם מבחינת תנאי החיים, ההעבדה בפרך, הדיכוי וההכנה המחושבת והמתוכננת לקראת "הפיתרון הסופי". ידוע גם הוויכוח הקשה לגבי מי שעמד בראש מועצת היהודים (היודנראט) בלודז' או בתוארו "זקן היהודים" – מרדכי חיים רומקובסקי, אישיות שנויה המחלוקת בקהילה אז ונותר כזה עד עצם היום הזה. צבי גיל אינו מתיימר לחרוץ משפט על פעילותו והתנהגותו של רומקובסקי, אלא מציג את הדילמה הקשה של איש אשר לפני המלחמה היה פעיל ציוני אך השלה עצמו כי במחיר שיתוף פעולה עם הנאצים, גם בעניין אקציות וגירושים של חלק מאוכלוסיית הגיטו, ניתן יהיה להציל אחרים, אולי אפילו חלק גדול, בעיקר צעירים, סברה שמלכתחילה היתה בבחינת אשליה. הדילמה וחילוקי־הדעות בהקשר דומה אינם מצומצמים לרומקובסקי בלודז' בלבד, אלא מוכרת גם לגבי דמויות כמו מונייק מרין, ראש הקהילות בזגלמביה ואף לצ'רניאקוב, זקן היהודים בגיטו וארשה. צ'רניאקוב נוכח בשלב האחרון כי אך אשליה היא המחשבה שעל־ידי שיתוף פעולה עם החיה הנאצית וסיפוק דרישותיה ניתן יהיה להרוויח זמן ולהציל לפחות חלק מאוכלוסיית הגיטו. הוא בחר לשים קץ לחייו. רקע דומה – בשינוי זמן ומקום, בעיקר מבחינת הציפייה וסיכויי ההצלה – היה למשא ומתן שניהל הד"ר קסטנר עם השלטונות הנאציים בהונגריה, שגם הוא הואשם בשיתוף פעולה עם הצורר...

... גיטו לודז' אינו תחנתו האחרונה של העשייק גלזר ומאומה מזוועות השואה לא נחסך ממנו. את כוס התרעלה הוא שתה עד תום: מחנות ההשמדה אושוויץ, בירקנאו, מחנה עבודה מסרשמידט בדסאו ומשם למחנות נוספים בחבל קאסל, אלא שבגלל התלאות והזוועות היומיומיות ההם אבדו לנער תחושת הזמן והמקום.

באוויר הורגשה תחושה כי מתקרב הסוף והאסירים מועברים ממחנה למחנה ובכל אחד מהם, בין ששמו רידלאו, דכאו או לנדסברג, אותו חלום לרבע פרוסת לחם, לפינה בצריף בה ניתן יהיה לחמם את הגוף הרטוב והרגליים הקפואות. בכמה חום ותודה מזכיר צבי גיל אותו חייל גרמני מבוגר, יחיד, שנזדמן לו בדרך הייסורים, אשר ריחם על הנער האומלל עליו שמר ואפשר לו לייבש את פיג'מת־הפסים ושק הנייר שכיסה את גופו ובחשאי תחב לו פרוסת לחם לבן שהעשייק לא ראה כבר שנים...

ספרות השואה נרחבת היא ומחקרים רבים לבטח עוד ייערכו בעתיד. אך ספק אם אי־פעם ניתן יהיה למצות את הסבל האנושי של היחיד ובמיוחד מה שעבר על ילדים שנתבגרו בטרם עת ובגיל צעיר נגזר עליהם ללחום מלחמת הישרדות דוגמת הנער העשייק גלזר.

במסמך בעל חשיבות רבה ובעדות נאמנה ומדויקת זיכה אותנו צבי גיל, שבעט־סופר מאפשר גם למי שלא היה שם להתוודע לאימי תקופה של ליקוי־מאורות ואיבוד צלם האדם.

"חלום, מאבק, הצלה"*

משה גרטנר

"חלום, מאבק, הצלה", הספר רב ההיקף וכרוך בעטיפה מושכת־עין שאנו מחזיקים בידינו, הוא פרי עמלם של ד"ר חוה אייכלר ויהודה תלמי מוותיקי תנועת "הנוער הציוני". במשפט ההקדמה לספר אנו קוראים: "הספר הזה הוא סיפורה של תנועת הנוער החלוצית, "הנוער הציוני" בשטחים דוברי הונגרית; שלבי התפתחותה, מאבקיה, יעודה ויעדה". מסגרת הספר הן השנים שבין 1931־1949 והמסופר בו הם קורות התנועה באותה תקופה בהונגריה ובטרנסילבניה, ובמידה מצומצמת יותר גם קרפטורוס הסמוכה להן. הרקע לכתיבתם הן מראות השנים ההן, וצילן מלווה את שנות נעוריהם, ובלי ספק, יצאו למלאכת הכתיבה עם מטען רגשי כבד.

ד"ר חוה אייכלר היא ילידת הונגריה, היסטוריונית לפי התמחותה ועיסוקיה, מנחה באוניברסיטה הפתוחה, חוקרת ב"מכון לחקר השואה" באוניברסיטת חיפה; מפרסמת מעבודותיה בתולדות יהדות הונגריה בימינו; **יהודה תלמי**, חבר קיבוץ "כפר גליקסון", מראשוניו וממייסדיו; לפני עלייתו ארצה שימש כמזכיר תנועתו והיה מן הבולטים בין פעיליה; בין השנים 1945־1946 פעל כשליח "המוסד לעלייה ב" ונטל חלק בעלילות מפעל "הבריחה"; כיום עודנו פעיל בתנועתו והיה גם מזכ"ל התנועה העולמית.

כותרת ספרם כבר מוסרת על תוכנו ומגמתו. הוא איננו עבודת מחקר מנוכרת ויבשה, אלא קודם כל, ספר על אהבת נעורים ראשונית, שאדם טועם ממנה פעם אחת בחייו, והיא מלווה אותו עד סוף ימיו. בספרם אנו מוצאים ביטוי מרגש של הצדעה לימי נעוריהם בתנועה, ודפיו מאפשרים לנו לגלות עקבות הביוגרפיה של עצמם ואין בכך כדי לגרוע מאמינותם. בעיני רבים, שהיו שותפים לדרכם, הדבר אפילו מוסיף נופך של מהימנות אישית.

למעלה מיובל שנים חלפו מאז אירעו הדברים, המתוארים בספרם. לעתים נדמה כי אין לנו פרספקטיבה מתאימה כדי לשקלם במשקלם האמיתי ולהכיר בחשיבותם. צבי הרמן, חבר, שהוא גם סופר והוגה, וליווה את כתיבת הספר מראשיתו בכל שלביו, תרם בפתח הספר מסה, על תופעת תנועת הנוער, ביחוד בתולדות התנועה הציונית,

* בעקבות ספרם של חוה אייכלר ויהודה תלמי בהוצאת "משואה".

וממנה אנו מביאים שורות אחדות. הוא כותב: "'הנוער הציוני', כאחת מתנועות הנוער הציוניות, הותירה הדים במסך הזמנים. אבני הגרנית של הנעורים הותירו עקבות ולא נתפצפצו לחלוטין והיו לאבק, שהרוח נשאתו לכל עבר. עקבות מוחשיים ודאי ישנם בקיבוצים, במושבים, בכפרים שיתופיים, ובמוסדות חינוך, שחברי 'הנוער הציוני' ייסדו בארץ."

בספר למעלה מארבע מאות עמודים המתחלקים ל־44 פרקים והם עמוסים בשמות חברים, בשפע נתונים ועובדות, במגוון עשיר של אירועים ופעילויות. הם מגלים את דמותן של שתי תנועות־אחיות, "ההונגרית" ו"הטרנסילבנית", הקרובות ברוחן ובעולמן, אך נאלצו שנים לחיות חייהן בנפרד בקרבתו של גבול בלתי עביר ומאיים. בחיפושי דרכן האחת התברגנה מוקדם מרעותה, אבל בחוויית חייהן נשארו דומות.

שלב "החלום" בקורות התנועות, הן בתנועה "ההונגרית" והן בזו "הטרנסילבנית" – מביא לנו פרקי חיים מלבבים, שמבצבצים בהם אותם איפיונים, אותם סימני היכר: הם מספרים את סיפור ה"קן" על חייו התוססים; על "המחנה הצופי" בקיץ, שהוא בבחינת "היהלום שבכתר", על הטיול בימי א', ואף בימים אחרים, כאשר "הקן" ו"האולם" סגורים בשל חסרון כיס או בשל אימת השלטון המטריד, ואז מה טוב מחיק הטבע בעבי היער על מסתוריו. גם הפעילויות בשכבת ה"בוגרים" מתוארות בספר במונחים דומים כאן ושם; "סמינרים למדריכים"; "ועידות שנתיות"; ויותר מכל, היציאה לחיי צוותא ב"הכשרה". מוזכרות גם החרדות מפני השלטון העוין, אשר התייחס בשתי הארצות אל התנועות בחשדנותו הנשכנית ולעיתים מגרש אותן אל עולמה של המחתרתיות האפלולית.

לאחר שלב "החלום" – באים ימי "המאבק והצלה".

רומניה 1941. מחצית התנועה הטרנסילבנית נמצאת כבר חודשים בתחומה של רומניה המקוצצת. בצפון נפסקה כל פעילות מאימת השלטון החדש־ישן. עם זאת נוצרה הפוגה מטעה, והצעירים ביקשו לנצלה להתארגנות חדשה. כאשר הוסר מחסום הגבול וגם המפגש הראשון מאחורינו, הוחלט לעלות אל הבירה ההונגרית – לאחד אחים מ"הפרובינציה" עם "המטרופוליסנים". כמובן אין מקום לרגשי נחיתות. אני בין אלה, שהגיעו כדי להשתלב במעט העבודה שעודנה אפשרית, וגם להשתחרר קצת מן הדכאונות שבבית. הגעתי לשרידי תנועה. החוויה היתה מוכרת וחמה, ולא חלפו ימים רבים, וכבר עלו בי פקפוקים, האם באמת היינו פעם שתי תנועות נפרדות או רק אחת ואחידה. אך גם חלום "ההפוגה" התחיל להתפוגג נוכח הרוח הרעה שנשבה ברחובות הונגריה האיצה את צעדי הצטרפותה לגרמנים.

ימי החסד נתחלפו בעידן של קרח אכזר. "החלום" נגוז, ונשארו רק מילות הקוד האחרונות, שבספרם של אייכלר־תלמי: "מאבק, הישרדות, הצלה". כל אחת לחוד ושלושתן יחד. הם בולטים ותופסים מרבית המקום בספר. הסיפורים אודותיהם –

מרגשים, אנושיים, מחנכים, רצופים אין־ספור מעמדים של העזה, תושייה, גבורה, שכיום, בריחוק של זמן, ייראו כלקוחים מעולם האגדות, שלא ייאמנו. יש בהם גילויים נוגעים ללב של חברות ומסירות נפש. ראויים הם לקריאה בתוך הספר וגם לעט סופרים. והכותרות בספר, שהם זעיר ממעט, ולוקטו באקראי, יעידו: "בונקר ומחסה"; "גניבת גבולות וניירות"; "פליטים והסתרה"; "הצלה במדי הצורר" ומאידך: "בתי ילדים"; "שיחרור אסירים"; "חידוש הפעולה הציונית"; דרך ל"בריחה"; "התנגשויות עם הבריטים".

כל אלה הם הוכחה לעמידה מופלאה במצוקה ומצור ועדות על כוחה של תנועה, שידעה לגייס את האדם כל־כולו, אף ידעה לשקם את עצמה. לפחות שניים מן הפרקים בספר מספרים על הימים "שלאחר השיחרור" – פרק 16 הסוגר את קורותיה של התנועה בהונגריה ופרק 44 המסתיים באפילוג ארצישראלי, המוביל אל ייסודו של מושב "שורש" בהרי יהודה, בואכה ירושלים.

קרוב לעשר שנים נמשכה הכנת הספר; בחיבורו נטל חלק ציבור גדול של עשרות חברים שנעוריהם משובצים בתנועה, והם נענו בהתלהבות לפניית המחברים, ותרמו מלוא־חופניים מאוצר זכרונותיהם; סיפורן של התנועות משתקף גם בשפע התצלומים מעוררי הנוסטלגיה, בבחינת "טוב מראה עיניים". מרבית הפרקים בספר נתחברו על פי עדויות אישיות; מרוכז בו חומר מארכיונים, מיומנים, ומאוספים פרטיים, בסך הכל נמסר לידינו ספר קולקטיבי, שהוא של כולנו, וכל אחד מאתנו ימצא בו איכשהו את עצמו, ושלמרות האמת, כי אין אדם נכנס לאותו נהר פעמיים, אנו אלה, שמצליחים כאן במרוץ המעשים אחר "הזמן האבוד" – זמננו.

כמעיין המתגבר*

יוחנן כהן

כמעיין מתגבר, מפכה ושופע, מרווה צימאון ביום חמסין ומחייה נפש – כך גם צבי הרמן ביצירתו הספרותית, הזורמת זה שנים, צלולה ומתחדשת ללא־הפסק, גוברת על מחסומי זמן ולשון, מחליקה בלטיפה חייכנית על־פני דמויות ואירועים היסטוריים. קלילה לכאורה, אך יונקת ממבועים עמוקים. לעיתים רגועה ומרגיעה כמי השילוח ההולכים לאט ולעיתים שוצפת, כממהרת לגבור על הזמן האבוד.

ארבעה עשר ספרים פירסם צבי הרמן עד כה ובנוסף לכך כתב מחזה ותרגומים, ועוד ידו ועטו נטויים. ואני תוהה – לא רק כיצד מספיק אדם ליצור ספרים כה רבים, אלא בעיקר, כיצד הוא מצליח ליצור ולא לייצר. מנין שואב הוא את היכולת הבלתי־מצויה להקנות לכל ספר מספריו – מבלי לחזור על עצמו – תוכן־של־ממש, ידע אנציקלופדי, דיוק היסטורי, התמצאות מקיפה במכמני התרבות האנושית, דמיון ספרותי מעולה וסגנון מלוטש.

אני נוטל לידי שלושה ספרים, אשר הופיעו תוך שנה אחת בלבד, 1988 (אף כי, אני משער, נכתבו בפרקי זמן שונים). כל אחד מהם – עולם ומלואו, נושא אחד, אוצר מלא של ידע ויופי. "זכרונות חניבעל", מנהיגה של קרתגו הימית, כתובים כרומן, שמותר להתייחס אליו כאל פרי דמיונו של הסופר. אולם מאחורי החזית הספרותית מסתתר מחקר וידע מעמיק, המציג את המצביא הפניקי הגדול כאיש בשר ודם.

"פרנסואה ויון", רומן היסטורי אף הוא, מוקדש הפעם למשורר צרפתי גדול, בן המאה החמש־עשרה, דמות ססגונית ביותר, אשר סיים את חייו הסוערים על עמוד התלייה. צבי הרמן אף תירגם את שיריו ופירסמם (ב־1989) בשמם המקורי – "הצוואה הגדולה". התרגום ועיטוריו המקוריים של דיבו, בצירוף "אחרית דבר" של המתרגם, עושים ספר זה לפנינה שכל המביט בה מרגיש כמו המתרגם: "קסמו נתאחז בך ואין אחיזתו מרפה בכל דרכך ביבשת היגונות והשמחות של האדם".

ומשתי ביוגרפיות אלו קפיצה גדולה אל "הנהר והגרעינים", המגולל את ה"ביוגרפיה", עשירת המאורעות של נהר הריין, מימי רומא ועד ימינו אנו, ואת צמיחתה של אימפריית הספנות של משפחת הכט.

* על ספרו החדש של צבי הרמן: "אין פסור מזכרונות", הוצאת זמורה־ביתן, 1996.

הנקודה היהודית בסיפור מופלא זה היא גם עיקרו של הספר, ובמיוחד הפרק הישראלי שבו, הקשור באישיותו המיוחדת במינה של ראובן הכט, מייסד ממגורות "דגון" בחיפה. זהו סיפור היסטורי מרתק בתוכנו ובצורת הגשתו, נטול סממנים האהובים על היסטוריונים מקצועיים, עם זאת הוא מדעי ומדויק לא פחות, אך הרבה יותר קריא. רשימה ביבליוגרפית, המשתרעת על־פני 5 עמודים ומעלה מדברת בעד עצמה. ספר זה מוקדש לספנות, שהיא קטע מאהבתו הגדולה של צבי הרמן – הים.

חמישה ספרים כתב צבי הרמן על הים ("עמים, ימים ואניות"; "קרתגו, המעצמה הימית"; "הכובשים בים נתיבה"; "האדם והים"; "הים ומעמקיו") וגם ספר שירים הקדיש לו ("לים תהילה"), שמכל שורה בו, מכל תיאור של נמלי־ים, מכל דמות מיתולוגית – נובטת אהבתו הגדולה את הים. וגם הים מדבר אליו "ומה הוא אומר? אני – אין־סוף העולמים, אני – הקביעות־השינוי הנצחיים, אני הקיום; אני החיים".

ויש, כנראה, בים גם משהו המדבר במיוחד לליבו של המחבר – "הכל תנועה. רגע שוטף רגע, ההתרגשות בלתי פוסקת, תמיד טלטולת, תמיד שינוי, תמיד אותו ים קבוע; תמיד נוכח..." תמיד – "רוח לא כבולה", כשמו של רומן היסטורי נפלא, העוסק בפרשת חייו של ג'יורדנו ברונו, שהעז להילחם על חירות הדעה והדעת נגד מימסד הכנסיה וכבליה הדוקטרינריים. ושוב, זוהי ביוגרפיה המבוססת על מקורות ומסמכים היסטוריים, וביניהם פרוטוקולים של האינקוויזיציה – ועם זאת, סיפור מרתק.

ובצד כל אלה, זכרונות ורשמים, שצבר צבי הרמן בדרכו האישית והציבורית, פסיפס דמויות, המאויירות ביד אמן הסיפור – והשיח. אמרנו "דמויות", ולאו דווקא "אישים". מקובל במקומותינו שכותבי־זכרונות אוהבים להתהדר ולהזכיר ו"לטפטף" לתוכם שמות של אנשים מפורסמים, כדי להדגיש בכך את גדולת עצמם. לא כמותם צבי הרמן. והוא אינו זקוק לכך.

סיפור על עולה חדש שנקלט בקיבוצו של המחבר, כפר גליקסון. האיש הגיע בגפו, ללא קשר אישי למישהו מחברי הקיבוץ, וגם חבר תנועה לא היה. צנום היה, שתקן, נחבא אל הכלים. מאחיו, שבא לבקרו, נודע כי האיש היה פסנתרן מעולה בטרנסילבניה, וכי מקור דיכאונו – אכזבה על רקע רומנטי. לאט־לאט נשבר הקרח בינו לבין צבי הרמן וזה שכנעו לחזור ולנגן, ואף הצליח להשיג, בסיועו של מיכאל פולאק, איש חיפה, פסנתר משומש. תוך זמן קצר התגלה כשרונו הגדול של המוסיקאי וצבי הרמן, אשר הבנת המוסיקה היא חלק מאישיותו, התרשם מאד מיכולתו. לילה אחד שמע אותו מנגן פולונז של שופן, ותחושתו היתה כי האיש "מתנקם דרך הפסנתר – נקמה משחררת, ויחד עם זאת עגמומיות עמוקה בקעה מתוך הצלילים". אותו לילה האיש ירה בעצמו.

ומכאן לפולאק שכבר הוזכר לעיל. גם סיפור זה מתחיל בכפר גליקסון, אשר עלה על הקרקע ב־1939 כיישוב "חומה ומגדל". אלא שעליה זו היתה גם אליה שקוע בת.

הקרקע היתה בבעלות פיק"א, שהסוכנות היהודית לא תיאמה אתה את המיבצע (שכלל עוד שישה יישובים) ולא דאגה לחתימת חוזים מתאימים. מחדל זה מנע ממחלקת ההתיישבות של הסוכנות להשקיע השקעות כלשהן ביישוב החדש, מנע אשראי ואמצעים לפיתוח תשתית, מכונות חקלאיות וכיוצא באלה. המצב היה קשה ומדכא. ואז, כאשר כמעט וכלו כל הקיצים, הופגש צבי הרמן עם מיכאל גריגורוביץ' פולאק, אשר היה אחד מאילי הנפט החשובים ביותר ברוסיה הצארית. אף כי תמיד הצהיר כי אינו ציוני – בכל זאת עלה ארצה אחרי המהפכה וייסד את "נשר", בית החרושת הראשון למלט בארץ. הוא היה ידוע כ"צ'ודק" (תמהוני) וצבי הרמן התרשם תחילה, כי יש יסוד לכינוי זה. פולאק המיליונר גר בחדר אחד בשכירות, לא נסע אף פעם במכונית או באוטובוס ואת אורחיו קידם בכוס תה ובריבה העשויה מצנון. "אילו מוליאר הכיר אותו" כותב צבי הרמן "היה מעצב את הקמצן שלו על פי דמותו". לימים התברר, כי כל התדמית הזאת אינה תואמת את האמת. פולאק, אדם בודד, שמצא באורחו איש כלבבו, הבקי גם בספרות ובתרבות הצרפתית, התגלה לא רק כציוני של המעשה (ולא של ההצהרות), כי אם גם כנדבן בסתר. ענין "פיק"א", שפולאק היה מראשיה וידידו של הברון רוטשילד, הוסדר על נקלה.

עשרות דמויות משורטטות בספר ביד אמן, וכן אנקדוטות מלבבות, מלאות חן והומור דק, ועם זאת, לא פעם, תוך חיבה לנשוא. כך לדוגמא דמותו של זלמן שז"ר, לימים נשיא המדינה, שהיה ידוע במפוזרותו. מסופר עליו כי בעת שליחותו לפולין (לפני המלחמה) ליווהו פרנסי קהילת לודז', לאחר סידרת נאומיו, לרכבת. כאשר הגיע מבקר הכרטיסים לא נמצא הכרטיס בכיסיו של שז"ר. מלוויו רצו, כמובן, לשלם בעד כרטיס חדש. "תודה" ענה להם שז"ר "זאת איננה הבעיה. על הכרטיס רשום לאן אני צריך לנסוע". ועוד סיפור: מסורת היתה בהסתדרות הציונית כי זלמן שז"ר מספיד את העסקנים שנפטרו בין קונגרס לקונגרס. באחד הקונגרסים הודיע הרופא, כי במצב בריאותו של שז"ר אסור לו בהחלט להתרגש, וכי אם יספיד הפעם, תוטל האחריות למה שיקרה על חברי ההנהלה. על צבי הרמן, שהיה צעיר חברי ההנהלה הוטל להביא את הבשורה הבלתי נעימה לשז"ר. הוא קיבל אותה בשקט. אך כאשר התפקיד הוצע לנחום גולדמן, הסתכל שז"ר סביב השולחן והעיר: "חברים, גם את התענוג הזה אתם גוזלים ממני?"

ובאשר לנחום גולדמן – צבי הרמן, כאחד מראשי "העובד הציוני" והמפלגה הפרוגרסיבית וכחבר ההנהלה הציונית, הכיר היטב את גולדמן. באביב 1943, כאשר תהליך "הפיתרון הסופי" היה כבר בעיצומו והנהגת היישוב והציונות עמדה כבר על מהותו, הגיע גולדמן ארצה וזימן להתיעצות מספר חברים הקרובים אליו ביותר – יצחק גרינבוים, פנחס רוזן, משה סנה, משה קול, מאיר הרטמן וצבי הרמן.

הוא פרש לפניהם את רעיונו – להתכונן ליום שבו תובס גרמניה, להכין תביעות

להחזרת רכוש יהודי שנשדד ולדרוש בעבורו פיצויים. כל הנוכחים בפגישה נתקפו בהלם. האווירה שהשתררה נתנה ביטוי לתחושות הזוועה, הכאב והעלבון, השנאה לגרמניה הנאצית ורתיעה מכל מגע עם הגרמנים, תחושות של היישוב כולו. כל הנוכחים בפגישה, כל אחד בלשונו, בסגנונו, הסתייגו ודחו את הצעותיו של גולדמן. "כספים מגרמניה?" – זעק גרינבוים בקול שבור וחנוק – "דמי כופר ודמי סליחה ומחילה על הדם שנשפך ועוד יישפך?... איך אתה יכול לבוא אלינו עם רעיון כזה?"

אבל גולדמן לא ויתר – והסוף ידוע. צבי הרמן מעיר: מעניין כיצד בני הדור, ואולי גם ההיסטוריה דנים אישים. גולדמן, כדבריו, שנחשב לאיש הפכפך ביותר, תמיד משנה דעתו, דווקא הוא נשאר נאמן כל חייו לשני רעיונות יסוד, גם כאשר אחרים, גם חבריו הקרובים ביותר, פסחו על שתי הסעיפים – רעיון המדינה היהודית ושילומים מגרמניה. בזכות דבקותו זו הושג הסכם השילומים, שעל חשיבותו הכלכלית והמדינית אין חולקים עוד.

ועוד פגישה רשומה בספר זה ושיחה מתחום אחר לגמרי – פגישתו ושיחתו של צבי הרמן עם איינשטיין (וכדי למנוע אי־הבנות – לא עם אריק א. ולא עם מאיר א. כי אם עם אלברט איינשטיין). "קראתי" אמר צבי הרמן – "שאתה איש דתי ומאמין. האם זה נכון?" על כך קיבל תשובה מפורטת, והרי קטע ממנה: "אני עוסק במתמטיקה. למספרים אין גבול. אני יכול לבנות עולם אינסופי של מספרים, שכולו עומד על מספר היחיד – אחד. ויש לי הסבר הגיוני לכל המבנים המספריים עד אין־סוף, פרט לדבר אחד: הסיפרה אחת, עליה אני בונה עולמות. איני יודע מספר אחד מהו? מדוע אחד הוא אחד ועליו אני יכול לבנות עולמות? איך הוא נולד?... איני יודע. אין לי תשובה. אם כן שוב איזה כוח עליון – אלוהים. אני מאמין, אבל איני דתי".

הבאנו כמה דוגמאות מתוך "אין פטור מזכרונות", ספר שכולו חדוות קריאה ותענוג רוחני.

צבי הרמן, שמאחוריו שנים רבות של עשייה, הגות וכתיבה, מוכיח שוב כי היה ונשאר אדם צעיר. הוא מזכיר לנו בספרו "עקצים" – "אתה זקן רפוס באמת, אם אבדה בך היכולת להתפעל מדברים יפים". זה לא קורה אצלו, ואנו מאחלים לו עוד הרבה שנים של יצירה ברוכה.

דיאלוג רגשי*

הוה אייכלר

הספר "החול הצוחק" נכתב כפרוזה מיניאטורית: סיפורים קצרים, קטעים המתארים אירועים ורגשות של הסופרת, של בני משפחתה, של חברים בתקופת השואה ואחריה, והוא מספר על מחתרת של נוער יהודי במלחמת העולם השניה.

שנים רבות נמשך הוויכוח האם אפשר לכתוב ספרות יפה על תקופת השואה? האם לא יביא הדבר לזיוף המציאות והעובדות? בספרה של תושיה הרצברג נעלמת סכנה זאת. אחרים ספרו ויספרו את ההיסטוריה; היא מספרת את הסערה שבלב הצעירים היהודים, חברי "הנוער הציוני" מאיזור שלזיה, בפולין, שעוברים ממקום למקום, מחפשים אפשרות להציל יהודים, להילחם נגד תכנית ההשמדה. מנסים לארגן התנגדות בכל דרך אפשרית; מפרסמים כרוזים, משיגים נשק.

בשנת 1943 עברה קבוצת בנדין דרך סלובקיה להונגריה. חברי הקבוצה עשו מאמץ עליון להזהיר את יהדות הונגריה מהסכנה המתקרבת. הם השיגו שיתוף פעולה וקשר הדוק עם תנועות הנוער הציוניות ופעלו ביחד להעברת יהודים דרך "הטיול" לרומניה, ומשם להגיע לארץ ישראל. רבים נעצרו, רבים נפלו בדרך.

ספרה של תושיה הרצברג הופיע השנה בגרמנית ותמונת העטיפה מתיחסת לביקור של המחברת מחופשת לאחות הצלב האדום בבית הסוהר. היה זה ניסיון להציל את אחיה, אלכס גתמון ושני חבריו. הניסיון לא הצליח, אך שלושת האסירים ניצלו בנס הודות לכניסת הצבא הרוסי.

מה הביא את מוסדות התרבות האוסטרית ואת האוניברסיטה של קלגנפורט להתענין בהוצאת הספר? אין ספק האיכות הספרותית המיוחדת, הנותנת ביטוי לרגשות האדם בסיטואציות בלתי אפשריות. אך אם הספר יגיע אל דור שני ושלישי דוברי גרמנית, הם יקבלו לא רק ספרות מעולה, כי אם תמונה אותנטית ביותר על המציאות של תקופת השואה. בתקופתנו, כאשר באירופה עוסקים בהכחשת העבר, יש לכך חשיבות עליונה.

פרופ' ארמין א. ואלאס, ראש המכון לספרות באוניברסיטת קלגנפורט, מאמין כי "הספר מאפשר דיאלוג רגשי בין הקורא ובין הסופרת." הספר נותן גם להבין את

* בעקבות הספר "החול הצוחק" לתושיה הרצברג.

מטרת הציונות, לבנות ישוב יהודי חדש בארץ־ישראל, להקים חברה חדשה של חרות.

בקטע האחרון של הספר, "אפילוג", שַני נכדתה של תושיה מבקשת את סבתא להצטרף לטיול של בית הספר לפולין. תושיה מסרבת ואומרת: "עבורכם זה יהיה שיעור בהיסטוריה. סעו, תלמדו – אחר כך תבנו עולם חדש ויותר יפה."

תושיה הרצברג פועלת שנים בשכונות המצוקה, כמתנדבת של ויצ"ו, כדי להביא את אור השמש, את החיוך שבלב לילדים ולנוער.

א.ל. זיסו:
איש האידיאולוגיה ואיש המעשה

יצחק ארצי

אפתח בנימה אישית.

ב־10 בספטמבר 1996 מלאו ארבעים שנה לפטירתו בתל־אביב של א.ל. (אברהם לייב) זיסו. ששה חודשים קודם פטירתו, בראשית 1956, לאחר פרידה של עשר שנים, קבלתי את פניו של אסיר ציון מספר אחת בשדה התעופה לוד.

כך הגיעו לסיומן ארבע שנים של חקירות, נדודים בבתי סוהר שונים וגזר דין של מאסר עולם. אין ספק, שהתמורות הפנימיות ברומניה עשו את שלהן, והביאו לשחרורו של זיסו ושאר נדוני המשפטים האנטי־ציוניים.

במקומו של זיסו התמיר, המרשים, האלגנטי, בעל החזות האריסטוקרטית, כפי שזכרתיו, ירד מהמטוס זקן שבור ורצוץ, נשען על קביים ונישא על־ידי שני דיילים. כך צעד את צעדיו הראשונים על אדמת ארץ־ישראל, חלום חייו.

זיסו לא החזיק מעמד זמן רב. המחלות שנדבק בהן בבתי הסוהר פרצו בעוצמה. את ארץ חלומותיו הוא ראה מבעד לחלון של בית החולים. ולנו לא נותר אלא להנציח מנהיג ציוני דגול זה בגן הנושא את שמו, גן זיסו אשר בתל־אביב.

מחקרי זה משלב מקורות וזיכרונות אישיים כצעיר חברי ההנהלה הציונות בראשותו של זיסו בשנה האחרונה של מלחמת העולם ברומניה. אנסה לשרטט דמותו כמנהיג דגול, איש ההגות והמעשה.

בספר המסות "רומעניע" המוקדש ליהודי רומניה, כותב הפובליציסט המצוין ד"ר שלמה בידק על "המזל ההיסטורי" של היהודים שם. גורל יהודי רומניה בתקופת שלטונו של הרודן הפרו־נאצי והאנטי־יהודי מרשל יון אנטונסקו (Mareshal Ion Antonescu) הושפע משני אירועים מקבילים: נוכחותו ברומניה של ד"ר וילהלם פילדרמן ושיבתו, מברלין לרומניה, של א.ל. זיסו.

השנים הפורמטיביות של זיסו, ראשית שנותיו, עברו על זיסו בעיר פיאטרה ניאמץ (Piatra Neamt).

מה הייתה העיר פיאטרה ניאמץ בתולדות יהודי רומניה?

בדברי הספד למישו וייסמן, שהיה מנהיג ציוני וחבר בפרלמנט הרומני, מתאר ומשרטט הד"ר מיכאל לנדאו, את דמותה של עיר יהודית שכונתה ע"י נחום סוקולוב "ירושלים במולדובה". יותר ממחצית מכלל 25 אלף תושבי העיר היו יהודים. בעיר זו היה מצוי האחוז הגבוה ביותר של דוברי עברית. המורים שבאו מבסרביה וגאליציה הקדישו את עצמם לטיפוח לימוד העברית והמקורות. עד היום ניצב בפיאטרה ניאמץ בית כנסת מעץ, הנחשב למקום תפילתו של ר' ישראל בעל שם טוב. בפולקלור הרומני באזור מתהלכים סיפורים על יהודי קדוש, עושה נפלאות, שנדד בחלק זה של הקרפאטים. אקלים רוחני זה הטביע את חותמו על זיסו ופיתח את נטיותיו למיסטיציזם יהודי. זיסו עצמו היה בן למשפחת תלמידי חכמים ובילדותו ספג חינוך יהודי. נישואיו לבת ממשפחת בעלי עסקים עשירים פטרו אותו מדאגות פרנסה.

זיסו נמנה עם אותם אינטלקטואלים יהודים המאמינים בכוחה של המלה הכתובה. כאינטלקטואל עשיר המתלבט בבעיות של אמונה ונושאים אידיאולוגיים היה יכול להרשות לעצמו להוציא לאור ב־1919 את היומון "מאנטואיריה" (Mantuirea), "הגאולה" – היומון היהודי היחיד בשפה הרומנית באותה תקופה. בסגנון בוטה, חריף ובלתי מרוסן זיסו מגיב מעל עמודיו על ענייני דיומא ומתגייס למאבק נגד ההתבוללות בפנים ונגד האנטישמיות והאנטישמים בחוץ. כתגובה על מאמר חריף של זיסו נגד סטודנטים רומנים פורעים שארגנו התקפות אלימות על חבריהם היהודים, התנקמו סטודנטים אלה בעיתון, הרסו את בית הדפוס והביאו לסגירת העיתון. הוא יצא לאור מחדש, הפעם בצורת שבועון, רק אחרי ה־23 באוגוסט 1944, מועד סיום מלחמת העולם השניה ברומניה.

החיים הציבוריים היהודיים ברומניה בין שתי מלחמות העולם נעים מסביב לשתי הדמויות המרכזיות של ד"ר וילהלם פילדרמן וא.ל. זיסו. "בקרב האינטלקטואלים היהודיים זיסו היה האישיות המרכזית שהתנגדה לקו הפוליטי של פילדרמן" – כותב דובר האוניברסיטה העברית בירושלים ד"ר ליאון וולוביץ'.

בניגוד לפילדרמן, מנהיג פרגמאטי, איש הפוליטיקה של היום־יום, איש התכסיסים המתחלפים, והמקדמים את המאבק להשגת מעמד משפטי, זכויות אזרחיות, שוויון, למטרתו – זיסו הוא איש החזון הרחב, התפיסות האידיאולוגיות. הוא יוצא נגד המושג המטופח ע"י פילדרמן: "רומני בן דת משה". ההתנגדות הקיצונית להגדרה אתנית זו של היהודים באה לידי ביטוי במאמר פולמוסי של זיסו עם גדול המשוררים ברומנית, טודור ארגזי (Tuodor Arghezi) הטוען, שההבדל בין יהודים לרומנים הוא בתחום הדת. "את היהדות יש לראות כדרך, כחוקה, רוחניות הפגישה לכל העמים.

כיוון רוחני זה הגשים את עצמו בצורה המושלמת ביותר במורשת היהודית" – כותב זיסו במאמר משנת 1928.

את זיסו איש ההגות, ניתן לזהות באמצעות חמשת ספריו – רומנים וסיפורים, וכן בשני ספרי מסות וממחזה יחידי שפרסם. ספריו, טבולים באלמנטים אוטוביוגרפיים שופעים לוחמים יהודיים בירושלים במאבקיהם למען שינוי המציאות שבה הם חיים.

כך מעריך ידיד היהודים, הכומר גלה גלקטיון (Gala Galaction) את ספרו "שמשון וההגיון החדש": "ספרו של זיסו מביא לספרות הרומנית את הקוסמוס היהודי אשר ממנו הסופר (היהודי) רופטי רומאן הגיש לנו רק פירורים. בסיפוריו וברומאנים שלו, שופעי וידויים בוערים, חלומות מוזרים וסיפורים המתרחשים בצל ארז הלבנון של היהדות הנצחית, א.ל. זיסו מכיר לנו יבשת מוזרה, פלנטה העומדת לגלות לנו את סודותיה".

בנוף הקרפטי של ההתרחשויות, בעמקים ובהרים, בבתים הכפריים הצנועים, ביערות ובפסגות, אנו פוגשים בספרי א.ל. זיסו את המחפשים אחרי אלוהים והגאולה. באקלים משיחי זה אנו עדים למאבק בין ההוראות העיקשות של יהדות מאובנת לבין ההתפרצויות הנפשיות של אלה המחפשים את אלוהים באמצעות שירה, ריקוד ותענוגות החיים.

זיסו לא היה עוד מנהיג שהתרומם לזירה המעשית הציבורית משורות הפעילים של ארגון. זיסו היה קודם כל אינטלקטואל ששאף לשלב בין הפעילות המעשית לבין הרקע הרעיוני, העקרוני.

אין רבים כמו אברהם פלר, שהכירו את זיסו. פלר היה בעל בית הדפוס "סטובה" שבו הודפס עיתונו של זיסו ועורך־עמית של העיתון. בספרו "דמויות ומקומות" מקדיש פלר דפים רבים לתיאור דמותו של זיסו. וכך כתב עליו, בין היתר: "רחוק מהמציאות של החיים הציבוריים, סגור הרמטית במשרדו, חסר מגע עם אלה שהקיפו אותו, זיסו היה שקוע בהגות. את רעיונותיו בנה מתוך עצמו בלבד. רעיונות אלה היו מוחלטים, לא ניתנים לוויכוח. נוסחאותיו היו תמיד קטגוריות. זיסו לא היה מתווכח כי אם מתפלמס. הדו־שיח אצלו היה מונולוג, הפובליציסטיקה שלו – שופעת, קיצונית, פרובוקטיבית. סגנון זה משך אליו את תמיכת הנוער. הוא היה המנחה הרוחני שלהם אבל לא מנהיגם.

בגלל הניגוד בין גישת זיסו לבין גישת פילדרמן מן הדין לתאר במקצת גם את תפיסתו של פילדרמן.

הביוגרף של ד"ר פילדרמן שמעון שאפרמן מקדיש פרק ליחסי פילדרמן – זיסו.

השניים היו יריבים שכיבדו זה את זה. במכתב מ־1941 זיסו מודה: זה 50 שנה אנו נאבקים בינינו ובכל זאת כל אחד מאתנו צועד בדרך שלו. בסופו של דבר מתגלה,

שאנו צועדים בדרכים מקבילות.

ואילו פילדרמן במכתב תשובה מרשה לעצמו לערוך השוואה ביניהם: "אתה איש התיאוריה ואילו אני – איש המעשה. התיאורטיקן פיתח צורות חדשות, מסמן אופקים חדשים. איש המעשים הכורע תחת כובד האחריות למאורעות המתרחשים במציאות, אינו רשאי לבצע אלא מה שמועיל ברגעי פעילות".

שני האישים לא ויתרו על השקפותיהם הפילוסופיות. "זיסו היה תיאורטיקן אבל לא פחות איש המעשה", מודה שאפרמן.

בספרו "פרקי רומניה" מנסה הפובליציסט איציק ברקוביץ' לתאר במרוכז את ההבדלים בין שני האישים.

פילדרמן מציג את מגמת ההתבוללות: הוא לא גרס לנטוש את היהדות, כי אם חיפש פתרונות לבעיות הספציפיות בדרך של שתדלנות ולחצים. מטרתו היא השגת שוויון זכויות ליהודים. הדרך היא משפטית. כך הוא מגיע למעמד המבוקש: רומנים בני דת משה.

זיסו רואה את היהדות בצורה שונה. הוא התיאורטיקן של היהדות המושלמת. מתוך אמונתו הלאומית היהודית הוא רואה בעם היהודי מיעוט לאומי. העיקר בשבילו אינו זכויות משפטיות, כי אם היכולת של יהודי רומניה להגשים את הערכים הרוחניים שלהם הנובעים מדתם וממורשתם. זיסו גורס קהילה עממית ולא קהילה דתית כמקובל אז. גישה זו מתאימה להשקפותיו של זיסו, שהיה אנטי־קלריקאלי. לפיכך הוא יוצא גם נגד הרבנות, שבה הוא רואה סמל ליהדות גלותית. זיסו רוצה יהדות של עיון, של רליגיוזיות החודרת למעמקים, המבודדת מכל צורה של טקסיות. מטרתו הפוליטית היא השגת אוטונומיה תרבותית. פירושה המעשי בשטח הוא – בתי ספר בעברית, קהילות המכשירות את חבריהן לעלייה לארץ־ישראל. כך הוא מגיע גם לתפיסת "המפלגה היהודית". בניגוד לתפיסתו של פילדרמן בדבר הצורך בשיתוף פעולה עם מפלגת השלטון הרומנית, זיסו סבור שאף מפלגה רומנית אינה יכולה לייצג את האינטרסים האמיתיים של היהודים. לשם זה דרושה מפלגה של יהודים למען יהודים.

ההיסטוריון ד"ר דוד שערי בחיבורו "המדיניות היהודית ברומניה הגדולה" מגלה, שפילדרמן גרס ללכת תמיד עם המפלגה שבשלטון. לדעתו, אין זה משנה מבחינה יהודית אם השלטון הוא בידי מפלגת האיכרים או המפלגה הליברלית, על היהודים תמיד ללכת עם השלטון.

על אף השקפתו בדבר חשיבותה של "המפלגה היהודית", סירב זיסו לקחת חלק בפעילותה הארגונית. הוא לא היה פעיל בארבע מערכות הבחירות של "המפלגה היהודית". חשיבותה של מפלגה זו לגבי יהודי רומניה נבעה מכך, שהיא תרמה לחיזוק חוט השדרה הלאומי של קהילת יהודי רומניה, מעריך ד"ר שערי.

הקריירה הפוליטית של זיסו מצטיינת בעליות ובמורדות. אחרי תקופת

"מאנטואיריה" זיסו עחב את הזירה הפוליטית ועובר לעסקים בינלאומיים. מרכז עסקיו הוא ברלין. אחר חמש שנות חיים תחת המשטר הנאצי זיסו חוזר לרומניה. עכשיו הוא מתקרב שוב לזירה הפוליטית.

המשטר הפאשיסטי הפרו־נאצי ברומניה בראשותו של המרשל יון אנטונסקו, הידוק הקשרים עם גרמניה ובעקבותיו הצטרפות רומניה להתקפה נגד בריה"מ, מעלה על הפרק נושאים חדשים: הפוגרום בבוקרשט בינואר 1941 הסתיים ברצח 123 יהודים, הגירושים ב־1941 למחנות טרנסניסטריה מאזור בוקובינה הדרומית, ומאזור דורוהוי, החיסול ההמוני של היהודים המקומיים של בסרביה ואוקראינה עם התקדמות צבאות גרמניה ורומניה אחרי ה־22 ביוני 1941, כל אלה הם נושאים חדשים לחלוטין המחייבים טיפול במישורים אשר ההנהגה היהודית לא הייתה רגילה להם. הצוות פילדרמן, הרב הראשי ד"ר אלכסנדר שפראן, א.ל. זיסו, עסק בגיוס ההתנגדות הפנימית נגד הגירושים, נגד הניסיונות לבצע את "הפיתרון הסופי", חיסול המוני של כל יהודי רומניה.

ב־1942, מקימים הגרמנים ברומניה בסיוע חוגים יהודים פרו־גרמנים את "מרכז היהודים" (Centrala Eureicor). הכוונה: ליצור גוף בהנהגת יהודים או מומרים שיבטיח שיתוף פעולה מלא עם המגמות של הרומנים והגרמנים. בראש הגוף הוצב יהודי מומר בשם ד"ר נדור גרינגולד. ראויה לשבח מחלקת הסעד של "המרכז" בהנהלת צוות עסקנים נאמנים אשר העזרה ליהודים המגורשים עמדה לנגד עיניהם. לאחר חורף איום, שבו עשרות אלפים של מגורשים החיים בתנאים תת־אנושיים, נפטרים מקור, מסיפוס וממגיפות אחרות, הצליח צוות מאנשי מחלקת הסעד של "המרכז", אשר הבולטים בהם הם פרד שרגאו וד"ר צימר בסיוע המלכה־האם הלנה להשיג רשות להעביר למחנות תרופות וכספי סיוע. מיבצע זה מנע חזרה על הטרגדיה של 1941.

זיסו מבודד במגדל שן, עוקב מרחוק אחרי המאורעות: החלל שנוצר בהסתדרות הציונית עם עלייתו לארץ של הנשיא עו"ד ליאון מזרחי; המבצעים האנטי־ציוניים של משטר אנטונסקו המגיעים לשיאם עם פינוי ההכשרות החלוציות; המרד בינואר 1941 שבוצע ע"י אנשי "משמר הברזל", ה־ס.ס. המקומי; ההנהלה הציונית מתחדשת בראשותו של עו"ד מישו בנווניסטו; הופעת "מרכז היהודים"; החלטת הקבוצה הציונית לשגר ל"מרכז" את המחנך הציוני הדגול ד"ר תיאודור לוונשטיין במטרה שהוא יקבל לידיו את ראשות המחלקה לחינוך ויציל על־ידי כך את רשת החינוך היהודית מידי מתבוללים פרו־נאציים. זיסו איש העקרונות מגנה בכל להטו צעד זה. ב־1952 לאחר מאסרו ע"י הקומוניסטים הוא מצהיר באחת החקירות כי בעיניו "מרכז היהודים" נחשב לשלוחה של הגסטאפו. הם "בוגדים שהסכימו לאסוף בשביל קופת הגרמנים סכום של ארבעה מיליארד ליי כעין מס מיוחד שהוטל על היהודים."

היהודים משרתי הגרמנים אינם משלימים עם התקפותיו של זיסו. הם מציגים אותו כמי שהעליב את המנהיג־הפיהרר הרומני המרשל אנטונסקו. זיסו מוכרז בן ערובה עבור יהודים וקומוניסטים. הוא מגורש לחודשיים למחנה אסירים פוליטיים בטירגו זיו.

ב־1943, זיסו מתקשר למישור הפעילות של האקזקוטיבה הציונית בראשותו של בנווניסטו. זיסו אינו מסתיר את סלידתו מהמצב "השערורייתי" השורר במשרד הארצישראלי. לזיסו אין אמונה בהנהלת המשרד.

בפברואר 1944 הרומנים מבצעים מאסרים המוניים בשורות ההנהגה הציונית ובשורות תנועות הנוער הציוניות. עם הנאסרים גם יו"ר ההסתדרות הציונית, עו"ד מישו בנווניסטו. המעצרים נובעים ממעשה הבגידה של סוכן כפול ועיתונאי שווייצי, הנס ולטו. איש זה שימש בלדר שהעביר חומר ודיווחים על הפעילות של ההסתדרות הציונית ושל כל תנועות הנוער (כולל "הנוער הציוני") לשליחי הסוכנות וההסתדרות שפעלו בקושטא.

איש זה, שהיה פעיל גם בשירות הגסטאפו, מעביר צילומי החומר ללשכתו של גוסטאב פון ריכטר, נציג הגסטאפו אשר תוארו הרשמי היה הממונה על ענייני היהודים ברומניה. החומר שנמסר לריכטר נועד להוכיח שהציונים מכינים פעילות טרוריסטית ולכן יש הצדקה למאסרים ההמוניים.

הפגנה של תנועות הנוער הציוני החלוצי ברומניה

המאסרים יוצרים חלל ריק מסוכן, גם בהנהגה הציונית וגם בשירות ההנהגה של תנועות הנוער. נאמניו של זיסו ובראשם עו"ד ז'אן כהן, בעל מעמד בתנועה ובאליטה הרומנית, שהיה ידוע כמיליטנטי וכחסיד מושבע של זיסו, סבור שזו השעה להביא את זיסו לשדה הפעילות היומיומית. במסמך פרי עטו הוא מסביר מדוע מתאים זיסו לפעילות בשעה קריטית זו: "ההנהגה הציונית זקוקה לאישיות הידועה בתיקשורתה הלאומית, ביושרה הפוליטי ובעיקר בעוז רוח של הקרבה". תכונות אלו מצויות אצל זיסו.

ז'אן כהן היה משוכנע, שאדם כזה מסוגל לעשות סדר, וכי הוא יצליח להוציא את העליה מידי "מאכערים" דוגמת בעל האנייה היווני ומפעיליו מ"מרכז היהודים" וביניהם הממונה מטעם הרומנים על ענייני היהודים רדו לקה ואתו משרתו היהודי סטריה שטראוך.

זיסו הידוע כתאורטיקן, בעל דמיון ואידיאולוג, מצליח בעזרת הרגישות הפוליטית שלו לפענח את המפה האסטרטגית של 1944. בספרו "העשוי ללא חת" מסביר הביוגרף שלו עמיאל פייביש שרגא את חזונו הפוליטי של זיסו: המלחמה עודנה בעיצומה. אבל אחרי סטלינגראד ברור, שהגרמנים הפסידו את המלחמה. הרומנים, בעלי נטיות פרו־מערביות, קשורים לצרפת, אשר בה ראו אח גדול יותר, הצטערו על שותפותם עם ה"רייכסווהר" הגרמני. במצב זה הדבר היחיד שנותר להם היה להפגין "רצון טוב" כלפי האנגלו־אמריקאים. הם מחויבים להכריז, שרומניה נלחמה נגד ההסתה הבולשביקית אבל לא נגד אנגליה וארצות הברית. מה יהיה דינם של הרומנים? שואל זיסו. האם הם יחקו את ההונגרים, ויזרקו את עצמם לזרועות הנאצים וה־ס.ס. ויבצעו מדיניות של נקמנות ויאוש עד לכדי התאבדות או שמא יחפשו נתיב של הצלה?

זיסו שיער, שאף אם הרומנים לא ינטשו את הגרמנים, הם יהיו גמישים יותר תוך חיפוש אחרי אליבי אינדיווידואלי ולאומי. עם האינטואיציה הפוליטית שלו עולה בידי זיסו לגייס הלכי רוח אלה לטובת האינטרסים היהודיים.

זיסו מגלה גם מגמה נוספת: השאיפה של חוגים נרחבים ברומניה להגיע למגע עם האנגלים כדי לשכנעם לא להפקיר את רומניה לחלוטין בידי הסובייטים כפי שנקבע בוועידת יאלטה. מכאן שאיפותיו של זיסו לבצר את מעמדו כנציג הסוכנות היהודית. על שלטונות רומניה לראות בסוכנות ובו נציג בעלות הברית ובעל גישה לצמרת האנגלו־אמריקאית.

במו"מ על ענייני עליה שהוא מנהל עם האדמירל טובה וסגן ראש הממשלה מיהאי אנטונסקו (שלא היה קרובו של המרשל) המייצגים מגמה של מתינות ופיוס, זיסו חוזר ומדגיש את מעמדו כחולייה בשרשרת בעלות הברית. מיהאי אנטונסקו המשוכנע שהמלחמה אבודה, רואה בזיסו משענת אישית לקראת "יום הדין". קבוצה זו מאמינה עדיין שניתן לשכנע את בעלות הברית לפלוש לבלקאן ולמנוע את מסירת רומניה

להשפעה הטוטאלית של ברית המועצות.

זיסו יודע, כמה מופרזות ציפיות אלו. אבל כל עוד שקו זה משרת את מטרותיו העיקריות, קידום העליה כמבצע הצלה ציוני ולא כעסק בידי אנשי "מרכז היהודים" – אנשים שבהם הוא רואה "בוגדים" – זיסו פועל לפי קו זה.

באותה תקופה הייתי כנציג תנועות הנוער החלוציות החבר הצעיר ביותר בהנהלה הציונית בראשותו של זיסו. כשריד התקופה לא אעלה את אירועי התקופה רק על פי מסמכים אלא אתבל אותם גם בעדויות וזיכרונות אישיים.

הקו המדיני הרומני החדש, שינוי המגמה הפוליטית, כוללת גם גישה חדשה כלפי היהודים. מגמת הרוויזיה מבפנים נפגשת עם יוזמות מדיניות חיצוניות.

אייכמן ואנשיו שסיימו את משימתם בהונגריה שהגיעה לשיאה עם גירוש יהודי הונגריה לאושוויץ רואים ברומניה את היעד הבא לביצוע הפתרון הסופי, גירוש המוני של יהודים למחנות השמדה. שני האנטונסקו, גם יון, ראש הממשלה וגם מיהאי, סגנו, משנים כיוון ומוכנים לבצע ג'סטות הומניטריות: בקושטא פועל עכשיו בכיוון זה איירה הירשמן שליחו של הנשיא רוזבלט לענייני הצלת יהודים. הוא נפגש עם דיפלומטים רומניים ומעלה את רעיון החזרתם מטרנסניסטריה לרומניה של אלפי יתומים השרויים שם בעוני ובמחסור.

ד"ר פילדרמן מנצל את אווירת הרצון הטוב. הוא יודע שאין סיכוי להחזיר לרומניה את כל מגורשי טרנסניסטריה. הוא מסתפק אפוא בפחות. הוא מעלה הצעה להחזיר לרומניה את יהודי אזור דורוהוי שלא היו שייכים לאזורים המיועדים לגירוש ב־1941 וגורשו ב"טעות" בניגוד למדיניות הרשמית.

לבטים אלה משקפים את המאבק מאחורי הקלעים בין הפרר־נאצים הקיצוניים, המוכנים לבצע את הפתרון הסופי, לבין חוגים רומנים מתונים עם סגן רה"מ מיהאי אנטונסקו בראשם, המוכנים למתן את התנהגותם.

בספרו "התנועה הציונית ברומניה בשנות המלחמה" מביא ההיסטוריון ד"ר אפרים אופיר פרטים על מגעים סודיים שהתנהלו באיסטנבול בין אנשי מיהאי אנטונסקו – לבין גורמים איטלקיים בדבר פרישת רומניה מהמלחמה.

בספטמבר 1943 רומניה משגרת למערב בשליחות חשאית את הדיפלומטים אלכסנדרו קרציאנו ופרידריך נאנו. הוטל עליהם לגשש בדבר סיכויים של נחיתה בריטית באזור הבלקנים. בפברואר 1944 יוצא הנסיך ברבו שטירבי בשליחות דומה לקהיר.

אחרי ההפיכה בהונגריה ב־19 במרס 1944, המוני פליטים מפולין ומהונגריה מחפשים מקלט ברומניה. ב"עיתון הרשמי" מתפרסם צו בחתימת המרשל אנטונסקו המתיר "לשלטונות הצבאיים המופקדים על הגבולות להוציא להורג ביריה כל פליט שייתפס עובר את הגבול".

זיסו מזעיק את ז'נבה, איסטנבול וירושלים נגד הצו, המהווה פגיעה חמורה בזכות המקלט הפוליטי. על־פי הפצרותיו של זיסו, יוזם שגריר שווייץ שכיהן גם כנציג דיפלומטי של ארצות הברית ובריטניה, פניה רשמית בשם שתי המעצמות אל סגן ראש הממשלה מיהאי אנטונסקו. לאחר מאסרו נחקר זיסו על האירועים הללו על־ידי שירותי הביטחון הקומוניסטים. בספרו של ההיסטוריון הרומני מיהאי סלין מתפרסמים הפרוטוקולים המלאים של חקירותיו של זיסו; להלן תיאורו של זיסו של המאורע:

שגריר שווייץ מוצא את מיהאי אנטונסקו במצב של ייאוש. מה אפשר לעשות כדי למנוע שערורייה בינלאומית על נושא עדין זה? הוא שואל. שגריר שווייץ מנסה להרגיעו: "יש דרך אחת. תפנה לזיסו, המעונין בנושא. לו יש גם מגעים מחוץ לגבולותינו. הוא ימצא מוצא." למחרת מוזמן זיסו לאנטונסקו. קבלת הפנים היא דרמטית: מר זיסו, מה נוכל לעשות למניעת שערורייה עולמית? מיהאי אנטונסקו מתנצל: לא ידעתי על הצו. הוא מסביר, כמה קשה לו להיאבק נגד "מנהיג המדינה – אלים, קפריזי, מתפרץ, המשוכנע שהוא שליחו של אלוהים כדי לגאול את העם הרומני." מיהאי אנטונסקו אינו שוכח להוסיף פרטים על מאבקו להקל על גורל היהודים, למנוע גירושים, להציל את מנהיג מפלגת האיכרים הלאומית המצוי בסכנת חיסול על־ידי הגרמנים. אחרי וידויים אלה מציע לו זיסו פתרון: תנצל את מפקד הז'נדרמיה, הגנרל פיקי וסיליו. עליו להוציא הוראה לכוחות משמר הגבול, לפיה יש להקפיא את הצו עד לקבלת הוראות חדשות. ועוד – כל יהודי אשר גנב את הגבול יישלח למחנה טירגו זיו. זיסו מתחייב שמשרד ההגירה שבראשותו, המצויד באישור פעולה, ידאג שאסירים אלה יישלחו לפלסטינה.

מיהאי אנטונסקו מתלהב מההצעה ומקבל אותה.

במקביל נאבק זיסו נגד סוכני השגרירות הגרמנית בראשותו של גוסטב פון ריכטר. פון ריכטר מחבל במאמצים להוציא ספינות עולים וביניהם פליטים רבים שהגיעו בצורה בלתי חוקית מעבר לגבולות וממחנות עבודה. בין פברואר ואמצע מאי 1944 יצאו מרומניה חמש ספינות ועליהן 1200 עולים. ביוני זיסו משיג רשיון לשגר ארבע ספינות נוספות. ההסדר עם אנטונסקו מציל 12,000 פליטים, רובם מהונגריה. אחדים נשלחים למחנה. אלה שמגיעים לבודפשט מקבלים תעודות זהות ארעיות, מוכרות על־ידי השלטונות, המגינות עליהם עד למועד עלייתם.

פעילות ההנהלה הציונית בראשות זיסו עומדת בסימן שיתוף הפעולה עם צנחני ההצלה של היישוב. בואם לרומניה מסמל מפנה היסטורי. במשך שנות המלחמה הרגשנו בודדים, עזובים, והנה הגיעו אנשים שעזבו מרצונם הטוב את העולם החופשי, צנחו בארץ האויב בעת הכיבוש הנאצי כדי להצטרף אלינו. אלה אשר חרב ההשמדה של "הפיתרון הסופי" מרחפת מעל לראשינו. מה יכול היה להיות פאתטי יותר מאשר מעשה זה של סולידאריות הרואית?

חברי הקן בדורנה ואטרה, קיץ 1945, לקראת יציאה להכשרה בלוגוז'

מתוך שמונת הצנחנים שהוצנחו ברומניה השתלבו מיידית בפעולה שייקה טרכטנברג (דן), יצחק בן אפרים (מנו) ברוך קמין (קמינקר) ודב ברגר (הרדי).

הייתי נוכח בפגישה הראשונה בין זיסו לבין שייקה דן ומנו.

להלן תיאור הפגישה כפי שהיא מוזכרת בספרו של שייקה "צניחה עיוורת":

"ידעתי עליו (על זיסו) שהוא אדם גאה, בוטח בעצמו, הדוחה כל סוג של מרות. התנהגותו הגאה הוציאה לו שם של אדם שדוחה גם את המרות של ממשלת רומניה וגם של הכובש הגרמני. הוא עצמו היה המרות. כיצד אצליח לתת לו להבין שהמרות להצלת יהודים והעלאתם לארץ ישראל – זה אני?

בעת הפגישה שסודרה לי על־ידי יצחק ארצי, דיברנו גם על נושא אישי, טראגי. הנושא היה רחוק מהנושאים המעשיים אשר היה עלינו לדון בהם. לזיסו היה בן מבריק – תיאודור. תיאודור שהה באנגליה ללימודים אוניברסיטאיים, שם התגייס לחיל האוויר הבריטי. "אני ידעתי מה שזיסו לא ידע", ממשיך שייקה "שבנו נפל בפעולה אווירית נגד גרמניה. על השליח מארץ־ישראל הוטל להביא לו את הבשורה בדבר נפילת בנו ואח"כ להמשיך ולדון בבעיות הבוערות שעל הפרק".

בליווי ארצי הגעתי לביתו של זיסו. לחצתי לו את היד וסיפרתי לו מה שקרה. באותו הרגע אור עיניו כבה. הוא שקע בכורסתו – הוא לא עזב את ידי ולחץ אותה בחוזקה רגעים אלה נמשכו כנצח. בחדר השתררה דומיה ממושכת. הוא לא שאל אותי כיצד הגעתי לרומניה. בחלל לא הושמעה המלה "צנחן". אחר־כך עברנו לדבר על

דברים מעשיים כולל סמכויות. זיסו מצהיר, שהוא מבין את סמכויותיו וכי עליו לציית לי. לכן הוא דיבר איתי כפי שלא דיבר מעולם עם מישהו. "אני לרשותך יומם ולילה. אעשה כל מה שצריך לעשות. שום סכנה לא תוכל לעצרני."

על סמך הדברים של זיסו ושל ז'אן כהן מצליחים הצנחנים לקבל לידיהם את הרשימה המפורטת של הטייסים הבריטיים והאמריקניים שהופלו על־ידי ההגנה האנטי־אווירית מעל לרומניה והועברו למחנות שבויים מיוחדים. באמצעות זיסו משגר שייקה אזהרה לממשלת רומניה לבל תעז לנגוע בשבויים או להעבירם לידיים אחרות.

במאבקו נגד "המאכערים" שעסקו בעליה נהנה זיסו מתמיכת הצנחנים. עבורו הם היו "קול ארץ ישראל". לאחר טביעת הספינה "מפקורה" על 320 מעפיליה, מתעורר ויכוח קשה: להמשיך את העליה או להפסיקה? ממקורות ממשלת רומניה זיסו יודע שהשגריר הגרמני מנפרד בילינגר הזהיר, שכל ספינה שתצא מקונסטנצה לפלשטינה – תוטבע."

ההיסטוריון אפרים אופיר מגלה פרטים על הישיבה המכרעת של ההנהלה הציונית בנדון.

באותה הישיבה לא היו חילוקי הדעות ניתנים לגישור. "אשאל את דעת ארץ ישראל", מודיע זיסו. בחדר סמוך ממתינים מספר שליחים צנחנים לשמוע את תוצאות

הנהגת "הנוער הציוני", רומניה: מימין לשמאל (למעלה) – דוד שערי, ישראל אייזנברג, יצחק ארצי; (למטה) – יעקב בן־יהודה, יהודה שערי

המחלוקת. זיסו מסביר להם את מהלך הישיבה. "מה אתם חושבים?" הוא שואל. ברור שהצנחנים, שליחי האקטיביזם הציוני, מצדדים בהמשך העלייה בכל התנאים ובכל הנסיבות, על אף הסיכונים.

זיסו חוזר לעמיתיו: "דיברתי עם ארץ ישראל, הם עומדים על המשך העלייה". ההכרעה נתקבלה ברוח זו.

הסיפוק הגדול של זיסו היה כאשר ב־22 באוגוסט 1944 יממה לפני ההפיכה ברומניה שהפילה את משטר אנטונסקו הוא מוזמן בדחיפות למיהאי אנטונסקו. אנטונסקו מבקש ממנו להשתמש בקשריו הבין־לאומיים במערב אצל בעלות הברית שיסכימו לשביתת נשק עם רומניה כדי שהסכם שביתת הנשק לא ייחתם רק עם הסובייטים.

אפיזודה זו מוכיחה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים איזה חשיבות ייחסו החוגים הרומנים שרצו ניתוק מהגרמנים למעמדו הבין־לאומי של זיסו וקשריו עם בעלות הברית.

נוקשותו, העדר גמישותו של זיסו באו לידי ביטוי בסיפור הקשור לאות הצטיינות שהוענק לו על ידי הבריטים.

כאות הערכה על תרומתו למאמץ המלחמתי ופעילותו למען שבויי בעלות הברית, ממשלת בריטניה העניקה לזיסו בתום המלחמה תעודת כבוד מיוחדת החתומה ע"י הגנרל הרולד אלכסנדר. זיסו מסרב לקבל את התעודה. "אינני רוצה אות הצטיינות ממדכאי העם היהודי, אלה הסוגרים את שערי המולדת ארץ־ישראל לעם היהודי, ברובו הגדול שרידי השואה."

אחרי ההפיכה של ה־23 באוגוסט, האמין זיסו שהנה התרחשה מהפיכה דמוקרטית אמיתית ברומניה. באקלים זה יוכלו היהודים להיאבק על המעמד והזכויות שלהם.

לא עבר זמן רב והוא מגיע לעימות חריף עם היבסקציה היהודית המתארגנת לכיבוש הרחוב היהודי למען המפלגה הקומוניסטית. יעד חשוב שלהם הוא: כיבוש התנועה הציונית אשר בידיה מפתח חשוב: העליה.

זיסו מאמין, שתגובה הולמת לתהליך זה היא חידוש פעילותה של "המפלגה היהודית". קריאתו של זיסו שהתפרסמה ביומון רומני יוקרתי מעוררת מיד את הפולמוס הישן־חדש בדבר שיטות המאבק של היהודים למען זכויותיהם. בפולמוס זה מושמעים בפעם הראשונה גם קולותיהם של מנהיגים קומוניסטיים לא יהודיים. שר המשפטים לוקרציו פטרשקאנו, אחד ממחוללי ההפיכה של ה־23 באוגוסט, יוצא נגד העמדה של זיסו. היהודים אינם מיעוט פוליטי כי אם מיעוט דתי. התשובה היחידה למצב היהודים גם בעידן החדש היא עליה. ואכן זיסו מנתח את המונח במציאות. כל אלה שחזרו מהגירוש או מהמחנות מגלים שאין להם לאן או למה לחזור. כל מה שהיה להם, עבר לידיים זרות. אין להם לא הרצון ולא הכוח להתחיל את הכל מחדש. לכל זה מתוספת

המדיניות החדשה, ההלאמה והקומוניזציה, הפוגעות קשה במעמד הבינוני היהודי. הלך הרוח ברחוב היהודי הוא ציוני – עליה. לצאת לאן שאפשר, למחנות העבודה של גרמניה, לאיטליה, ליוגוסלביה. ממקומות אלה יש סיכוי להגיע לארץ־ישראל, בדרך חוקית או בלתי חוקית.

במצב זה על הקהילות מוטלת משימה אחת ויחידה: להכשיר את היהודים לעליה לארץ־ישראל. השאיפה לעליה של ההמונים משפיעה על האסטרטגיה של היהודים הקומוניסטים: יש לחסל את המתחרה הציוני ולסלקו מן הרחוב היהודי; לשים יד על העליה ולנצלה כדי לשלוח לישראל יהודים שיחזקו בארץ את המפלגה הקומוניסטית (מק"י), הנאבקת שם נגד "האימפריאליזם האנגלו־אמריקאי, הביטוי לבורגנות היהודית."

הצעד הראשון בכיוון זה הוא חיסול תנועות הנוער הציוניות, נעילת חוות ההכשרה שבהן הנוער הציוני מכשיר את עצמו לעליה ולחיי חקלאות בארץ.

היבסקציה מרכזת בתיקיה את החומר על "הקשר הציוני": פעולות נגד המדינה, ריגול, פעילות בלתי חוקית. הם אינם נרתעים מזיופים, מידע דמיוני נגד המנהיגים הציוניים. המאסרים של המנהיגים הציוניים מתחילים ב־1950. תורו של זיסו מגיע שמונה שנים לאחר שחרור רומניה מעול הנאצים, ב־1952. אחרי שלבים של חקירות ומעברים מבית סוהר אחד לשני, ב־1954 זיסו נידון למאסר עולם, ממנו שוחרר בעקבות מאמצים מדיניים ולאחר שביתת הרעב למען שחרור אסירי ציון.

מפי חבריו למאסר שמעתי על העינויים הסבל וההשפלות שהיו מנת חלקו בבתי הסוהר בהם טולטל. בבית הסוהר ז'לאביה נאלצו חבריו "לבנות" עבורו מקום שינה על דרגש, כדי למנוע ממנו לישון עם מחלת הלומבגו שבה חלה על הרצפה הרטובה מתחת למיטות.

חבריו נחקרו על פעילותו כסוכן אנגלו־אמריקאי, על פעילותו בארגון העלייה שהוצגה כמבצע ריגול אנטי־רומני.

לאחר שרבו הידיעות על המאסרים של 250 מנהיגים ציוניים, נמניתי עם יוזמי ומארגני שביתת הרעב נגד המאסרים. היא התחילה ב־22 במאי 1954 כאשר 75 חברי ההנהגות הציוניות ברומניה פתחו באולם בית הכנסת הגדול של תל אביב בשביתת רעב קולקטיבית. השביתה נמשכה ארבעה ימים. היא נתנה למדינת ישראל הצעירה הזדמנות נאותה להפגין סולידריות עם הציונים שנאסרו בעוון נאמנותם לאידיאל של הקמת מדינה לעם היהודי. השביתה נסתיימה באסיפה המונית שבה מנהיגי המדינה והתנועה הציונית חידשו את מחוייבותם לנהל ביתר מרץ את המאבק לשחרורם של אסירי הציונות. פעולה דומה אורגנה במקביל גם ע"י קהילת יוצאי רומניה בארצות הברית.

השביתה עוררה תגובה רומנית נזעמת. התגובות של הנציגות בישראל ושל משרד החוץ ברומניה הוכיחו, שאכן מיבצע זה פגע בנקודה רגישה אצלם. השביתה הזעיקה

את דעת הקהל העולמית ושפכה אור על פעולה אפלה של הקומוניסטים ושל היבסקציה. אין ספק שהשביתה תרמה אף היא לשינוי שחל ברומניה, שבא לידי ביטוי בשחרור ההדרגתי של האסירים וההיתר שניתן לעלות למדינת ישראל.

המשטר של חיסול פיסי שהופעל בבתי הסוהר הקומוניסטיים של רומניה כלפי האסירים הפוליטיים היריבים, הפך את זיסו שהיה הר געש של מרץ לנכה שנידון למוות. שישה חודשים לאחר עלייתו, נפח זיסו בבית חולים את נשמתו.

אם רוצים לסכם את מקומו של זיסו בהיסטוריה הסוערת של יהודי רומניה, צריך להבין שאין דומה מאזן חברתי למאזן מסחרי. במאזן חברתי אינך יכול לקבוע רווח והפסד, לפיכך בלתי אפשרי לסכם מאזן זיסו מול מאזן פילדרמן.

פילדרמן עסק בהצלה הפיסית של היהודים. זיסו – בהצלתם הרוחנית.

היציאה ההמונית לישראל של כ־400 אלף יהודי רומניה, שרידי השואה, שהחלה ב־1944 ומסתיימת עכשיו לנגד עינינו, נובעת מהזרע הציוני שנזרע ע"י זיסו, האידיאולוג הדומיננטי שהטיף לציונות של עלייה.

בשנות שבתו בבית הסוהר וגם אחר־כך הוסיפו יהודי רומניה לפעול ברוח תורתו, שהפכה בימי חייו לדגל ולמסר. המוני היהודים שבאו לישראל במסגרת "יציאת רומניה" השפיעו בצורה מכרעת על בניין הארץ ופיתוחה. בגלל מכלול הישגים אלה מובטח מקומו של זיסו בפנתיאון האומה.

מקורות

אבני, שמעיה – אורות באפלה – תל־אביב 1966.

אסינגר, עמוס – צניחה עיוורת – תל־אביב 1986.

אופיר, ד"ר אפרים – בגוב האריות – הציונות ברומניה בשנות המלחמה – תל־אביב.

ביקל, ד"ר שלמה – רומעניע – בואנוס־איירס 1961.

בן אפרים, יצחק (מנו) – ממדינה במצור לעם במצור – תל־אביב 1996.

ברקוביץ', יצחק – פרקי רומניה.

זיסו, א.ל. – אנחנו – תקציר יהדות – 1932.

יפה, א.ב. – בשדות זרים – תל־אביב 1996.

לנדאו, ד"ר מיכאל – מאבק חיי – תל־אביב 1975.

לקה, רדו – אני הצלתי את יהודי רומניה – בוקרשט 1994.

מזרחי, אריה (ליאון) – עם דורי ומאבקיו – תל־אביב 1970.

עמיר, ד"ר מיכאל – קובץ לזכרו – תל־אביב 1967.

פייביש, שרגא (עמיאל) – העשוי ללא חת – תל־אביב 1964.
פלין, מיכאל – הציונים על ספסל החקירה – בוקרשט 1993.
פלר, אברהם – דמויות – מקומות – תל־אביב 1985.
קופרמן, ד"ר יפה – בצבת הקומוניזם – תל־אביב 1995.
שפרמן, שמעון – ד"ר ו. פילדרמן – תל־אביב 1996.
שפרן, ד"ר אלכסנדר – מול הסערה – ירושלים 1990.
שערי, ד"ר דוד – המדיניות היהודית ברומניה הגדולה – ירושלים 1996.

משה קלכהיים – שנה למותו

נולד: 13.11.1915; נפטר: 3.4.1996

יעקב פריי

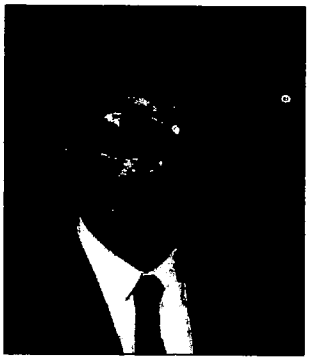

משה קלכהיים ז"ל

"היה איש וראו: איננו עוד..."

עברה שנה מאז פטירתו של ידיד נפש אהוב ויקר עוד מנעורי, ועדיין מתקשה אני לקבל את דין הגורל...

משה נאבק על חייו שנים רבות. בשנה האחרונה הורע מצבו, ליבו הלך ונחלש. זכינו עוד לחגוג את יום הולדתו השמונים – גיל הגבורות – כפי שנהג בגבורה כל ימי חייו. ברם, שמחתנו לא האריכה ימים: בלילה שלפני ערב פסח תשנ"ו פסק לבו לפעום.

משה קלכהיים ז"ל נולד ביארוסלב (גליציה המערבית) בבית דתי והתחנך בתנועת הנוער הציונית "עקיבא", תנועה חלוצית שחברו בה יחדיו גוונים מסורתיים וליברליים. בפרוץ מלחמת העולם (ספטמבר 1939) יצא משה, כמו צעירים יהודיים רבים מזרחה. הוא הגיע ללבוב ומשם לווילנה, שם הצטרף לארגון פרטיזנים יהודיים. במשך תקופה ארוכה לחם ביערות נארוש והשתתף בפעולות הטרדה נגד צבאות הפולש הגרמני, כדי לעכב את התקדמותו. משה לא רק זכה לשרוד מהשואה; הוא היה גם בין החיילים הפולנים והרוסים שנכנסו לברלין החרבה באפריל 1945. לאחר מכן התגייס לפעולות

הצלה של שארית הפליטה במחנות שבגרמניה ובאיטליה, שמטרתן הייתה עליה לארץ ישראל.

ב־1946 הגיע משה לפאריס והצטרף לחברים רבים, "אחים מוצלים מאש", בפעילות בקרב ההסתדרות הציונית השבה לתחייה. משה הצטיין במיוחד בעבודתו במחלקת ההסברה הציונית והיה מעורכי השבועון באידיש "די ציוניסטישע שטימע" (הקול הציוני). למעלה משש מאות גיליונות של השבועון ראו אור בשנים 1947־1961 והופצו באלפיהם בכל ארצות הפזורה, במיוחד באירופה ובשתי האמריקות.

בשנים 1952־1961 היה משה קלכהיים המזכיר הכללי של הקונפדרציה הציונית הכללית באירופה ובצפון־אפריקה וביקר בארצות רבות למען הגברת הארגון וההסברה. החל מדצמבר 1946 הוא השתתף בכל הקונגרסים הציוניים.

משה זכה להקים משפחה לתפארת (בן, בת ונכדים – ילידי הארץ) ויחד עם רעייתו המסורה, טובה, שבע הרבה אושר ונחת. אחרי עלותם ארצה ב־1961, המשיך משה לעבור במחלקת ההסברה של ההסתדרות הציונית והיה דוברה במחוז תל־אביב. יחד עם זאת, הוא פעל עוד במישורים שונים: ב"יד ושם", ב"משואה" וב"לוחמי הגיטאות".

בנוסף, הוא היה מפעילי המפלגה הפרוגרסיבית ולאחריה במפלגה הליברלית העצמאית. הוא היה סגן יו"ר "ברית ראשונים" (ארגון ותיקי התנועה הציונית) בראשותו של יוסף אלמוגי ז"ל ובשנים האחרונות היה יו"ר ארגון הפרטיזנים בישראל.

משה פרסם ספרים בעברית ובאידיש, ביניהם "ספר המעפילים" (דער מעפילים בוך) ו"יציאת אירופה" (אקסודוס תש"ז). הוא ערך ספר מפואר לזכרו של אריה דולצין, יו"ר ההסתדרות הציונית העולמית והסוכנות היהודית.

בשנותיו האחרונות התמסר משה במיוחד לעריכת "פאלק און ציון" (עם וציון), כתב העת היחידי של ההסתדרות הציונית שהופיע באידיש והופץ בכל רחבי העולם. משה המשיך לערוך אותו, בהתנדבות, גם אחר פרישתו לגמלאות (1993). והוא עשה זאת עד לגיליונו האחרון של כתב העת (מס' 406 – יוני 1995).

החלטת ההנהלה הציונית להפסיק את הופעת "פאלק און ציון" בשל קשיים תקציביים, גרמה למשה צער רב והוא הביע זאת במאמרו הראשי האחרון, תחת הכותרת: "בכאב ובצער בלב".

מפעלו הגדול האחרון היה עריכת הספר "בקומה זקופה", הסוקר פרקים בתולדות הלחימה הפרטיזנית היהודית ביערות נארוש.

חבל על דאבדין ולא משתכחין...

למונק אלבן הי"ד

דוד שיף

חמש שנים מרות בזכרונות מתוקים חייתי,
ברגשנות אבוש ואודה... לא אחת בכיתי...
חמש שנות ציפייה לרגעי הפגישה,
חמש שנות התמודדות עם גורל מרושע.
התזכור מושבת "רופיצה"[1] שיחות על יש מאין,
מרקיעות שחקים בענן... "ללא כנפיים"...
ולילות המשמר... ויכוחים עד חצות...
איך הלהיבנו אז בז'חזובסקי[2] ב"להבות".
בבלתי אפשרי בבטחה היית "מרחף",
וכמה "מרטין עדן"[3] היה קרוב ללב!
ובכל ה"ועלטשמערצים" עם מאבקי הפנים,
כרי הדשא... יערות ירוקים... שדות מושלגים.
סיורים, מחנות, מדורות אש, אוהלים...
ימי שמש זוהרים... סערות וברקים...
ובהרים חקוקה בסלע הבריכה שלנו,
היתכן יקירי... שאינך עוד אתנו?

כברגעי המוות קטעי חיים חולפים,
כצללי הערב ממחבואם יוצאים,
כך זורמים בשטף... כך בסרט כמו...
השני מבזיק... בעקבות קודמו...
כל אחד בשרשרת למנגינתו מחובר,
האינך שומע איך העולם כולו, כולו שר?
איך הלחן קולח כמעין שאינו תם,
כאשד בקצב יורד... או בלבי נעלם...

ריבוא פרסה ושעה חוצים בינינו היום,
ועל־אף... הכל חי בי רענן כתמול שלשום...
טרנוב שלנו, ויכוחים ב־"לוגיות" שורה,
חלוציות... הגשמה... וחיסול הפזורה...
התזכור הסימפוניה חמישית או שלישית?
ובמוזיקה של שופן – תוגה חרישית...
"יאן קז'ישטוף"[4] הרי היה בשיא חווייתנו!
כמה שעוצמת רגשותיו עלינו השפיעה,
על מאוויינו ומעשינו חותמה הטביעה.
התזכור איך אי־הצדק בעולם קיללת,
ובמלחמה נגדו מות גיבורים נפלת!
עתה בין קדושי עמנו נח הנך ודאי,
דע אחי־יקירי שבי אתה... אתה חי!

(המקור נכתב בפולנית ב־1946, תורגם לעברית ב־1996)

הערות

1 מושבת קיץ ב־1934.

2 סופר פולני־ידוע.

3 של ג'ק לונדון – סופר אמריקאי ידוע.

4 יצירותיו של רומן רולן – סופר והוגה צרפתי.

לזכרו של אריה בן־טוב

דינקה שטרסברג

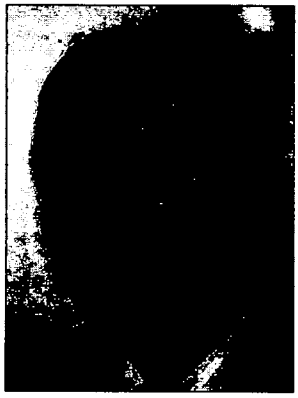

אריה בן־טוב ז"ל

בחטף, במהירות מזעזעת, נעקר מתוכנו אריה בן־טוב – הבשורה הייתה קשה למשפחה, לחברים, לכל אחד שהכיר אותו או עבד במחיצתו. אריה נפטר בעת שהותו בהולנד, בכנס של הליברלים, מיד לאחר שגמר את נאומו. כל חייו היה פעיל, לא נח רגע, למד, חקר, כתב והתמסר כולו לנושא השואה. הוא הגיע ארצה אחרי כל הזוועות, אחרי ששרד ממחנה ההשמדה, אחרי שאיבד את כל משפחתו, היה אז בן 22 ולא נשבר.

אריה הגיע ארצה ממחנה המעצר בקפריסין אחרי הכרזת המדינה ב־1948. שירת בצבא, המשיך בלימודים, התמחה בלימודי משפטים והיה לעורך דין מצליח. בארץ הקים משפחה יפה, נישא לאביבה והוליד את שלושת ילדיו: רונית, אחיטוב וחני.

הנושא היחיד שהטריד אותו כל הזמן ולא נתן לו מנוח היה השואה, אותה חקר בצורה מדעית וכניצול שואה היו לו הרבה שאלות: איך זה קרה? למה העולם שתק?

הספר שכתב, "הצלב האדום שאיחר לבוא", הוא מחקר שעשה כעבודת דוקטורט שלו בהיסטוריה ובו הוא מאשים קשות את הארגון על אזלת ידו בהצלת יהודים, במיוחד יהודי הונגריה. הספר תורגם למספר שפות, הוא בעל ערך רב וזכה להערכה רבה בארץ ובעולם.

בסך הכל עבדתי עם אריה ז"ל שנה אחת אחרי המלחמה. שנה קשה, שנה מכרעת, שנה שקבעה את עתידנו. היינו שבורים, פצועים פיזית ונפשית, בלי משפחות, בודדים נפגשנו בפולין והיה לנו ברור שבפולין לא נשאר.

בקרקוב פגשנו אנשי תנועה ובעזרת אנשי "הבריחה" יצרנו קיבוץ קטן, שצמח במשך הזמן. היה לנו ברור שהכיוון שלנו הוא ארץ־ישראל.

לאורך כל הדרך היה אריה הרוח החיה והיה לי טוב לעבוד איתו, כי היה מלא יוזמה, תושייה ולכל מצב קשה מצא פיתרון. יחד עם אריה לקחנו על עצמנו אחריות כבדה על קבוצה גדולה של נוער – מנין לקחנו את הכוחות ואת הידע להוביל אותם בדרך לא דרך לכיוון הארץ? האתגר היה עצום והמטרה הייתה קדושה. אחרי כמה חודשים בקרקוב, עברנו מחופשים ליוונים את גבול פולין לצ'כוסלובקיה ומשם לאוסטריה. באוסטריה – במחנה טרופיק נשארנו מספר חודשים והודות ליוזמות של אריה התנאים היו די סבירים – הוא היה המקשר עם מוסדות המחנה וגם עם Uuta, שעזרה לנו הרבה בתקופה הקשה הזאת. מאוסטריה בעזרת אנשי "הבריחה", הגענו בדרך לא דרך לאיטליה.

אנשי הבריגדה טיפלו בנו, מצאנו לנו בית יפה במרוטה פרטה, לא רחוק מרומא, בית שבזמן המלחמה היה משכנו של הגסטאפו. כאן, יחד עם אריה וחברים נוספים, ניהלנו חיים פחות או יותר מסודרים. היו חיי חברה יפים, ניהלנו שיחות, היו ועדות, חגגנו חגים ושבת. אריה היה בכל מקום וההשפעה שלו הייתה מורגשת בכל. לצער כולנו הגענו לנמל La Spemia בלי אריה – באותו זמן הוא היה בפריז, בוועידה הראשונה של התנועה. עבורו הייתה זאת טרגדיה ואכזבה גדולה. הוא הגיע לנמל ישר משדה התעופה ולחם להצטרף אל הקבוצה, אבל לא נתנו לו להיכנס לאנייה, כי לא היה ברשימה. את הצער שלו קשה לתאר, אני רוצה להביא קטע קצר ממכתב שכתב בקפריסין לתל־יצחק, לחברים שעלו באותה אנייה: "... אתם לא יכולים לתאר לכם איזה משבר אני עובר. אחרי 20 חודשי עבודה וחיים יחד ברגעים הכי קשים, עם חברים שרציתי יחד לעבוד ולבנות בארץ – פתאום נותקתי ואני רחוק מכם. אני מקווה שאתם מבינים את המצב ואת הכאב שלי."

אריה היה איש ציבור מובהק ופועלו היה מרשים. על מנת להשלים את מחקרו הגיע למקומות ולארכיונים שאיש לפניו לא הגיע, ישב חודשים וחקר וחקר. כל זה נבע מהכרה עמוקה בצורך הנצחת התקופה בכל מיני דרכים ובכל מחיר. היה נועז ולא הסתיר מה שעל ליבו – מלא מרץ ורקם הרבה תוכניות לעתיד – כזה היה אריה ז"ל וכך נזכור אותו ואת פועלו.

נפטר ב־6.6.1996.

יהי זכרו ברוך.

אשר כהן ז"ל

צבי הרמן

אשר כהן ז"ל

בצלו העתום והאטום של המוות, מתבהרים־מתחדדים ביתר שאת הקווים הבולטים, האופיניים־הייחודיים של האדם, שהכרת בחיים אך לא עצרת בשטף הימים להעמיק חשוב עליו, על תכניו ותכונותיו. אנחנו מקבלים אותו בלא הירהורים רבים, אנחנו מסתגלים באופן טבעי לבני אדם אתם אנחנו באים במגע תכוף. הייתי רגיל לבוא לעתים קרובות ללישכתו של פרופסור בלא וואגו, לשוחח ולהחליף דעות בסוגיות היסטוריות ובבעיות חקר השואה וספרותה. בחדרו פגשתי באיש שנראה צעיר, בעל פנים מעט מחודדים לעיניו הכחולות מבט חודר. בדרך כלל, בהיכנסי היה קם ויוצא אלא אם פרופסור וואגו אמר לו: אשר שב; אין לנו סודות. אנחנו מדברים בנושאים שמעניינים גם אותך. בפעם הראשונה כמעט ולא הוציא הגה מפיו.

שאלתי את פרופסור וואגו מיהו הצעיר הזה.

שים לב אליו. הבחור הזה הוא כוח רציני מאוד. כאשר יפרוש את כנפיו – יתרומם לגבהים. דרך אגב, הוא חניך "הנוער הציוני". התנועה שבה גדלת גם אתה.

בפגישות האלו ואחר כך בשיחות, למדתי להכיר איש מצניע לכת, מהוסס מבוייש־קמעה, מסוגר. אולם הססנותו וסגירותו לא היו ביטוי לבדלנות אקדימית מתגנדרת,

מתחנחנת ומתיהרת. השקט והסגירות לא היו מהמין שמרחיק אנשים ומקים חומות. בתחילה חשבתי שפגשתי בטיפוס התואם את הגדרתו של המשורר הרומי הוראציוס (Horatius): "אשרי אדם שחי רחוק מהמולת העולם" (beatus ille qui procul negotiis). על פניו היה מופיע לפעמים חיוך קל, כבוש־מבודד ובעיניו ניצנוץ של בדיחות הדעת. אחר־כך למדתי, שאשר כהן לא היה כלל וכלל מופרש מן הציבור. התנהגותו השקטה, דיבורו השקט החדגוני כמעט – היו טמונים באופיו. בשקט ובהתמדה טווה את יצירתו ההיסטורית. ישנם פירות שמבשילים בפתאום, בבת אחת, בנפול עליהם קרני חמת קיץ ראשונות וישנם פירות שמבשילים לאט לאט ורק בשלהי הסתיו הם מגיעים לבשלותם ולעסיסיותם המלאות. פרי כזה היה אשר כהן.

השקט החיצוני הסתיר סולם שלם של קולות. גונים רבים שהפכו למעין בבואה של כלי נגינה של הנשמה. בחלוף השנים נגס בתעודה אחר תעודה, בדף אחר דף בספר הזמנים, בו קיפאון הצער, העצבות הקבועה, דיעוך המאורות והשמים ששרעו בלי ניחומים, התהימו לתהומות את הידע הרהוי־המזווע. אשר כהן עשה זאת כדי לבנות ספרים, בהם ניסה לעקור את קיפאון הצער ולהכניס סדר והיגיון, ככל שניתן, לעלעול האירועים והקולות. הוא לא תזז, לא סער לא בדיבור ולא בכתיבה, בלא סערות כתיבה ובלי תמרוקי מלים. ובכל זאת, כמה מסעירה היתה בשבילי הכתיבה האקדימית המתועדת־הזהירה הזאת, שנדחסה בספרו "המחתרת החלוצית בהונגריה".

לפני שנים הייתי מוזמן להתוועדות אנשי תנועת "הנוער הציוני". השתתפו בה חברים מהונגריה, טרנסילבניה וחברים מפולין, שהגיעו להונגריה בתקופת המלחמה ובדרך־לא־דרך התמלטו מגיא ההריגה בפולין. היתה זו התכנסות של הצטדקות, בה המשתתפים, בהתפתלות נפשית, הִלקו עצמם בפרגול הספקות ובהרגשת אשם. חשו את עצמם כקוצו של זנב שהתקלשו עליו השנים, זלזלו בעצמם בשל חוסר מעש וחוסר עמידה. איזה אשם? במה אשמו? על שהותירו מאחוריהם קברות עלומים, גופות הרוגים, ביניהם רבים שהיו טרף ומאכל לדגי הדנובה – ונשארו בחיים? על שלא התמרדו עם נשק ביד ולא מתו מות גיבורים כרוב מורדי גיטו וורשה? תוגה של הרגשת נחיתות הצעיפה את דברי החברים.

לא הבינותי אותם. אותו זמן כבר התפרסם ספרו של אשר כהן "המחתרת החלוצית בהונגריה", בו גאל גאולה מוחלטת את הרגשת הנחיתות ואת תוגת האשם. אני משער לעצמי, כלומר אני יודע מתוך שיחות, שנצתלהבו בנפשו צלהבים מאירים מימי שהותו וחינוכו בתנועת הנוער, שהאירו את הימים והלילות אטומי האתמולים של ההתרחשויות. בכתיבתו השקטה־הלוטפת, האמינה־המדעית, הרציע רצועות־רצועות על־ידי החייאתם המסודרת של מישורי האירועים בהכרת אלה, שנאנקו תחת משוי רגש האשם. בלי הכרזות מפוצצות תלם תלמים וערוצים עמוקים בערפולת העגומה, עד כי העינים התחילו מתעפעפות מסילוני זוהר ואלומות־אור. אשר כהן הוכיח בתיאורי

אין־ספור עובדות, שאכן גם בהונגריה היתה התמרדות, שהוא עצמו נמנע מכנותה "גבורה". הוא תיעד את התקופה ומילא אותה תוכן בתעודות ועדויות, שהפכו את הקערה על פיה.

ואמנם היתה "גבורה". אם להשתמש במלה המעט שחוקה והמאוד בלתי מובנת. אין ספק, שעוד נרצה לחנך דורות על קידוש שמם של מורדי הגיטאות. המרד בגיטאות היה אקט דרמתי, הצהרה וזעקת גאווה של היהודי באשר הוא יהודי ושל האדם באשר הוא אדם בעולם של שיטנה אפלה ושיתות־דם מציף כל; מעלל־הוד חד־פעמי למען המוות. תם ונשלם. עד כלות האזנייה הקשבתי לקול הפנימי הצנוע, החרישי־הלוהט והחודר עמוק, שמתהלך בדפי הספר וקלטתי את האירועים. הוא עורר בנחירי את ריחה הצרבני של הקלגסות ואת נשיפתה של סופות המשטמה שהסתוללה ביהודי הונגריה. כאשר קרסו עליהם השמים. הרוח ייפחה והיתמות היתה שחורה משחור. ההתמרדות של תנועות הנוער בהונגריה לא היתה מעלל חד־פעמי, אלא שרשרת מתמשכת של מעשים ומעללים מסמרי שערות כדי להציל וכדי לסייע לשרוד בחיים: ילדים מיותמים שוטטו ברחובות ערים, בדרכי עפר, ביערות, מכופנים עד גבול המוות; בקיפאון־לב, בקהיון־חושים, בייאוש קורע ובאפס־תקווה חיפשו את האין. לגנוב מזון כדי לשבור את רעבונם, להסתירם ולגונן עליהם מפני אכזריות סרדיוטות גדודי "צלב החץ" צמאי דם יהודי ואוכלוסיה עוינת, להביא צרי ומרפא לחולים. לעורר בלבם ניצוץ תקווה – להחזירם לחיים – זוהי גבורה יומיומית. להיכנס מחופשים כנאצים או כהונגרים לגוב האריות של הס.ס., "צלב החץ" והמשטרה כדי להציל יהודים – זוהי גבורה יומיומית; להכריח בנשק קבוצות ביריונים לשחרר יהודים, שהוליכום בהילולת־לב לגדות הדנובה כדי לירות בהם – זוהי גבורה יומיומית. זוהי גם התמרדות מתמדת למען החיים. סכנת נפשות ארבה להם על כל צעד ושעל, בעמדם 24 שעות ביממה מול כוחות האופל ונוכח מגור המוות. אך בעיני המשתתפים העשייה הזאת, המעללים האלה היו כמעין מישזר צנוע של יום־יום.

אנחנו חיים בדור רוצח אגדות ומנפץ מיתוסים: דור שמקרדם ועורף כל חלקה טובה ומשכל עצמו לדעת. דור של "פוסט", של אחרי. אך לא תמיד יהיה כך. גם באופנה הזאת יבוא מהפך. כמה טוב, שאשר כהן הותיר לנו ספר, בו השחיז את תיאור המציאות, שמתוכו דורות יבואו יוכלו לדלות "אגדות".

בתחילה, כאשר פירסם את מאמריו הראשונים בחקר השואה, חשבתי שקולו הוא חד־צלילי ומחקרו הוא חד־גוני. אט אט, אך בהתמדה ובביטחה אשר כהן התחיל אורג שטיח מנומר של האירועים בהם טיפל, שדה ראייתו התרחב והלך ומחקרו התפתח למחקר רב־קולי. בתהליך הזה קנה המחקר מידות חדשות, התרחב ויחד עם התרחבותו שטפו הפך למהיר יותר. אשר כהן היה להיסטוריון שואה בעל ראייה סינופטית. כוללת; וכדברי פרופסור וואגו: הוא פרש כנפים והחל מתרומם לגבהים.

שמו ותהילתו התחילו יוצאים ומתפרסמים בעולם הגדול. בצרפת יוצאת לאור זה עשרות שנים הסידרה האוניברסיטאית היוקרתית "מה אני יודע?" (Que sais-je ?), ובה גדולי המדענים, הסופרים והוגי הדעות כותבים על נושא התמחותם המיוחד. אצל מי הזמינו ספר כללי על השואה? אצל אשר כהן.

ימים אחדים אחרי הסתלקותו בטרם עת, ראה אור בעברית ובצרפתית ספרו הגדול "השואה בצרפת". בספר זה אשר כהן אינו רק היסטוריון: הוא גם סוציולוג, חוקר חברה על שכבותיה וכתותיה, כדי לעמוד ביתר עמקות על המניעים הכלכליים והפסיכולוגיים של כל עם בתקופת השואה. בזמן האחרון למד איטלקית והתחיל נובר בתעודות איטלקיות כדי לחבר ספר על השואה באיטליה. ואחרי איטליה עמדו בתור ארץ אחר ארץ, הוא רצה להכתיר את מפעל חייו בספר גדול, כולל, על השואה בכל הארצות ומכל הבחינות ההיסטוריות והסוציולוגיות. מוות פתאומי, טרם עת, קטע את רצונו־חלומו.

אדם נולד ערום וכשהוא יוצא לדרכו האחרונה הוא מעורטל וערום ואיננו נוטל אתו דבר וחצי דבר. יש מעטים, יחידי סגולה, שבכל זאת לוקחים אתם מטען מיוחד. אשר כהן נטל אתו את הספרים שעמד לכתוב! מי יודע אם יקום בתוכנו חוקר חדש, שיוכל להגשים ולמלא אחרי המטלה שהציב אשר כהן בפניו.

עליו אפשר לומר, לא כשיגרת לשון מלומדה, את פסוקי המשורר:

"היה איש ואיננו עוד
ושירת חייו באמצע נפסקה."

פסוקים הולמים ביותר. כואב.

ביבליוגרפיה תנועתית

נתנאל אבי־יונה

תנועת "הנוער הציוני" חגגה בשנת 1996 שבעים שנה לקיומה. בארכיון "משואה" ובספריית המכון מצויים אוספים של פירסומי התנועה, קבצים וספרים שיצאו לאור מטעמה, ביניהם כאלה המתארים את דרכה הרעיונית ואת מפעליה.

הרשימה שלהלן, המפרטת פירסומים אלה, באה לתת מפתח בידי מדריכי התנועה העולמית של "הנוער הציוני" ובידי חוקרים והיסטוריונים, המתעניינים בתולדות התנועה הציונית ותנועות הנוער החלוציות.

אבן־חן, אהרון (עורך), שקד משה – ספר זכרון לאיש רב פעלים, נתניה 1975.

אבני, שמעיה, נגהות בחשכה, תשכ"ד.

אבני, שמעיה, "הנוער הציוני" ברומניה, 1936־1949, תל־אביב 1992.

אבני, שמעיה, גאולים מיד צר, תל־אביב תשל"ח.

אבני, שמעיה, בנכר – סיפורים, תל־אביב 1977.

אבני, שמעיה, אשר לא נשאו לשוא נעוריהם; לזכרו של אריה ורדי, רמת־גן 1980.

אבני, שמעיה, אריאלי, מרדכי (עורכים), על גבולם: קיבוצים, מושבים, כפרי נוער ויחידים במלחמתם, ירושלים 1969.

אבן־נור, ישראל, נפש אדם בסלע – ספור חייו של יעקב בן יהודה, תל־אביב.

אברהמי, אריה (עורך), "הנוער הציוני" ברומניה, תל־יצחק 1984.

אורנשטיין, יהודה (עורך), הפנינה אשר בכתר – דפי זכרון על פנינה אורנשטיין ז"ל, תל־אביב 1993.

איבינסקי, זאב, מרד של בדידות, 1993.

אייכלר, חוה, בצל המוות – "הנוער הציוני" בהונגריה בעתות מבחן, תל־אביב 1992.

אייכלר, חוה, תלמי, יהודה, הלום, מאבק, הצלה – הנוער הציוני בהונגריה, תל־אביב 1996.

אלפערין, אהרן, גולדשטיין ישראל, א לעבן פון שליחות, ביאגראפיע, ירושלים 1974.

אפשטיין, שמואל, חייו ופועלו, תל־אביב 1966.

אריאלי, מרדכי, לוי, אריה, קשתי, יצחק (עורכים), הכפר המחנך – קובץ עיונים מתוך "יסודות", כתב עת ליובל ה־60 של זאב שיקלר, ירושלים 1976.

אריאלי, מרדכי (עורך), נתן אוטו – קוים לדמותו, כפר גליקסון 1970.

אריאלי, מרדכי (עורך), **עיונים בערכים אנושיים**, תל־אביב.
אשר, נתן (עורך), **ניצני "עין השלושה", הגרעין הראשון של "הנוער הציוני" מאמריקה הלטינית – התהוותו, מאבקיו וחלליו.**
בנדרמן, אלה, **תרע"ט – תשמ"ג**, ניצנים.
גבעון, יוסף – חייו ופועלו, תל־אביב 1969.
גוטרמן, בלה (עורכת), **ארטק, (מעין אהרון), קוים לדמותו**, תל־אביב 1994.
גוטרמן, בלה (עורכת), **ברקאי יצחק; מסכת חיים**, תל־אביב 1993.
גולן, מתי, **נתיבם של חניכים**, ירושלים 1975.
גורדון, אהרון דוד – משנתו ודברו, תל־אביב תש"ג
גלבוע, יהושע, **לשמור לנצח**, תל־אביב 1963.
גליקסון, משה, **עם חלופי משמרות**, (כרכים א־ב), תל־אביב 1939.
גרינבוים, נתן, **בדרכים ובצידי דרכים, בוריסלב, סיביר, ארץ ישראל**, תל־יצחק 1994.
דוידסון, גוסטה, **יומנה של יוסטינה**, תל־אביב 1953.
דרור, צביקה, **"ניצנים" – קיבוץ שנבנה פעמיים**, 1990.
הל, גרשון, רובינשטיין, אליעזר (עורכים), **מיכאל קוסובר 1908־1978**, תל־אביב 1985.
הלפרין, יוסף צבי, **הדרך לחירות, 1945־1946**, 1996.
הרמן, צבי, **במבוך הזמן**, תל־אביב 1985.
הרצברג, תושיה, **החול הצוחק**, 1986.
ויסזנד, משה, **הרס ותקומה**, תל־אביב 1970.
זיידל, הלל, **אדם במבחן**, תל־אביב 1973.
זינגר משה ז"ל, בית יהושע, 1970.
חסון, אברהם, שנה לפטירתו, 1978.
חרמש, חיים, **בצל המצודה**. בני־ברק 1988.
חרמש, חיים, **מבצע אמסטרדם**, תל־אביב 1985.
חרצק, פייגה, **בנתיב עשן ואפר**, תל־אביב 1988
חרצק, פייגה, **החלום ושברו**, תל־אביב 1995.
חשביה, אריה, **הקרב על המנזר**, תל־אביב 1970.
טאני, סאלאמן־מערבי, **טעג פון צאורן**, תל־אביב 1975.
טאני, סאלמאן־מערבי, **טעג אין וועג**, תל־אביב 1968.
טאני, סאלמאן־מערבי, **טעג פון אמאל**, תל־אביב 1979.
טילס, מנחם, לזכרו, תל־אביב 1976.
יהב, דן, **קיבוצים ברמת השרון בשנות השלושים והארבעים**, תל־אביב 1993.
יחיאלי, ברוך, **עקיבא, צמיחתה, התפתחותה ולחימתה בשנות השואה**. תל־אביב 1988.
כגן, הלנה, **ראשית דרכי בירושלים**, תל־יצחק 1981.

כהן, אשר, המחתרת החלוצית בהונגריה, חיפה 1984.
כהן, יוחנן, יסודות, תש"א.
כהן, יוחנן, "הנוער הציוני" – צמיחתה של תנועה, תל־אביב 1976.
כהן, יוחנן, עוברים כל גבול – "הבריחה", פולין 1945־1946, תל־אביב 1995.
כרמלי, שלמה, מימים עברו – אדם ופעלו, תל־אביב 1979.
למברג, דב, 1923־1975, ירושלים 1976.
לוסטיג, לאון, לזכרו.
מאירי, שמואל (עורך), "יסודות" – שלושים שנות חינוך פנימייתי, תל־אביב 1980.
מאירי, שמואל, כיסופים, תל־אביב 1984.
מזיא, פרדקה (עורכת), "לוחמים – חברי הנוה"צ במרד גיטו ורשה", מקורות, מס' 7, 1963.
מזיא, פרדקה, רעים בסער, ירושלים 1964.
מימון, יהודה (עורך), החלוץ הלוחם, תל־אביב 1984.
מרגלית, דוד (דודק), לזכרו, תל־אביב 1979.
נזר, רינה (עורכת), משנת א.ה.ה. עקיבא, תל־אביב 1986.
סמובסקי, אשר, דמותו ופועלו, תל־אביב 1980.
עזאי, פנחס, ברדיצ'ב אבא – עשור למותו, ירושלים תשט"ו.
עזאי, פנחס, בשדמות מולדתי, תל־אביב 1947.
עקביא, מרים, הדרך האחרת – סיפורה של קבוצה, תל־אביב 1992.
פלד (מרגולין), יעל, קרקוב היהודית, 1933־1943, תל־אביב 1993.
פלטיאל, חיים זאב, המפלגה הפרוגרסיבית – לבעיית מפלגה קטנה בישראל, 1963.
צחר, נפתלי (עורך), ארכיון אלף שוואַרצבאום, תל־אביב 1986.
צחר, נפתלי (עורך), מעט מכתבים מימי מצוקה ותקווה, קיבוץ תל־יצחק 1986.
צימנד, דוד, במערכת ההצלה והקליטה, תל־אביב 1972.
רופאייזן־שיפר, הלה, פרידה ממילא 18, תל־אביב 1990.
קויפמן, יחזקאל, בחבלי הזמן – קובץ מחקרים ומאמרים בשאלות ההווה, תל־אביב תרצ"ו.
קויפמן, יחזקאל, מלחמת מעמדות בישראל, מוקדש ל"הנוער הציוני", סיון תרצ"ד.
קול, משה, אריחים, פאריז 1952.
קול, משה, נתיבות בחינוך ובשיקום. תל־אביב 1964.
קול, משה, מאבקים ומפעלים, תל־אביב 1984.
קול, משה, שואה ותקומה, תל־יצחק־תל־אביב 1985.
קול, משה, דברי פרוזה, תל־אביב
קול, משה, מסכת עלית הנוער, 1964.

קול, משה, **משעולים בציונות ובליברליזם**, ירושלים 1964.
קול, משה, **אנשים ומעשים**, תל־אביב 1983.
קול, משה, **מאמרים ונאומים**.
קול, משה, **נתיבות – פרקים אוטוביוגראפיים**, תל־אביב 1981.
קול, משה, **מורים וחברים**, חלק א, ירושלים־תל־אביב 1968.
קול, משה, **מורים וחברים**, חלק ב, ירושלים־תל־אביב 1974.
קול, משה, **מורים וחברים**, חלק ג, ירושלים־תל־אביב 1977.
קול, משה, **מאבק לשיתוף יהודי־ערבי**, קיבוץ תל־יצחק, 1979.
קול, משה, **מלחמת לבנון והמצב בשטחים**, תל־אביב 1984.
קול, משה, **במאבק לפלוראליזם דתי ותרבותי**, תל־אביב 1979.
קמרון, אפרים (עורך), **לוסטגרטן שמעון; שימק – אדם, רע, לוחם**.
קלארק, פ., **חופש בחברה מחנכת**, 1964 תל־אביב.
שווארצבארט, יצחק, **צווישען ביידע וועלט־מלחמות**, בואנוס־איירס 1958.
שולמית – לזכרה של שולמית דורצ'ין, תשכ"א.
שופט, יעקב, **אלפר דוד – חייו, זמנו, מקומו ובני לוייתו**. תל־אביב, 1988.
שלומי דוד, **לזכרו**, תל־אביב 1989.
שלומי חנה, "תולדות 'האיחוד' בפולין בשנה הראשונה לקיומו, אוגוסט 1994־1945", **מאסף הציונות**, כ' (תשנ"ו), עמ' 175־225.
שערי, דוד, "הציונים הראדיקלים 1923־1933", חלק א: **כיוונים**, חוברת 20, 1983, חלק ב: **כיוונים**, חוברת 22, 1984.
שערי, דוד (עורך), **חינוך לאמונה ולמסורת, לזכרו של דב שיבר**, ירושלים, 1964.
שערי, דוד, **גירוש קפריסין, ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים 1946־1949**.
שערי, דוד, **כינוס היסוד של סיעת "העובד הציוני" בהסתדרות**, תל־אביב 1979.
שערי, דוד, **מ"סתם ציונות" ל"ציונות כללית"**, ירושלים 1990.
שערי, יהודה, **בדרכי הליברליזם הסוציאלי**, תל־אביב 1992.
שערי, יהודה, **החברה הישראלית על פרשת דרכים**, תל־אביב 1958.
שצקי, שלמה (עורך), **ביוק, זליג, שירת חייו**.

כתבי עת

העובד הציוני (בטאון) – ירחון לעניני מדיניות וחברה, מס' 1־375 (1940־1960)
תמורות (בטאון) – ירחון לעניני מדיניות וחברה, מס' 376־625 (1960־1984)
הנוער הציוני (בטאון), "הנוער הציוני" בפולין, (1934־1939)

עלים, "הנוער הציוני", ישראל – המזכירות העליונה, (1951-1952 ; 1961-1963)
משואה, קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה, קבצים א-כה (1973-1997)

Cohen, Israel, **A Cionizmus**, Budapest 1946.
Divrey Akiba, 17/11 Krakow, Lwow, Warszawa 1933.
Divrey Akiba, vol-2 Krakow, Lwow, Warszawa 1934.
Divrey Akiba, vol-4 no 32 Krakow, Lwow, Warszawa 1935.
Divrey Akiba, vol-5 Krakow, Lwow, Warszawa 1936.
Draenger, Gusta, **Pamietnik Justyny**, Krakow 1946.
Grunbaum,I, **Zarys Historji Sjonizmu**, Krakow 1930.
Hanoar, Krakow, 1925-1931.
Ildiko, Ruth, **Hanoar Hazioni**, Tel-Aviv, 1994.
Kaufman, Jechezkiel, **Walka klas w Zydostwie**, Lwow 1935.
Kol, Moshe, **Renovacion en ek Sionismo y en el Liberalismo**, Mexico 1972.
Landauer, Georg, **Der Zionismus im Wandel Dreier Jahrzehnte**, Tel-Aviv 1957.
Lipski, Jane, **Memories**, Tucson, Arisona 1990.
Magen, Rivka, **A Sharp Sword**.
Nitzanim en la Lucha, Buenos Aires, 1963.
Super, Arthur Saul, **Alonei Yitzhak**, Jerusalem.
Weltsch, Felix, **Allgemeiner Zionismus**, Praha.

רשימת משתתפים ב"משואה"

(לפי סדר הופעתם בקובץ)

יוחנן כהן – מפעילי "הנוער הציוני" בפולין לפני המלחמה, שליח "המוסד" ומראשי "הבריחה"; חבר בכנסת השלישית, שגריר ברומניה ובפינלנד.

משה בייסקי – שופט בית המשפט העליון (בדימוס), ניצול שואה, יו"ר הנהלת "משואה".

אשר כהן ז"ל – פרופ' להיסטוריה של תקופת השואה, אוניברסיטת חיפה.

יהושע פרוינדליך – ד"ר להיסטוריה, מומחה לתולדות העם היהודי בעת החדשה. עורך הסידרה "תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל" בארכיון המדינה.

דוד שערי – ד"ר להיסטוריה, חוקר במכון לחקר הציונות שליד אוניברסיטת תל־אביב.

יגאל בנימין – ד"ר להיסטוריה של העת החדשה באוניברסיטת בר־אילן.

ז'אן פרנסואה ליוטאר – מחשובי הפילוסופים הצרפתיים בני זמננו. מחבר המסה הפילוסופית "הדיפרנד" המשלבת תורת לשון ושיח עם פרקים באתיקה, בפילוסופיה פוליטית ובפילוסופיה של ההיסטוריה.

בלה גוטדמן – ד"ר להיסטוריה, סגן־מנהל בית ספר תיכון, הרצליה.

משה קלכהיים ז"ל – ממורדי גיטו וילנה, מזכ"ל התנועה הציונית בישראל, יו"ר איגוד הפרטיזנים ומורדי הגיטאות בישראל.

אלחנן גפני – מפעילי "הבריחה"; שגריר, מנהל ההסברה בביטוח הלאומי. היום בגימלאות.

יצחק גנוז – מורה, מחנך, חוקר הפולקלור היהודי, עורך "ידע־עם".

שמואל קרקובסקי – ד"ר להיסטוריה, מנהל ארכיון יד ושם (לשעבר). מרצה בכיר להיסטוריה של תקופת השואה באוניברסיטת תל־אביב. חוקר במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.

משה'לה יפה ז"ל – ילד שנספה בגיל 12 במחנה פונאר ליד וילנה.

אוה פוגלמן – פסיכיאטרית וחוקרת בארה"ב. מתמחה בדור השני ובחסידי אומות העולם.

שושנה רצ'ינסקי – סגן יושב ראש ארגון חסידי אומות העולם בישראל.

יעקב גלר – ד"ר, מחנך, חוקר, מרצה בכיר לתולדות עם ישראל, אוניברסיטת בר־אילן.

איתמר לוין – סגן עורך העתון הכלכלי "גלובס".

אבי בקר – ד"ר למדעי המדינה. מנהל המשרד בישראל של הקונגרס היהודי העולמי.

דב לוין – פרופ' להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית. ראש המדור לתיעוד בעל־פה במכון ליהדות זמננו.

אסתר ובמן – חוקרת במרכז דיין ובפרויקט לחקר האנטישמיות, אוניברסיטת תל־אביב.

דוד סיטמן – חוקר בפרוייקט לחקר האנטישמיות. אוניברסיטת תל־אביב.

נאוה סמל – סופרת, מחזאית ומתרגמת.

משה גרטנר – ממנהיגי "הנוער הציוני" בטרנסילבניה. שימש מנהל חינוכי של מוסד אלוני יצחק במשך שנים רבות.

חוה אייכלר – ד"ר להיסטוריה, חוקרת במסגרת המכון ע"ש שטרוכליץ לחקר השואה באוניברסיטת חיפה.

יצחק ארצי – ממנהיגי "הנוער הציוני" ברומניה, כיהן כח"כ וסגן ראש עיריית ת"א־יפו.

יעקב פריי – רופא וסרינר. חניך תנועת "הנוער הציוני־עקיבא" בקרקוב, פולין. לשעבר מזכיר הפדרציה הציונית בצרפת.

דוד שיף – פעיל ב"נוער הציוני" ובתנועת "הבריחה", עבד שנים ארוכות במערכת הביטחון.

דינקה שטרסברג – חניכת "הנוער הציוני", ניצולת שואה, ממעפילי אקסודוס, חברת קיבוץ תל־יצחק.

צבי הרמן – סופר, מחזאי, לשעבר מנכ"ל צי"ם וחבר הנהלת הסוכנות היהודית.

Elchanan Gafni: The Flight from Czechoslovakia 151
Yitzchak Ganoz: Pages from a Youthful Diary 179
Shmuel Krakovski: Unpublished Material for the "Black Book" 190
Moshele Yafe: The History of a Leaf 196

Righteous of the Nations

Eva Fogelman: A Gentle and Soft Voice 197
Shoshana Rachinski: Righteous of the Nations Living in Israel 211
Yaakov Geller: Righteous of the Nations from Romania 215

Books

Nava Semel: "The Forest Girl" by Assi Weinstein 223
Moshe Bejski: "Paper Bridge" (Tzvi Gil) 229
Moshe Gertner: A Dream, a Struggle and Rescue 234
Yohanan Cohen: Like an Inexhaustible Fountain 237
Hava Eichler: Emotional Dialogue 241

In Memoriam

Yitzhchak Artzi: (on A. L. Zissu) 243
Yaakov Frei: (on Moshe Kalchheim) 258
David Schiff: (on Monek Alban) 260
Dinka Strassberg: (on Aryeh Ben-Tov) 262
Tzvi Herman: (on Asher Cohen) 264

Nethanel Avi Yonah: Bibliography 269

CONTENTS

Yohanan Cohen: Vol. Twenty-five 7

Study and Research

Moshe Bejski: Is There Forgiveness and Pardon for the Sins of the Nazis 10

Asher Cohen: Fascism in Romania and Hungary 17

Yehoshua Freundlich: The Holocaust, the World's Policy and the Eretz Yisrael Question 35

David Shaari: Characteristics of the Ma'apilim (Illegal Immigrants) in the Cyprus Deportation Camps 48

Yigal Binyamin: The Pioneering Movement and Training Farms in Holland during the Holocaust 63

Jean–Francois Lyotard: The Memory of the Holocaust as Anamnesis 74

Anti–Semitism

Dov Levin: Anti-Semitism Continues in Independent Lithuania 78

Esti Wabman: Anti-Semitism in Arab Countries 93

David Sitman: Anti-Semitism in the Internet 112

The Affair of Deposits by Holocaust Victims

Itamar Levin: This is how it Began 123

Avi Becker (ed.): Neutrality's Evil Face 129

Testimony and Documentation

Bella Gutterman: Songs Written in the Concentration and Forced Labor Camps 142

Moshe Kalchheim: On the Underground in the Vilna Ghetto 147

Editor: Yoel Rappel
Editorial Board: Yohanan Cohen (Chairman),
Nethaniel Avi-Yonah, Ayala (Aya) Ben-Naftali, Zvi Herman,
Uziel Lichtenberg, Emanuel Meltzer, Rina Nezer, Naava Semel,
Hanna Shlomi, David Shaari
Secretary: Sandrin Elbaum

Cover: Shimon Sandhaus
Painting on the cover: Lynda Sandhaus (Detail) oil on canvas
Time VIII 16.8.96
Photograph: Vardi Cahana

©
All Rights Reserved
Massuah - Institute For the Study of the Holocaust
Kibbutz Tel-Yizhak
Tel: 09-8999563, 09-8999997
Fax: 09-8997410
E-Mail:massuah@netvision.net.il
Web Site:http: //www.massuah.org/

MASSUAH

A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM

April 1997
No. 25